

УКРАЇНСЬКА

історіографія

Концептуальна історія

Національна академія наук України
Інститут історії України

Ірина Колесник

Українська історіографія
Концептуальна історія

Київ 2018

УДК 930(477)
ББК 63.3(4Укр)
К 60

Колесник Ірина
К 60 Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.
ISBN 978-966-02-6868-5

Українська історіографія представлена під кутом зору історії понять. Проаналізовано, як ускладнювався, доповнювався, удосконалювався лексичний багаж української історіографії від доби Модерну до наших днів. Збагачення й оновлення поняттєвого апарату української історіографії відбувалося за рахунок запозичення та верифікації термінів і понять з суміжних галузей соціо-гуманітарного знання, як от наукознавство, культурологія, лінгвістика, соціологія тощо. Показано, що терміносистема української історіографії формувалася під впливами просвітництва, романтизму, позитивізму, марксизму, філософії та історії науки.

Книга розрахована на істориків, культурологів, лінгвістів та широке коло читачів.

УДК 930(477)
ББК 63.3(4Укр)

За редакцією академіка Валерія Смолія

Рецензенти: доктор історичних наук Леонід Зашкільняк
доктор історичних наук Галіна Зверева
доктор філософських наук Валентин Онопрієнко

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України

Будь-яке використання матеріалу даної книги, повністю або частково, без дозволу правовласника заборонено

© І.Колесник, 2013
ISBN 978-966-02-6868-5 © Інститут історії України НАН України, 2013

Логеум

Історіографія
Історіографічна концепція
Історіографічна ситуація
Історіографічне джерело
Історіографічний процес
Історіографічний факт
Історіографічна модель
Історіографічний метод
Методологія

Образ (історичної) науки
Наукова революція
Рефлексія
Рефлексивна модель історіографії
Стереотип
Стиль наукового мислення
Школи в (українській) історіографії

Двокультурність
Ідентичність
Інтелектуал
Історична свідомість
Ментальність

Гранд-нарратив (український)
Дискурс
Наративна філософія історії
Нелінійне письмо
НЛП
Орієнталізм (Subaltern Studies)
Постмодернізм

Інтелектуальне співтовариство
Кар'єра історика
Міждисциплінарність
Ментальне картографування
Мережева модель науки
Історична пам'ять
Поворот до матеріального

Вступ. Історія понять: теорія та метод

Мова історика: якою їй бути? Один із найважливіших атрибутів ремесла історика – його мова. Вільне, розкуте володіння науковою мовою становить лінгвістичний капітал (П.Бурдьє), який разом із культурним капіталом є візиткою кожного історика. Професійна мова дослідника визначається не лише його власними рисами, рівнем освіти, обдарованістю, а станом мови науки у цілому.

Сучасний історик має усвідомлювати, що мова – це комунікативна система, яка забезпечує зв'язки та механізми взаємодії в науці. Той, хто розмовляє мовою, зрозумілою лише йому одному, той не говорить узагалі, уважав Г.-Г.Гадамер. Нові ідеї, як відомо, народжують нові слова та поняття, що викликають невдоволення в тих, хто обходиться традиційною лексикою в науці. Подібні непорозуміння можливо усунути лише у процесі комунікації, тобто обговорення й прояснення слів-понять, завдяки чому зникають неясності, а незнайомі слова та терміни стають доступними.

Історик має бути свідомим щодо конвенційного характеру професійної мови. Багатозначність слів-понять, наукових термінів і категорій потребує додаткових домовленостей стосовно їх використання. Мова науки історії – доволі рухлива і гнучка, вона постійно оновлюється й поповнюється, фільтруючи чужомовні слова, кліше, застарілі лексичні конструкції, модні слівця, які не прижилися в науці. Звісно, мова науки перебуває під впливом інтелектуальної моди, а мода означає не бути схожим у своїх думках на інших (Ж.-Ф.Ліотар). Динамічність мови тісно пов'язана з соціокультурними змінами у суспільстві, опосередковано чи то напряду.

Сучасному історикові слід зважати на характер мовної свідомості та специфіку мови науки в Україні. Певну модальність розмовної української мови на прикладі епістолярного жанру прокоментував Ю.Шевельов. Ідеться про такі її модальні риси, як «діялогізація, надмір вульгаризмів [...], синтакса сурядності й перелічення, уникання чужих слів через описові або неточні власномовні відповідники [...], оперування суто

місцевими фактами як загальновідомими [...], надмір вигуків, прислів'їв, самоперебивань тощо. Усе це разом створює образ-маску дурникуватого й просторікуватого провінціяла-оповідача»¹. І хоча у Ю.Шевельова йшлося про модальність української мови на прикладі епістолярію, названі модальні риси проєктуються і на лексикон сучасного українського історика. Формування мови української науки, на думку І.Лисяка-Рудницького, припадає на кінець XIX ст., коли почалися процеси кристалізації української науки в імперському науковому дискурсі. Справжній ренесанс мови науки в нашій країні спостерігався протягом 1920–1930-х рр., що було зумовлено розвитком академічної науки в радянській Україні. Проте внаслідок згорання політики українізації і розгрома національно орієнтованої академічної науки розпочалися процеси російщення та надмірної ідеологізації соціально-гуманітарних наук.

Від початку 1990-х рр. і до нинішнього часу наука в Україні переживає справжню «революцію понять»*. У сфері соціально-гуманітарних наук почалися процеси витіснення й заміни марксистської термінології націоналістичною лексикою, переповненою численними архаїзмами, полонізмами, діалектизмами, законсервованими у середовищі української зарубіжної діаспори.

Історична наука у сучасній Україні перебуває в складній герменевтичній ситуації (відбору, експлікації, «прояснення» нових ідей-понять, слів-понять, норм-понять та категорій). Лексикон сучасного українського історика віддзеркалює становище і тенденції розвитку мови науки взагалі. Ключова тенденція полягає в постійному антагонізмі між конвенційною усталеністю та революційними змінами в мові. В епоху глобальних криз відбувається радикальне оновлення мови науки, справжня «революція понять». Нові знання продукують нові ідеї-концепти, реактуалізують відомі поняття або ресемантизують старі, наповнюючи їх новими смислами.

Наступна тенденція, яку відчували історики, пов'язана з процесами інтелектуалізації мови взагалі, та мови наукового спілкування зокрема. Ще одна особливість мови науки – це нахил до індивідуалізації мови та мовних засобів самопрезентації історика. Звідси зрозуміла герменевтична

¹ Цит. за: *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка. – К., 2003. – С.300

* Вислів належить Діні Хапаєвій (див.: *Хапаєва Д.* Герцоги республіки в епоху переводов: Гуманитарные науки и революция понятий. – Москва, 2005).

чутливість історика, його смак до нових слів-термінів, до застосування ізоморфних понять і лексичних конструкцій. Справжній учений має свою мову (у сенсі стилю, упізнавання, власного поняттєвого інструментарію, багатства лексичного багажу, відкритості до нового, здатності до експлікації й використання норм-понять, чіткості викладу).

З огляду на специфіку мови історика варто привернути увагу до його мовної поведінки. Вона тісно пов'язана з мовною культурою вченого, що означає розмаїття лексичного запасу, гнучкість, образність, доступність його мовлення, роз'яснення понять, якими він оперує. Використання поняття як аналітичного засобу передбачає звернення до його генеалогії, семантичних зв'язків з іншими лексичними елементами. До правил мовної поведінки історика слід віднести очищення власного лексикону від зайвих запозичень, чужомовних зворотів, слів, термінів, а також уникання вульгаризмів, описових, неточних або застарілих власномовних відповідників, та оперування місцевими фактами як загальновідомими (вади, які зауважив ще Ю.Шевельов).

Завдання-проблеми, котрі постають перед українським істориком, – це вдосконалення мови науки, збагачення власного наукового лексикону, відповідність стандартам сучасного мовлення, що означає баланс між повагою до традиції, канону та відкритістю до нового.

Структура історії понять. Ефективним засобом вирішення мовних проблем сучасного українського історика є історія понять – категорія, що активно входить до наукового вжитку. Begriff, concept, notion, поняття – що означає цей вербальний ряд? Філософське розмаїття його значення подане в «Європейському словнику філософій»². У німецькій мові усталилося Begriff, в англійській – concept, дехто пропонує notion. Який же сенс даного слова? На думку Г.-Г.Гадамера, поняття – це «мовна мікроконструкція»³. До речі, сам термін «історія понять» належить Г.В.Ф.Гегелю.

Яким є когнітивний статус історії понять? Одні сприймають її як сучасний напрям в історіографії, інші – як інструмент критики соціальних наук (Н.Копосов), треті – як реакцію на політичну ситуацію та політичні дебати (фінська школа). Р.Козеллек вважає історію понять «пропедевтикою до наукової теорії». «Історія понять як філософія» присутня в дискурсі

² Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Під кер. Барбари Кассен. – К., 2009. – Т.1. – С.279-287.

³ Гадамер Г.-Г. Актуальність прекрасного. – Москва, 1991. – С.71.

Г.-І.Гадамера. Дехто розглядає історію понять як «допоміжну службу в науковому дослідженні», «метаісторію» або «метод».

Приєднуємось до думки Ж.Гійому, який убачає в історії понять «мовне перевизначення інтелектуальної історії»⁴. Історія понять у сучасному розумінні є реакцією на традиційну історію ідей, що безнадійно застаріла, та її наступницю – інтелектуальну історію. Сучасна історія понять – це продукт «лінгвістичного повороту», сутність якого становить контекстуалізм. Отже, історія понять передбачає визначення сенсу слова-поняття в історичному та лінгвістичному контекстах. На відміну від академічної історії ідей (за версією А.Лавджоя) інтелектуальна історія звертається до політичного та соціального контексту виникнення і функціонування ідей, історія понять актуалізує саме лінгвістичний контекст. Відтак, вибудовується лінія: історія ідей – інтелектуальна історія – історія понять; маркером останньої є саме лінгвістичний контекст, який відрізняє її від попередніх форм. Це означає, що у сучасному історико-понятійному дискурсі визначальною стає лінгвістична методологія. Відомі прецеденти створення концептуальної історії (історії понять) політики та політичної думки.

Ясна річ, унаслідок лінгвістичного повороту історія понять, як стверджує Д.Буссе, перетворюється на «лінгвістично орієнтовану епістемологію»⁵.

Предметне поле історії понять структуроване певними ієрархічними зв'язками, класифікаціями й типологіями. Наукові поняття класифікують за ступенем узагальнення: базові, абстрактні, конкретні. За предметним принципом поняття поділяються на економічні, політичні, соціальні, історичні, котрі «беруть свій початок у світі людського життя» (Р.Козеллек).

У фокусі нашої уваги перебувають історичні поняття, що їх можна типологізувати за рівнем абстрактності: загальноісторичні, конкретно-історичні, рефлексивні. Система загальних історичних понять виникає в добу Просвітництва, згодом ці поняття перетворюються на усталений

⁴ Гійому Ж. Лингвистическая история концептуальных словоупотреблений, проверенная на опыте лингвистических событий // История понятий, история дискурса, история метафор: Сб. ст. / Под ред. Ханса Эриха Бёдекера; пер. с нем. – Москва, 2010. – С.85.

⁵ Буссе Д. История понятий – история дискурса – лингвистическая эпистемология: Философские замечания по поводу теоретических и методологических основ исторической семантики в связи с философией личности // Персональность; Язык философии в русско-немецком диалоге. – Москва, 2007. – С.309.

інструментарій історичного дослідження. До цієї групи понять належать «історія», «розвиток», «державна», «народ», «культура», «цивілізація», «нація», «демократія», «клас», «революція». На прикладі ключових понять історії простежується трансформація їх семантичних структур: спочатку слово «революція» означало колообіг планет, «культура» – спосіб обробки землі, «клас» – розряд, групу однорідних предметів. Р.Козеллек виокремлює ще теоретичні або споглядальні категорії, які вимагають вищого ступеня абстракції, як-от категорії «час» і «простір»⁶.

У лексиконі історика присутні численні конкретно-історичні поняття: «війна», «мир», «торгівля», «селянин», «рабство», «угода», «купець», «робітник», «сім'я», «цех», «ремісник» тощо. «Адже, – визнавав Р.Козеллек, – ми залежимо від запозичень із повсякденного мовного вжитку чи з інших галузей знань», словом, історик використовує термінологію, «узятую в борг»⁷.

У поняттєвому просторі історичної науки функціонують і т.зв. «рефлексивні поняття», що утворюються спеціально задля вивчення засадничих історичних понять і категорій. Ідеться про такі поняття «другого ступеня», як «джерело», «факт», «метод», «критика», «історіографія». До речі, у Р.Козеллека також знаходимо розподіл понять на «поняття мови джерел» (тобто історичні) та «наукові категорії, які застосовуються попри неможливість їх віднаходження в корпусі джерел». Отже, «наукові категорії пізнання» в Р.Козеллека означають те ж саме, що «рефлексивні категорії» (таку конструкцію використовує Г.-Г.Гадамер). Історія понять, як уважає Р.Козеллек, «сама і займається дослідженням і встановленням цієї різниці чи конвергенції між старими поняттями та сьогодишніми пізнавальними категоріями»⁸, тобто історичними поняттями і рефлексивними категоріями. Окрім того, Р.Козеллек виокремлює «поняття, що рухаються», або поняття з надмірною кількістю значень. Такі поняття «рухаються» завдяки їх різноманітному використанню.

Історія понять має свій термінологічний інструментарій. Презентаційні функції виконує спеціальна термінологія: «дефініція», «поняття», «термін», «категорія», а також похідні – «поняттєва свідомість», «історико-понятійна рефлексія», «поняттєве середовище», «поняттєвий простір», «мовна поведінка», «мовне виховання», «терміносистема».

⁶ Козеллек Р. Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. – К., 2005. – С.352.

⁷ Козеллек Р. Часові пласти: Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С.333.

⁸ Козеллек Р. Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. – С.351.

«Термін» – це «чітко означене слово з обмеженим значенням», саме у цій мовній формі «виступає поняття як таке». У давньоримській міфології Термін – це ім'я божества-охоронця кордонів, який ушановувався у вигляді межового каменя. Поняття (за визначенням Г.-Г.Гадамера) – це «мовна мікроконструкція». «Категорії» (слово належить Г.В.Ф.Гегелю) – фундаментальні «розумові визначення», що виходили поза межі конкретної предметної галузі. Категорії, як уважав Гегель, слугували «визначенням абсолютного», а не конкретних предметів і предметних галузей⁹.

Читання й переклад. Складовими історії понять вважаються читання та переклад. Традиційно-герменевтична парадигма читання передбачала зведення змісту тексту до його задуму. Просвітницька парадигма читання означала, що текст навчає або розважає читача, і саме тому має бути прочитаним. Позитивістська парадигма читання, популярна із середини ХІХ ст., була спрямована на тлумачення тексту, себто з'ясування умов, необхідних для розуміння його змісту. Позитивістська парадигма означала сприйняття тексту як продукту національного середовища, у межах якого він створювався.

Сучасна парадигма читання визнає існування зазору між минулим/сучасним, своїм/чужим, Я/Ти. Мета читання полягає не в повному зануренні в епоху автора, більше того, не в ототожненні читача з автором (акт дивінації), а саме усуненні цього зазору-дистанції між досвідами автора та читача. Читач може «прикинути» досвід автора тексту на себе, але не у змозі переміститися повністю у ситуацію автора. У сучасному розумінні сенс читання полягає не в реконструкції авторського задуму, а конструюванні нового смислу. Звідси зрозуміла множинність смислів, плюральність у сприйнятті тексту, принципова неможливість зведення тексту до одного смислу/задуму.

Таємниця читання, на думку Г.-Г.Гадамера, полягає в тому, що побудовується великий міст між мовами автора й читача. Читання поетичного чи наукового тексту рідною мовою подібне перекладу з чужої мови. Читання є перетворенням непорушних знаків на потік думок та образів. Читання, як і переклад, вимагають трансформації смислів, що межує з творчістю. Має рацію Г.-Г.Гадамер, стверджуючи, що «кожний читач – наполовину перекладач». Варто додати, кожний читач і перекладач виступають співавторами тексту-оригіналу. Читання є тлумаченням, а тлумачення виступає «артикульованою репрезентацією читання».

⁹ Див.: Гадамер Г.-Г. Актуальність прекрасного. – С.34, 71, 124.

Переклад Г.-Г.Гадамер розглядав як аспект культури читання. Читання і переклад створюють нову цілісність тексту, генеруючи в такий спосіб інші смисли, знання та образи. Переклад з іноземної мови також означає творення нових смислів, адже переклад – це «пере-кладка» і «перенесення». Перекладач сам більше, ніж інтерпретатор, він – наче міст між двома мовами¹⁰. Ясна річ, читання і переклад перетворюють текст автора або перекладача на твір читача. «Зміст прочитаного тексту, – наголошував Г.-Г.Гадамер, – читач трансформує у своє мовлення», не помічаючи, як багато свого вкладає у читання.

Історія понять: версії та методи. Німецька версія історії понять базується на герменевтичній традиції від часів Реформації, а згодом романтизму. Справжнім фундаментом історії понять/концептуальної історії постає герменевтика. Прояснення/з'ясування значення поняття «герменевтика» водночас є її історією. Герменевтична теорія народжувалася внаслідок і під впливом релігійно-теологічної полеміки доби Реформації. Саме в тих умовах виникає потреба відбити атаки кліриків на прибічників М.Лютера та лютеранство. У витоків герменевтики стояли М.Лютер, Ф.Меланхтон, М.Флацій. Сам термін «герменевтика» за-пропонував у XVII ст. стразбурзький богослов Й.Даннгауер. Романтична герменевтика була пов'язана з ім'ям Ф.Шляєрмахера, який концептуалізував герменевтику як теорію розуміння. В.Дильтей використовував герменевтику для методологічного обґрунтування «наук про дух». Г.-Г.Гадамер став фундатором філософської герменевтики («філософствування просякнуте розумінням»). Із його погляду, герменевтика – це теорія і практика ви/тлумачення текстів. Більш того, розуміння універсальне, а проблематика розуміння актуальна для тих наук, для яких неприйнятні методи строгої верифікації. Г.-Г.Гадамер сприймає розуміння з його структурою кола. Герменевтичне правило (герменевтичне коло) проголошує: ціле слід розуміти з позицій поодинокого/осібного, а осібне – навпаки, під кутом зору цілого. Це герменевтичне правило було запозичене з античної риторики в добу Просвітництва і згодом перейшло до герменевтики нового часу, словом, перенесене на «мистецтво розуміння». «Розуміння постійно рухається від цілого до частини й від частини до цілого», мета розуміння полягає в розширенні концентричних кіл певного змісту, про який ідеться. Розуміти означає здатність щось усвідомлювати, і

¹⁰ Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. – К., 2001. – С.150–151, 146–147.

водночас – уміння виокремити свою думку від інших, притому розуміючи, що саме інший мав на увазі. Інакше кажучи, це проблема Я та Інший, котрі обидва мають справу з одним і тим самим предметом. У дискурсі Г.-Г.Гадамера розуміння та інтерпретація сприймаються як синоніми однієї дії чи розумової процедури, одночасно він оперує категорією «пре-розуміння».

Г.-Г.Гадамер широко розгорнув саме філософську герменевтику. На його думку, мова і думка у науці утворюють поняття. Мова – це продукт і результат досвіду. Утворення понять зумовлюється практиками слововжитку. Справжню драму філософії, а відтак і науки, наголошував філософ, становить «нестача мови», тобто брак необхідних слів-понять. Думка артикулюється у словах-поняттях, які живуть разом із буденною мовою. Механізм утворення поняття пов'язаний із процесом перетворення звичайних слів на нові поняття, простомовні слова начебто коробляться під тиском думки. Саме в такий спосіб, уважав Г.-Г.Гадамер, відбувається легітимація історії понять як науки. Водночас утворення понять може мати і зворотний вплив на життя мови. Задачу фахового історика понять він убачав у процедурі «прояснення понять», тобто в пошуках їх смислу.

«Історії понять», які вільно обговорювалися, існували з XVIII ст. Вони, на думку Р.Козеллека, посідали постійне місце в «історіях мов та в історичній лексикографії». Систематична (рефлексивна) обробка історії понять бере початок з 1930-х рр. (В.Шлезінгер, О.Бруннер, К.Шмітт, Й.Тріп). Історія понять була спрямована проти двох течій, що панували в 1920-х рр. – «історії ідей» та «історії духу», котрі «вивчали концепти заради їх самих, поза їх конкретним соціально-політичним контекстом». У Франції для М.Блока і Л.Февра аналіз мови був «інтегральною, складовою частиною їхніх соціально-історичних робіт». У 1950-х рр. В.Конце став ініціатором поєднання проблематики соціальної історії та історії понять. Історія описується за допомогою відповідних понять, а відтак суспільство та мова належать до «метаісторичних даностей». Соціальна історія/ історія суспільства та історія понять, стверджує Р.Козеллек, перебувають у напружених стосунках, історично обумовлених. На його думку, у поняттях акумулюється довготривалий досвід. Будь-яка зміна поняття, котра «стає мовною подією, відбувається в акті семантичного та прагматичного оновлення, що дозволяє з'ясувати нове у цілому, а старе – інакше». Соціальна історія та історія понять мають різні темпоральності, себто

«швидкість змін, і ґрунтуються на різних структурах, які відтворюються»¹¹. Згідно з німецькою традицією історії понять, соціальна історія виступає в поняттях, а відтак дає можливість інтерпретувати історію. Для німецької історії понять – Begriffsgeschichte – притаманний прямий зв'язок з історією, історія понять є предметом інтересів саме істориків, звідси її визначення «історіографічна історія понять» (Г.Е.Бедекер).

Зміна соціально-політичних понять, уважає Р.Козеллек, відбувається в «переломний час». Дослідник фіксує й певний алгоритм утворення понять:

1. підмет у множині,
2. який переходить в однину,
3. потім перетворюється у «колективні єдині поняття»,
4. згодом політичні поняття наповнюються соціальними очікуваннями,
5. нарешті, виникають поняття, які «рухаються», тобто такі, що спрямовані в майбутнє.

Р.Козеллек розрізняє слово і поняття, що мають різні сутності. Слово містить смисл, який підживлюється контекстом. Слово стає поняттям, коли змістові зв'язки вміщуються в одному слові, тобто, за Р.Козеллеком, поняття – це слова, наповнені змістовими зв'язками. На відміну від слова-терміна поняття завжди багатозначне і несе у собі змістову повноту. Якщо значення слів точно визначене, то поняття лише інтерпретуються. Змістові зв'язки – це соціальний досвід. Критерієм визначення поняття слугує багатство притаманних йому смислів.

Кембриджська школа історії понять сприймається як один із варіантів «лінгвістичного повороту». Для англосаксонської традиції характерна модернізація традиційної історії ідей саме у сфері теоретизування. Д.Остін, Дж.Серль – автори теорії мовних актів, пов'язаних з історичною реальністю. Кембриджській школі притаманна орієнтація на філософію мови, лінгвофілософську проблематику. Так, автор теорії мовного акту Д.Остін розрізняє три його рівні. Мовний акт виступає як: 1. мовлення (локутивний акт); 2. дія, тобто інформує, критикує, застерігає (іллокутивний акт); 3. досягнення певної мети, результату (перлокутивний акт).

¹¹ Козеллек Р. Социальная история и история понятий // Исторические понятия и политические идеи в России XVI–XX вв.: Сб. науч. работ. – Санкт-Петербург, 2006. – С.34–37, 52.

Ознаками мовного акту залишаються інтенціональність (зв'язок із конкретною метою) і конвенціональність (встановлення певних правил, домовленостей). Свідомість людини завжди інтенціональна, тобто цілеспрямована, а мовний акт є витвором буття за допомогою слів¹².

Кембриджську школу вирізняє особливий інтерес до історії понять саме в лінгвістичних контекстах або використанні мови в історичних контекстах, яким надавався комунікативний характер. Науковий доробок англосаксонської школи був поповнений теоріями «мовного поля» К.Скіннера та «політичних мов» Дж.Покока. На К.Скіннера, як відомо, вплинула філософія мови Л.Віттенштайна, на котрій, до речі, ґрунтувалися теорії Д.Остіна і Дж.Серля. Сенс лінгвістичного контекстуалізму полягає в тому, що тексти існують не самі по собі, не окремо, а у зв'язку зі смисловими структурами. Теорія мовного акту зосереджена на семантичних зв'язках та їх функціях. Конструкції «поняттєве поле» і «лексичне поле» мають різне змістове наповнення.

Звичайна річ, німецька та англосаксонська школи, як законодавці «інтелектуальної моди», існують доволі автономно, відмінності між ними зумовлені різними задачами дослідження, досвідом і традиціями попередників. Німецька версія історії понять орієнтована здебільшого на вивчення соціальних процесів за допомогою понять, в яких знайшли відображення ці процеси, англосаксонська актуалізується у вивченні різноманітних дискурсів.

Інституціоналізація історії понять як галузі досліджень пов'язана з формуванням професійного середовища істориків понять та різними словниковими практиками – виданням політичних, соціальних, філософських словників різного формату та рівня. Лідером серед істориків понять є Група з історії політичних і соціальних понять (History of Political and Social Concepts Group, HPSCG), утворена 1998 р. у Фінському інституті в Лондоні. До її складу ввійшли представники німецької, британської, французької, голландської, фінської традицій у царині вивчення історії понять. Під проводом HPSCG у різних університетах країн Європи та Азії щорічно проводяться міжнародні наукові конференції з історії політичних та соціальних понять. Так, у вересні 2010 р. в Москві відбулася

¹² Остин Дж.Л. Перформативы – констативы // Философия языка. – Москва, 2004. – С.23–34.

XIII щорічна міжнародна конференція HPSCG на тему «Історія понять: концепти, метафори, дискурси», в якій мені довелося взяти участь. У центрі уваги учасників заходу перебували питання рецепції та перекладу таких транснаціональних політичних і соціальних понять, як «держава», «демократія», «громадянство», «цивілізація», проблеми взаємодії ключових понять та метафор, а також методологічні аспекти історичної семантики.

Існують й інші національні версії історії понять – французька (Ж.Гійому), голландська (П. ден Бур), фінська (Г.Стеніус), корейська (Юнгсун Га, Чесунг Чун), російська (Н.Копосов, О.Хархордін, Г.Зверева, В.Дубіна). Російська версія історії понять зіперта на потужну інтелектуальну традицію (праці Г.Шпета, М.Бахтіна) і нині визначається сучасними перевагами. Російській історії понять, стверджує В.Дубіна, потрібні і Р.Козеллек, і К.Скіннер¹³. На думку Н.Копосова, у Росії перевага надається більш поширеним і доступним англомовним працям¹⁴. Останнім часом історія понять стає інтелектуально привабливою й у середовищі українських істориків.

Отже, можна констатувати, що історія понять вивчає не окремі поняття чи їх групи, а розкриває семантичні структури. Ідеться про близькі або протилежні значення, синоніми, подібні та оціночні поняття. Історія понять не є історією окремих понять, вона вивчає взаємозв'язок понять з історичною дійсністю та поміж собою. Так, Р.Козеллек наголошував, що поняття поєднує у собі мову й позамовний світ. Саме семантичні зв'язки між елементами лексики беруть участь у процесах творення і трансферу понять.

Історія понять made Ukrainian. Для розуміння ролі та значення історії понять в українському інтелектуальному просторі слід проаналізувати особливості мовної свідомості та мовної поведінки українців. У давніх греків, як відомо, існувало поняттєве мовлення високого ступеня абстракції. На відміну від західноєвропейської культури, у межах якої домінував логіко-раціоналістичний, платонівсько-аристотелівський, ідеал мислення, українській культурі властивий біблійно-александрійський спосіб мис-

¹³ Дубина В. Из Билефельда в Кембридж и обратно: пути утверждения «истории понятий» в России: Послесловие // История понятий, история дискурса, история метафор. – С.298–319.

¹⁴ Копосов Н.Е. История понятий вчера и сегодня // Исторические понятия и политические идеи в России XVI–XX вв. – С.9–32.

лення, орієнтований на осмислення драми життя, художньо-емоційне сприйняття світу. Кордоцентричність та фемінність як ключові ознаки українського світосприйняття зумовили лінгвоцентризм вітчизняної культури, науки та мистецтва. Уважається, що у структурах наукової свідомості українців функції філософії виконувала література. Раціоналізм поняттєвого мислення в українському дискурсі поступався образності думки, гнучкості мови, художньому сприйняттю реальності. Брак строго абстрактних категорій наукового мовлення пояснюється специфікою семантики розмовної мови українців.

Водночас українській науковій культурі притаманна «енергія документальності», котра виявляється в естетизації пошуку джерел, нахилі до джерелознавчих практик, укладанні численних тематичних та автобібліографій, виданні словників. Такий стан речей імпліцитно засвідчує особливий статус історії понять у межах української наукової культури.

На вітчизняному ґрунті популяризатором історії понять виступає С.Стельмах. Із його погляду, історія понять – це «історична дисципліна, що досліджує характерні для тієї чи іншої доби (починаючи з античності) сенси загальних і політичних понять (наприклад таких, як "громадянин", "державна", "стан", "клас", "міщанин", "секуляризація", "революція" тощо)». Слово і поняття, стверджує С.Стельмах услід за Р.Козеллеком, – це «не тотожні сутності». У річищі німецької традиції український дослідник наголошує, що соціальні й політичні поняття є сутностями, «які концентрують у собі весь політичний і соціальний досвід людства». Історію понять С.Стельмах дисциплінарно порівнює з критикою джерел та історичною герменевтикою, оскільки історія понять «має справу з декодуванням термінології в писемних джерелах». Предметне поле історії понять, за логікою міркувань С.Стельмаха, становить «розвиток і зміни змістовного наповнення соціальних і політичних понять як у певні проміжки часу, так і впродовж усього історичного поступу політичного життя різних суспільств». Становлення історії понять як самостійної дисципліни автор датує 1960–1970 рр. і пов'язує з представниками кембриджської школи Дж.Пококом і К.Скіннером, за якими політичні ідеї були і є головними факторами, що «спрямовують розвиток політичного суспільства». Наступний крок зробили німецькі вчені О.Бруннер, В.Конце

і Р.Козеллек, які дотримувалися «думки про вирішальну роль ключових політичних понять в історичному поступі».

Ясна річ, запропонований С.Стельмахом образ історії понять в українському інтелектуальному дискурсі цілком слушно корелюється з німецькою традицією Begriffsgeschichte, тобто історія понять виступає засобом пізнання соціально-політичних явищ, подій і відносин, «які набули "мовного оформлення"»¹⁵.

Цілком очевидно, що стадія переповідання та переспівування досягнень провідних шкіл у ділянці концептуальної історії (німецької та кембриджської) минає. Сучасному історикові варто звернутися до перспектив, які пропонує історія понять. Відомо, що як метод вона передбачає вміщення будь-якого поняття, слова, тексту в історичний і лінгвістичний контексти. Відтак ключовим принципом сучасної історії понять є контекстуалізація. Підмурком для вивчення історичних контекстів слугує духовний ландшафт конкретної епохи, історія ментальностей, політичний досвід, історія культури, мистецтва, науки, ідеологій, під кутом зору яких і розглядається сенс даного поняття. Ідеться навіть про концентричні кола історичних контекстів, в яких виникає й побутує будь-яке поняття, ідея чи текст. Задача історика понять полягає у дотриманні рівноваги при вивченні історичного та лінгвістичного контекстів.

Історико-понятійний дискурс в Україні продукує низку проблемних завдань. Ідеться про конституювання та легітимацію історії понять у структурах новітньої наукової свідомості та історіографічних практиках вітчизняних істориків. Нагальна проблема-завдання пов'язана з удосконаленням термінологічного інструментарію історії понять, відтворенням її структурної моделі з перспективи національних культурних традицій при артикуляції таких ключових понять, як «український народ», «нація», «держава», «демократія». Актуальною для українських мовних реалій залишається проблема читання. Ідеться про культуру читання, розуміння механізмів взаємодії (текст/читач), сприйняття читання як співтворства (автор/читач). Важливою проблемою історико-понятійної свідомості в українському контексті є проблема перекладів наукових

¹⁵ *Стельмах С.* Історія понять // *Енциклопедія історії України.* – Т.3. – К., 2005.– С.620; *Його ж.* Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії // *Козеллек Р.* Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. – С.7-14; *Його ж.* «Теорія можливих історій» Райнгарта Козеллека: традиція та інновація: Передмова // *Козеллек Р.* Часові пласти. – С.7-18.

текстів, спеціальної літератури. Труднощі й негаразди зумовлені браком фундаментальної мовної підготовки, незнанням іноземних мов, найновіших понять і категорій (аналітичних структур), неможливістю встигнути за темпами їх виникнення та семантичними трансформаціями, а відтак відсутністю культури дискусії, «дискурсивних війн». Зазвичай поняття використовуються дослідниками нерефлексивно, без проговорювання їх смислу, історії походження, можливих конотацій. Якщо поняття використовуються як аналітична структура, то дослідник має звернутися до його «прояснення», зокрема інтелектуальної генеалогії.

Усвідомлення смислу і значення поняття скеровує дослідника до розуміння перипетій виникнення, побутування та гри смислів даного поняття. Сукупність понять будь-якої предметної галузі, науки, дисципліни дозволяє відтворити їх генеалогію, структуру, поточну герменевтичну ситуацію. Словом, науку у цілому або наукову дисципліну можна сприймати як історію понять. Дійсно, деякі галузі знання представлені структурно, як сукупність термінів і понять. Автори таких «історій понять» свідомо дистанціюються від абеткового принципу, вибудовують/конструюють «терміносистему» як певним чином структуровану цілісність (К.Р.Сімон). Загальновідомі констатації: будь-яка наука – це усталена система понять, у рамках якої вони всі пов'язані поміж собою й перетікають один в одного. Водночас наука потребує вивчення понять із позицій їх динаміки та взаємодії. Невипадково в історико-понятійному дискурсі побутують такі відповідники, як «категоріальний синтез», «термінознавство», «антропологінгвістика» (історичне термінознавство).

Мова та мислення в конкретній ситуації витворюють наукові поняття (Г.-Г.Гадамер). Поняття слугують інструментом пізнання. Використання поняття як аналітичного засобу передбачає його (поняття) експлікацію автором, а не механічне запозичення із загального категоріально-термінологічного арсеналу.

Поняття «історіографія» у світлі теорії мовного поля. Для пересічного історика поняття «історіографія» створює ситуацію інтелектуальної напруги через свою неоднозначність і багатосенсовість. Слово-поняття «історіографія» – полісемантичне, себто має ціле гроно значень і смислових відтінків, динаміку та структурні зв'язки яких можна простежити за допомогою теорії мовного поля. В її межах використовуються такі аналітичні структури, як «поняттєве поле» (зазвичай представ-

лене низкою смислів, що концентруються в одному слові-понятті) і «лексичне поле» (містить різні мовні засоби, лексичні формули для передачі/відтворення одного, єдиного для всіх, смислу). Взаємодія лексичного та поняттєвого полів слугує механізмом створення і передачі понять¹⁶.

Складну динаміку формування мовного поля поняття «історіографія» з його лексичними й поняттєвими структурами демонструє один зі специфічних російськомовних текстів М.Грушевського з характерною назвою «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», яким відкривалося двотомне енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914 р.). Ключові лексичні формули даного історіографічного етюдю – «розвиток українських досліджень» та «українознавство» (як їх інтегральна сфера) – застосовувалися автором для характеристики різноманітних історіографічних практик українства.

Цікаво проаналізувати мовні проблеми М.Грушевського, і не лише його, про що півстоліття по тому писав Г.-Г.Гадамер. Перша з них – брак слів як результат недостатнього розвитку наукового мовлення, запозичення слів із розмовної мови й пристосування їх до потреб науки. Із тексту М.Грушевського видно, як звичайні слова під тиском мислі дослідника начебто «коробляться», наповнюються новими значеннями та конотаціями. Авторі потрібен певний лексичний ресурс для характеристики різних станів, якісних змін та етапів українського історіографічного процесу. Звісно, він використовує ті лексичні елементи й мовні засоби, які відповідають періоду, що описується. Примітно, що М.Грушевський не лише вводить потрібні йому лексичні фігури та поняття, але намагається дати їм визначення. Наприклад, поняття «українознавство» він тлумачить «як вивчення минулого і сучасного українського народу, його рис та особливостей, які впливали на життя й розвиток». Поняття «українознавство», стверджує М.Грушевський,

¹⁶ Про взаємодію лексичного й поняттєвого полів на прикладі поняття «Просвітництво» див.: Риккен У. О соотношении сравнительной истории понятий и сравнительной лексикологии // История понятий, история дискурса, история метафор. – С.66–81.

утворювалося поступово протягом ХІХ ст. «Історіографія» в його дискурсі постає як складова частина українознавства.

У давню київську добу історіографія існувала у формі літописання, – за словами М.Грушевського, «прямим попередником пізнішої української історіографії». Історіографічні практики після скасування Гетьманщини він характеризував за допомогою лексичної конструкції «історико-антикварна література», великий масив якої було присвячено «історії України та її побуту». Добу Просвітництва, а на українському ґрунті, відповідно, епоху «патріотизму й автономізму» (ХVІІІ – початок ХІХ ст.), М.Грушевський подає як «українознавство антикварного характеру», коли нащадки з пієтетом збирали фамільні старожитності та образи минулого, що віджили свій час. Задля характеристики історіографічних практик дослідник використовує певний вербальний ряд: «антиквар», «малоросійська історія як "славнозвісна гілка" російської історії» (слова А.Чепи), «місцевий український патріотизм» тощо¹⁷.

Історіографічний досвід і практики українських інтелектуалів доби романтизму М.Грушевський репрезентує через низку понять: «народність», «народна стихія», «народна українська стихія», «етнографічні інтереси та дослідження». Сутність ключових понять «народність», «народна індивідуальність» він визначає як «колективну індивідуальність, котра існує незалежно від територіальних, політичних чи конфесійних поділів». На думку М.Грушевського, поняття «народність» – це «продукт ХІХ ст.», а культ народності визначав «напрями наукових інтересів», надавав «абсолютно нову постановку українознавства», а також «новий зміст антикварним інтересам». У добу романтизму історіографія побутує у вигляді етнографії. Відтоді «українська етнографія стає [...] бойовою наукою надовго, майже усе ХІХ століття». У сфері українознавства домінує «збирання етнографічних матеріалів, зокрема фольклорних». Для описання романтичних практик збирання фольклорно-етнографічних матеріалів М.Грушевський використовує конструкцію «народоизучение/ народовивчення», оперування якою демонструє труднощі пристосування слів розмовної мови чи то новотворів до потреб наукового дискурсу¹⁸.

¹⁷ Грушевский М. Развитие украинских изучений в ХІХ в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1914. – Т.1. – С.1, 6, 4, 9.

¹⁸ Там же. – С.1, 15-16.

М.Грушевський широко вживає слово «історіографія» у сенсі «історієписання». Так, у його лексиконі представлено низку понять-визначень: «офіційна російська історіографія», «українська історіографія», «малоросійські історіографи», «стара українська історіографія», «історіографічний матеріал»¹⁹.

Ясна річ, лексичне поле в історіографічному нарисі М.Грушевського залишалося доволі строкатим, рухливим, «сирим». Поряд зі звичними термінами він використовує простомовні звороти на кшталт «українські дослідження», що виступають наче синонімом поняття «українознавство» або самостійний лексичний елемент. Ідеологічні й політичні контексти історіографії-історієписання М.Грушевський передає з використанням таких допоміжних конструкцій, як «українська національна думка», «науковий рух», «наукові українські сфери», «переоцінка літературної готівки з суспільної національної точки зору», «рух наукової праці», «українська історична наука», «київські українознавці», «місцева історія», «нова історія України», «давня історія України», «політична», «культурна історія», «староруська» і «західноруська історія», «галузь українських досліджень», «офіційний представник українських досліджень» (ішлося про Я.Головацького), «картина руху українських досліджень», «центральний орган українознавства» (про «Записки Наукового товариства імені Шевченка»), «культурна і соціальна історія XVI-XIX ст.», «етнологія», «політична», «побутова історія», «останній фазис українознавства» (час самого М.Грушевського), «письменники, побутописці й поети українського життя»²⁰.

Із тексту М.Грушевського видно, як саме він відшукує, калібрує та адаптує для наукового аналізу лексичні формули, синоніми, численні відповідники поняття «історіографія». Для характеристики різних періодів українського історіографічного процесу автор пристосовує буденну мову, побутовий лексичний ресурс і тогочасну наукову лексику, зокрема для доби Просвітництва – «антикварний напрям»; романтизму – «етнографічні дослідження», етнографія як «бойова наука XIX ст.»; позитивізму – «українознавство», «рух наукової праці». Чимало лексичних конструкцій, використаних М.Грушевським, не прижилися, не витримали аналітичного навантаження. Так, лексична формула «украинские изучения»/«укра-

¹⁹ Там же. – С.18–20.

²⁰ Там же. – С.21–22, 24, 26, 30–32, 35–37, 359.

їнські дослідження», що використовувалась істориком при описанні наукової історичної діяльності різних часів, важка і громіздка для наукового мовлення, так і не усталилася в модерному українському дискурсі. Поняття «українознавство», застосоване М.Грушевським як інтегральна сфера дослідження історії та життя України, було даниною інтелектуальної моді, коли внаслідок процесів професіоналізації та диференціації його складові набували статусу академічних дисциплін, як-от історія літератури, етнографія, мовознавство, місцева історія, історія побуту, історіографія. Поняття «історіографія» в дискурсі М.Грушевського є синонімом поняття «історична наука» й асоціюється здебільшого з офіційною російською історіографією та розвинутими формами української історичної науки в її позитивістському розумінні.

Поняттєве поле слова-поняття «історіографія» і по сьогодні залишається неоднозначним. Попередниками його виступає відомий синонімічний ряд, що побутував у практиках російських істориків – «бытописание», «дееписание», «бытописательство», «історія», «історична наука». Поняттєве поле концепту «історіографія» містить ціле гроно смислів і смислових відтінків. «Історіографія» означає: 1. історієписання (акт, дія, процес); 2. поточну ситуацію в науці; 3. сукупність літератури з предмету; 4. історію історичної науки (як процес); 5. назву спеціальної дисципліни, що вивчає цей процес, минуле історичної науки; 6. теорію та історію історичної науки. Ясна річ, поняття «історіографія» утворюється внаслідок взаємодії лексичних структур і поняттєвого поля. «Історіографія», припускаємо, належить до родини «рухливих понять»/ *Bewegungsbegriffe*. Поняття, що рухаються, за словами Р.Козеллека, мають «надлишок значень», рухаються вони не самі по собі, а завдяки їх різноманітному вживанню²¹. Спрямовані в майбутнє «рухливі поняття» багатосенсові й перебувають у стані вдосконалення та «перезавантаження». У цілому вирішальну роль у творенні понять відіграють семантичні зв'язки між елементами лексики²².

Концептуальна історія української історіографії. Історія понять, або концептуальна історія (Conceptual History), повертає дослідника

²¹ Цит. за: Бёдекер Х.Э. Отражение исторической семантики в исторической культурологии // История понятий, история дискурса, история метафор. – С.4–48.

²² Семантика – розділ семіотики, вивчає процес витвору смислів, точніше конструювання смислу в окремих мовних актах (Д.Буссе); Г.-Г.Гадамер визначає семантику як учення про знаки, у першу чергу мовні.

до перипетій виникнення та побутування того чи іншого поняття. Концептуальна історія вивчає не одне, а групу понять в їх співвідношенні. Використання поняття щоразу сприятиме або його підсиленню, або остаточному виведенню з ужитку, уважає Г.Е.Бедекер²³. Сукупність же понять із конкретної галузі науки, академічної дисципліни дозволяє відтворити їх структуру, генеалогію, поточну герменевтичну ситуацію. Відтак будь-яку науку, дисципліну можна сприймати як концептуальну історію. Наприклад, «концептуальна історія політики» у Ж.Гійому означає, що політика сприймається крізь систему понять, історію їх виникнення, розвитку, рецепцію. Словом, будь-яку науку, сферу знання, наукову дисципліну можна сприймати через аналіз уживання та значень тих понять, які утворюють відповідну сферу.

Дійсно, деякі галузі знання репрезентовано структурно, у вигляді терміносистеми або сукупності термінів і понять. Подібні прецеденти є в галузі бібліографії та криміналістики²⁴. Автори таких «концептуальних історій» свідомо відмовляються від абеткового принципу і вибудовують «терміносистему» як певним чином структуровану цілісність (К.Р.Сімон).

Звісна річ, наука являє собою струнку, усталену, узвичаєну систему понять, у межах якої (системи) вони всі зв'язані поміж собою і переходять одне в інше. Водночас наука потребує вивчення понять у динаміці та взаємодії (діахронно і синхронно). Ось чому в історико-понятійному дискурсі побутують такі відповідники, як «категоріальний синтез», «термінознавство», «антрополінгвістика» (історичне термінознавство).

Найвідомішою формою існування концептуальної історії (історії понять) є численні словникові проекти. Взірцями вважаються німецьке восьмитомне видання «Основні історичні поняття: Історичний словник соціополітичної мови в Німеччині», «Довідник основних політичних понять у Франції 1680–1821 рр.», «Словник соціально-політичних словживань французької мови в 1770–1815 рр.» тощо.

Безумовно, у просторі концептуальної історії найпоширенішим залишається словниковий підхід. Утім, новий тренд – це корпусна лінгвістика, предметом якої є розробка, упорядкування та використання

²³ Бедекер Х.Э. Отражение исторической семантики в исторической культурологии. – С.48.

²⁴ Симон К.Р. Библиография: Основные понятия и термины. – Москва, 1968; Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. – Москва, 1982.

текстових (лінгвістичних) корпусів. Лінгвістичний корпус – це сукупність текстів, згрупованих за певним принципом, розмічених за відповідним стандартом і забезпечених спеціальною пошуковою системою. «Корпус першого порядку» зазвичай об'єднує тексти за певною ознакою (мовою, автором, часом утворення). Так, в амбіційному французькому проєкті «Нерівність/сті», підготовленому за редакцією П'єра Фала в 1999 р., описується корпус текстів (архівних, періодичних видань, відомих авторів XVIII–XX ст., а також сучасних продуктів медіакомунікації), необхідних для вивчення терміна «нерівність» у різноманітних дискурсивних конфігураціях. Саме цей проєкт французьких авторів Ж.Гійому називає «концептуальною історією політики». Це видання є результатом роботи лабораторії політичної лексикології Вищої нормальної школи Сен-Клу, охоплює період XVIII–XX ст., і використовує банк даних Національного інституту французької мови та архів текстів самої лабораторії. На відміну від німецької традиції французькі автори надають перевагу «мовній історії понять» як «галузі історії понять, що пережила "лінгвістичний поворот"». За словами Ж.Гійому, видавничий проєкт ґрунтується на методах лексичного й дискурсивного аналізу корпусу політичних текстів, котрі в різний спосіб подають значення політичної лексики від часів Французької революції по сьогодні²⁵. Таким чином, у фокусі уваги концептуальної історії перебувають «мовні практики» та «мовні умови» виникнення понять.

Порівняно нещодавно в Україні побачило світ вітчизняне перевидання французького словникового проєкту концептуальної історії «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей» за редакцією Барбари Кассен. Це перша спроба зібрати «неперекладності»-слова, терміни, словосполучення, вислови, граматичні звороти, – що створюють проблеми при перекладі іншими мовами. Укладачі керувалися тим, що кожна мова одне й те ж поняття відтворює по-різному (В. фон Гумбольдт). У просторі уваги авторів словникового проєкту перебувають цілі «мережі слів та значень», що «є мережами філософських говірок, для яких відомі дата створення, автори та конкретні твори, де вони вживаються». Ці мережі визначаються «на рівні мови, у стилі, у відношенні до традиції». Поза сумнівом, «Лексикон неперекладностей» є певним

²⁵ Гійому Ж. Лингвистическая история концептуальных словоупотреблений... С.91–93.

внеском у концептуальну історію філософії Європи та засвідчує, «наскільки в різних мовах як окремі слова, так і понятійні мережі не збігаються». Кожна словникова стаття проекту містить «порівняння термінологічних мереж, викривлення яких складає історію та географію мов і культур». «Європейський словник філософій», стверджує керівник проекту, «є "лексиконом неперекладностей" тією мірою, якою він висвітлює у своїй галузі головні симптоми відмінності мов»²⁶.

Цікаво, що в Україні є вже певний досвід проблематизації та концептуалізації історії понять у царині історіографії. Харківські історики підготували словниковий проект – «Історіографічний словник» як навчальний посібник. Його упорядники ставили за мету розкрити значення, історію та еволюцію базових понять історіографії як спеціальної дисципліни.

Своє дослідницьке завдання вбачаємо в тому, щоб відтворити концептуальну історію історіографії як теорії та історії історичної науки на українському ґрунті. Почнемо з ключового поняття у книзі – «історіографія». Воно має доволі драматичну історію, пройшовши складний шлях від розмовної мови до теоретичного концепту, від практик історичного письма, опису та критики подій, історії-науки до перетворення на спеціальну галузь, рефлексивну дисципліну, самосвідомість науки. Термін «історіографія» кристалізувався в конкретному поняттєвому просторі, за умов ускладнення й абстрагування, просуваючись від чуттєвого образу до уявної конструкції з широким спектром смислів і значень. Проте й сьогодні можна констатувати, що концепт «історіографія» потребує ментальних конвенцій, тобто домовленостей, уточнень і роз'яснень. У нашому розумінні, концепт «історіографія» означає теорію та історію історичної науки.

Історіографія становить ядро історичної науки, її рефлексивну складову, форму самосвідомості науки. Звісно, історіографія, як будь-яка галузь знання, оперує певними словами-термінами, нормами-поняттями, категоріями. Терміносистема історіографії складається, умовно кажучи, із трьох сегментів: історичні поняття, історіографічні концепти; теоретичні категорії. Поняттєвий апарат історіографії (терміносистема) формувалася доволі тривалий час: основні категорії виникають у добу модерну, збагачуються за рахунок семантичного багажу Просвітництва, романтизму,

²⁶ Кассен Б. Вступне слово // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – Т.1. – К., 2009. – С.13–16.

позитивізму, марксизму, неокантіанства, згодом неопозитивізму, структуралізму тощо. Однак дизайн терміносистеми історіографії залишається незавершеним і досі.

У добу інформаційного суспільства історіографія здебільшого зосереджена на проблемах мови науки, мовної свідомості й поведінки історика. До цього призвів не лише лінгвістичний поворот, який перевернув усю сучасну соціогуманітаристику. Не випадково А.Тойнбі говорив, що історія мови – це конспект історії суспільства. У ситуації збільшення потоків інформації функції історіографії ускладнюються. По-перше, вона виконує функцію категоризації знання, концептуалізації нових слів-понять як оперативних одиниць знання. У нинішніх умовах історіографія виступає засобом упорядкування тієї інформації, котра надходить у розпорядження історика. Дослідник, отримуючи нову інформацію, співвідносить її з тією, яку має, і в такий спосіб народжуються нові смисли, поняття, терміни. По-друге, історіографія як рефлексивна дисципліна запозичує поняття з різних сфер знання, близьких та віддалених, і тим самим сприяє інтеграції наук. Обмін поняттями, термінами, концептами призводить до ефективного обміну між науками, утворення міждисциплінарного простору як джерела зберігання, збагачення, трансферу понять. По-третє, історіографія виконує функцію стандартизації та унормування мови історичної науки й власної терміносистеми. Історіографія створює ієрархії узвичаєних понять і термінів, фіксує систему знання, теорії та історії історичної науки. По-четверте, найважливіша функція історіографії, про яку згадував В.Вернадський, це конструктивна, у добу кризи саме історіографія реактуалізує старі, забуті або відкинуті їх сучасниками поняття, ідеї, теорії, котрі в нових умовах набувають актуального значення та змісту. Історіографія здійснює процедури ресемантизації понять, коли старі, узвичаєні терміни-поняття наповнюються новим змістом, набувають інших лексичних форм. По-п'яте, національні історіографії виконують також важливу адаптивну функцію, перенесення загальних понять різного ступеня абстракції з одного культурного поля на інше, пристосування їх у процесі запозичення та використання на конкретному історично-національному ґрунті.

«Концептуальна історія» – наступна лексична конструкція, що використовується як засаднича у цій книзі. Концептуальна історія

(історія понять) в умовах домінування лінгвістичної свідомості виступає як нова методологія вивчення теорії та історії історичної науки. Якщо представники класичної традиції Begriffsgeschichte вважають, що соціальні поняття відображають історію суспільства, а історія політичних понять – історію суспільно-політичної думки, то за такою логікою система понять історіографії фіксує історію й теорію історичної науки. Отже, якщо перефразувати А.Тойнбі, історія понять – це короткий конспект історії науки. Звісно, система понять історіографії змінюється внаслідок докорінних змін у самому суспільстві, структурах науки (прикладної, фундаментальної) та мовному апараті науки.

Лінгвістичну основу історії понять становить мова науки. Наука продукує свою мову, мовні засоби, що фіксують процес і результат дослідження, забезпечуючи комунікацію в науковому середовищі. Мова науки відрізняється від розмовної, звичні побутові слова під тиском думки перетворюються на терміни й категорії наукового мовлення. Процес створення понять – це продовження мислення на розмовній мові, що й відображає навколишній світ, тобто відбувається злам семантичних структур і утворення нових смислів. Мова науки – відкрита система, котра поповнюється, оновлюється новими поняттями, відбувається внутрішня фільтрація випадкових, модних, тимчасових слів, котрі не прижилися в науковому вжитку. Мова науки – гнучка й динамічна, тісно пов'язана з соціокультурними змінами у суспільстві та в корпоративному середовищі, водночас відбувається її індивідуалізація (смак, герменевтична чутливість автора щодо запозичень, відбору нових термінів, слів-понять формує його власний стиль та лексичний ресурс). Основна проблема полягає в антагонізмі між конвенційною сталістю та революційними змінами в мові наукового спілкування. Відомо, що за часів глобальних змін, криз, соціальних потрясінь наука переживає справжню «революцію понять». Так, у ХХ ст. у філософії відбулася «мовна революція» (Л.Вітгенштайн, Е.Гуссерль, М.Гайдеггер, неопозитивізм), що означало зовсім інше розуміння мови, котра не лише відбиває, але створює реальність, в якій живе людина. Саме мова, уважають дослідники, утворює картину світу, у центрі якої перебуває людина, що мовить. В умовах сучасного інформаційного суспільства помітнішою стає тенденція щодо інтелектуалізації мов, у першу чергу мови науки.

Мова – це не лише знакова система, засіб комунікації, але інструмент пізнання. Знання мови та позамовних знань створює «мовну особистість»

(В.Маслова). Концептуальна історія формує мовну поведінку історика. Історик як «мовна особистість» перебуває в особливій диспозиції. Він повинен знати мову епохи, що вивчає, та епоху, в якій живе сам. Отримуючи нову інформацію, історик співвідносить її з тією базою, що має, створюючи нові смисли. До речі, мова історика, його робочий лексикон зазвичай несуть на собі відбиток тієї інформації, з якою він працює (характер періоду, що вивчається, його культурний ландшафт, специфіка мови джерел і текстів, термінів, понять). Творення смислів відбувається завдяки процедурам категоризації, того, що сприймається дослідником у вигляді розмовної мови, побутових слів, термінів, понять, категорій, концептів. На відміну від дослідників, які розрізняють слова-означення «термін», «поняття», «категорія», «концепт», ми свідомо використовуємо всю лінійку як синоніми. Звісно, вони мають певні змістові й лексичні відмінності, однак усі виступають одиницями мислення, народжуються з розмовної мови, а згодом завдяки когнітивним процедурам проблематизації, концептуалізації, рефлексії з чуттєвого образу перетворюються на уявний, абстрактний.

Завдання історика як мовної особистості полягає в тому, щоб скорегувати систему наукової мови з професійним знанням. Культура мовної поведінки історика напряму пов'язана з проясненням понять, термінів, категорій, якими він оперує. Прояснення понять із власного мовлення історика важливе не лише для наукової комунікації, відбору інформації в міждисциплінарному просторі, а з огляду на те, що він повинен розуміти, що нове/старе, відоме/невідоме, запозичене/винайдене поняття – не просто слово, а спосіб організації інформації, інструмент пізнання. Той чи інший історіографічний концепт, історичне поняття, теоретична категорія постають не як одиниця мови, а певна модель організації та вивчення фактів, подій, явищ. Для прикладу, «ідентичність», «ментальність», «культурна пам'ять», «кар'єра історика», «інтелектуальна біографія» – це аналітична структура, спосіб організації конкретного матеріалу. Зазвичай заміна одного поняття іншим радикально змінює зміст, значення й наслідки подій, котрі відображають певне поняття. Так, заміщення конструкції «визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького» на концепт «українська революція» ставить нові акценти на характері подій, явищ, осіб, котрі фіксує дана лексична конструкція. Або зміна концепту «Жовтнева революція 1917 р.» на лексеми

«антиурядовий переворот» чи «більшовицький заколот» радикально трансформує смисли та оцінки подій.

Концептуальна історія як нова методологія дає розуміння того, що таке концепт та його структура. Сучасна лінгвістична свідомість розкриває інструменталістську природу та призначення концепту/поняття. Він має власну структуру: ядро і периферію (В.Маслова). Ядро концепту означає словникове визначення лексеми у тлумачних, іншомовних, енциклопедичних, перекладних словниках. Наприклад: революція (за «Великим тлумачним словником сучасної української мови») – «1. переворот у житті суспільств, який приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового, прогресивного. 2. Переворот в якій-небудь галузі, що приводить до докорінного перетворення, удосконалення чого-небудь». Периферія концепту містить немовне знання, тобто, численні конотації, асоціації щодо ядерної лексеми та суб'єктивний досвід дослідника. У наведеному прикладі концепт «революція» акумулює різний зміст і контексти, залежно від мети, завдань, досвіду дослідника це може бути промислова, соціальна, політична, наукова революція. Концепт, поняття, термін виконують важливі когнітивні функції не як одиниця мови, а одиниця аналізу, інструмент пізнання. Сукупність концептів, що утворюють певну терміносистему, відображає логіку розвитку думки, дисципліни, науки.

Із перспективи концептуальної історії в історика мають бути специфічні стосунки з мовою науки. Свого часу Г.Шпет убачав особливий стан історика в тому, що той в одній особі об'єднує і читача, і автора. Адже історик «повинен вміти розуміти – тут метод дослідження й має передавати те, що розуміє – тут метод формулювання»²⁷. У тому та іншому випадку – дослідження чи опис результатів цього дослідження – інструментом історика виступає слово-поняття. Мета історика полягає в перекладі понять із текстів, котрі він досліджує, на сучасну мову та у проясненні понять, що використовує у власних працях. Історіографія як теорія та історія історичної науки створює найсучасніший поняттєвий простір, у межах якого історик повинен знайти баланс між традиціями та новаціями, нормами наукового мовлення, власним стилем і мовною поведінкою.

²⁷ Шпет Г.Г. История как предмет логики // Историко-философский ежегодник: 1988. – Москва, 1988. – С.317.

Аналіз концептуальної історії української історіографії в нашій книзі здійснено на підставі 35 базових понять, котрі мають численні похідні й поняття-означення (наприклад, базовий концепт «нелінійне письмо» постає у супроводі таких концептів як гіпертекст, жіноче письмо, дитячі тексти, неєвропейське письмо; або концепт «дискурс» та його похідні: дискурс-аналіз, дискурсивність, текст, інтертекстуальність; або поняття «пам'ять» має відповідники колективна, соціальна, історична, місця пам'яті, комеморація тощо). Критерієм відбору базових понять слугували різні чинники: 1. усталеність у структурах професійної свідомості (для прикладу, «історіографія», «стереотип», «методологія»); 2. поширення, частота вживання («ідентичність», «ментальність», «наукова революція», «школа»); 3. ступінь абстракції («рефлексія», «історична свідомість», «міждисциплінарність»); 4. фактор інновацій («гранд-наратив», «ментальне картографування», «поворот до матеріального»); 5. семантичний статус поняття як одиниці знання (історіографічні, теоретичні, історико-наукові).

Матеріал концептуальної історії української історіографії структуровано за міждисциплінарним принципом. Адже історіографія, запозичуючи поняття, сприятиме інтеграції наук та обміну інформацією між ними. Концептуальний матеріал книги структурований за п'ятьма блоками: 1. група історіографічних понять («історіографічний факт», «історіографічна ситуація» та ін.); 2. поняття з галузі наукознавства, філософії та соціології науки («образ науки», «стереотип», «рефлексія»); 3. культурологічні категорії («ідентичність», «історична свідомість», «ментальність»); 4. лексеми, концепти, конструкції постмодернізму («наратив», «деконструкція», «дискурс», «інтертекстуальність»); 5. категорії загального значення сучасної соціогуманітаристики («інтелектуальне співтовариство», «кар'єра», «культурна пам'ять», «ментальні мапи», «міждисциплінарність», «поворот»). Звісно, концепти, поняття, терміни зберігають «родову пам'ять» про свої витоки, походження чи то зі сфери історії, чи соціології, філософії, культурної антропології, наукознавства, психології, лінгвістики. Саме історіографія виступає в ролі споживача та перероблювача понять із різних галузей знання, що призводить до руйнування застарілих непроникливих дисциплінарних кордонів між окремими науками й дисциплінами. Запозичення спеціальних понять і термінів, їх переосмислення та верифікація на іншому матеріалі створює

нові лексичні конструкції, призводить до ресемантизації усталених понять, виникнення нових смислів.

Новизна, сенс і значення концептуальної історії полягають у тому, що вона розкриває механізми взаємодії історіографії, теорії та історії науки у структурах історичної науки. Історіографія в такому контексті виступає засобом дослідження та репрезентації теорії й історії історичної науки. Відтак, одна група понять, наведених у книзі, фіксує місце історіографії у системі історичної науки, її гносеологічну природу та функції («історіографічний факт», «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «рефлексивна модель історіографії»), дає уявлення про те, як історіографія з критичного елементу мислення історика перетворюється на спеціальну сферу знання методологічного призначення.

Інша група понять, представлених у книзі, відображає зміну теорії історії й історичного пізнання, що пов'язане зі зміною типів раціональності: класичної позитивістської на некласичну (некласичне наукознавство, культурологія, антропологія, структуралізм, постструктуралізм, постмодерністська термінологія) та постнекласичну (повернення до ідеалу цілісності, універсалізму, реактуалізація синергетики, синергетичних підходів в умовах глобалізації та глокалізації).

Найчисельніша група понять, якими оперує історіографія, фіксує етапи розвитку історичної науки, зокрема української. Термінологічний апарат історії утворюється водночас із виникненням класичного типу науки в добу Просвітництва. У лексиконі історичної науки від тих часів утверджуються такі поняття, як «історія-наука», «розвиток», «державна», «право», «цивілізація», «культура», «історична критика», «герменевтика». Згодом, унаслідок зміни канонів історієписання, чергування протилежних ідейних течій понятійно-термінологічний апарат історичної науки збагачувався завдяки мовним конструкціям і поняттям романтизму («народ», «народність», «дух народу», «народний характер», «нація»), позитивізму («історичний факт», «метод», «методологія», «суспільство», «закони суспільного розвитку»), марксизму («формація», «клас», «класова боротьба», «принцип партійності», «матеріалістичне розуміння історії»).

Глибинна криза радянської історичної науки та її сегменту – української радянської науки, як це не парадоксально, сприяла розвитку історіографії, котра, своєю чергою, виступала своєрідним транслятором та інтерпретатором ідей, понять, теорій західної науки. Зокрема, істо-

ріографія відчувала впливи західного наукознавства, філософії та соціології науки. Саме через історіографію до обігу радянської історичної науки (1960–1980-ті рр.) входять такі поняття, як «парадигма», «наукова революція», «дослідницька програма», «ідеал науковості», «етос науки», «криза в науці», «напряму», «течія», «школа в науці», «образ науки».

У 1990-х рр. українська історична наука переживала справжню «революцію понять». Мовний переворот у науці був зумовлений низкою обставин: крахом тоталітарної системи, утвердженням нових політичних режимів, зміною історичної ідеології, через те у свідомості істориків замість ідейного монізму й марксистського пуризму запанували плюралізм, свобода думок, відкритість до впливів світової історичної думки, науки. Унаслідок зникнення ідейних табу й обмежень українська історична наука опинилась у вільному просторі міждисциплінарної культурної взаємодії. Апарат історичної науки почав оновлюватися за рахунок лексичних ресурсів, термінологічних запозичень із культурології, соціології, структуралізму, символічної й соціальної антропології, мікроісторії, історії повсякдення. До вжитку істориків входять такі поняття, як «ідентичність», «ментальність», «історія повсякденності», «стиль життя», «історична свідомість». Історична наука в Україні відчула на собі впливи постмодерністської лексики, котра сприймалася, щоправда, далеко не всіма істориками: «нарратив», «гранд-нарратив», «дискурс», «деконструкція», «мультикультуралізм», «орієнталізм», «постколоніальні студії», «нарративна філософія історії» тощо. Сутність «революції понять» в українській історичній науці полягала у заміні марксистської термінології національно орієнтованою лексикою істориків. Усталені формули та лексичні конструкції марксистського дискурсу у студіях вітчизняних дослідників повільно поступалися місцем національним відповідникам.

Нинішній стан історичної науки характеризується реструктуризацією поняттєво-термінологічного апарату, що стало можливим завдяки процедурам категоризації нового інформаційного ресурсу, прямих запозичень з арсеналу західної соціології, когнітивної лінгвістики, психоісторії, гуманітарної географії та ресемантизації усталених лексичних зворотів, мовленнєвих конструкцій, понять. З огляду на це поняттєвий апарат сучасної історичної науки та історіографії поповнюється такими концептами, як «інтелектуальне співтовариство», «модель інтелектуальних мереж», «мережева теорія», «мережеві війни», «синергетика», «біфуркація»,

«нелінійні історичні динаміки», «герменевтика» (текстуальна і матеріальна), «онтологічний поворот», «візуальний поворот», «ментальне картографування», «місця пам'яті» та багато інших. Проте оновлення, збагачення та вдосконалення поняттєвого апарату історіографії й історичної науки не є самоціллю, а лише засобом творення українськими істориками власного якісного інтелектуального продукту.

Маю надію, що книга буде корисною для науковців, студентів та викладачів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю.

Історіографія: традиційний поняттєво-термінологічний апарат

Історіографія

Слова і терміни

Українська історіографія в академічній традиції

Історіографія в розумінні діаспорних істориків

Українська радянська історіографія

Сучасна українська історіографія

Термінологічний апарат

Історіографічна концепція

Історіографічна ситуація

Історіографічне джерело

Історіографічний процес

Історіографічний факт

Історіографічна модель

Історіографічний метод

Методологія

Методологія – теорія методів

Методи історичного дослідження

Методологія історії

Антична ідея історії

Провіденціалізм в історії від середньовіччя до Ренесансу

Просвітницький раціоналізм і «філософська історія»

Романтизм та ідея історизму

Позитивізм – ідеологія сцієнтизму

Методологізм ХХ ст.: між теорією та методом

Історіографія

Слова і терміни. Слово «історіограф» французького походження, у XIV ст. ним позначали митця, художника, який малював мініатюри на історичні сюжети. Починаючи з XVI ст. історіографом називали придворного письменника (при особі, родині, династії), якому доручалося писати офіційну історію країни. Найчастіше таку посаду обіймали відомі літератори, поети, філософи (Н.Буало, Ж.-Б.Расін, Вольтер). Посада офіційного історіографа існувала в Давньому Китаї, Римі, середньовічній Венеції, Флоренції доби Ренесансу тощо (А.Лаппо-Данилевський). У Росії першим офіційним історіографом при Петербурзькій академії наук став І.Ф.Міллер, пізніше обов'язки державного історіографа виконував князь М.Щербатов. У 1803 р. посаду офіційного російського історіографа здобув Н.Карамзін. Це звання не лише відчиняло перед ним двері імператорських архівів, але й до певної міри звільняло його від офіційної цензури, наголошуючи начебто на «внутрішній самоцензурі» – високих моральних рисах та принципах історика. Таким чином, терміни «історіограф», «історіографія», поширившись в європейській, зокрема німецькій, літературі дійшли до Росії. Первинно слова «історіограф», «історіографія» вживалися як синонім понять «історик», «історія», «історична наука». У XIX ст. під історіографією розуміли саме історію.

Українська історіографія в академічній традиції. У розвідці «Українська історіографія і Микола Костомаров» (1910 р.) М.Грушевський розкриває зміст відповідного поняття. По-перше, він відокремлює історіографію від джерел про українське минуле: «Перш за все треба пояснити, як розуміти саме се поняття української історіографії! Чи будемо розуміти історичну оповість про Україну, її територію і людність? В такім разі до української історіографії буде належати Геродот і Йордан, автори арабських історичних трактатів IX-X в. і польських мемуарів та

хронік, які полишили оповідання про українські події XVI–XVII в.». Саме таке трактування, на думку М.Грушевського, «неможливе – то джерела до історії України або звістки чужосторонців про неї».

По-друге, «історіографія» у М.Грушевського постає як історієписання, діяльність зі створення історичних текстів: «Українською історіографією мусимо вважати те, що описує історію українського народу як такого незалежно від політичних чи інших зв'язей, які в'язали його з іншими народами чи країнами». По-третє, поняття української історіографії має певні національно-політичні конотації. Український народ постає як «колективна індивідуальність», котра «існує сама по собі незалежно від територіальних, політичних чи релігійних групвань».

М.Грушевський окреслює і схему українського історієписання. Початкова форма – це київське літописання, яке «фактично займається головню і майже виключно українськими країнами і таким чином являється в простій лінії попередником пізнішої української історіографії». Завданням же літописання було «оповідання про Київську державу» в її «давній цілості, що обіймала, крім українських, також і інші землі».

Галицько-волинське літописання, уважає М.Грушевський, стоїть уже на «місцевому українському ґрунті», для якого характерні «екскурси в сферу політичного життя Польщі, Литви, Угорщини». Утім, століття по тому місцеве літописання починає трактувати українське життя «як провінціальне життя Литовської або Польської держави». Із кінця XVII ст. деякі літописи «підходять під поняття хроніки українського життя» (Львівський), або бере перевагу «загальнодержавне становище» (Густинський літопис), або автор перебуває під впливом традицій «єдності руського народу» («Синописис»).

Козацька доба, за словами М.Грушевського, «стала новою ерою для української історіографії». Унаслідок розбіжності в історичній еволюції Східної й Західної України козацтво сильно впливало на «розвій східноукраїнського партикуляризму». Ідеї цілісності українського народу та українських територій поступаються ідеям «козакоруського» народу, що відповідає «козацькій, Східній Україні», та ідеї «малоросійської вітчизни», яка практично не виходить за межі Гетьманщини. Єдина Україна – етнографічна – визнається, «але дуже теоретично». Повний

занепад культури та інтелектуального українського життя у XVIII ст. зводив «все більше до чистої теорії велику соборну Україну, затісняючи в межі Гетьманщини майже все те духовне життя, яке чуло і вважало себе українським». Під усіма таким впливали формується, на думку М.Грушевського, «малоросійська історіографія» XVIII ст., котра стає «безпосередньою попередницею української історіографії XIX в.». «Малоросійську історіографію» М.Грушевський сприймає як «продукт» Гетьманщини, її «автономного політичного життя (1648–1764)». Прямим наслідком «зросійщення, добровільного чи то недобровільного», а також «великоросійської культури» постає «малоросійський патріотизм», під впливом якого освічені представники українського громадянства «хапаються збирати, описувати і досліджувати особливості старого українського побуту», котрий, здавалося, приречений загинути під хвилями «нового загальнодержавного життя». Особливо культивується в такій ситуації історія України, де українські патріоти шукали не лише «пізнання своєї минувшини, але й підстав і аргументів своїм політичним і класовим домаганням і інтересам».

М.Грушевський убачає певний зв'язок між скасуванням Гетьманщини та розвитком «історично-антикварної літератури», що присвячена «історії України та її побуту» (видання В.Рубана, Ф.Туманського, Я.Марковича). У рукописах залишалися хроніки («хронікарські роботи») П.Симоновського, С.Лукомського, О.Рігельмана, а також памфлет «История руссов или Малой России» (авторство якої історик приписує Г.Полетиці). Меморіалами, поясненнями, коментарями до зібраних матеріалів залишалися роботи А.Чепи, В.Ломиковського та ін. Як синоніми до «історіографії»-історієписання М.Грушевський використовує терміни «історіографічна робота», «культурна робота», «малоросійська робота». «Українська історіографія» з сильно «вираженим антикварним характером входить», за його словами, у XIX ст.

Проте XVIII ст. М.Грушевський розглядає як добу «малоросійської історіографії». «Малоросійська історія» сприймалась як «славная ветвь российской истории» (фраза з листа А.Чепи до В.Полетики). Поняття української чи «малоросійської» історії «нероздільно єдналося з історією козаччини». Студіювалась остання, щоправда, як історія «головно

Гетьманщини від Хмельницького почавши і поза се майже не виходила». Водночас на відміну від російської («московської») українська історіографія XVIII ст. визнавала козацький період продовженням давньої доби, тобто «зв'язувала козацьчину з старою Руссю». Натомість «московська виводила козацьчину з порожнього місця, пришиваючи київські часи династичними нитками до московських, а козаків виводячи від чорних клобуків чи інших турецьких насельників як елемент чужий, напливовий». М.Грушевський порівнює дві історичні схеми – «загальноросійську» та «малоросійську». Згідно з першою, стара Русь сприймалась як «приналежна до «російської» історії, а українська історіографія обмежувалася на козацькій «ветви»». М.Грушевський реконструює «малоросійську» історичну схему: стара Русь належала до «російської» історії; литовсько-польські часи слугували «легким, поверховим вступом до козацької доби, що мав на меті пояснити початок козацьчини», поза увагою була доля західноукраїнських земель, що залишалися під Польщею; «закінченням служило скасування гетьманства і заведення державних порядків в Україні». «На сім, – констатував М.Грушевський, – «малоросійська» історія «прекращала своє течення», як віднога, що відділилася від «російської» історії з козацькою і влилася назад до неї зі скасуванням козацької автономії, остаточно і безповоротно». Мало хто думав про можливість продовження такої історії, тобто «малоросійської» історичної схеми.

Сенс та значення «малоросійської історії», за словами М.Грушевського, «повно і характеристично» відбилися у двох найбільш визначних працях: «Истории руссов или Малой России» та «Истории Малой России» Д.Бантшиша-Каменського. Такі різні «за науковим характером і суспільно-політичною фізіономією» твори подібні, тому що «відбивають у собі загальний характер тої епохи історіографічної роботи» – і строго документальний, «до дна души лояльний» Бантшиш і «безцеремонний фантаст, поет чи фальсифікатор історії» та речник «української панської фронди» автор «Истории руссов». З'явившись в один і той самий час, на початку 1820-х рр., вони, на думку М.Грушевського, «виступають як синтез тої старої ціловікової історіографічної роботи», тобто є венцем малоросійської історіографії. Щодо твору М.Маркевича та інших

публікацій, то їх М.Грушевський уважав «запізненим пережитком, без особливого впливу і значення».

Нові течії в українській історіографії, на його думку, виникають в 1830–1840 рр. У цей час провідною стає ідея народності, яка дала «новий зміст, нові цілі й нове розуміння всьому українству». Нове покоління українських патріотів, репрезентантом якого був М.Костомаров, не вдовольнялося традиційною «воєнно-адміністративною історією». У М.Костомарова з-за історії воєн і офіційних заходів влади починає проступати «сіра народна маса» – об'єкт «адміністративних попечень» і «владитель безцінних скарбів народної творчості». Як і І.Срезневський М.Костомаров звертається до етнографії, котра стає «домінуючою наукою» та «бойовим гаслом для нових течій у науці». Через етнографію переходив до історії старий М.Максимович і молодий П.Куліш. Так, І.Срезневський прагнув «народною історичною поезією освітити найтемніші кутки української минувшості», П.Куліш пробував «з пам'яток народної поезії склеїти поетичну історію України», М.Костомаров за допомогою етнографії думав знайти шлях «до духовної сторони народного життя». М.Драгоманов ставив завданням «змалювати на основі пісень соціально-політичні обставини народного життя».

«Малоросійська» історіографія змушена була поступитися романтичним ідеям народності, національності та «народного духу». «Романтичний привид «народного духу»», який, за словами М.Грушевського, не раз зводив дослідників на «бездоріжжя фантазії і ненаукових натягань», був «великим кроком наперед в порівнянні з старою історіографією». Нові романтичні підходи задали «смерть її антикварному характерові». Ідея народу виводила студіювання історії «за тісні межі «малоросійської історіографії»».

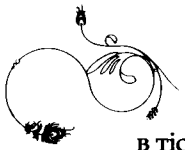
Велике значення романтичних підходів, себто етнографічних студій на полі української історіографії М.Грушевський убачав у тому, що «живими фактами сучасного народного життя» було відновлено «призабуті поняття про українську етнографічну територію», єдину в минулому. Важливим здобутком романтизму поряд з актуалізацією ідеї єдності українських земель була ідея «органічного зв'язку» козацької й давньокіївської доби історії («козащини з старим руським життям»). Нова

українська історіографія, як констатує М.Грушевський, стає в опозицію до офіційної російської історіографії, київський період пов'язаний не з владими́ро-московським, а литовсько-польським та козацьким. На відміну від російської, що «робила владими́ро-московське життя продовженням старо-київського», українська історіографія в особі М.Костомарова наголошувала «органічну зв'яз з київським періодом пізнішої литовсько-польської й козацької доби українського життя», а відтак «рішучий перелом, розрив між староруським укладом і укладом московським, пояснюючи його впливом татарщини».

М.Грушевський, спираючись на досвід попередників, створив нову схему-концепцію української історії як предмет нової української історіографії. Ключовими принципами її стає ідея історичного поступу української історії на ґрунті народного життя. Як репрезентант нової української історіографії він цілком усвідомлював, що «дорога від історичного світогляду старої «малоросійської» історіографії до новіших поглядів була далека і тяжка, зв'язана з тяжким ламанням ріжних, віками закорінених, поглядів і при звичаєнь». Зрозуміла була «недоречність і конвенціональність старих історичних поглядів і категорій». Отже, сам М.Грушевський чимало зробив для вдосконалення поняттєвого апарату нової української історіографії. Поняття «історіографія» та його відповідники («історіографічна робота», «історіографічна схема»), а також поняття-визначення «малоросійська історіографія», «нова історіографія», «офіційна російська історіографія» він використовував у сенсі історієписання, акту історичного письма, творення праць, ідей, схем, концепцій української історії.

Історіографія в розумінні діаспорних істориків. В «Огляді української історіографії» (Прага, 1923 р.) Д.Дорошенко дає своє бачення історіографії. У широкому значенні під «історіографією» він розуміє історичну думку, розвиток якої пов'язаний і обумовлений національною свідомістю: «Даючи огляд української історіографії, ми разом з тим даємо неначе огляд української національно-історичної думки». У вузькому сенсі поняття «історіографія» в Д.Дорошенка означає процес «історичної праці» і наближається за змістом до історіографії-історієписання у М.Грушевського: «Дуже слабо розвинута у нас українська історіографія

в тісному розумінні слова як дослідження процесу розвитку української історичної праці й української національно-історичної думки». Отже, предметом «Огляду» історик уважав процес наукової історичної праці, сенс якої становить розвиток української національно-історичної думки. Початок наукової праці Д.Дорошенко виводить від літописання XI ст., провідними рисами якого були «високо розвинута національна свідомість» та «державне почуття». На зміну літописам згодом приходять нові форми історичного досліду, що стали «одним із найбільш яскравих проявів українського національного відродження, яке почалось на порозі XVIII і XIX століть». Визначальним для Д.Дорошенка був тісний зв'язок процесу історичного пізнання з національною свідомістю, ідеєю державності та національного відродження («майже не роблено спроби наукового огляду української історіографії в зв'язку з розвитком національного самопізнання, котре уявляється нам як непереривний процес, що не спинявся ніколи, хоч іноді і завмирав на певний час під гнітом несприятливих історичних обставин»).

Виходячи з генетичного зв'язку історіографії з національно-державним почуттям, національно-історичною ідеологією Д.Дорошенко бачив її головне призначення та користь у справі відновлення культурно-політичної традиції, почуття історичної спадкоємності, зв'язку поколінь.

Поряд з ідеологічним Д.Дорошенко цілком усвідомлював навчально-освітній сенс історіографії як дисципліни. Українська історіографія, констатував він, «ніколи не була предметом університетських викладів» і пояснював це загальним станом української історичної науки, яка до недавнього часу не мала жодних організаційних установ, перебуваючи у великій залежності від російської та польської історичної науки. Лише в останні десятиліття, уважав Д.Дорошенко, українська історіографія почала виокремлюватись у «самостійну наукову галузь».

Запропонована ним схема української історіографії мала національно-державницький характер. Позитивістський стиль мислення Д.Дорошенка відчувався у великій прихильності до історіографічного факту (безліч імен, праць, бібліографічних довідок, маловідомих свідчень із приводу наукових біографій, організаційних установ тощо)

та відсутності структурованості наведених матеріалів. У книзі згадуються різноманітні форми історичних пам'яток («козацькі літописці», «українська мемуаристика», «Історія русів»), імена діячів на ниві українознавства («видавці матеріалів і дослідники місцевої історії»), окремі наукові установи та діяльність у них провідних учених («Юго-Западний одділ Географічного товариства в Києві: М. Драгоманов», «Киевская старина» та її близькі співробітники: Ол. Лазаревський, П. Єфименко, Орест Левицький та інші», «Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка у Львові» тощо). Водночас багатство історіографічного матеріалу, ерудиція автора книги, його особиста причетність до значних ідейних та організаційних перетворень в українській історичній науці на тривалий час зробили схему української історіографії Д. Дорошенка першою та єдиною спробою історіографічного синтезу на засадах національно-державницької ідеології.

У просторі діаспорної історіографії естафету Д. Дорошенка продовжив О. Оглоблин. Він широко використовує поняття «історіографія» й відповідники («історіографічна робота», «історіографічне завдання»), а також поняття-визначення «нова українська історіографія XVIII–XIX ст.», «сучасна українська історіографія», «сучасна українська совієтська історіографія», «українська еміграційна історіографія». На відміну від Д. Дорошенка, який ототожнював історіографію з розвитком історико-національної думки, О. Оглоблин уживає поняття історіографії як синонім історичної науки, для позначення певних періодів її розвитку. Лейтмотивом усієї творчості дослідника, за його власним визнанням, був принцип: «Праця історика над історіографічними проблемами ніколи не може припинитися».

О. Оглоблин, як відомо, належав до блискучої когорти академічних українських істориків 1920-х рр., короткий час був «українсько-радянським» істориком, згодом став ідеологом і лідером істориків у діаспорі. Інтерес до історіографії він проніс через усе своє творче життя. Все почалося з вивчення «Літопису Самовидця» й спроби встановлення авторства цієї пам'ятки. За версією О. Оглоблина, що стала загальноновизнаною, автором твору був генеральний підскарбій Роман Ракушка. У 1924–1925 акад. р. О. Оглоблин почав історіографічні виклади в Київському університеті,

великий вплив на нього справив щойно надрукований у Празі (1923 р.) «Огляд української історіографії» Д.Дорошенка, який «відразу став настільною книгою». Перший успіх заохотив до вивчення загадкової «Історії русів», якій судилася особлива роль в історіографічних практиках ученого. До цього сюжету він звертається на початку 1920-х рр., потім знову повертався, а кінці 1930-х рр., працюючи вже в Інституті історії України АН УРСР, опинився перед дилемою: вивчати політичну історію України кінця XVII – першої чверті XVIII ст. «з обов'язковим урядовим освітленням», або економічну історію, зокрема минуле металургії. І він знову повертається до «нейтрального сюжету» – «Історії русів». У пошуках ключа до проблеми авторства цього твору історик застосовує, за його словами, методику «мікроаналізу», що допускала тотальне знайомство з добою «Історію русів» (друга половина XVIII – перша чверть XIX ст.), «з громадським і культурним оточенням, в якому постав цей твір, і в якому жив його невідомий автор, з іншими аналогічними пам'ятниками тої доби, нарешті, з цілою національно-ідейною атмосферою, якою дихали й автор (чи автори) «Історії русів», і її перші читачі». О.Оглоблин не припиняв студій над «Історією русів» і заклав підвалини для вивчення початків українського національного відродження, давши наступним поколінням істориків «низку «ключів» до того «сховища», де укрит свій ім'я невідомий досі автор цього твору».

Складовою діяльності О.Оглоблина була біоісторіографія, його «спеціально цікавили» такі визнанні українські історики XIX–XX ст., як О.Лазаревський, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій, М.Василенко, В.Модзалевський, М.Слабченко, Д.Дорошешко, Б.Крупицький та ін.

Адже найкращі його загальні виклади – з української історіографії. На замовлення харківського Всеукраїнського заочного інституту народної освіти О.Оглоблин уклав короткий огляд української історіографії (починаючи від «Історії русів») у вигляді конспекту лекцій, який згодом був виданий друком у Харкові. Пізніше цей курс було перероблено, за словами автора, «в останній частині, присвяченій т.зв. марксистській історичній школі». Напередодні війни в О.Оглоблина були плани «видати ширший курс нової української історіографії XVIII–XIX стол.

(до Грушевського)», який він викладав у Київському університеті 1939–1940 акад. р. Підготовлений до публікації рукопис обсягом 15 друк. арк. так і залишився в Києві.

На еміграції в нього зберігався особливий інтерес до історіографічних студій. Еміграційні умови, писав О.Оглоблин, «найбільш сприятливі для студій над історіографією у широкому розумінні цього слова»: історик позбавлений доступу до вітчизняних архівів і бібліотек, вичерпавши свої власні документальні джерельні припаси, повинен припасувати нові наукові інтереси «до наявних закордонних матеріалів», або «віддатися історіографічним студіям чи, радше, нарисам». Саме так було за «старої еміграції» (мається на увазі досвід Д.Дорошенка). Так сталося і з представниками другої хвилі еміграції, до якої належав О.Оглоблин.

Друга генерація еміграційних істориків, на думку О.Оглоблина, мала «ще одне особливе історіографічне завдання», а саме висвітлення перед наступними поколіннями українських істориків і світовим науковим співтовариством «тої великої історіографічної роботи, яку виконали історики на советській Україні в 1920-их – 1930-их роках, і яка була обірвана, знівечена, спалюжена, заборонена й засуджена, а згодом цілковито замовчана советською владою». У другій половині 1940-х рр. О.Оглоблин читав повний курс української історіографії в мюнхенському Українському вільному університеті.

На еміграції пріоритетними для О.Оглоблина стали проблеми «генеалогії сучасної української історіографії» та «збереження історіографічної спадщини» 1920 – початку 1930-х рр. У 1945 р. у Празі під псевдонімом Олесь Мезько він надрукував розвідку «Як більшовики руйнували українську історичну науку», яка 1951 р. була перевидана під назвою «Українська історична наука під советами в 1920–1930-х рр.». У США побачили світ дві повні праці про модерну українську історіографію: «Ukrainian Historiography 1917–1956» (1957 р.) та «Думки про сучасну українську советську історіографію» (1963 р.). Остання студія фіксувала суттєві зрушення в українській радянській історіографії від ренесансу 1920-х рр., через часи погрому історичної науки в Україні доби сталінізму, до перших ознак «інтелектуальної відлиги» кінця 1950 – початку 1960-х рр.

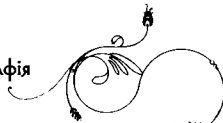

В історії української радянської історичної науки дослідник викремлював три періоди: 1) у 1920-х рр. існувала українська, а не «советська» історіографія; 2) 1930-ті рр., коли внаслідок «урядового погрому» не стало української, і ще не постала «советська» історіографія; 3) 1940–1950-ті рр. заходами партії створено «уніфіковану», «уніформовану» советську українську історіографію.

У 1920-х рр. наукові дослідження українського минулого стали «важливою національно-державною справою». О.Оглоблин звертає увагу на широкий масштаб розвитку історичної науки в Україні (утворення Академії наук, традиції, кадри, архіви). Зміст і досягнення цієї доби дослідник розглядає під кутом зору різних наукових течій, які набували характеру наукових шкіл. Ідеться про київську «культурно-історичну» або соціологічну школу на чолі з М.Грушевським, харківську «соціально-економічну» школу Д.Багалія, «історично-правничу» школу М.Василенка та марксистську школу М.Яворського.

Методологічні засади української історичної науки 1920-х рр. О.Оглоблин кваліфікує як державницькі, зорієнтовані на обґрунтування «національно-державної самостійності» України в усіх виявах – політичному, економічному, культурному. Основними рисами української історіографії 1920-х рр. були «державний дух і національний характер». Процес СВУ, політична чистка у ВУАН, депортація М.Грушевського і його смерть, арешти та засудження українських істориків – усе це означало початок «тотального нищення української історичної науки советською владою». Проте індивідуальна праця українських істориків тривала незалежно від офіційних чинників і в 1930-х рр., тому що не працювати вони не могли.

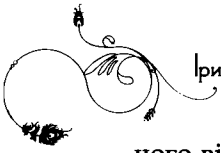
Становище історичної науки в 1930-х рр., за словами О.Оглоблина, характеризувалося утворенням Інституту історії АН УРСР, мета якого полягала «в підготовці науково-допоміжної літератури». Зміна методологічних принципів означала затвердження ідей «советського патріотизму», провідництва «великого російського народу» в усіх галузях суспільного життя, що слугувало теоретичним підмурком російської імперіалістичної політики, а також ідеї «Соборної України», здійсненої

у «спотвореній советській формі» у ході об'єднання українських земель 1939–1940 рр. «Воєнний стан» в українській історичній науці тривав і після Другої світової війни. У післявоєнний період починається новий тотальний наступ «советсько-московської ідеології» проти основ української історичної науки. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. вона, за словами О.Оглоблина, остаточно втрачає «український характер і традиції».

Доробком офіційної «советської» історіографії в Україні була нова схема «руської (східноєвропейської) історії», обов'язкова для всіх «советських істориків», затвердження якої О.Оглоблин уважав реакцією радянської історичної науки на схему М.Грушевського, що лежала в основі всієї новітньої української історіографії незалежно від напрямів і шкіл та панувала аж до Другої світової війни в українській «советській» історіографії. Нова схема історії Східної Європи та України знайшла відображення в Тезах з нагоди 300-ліття Переяславської угоди і ґрунтувалася на трьох міфах: концепції «єдиної руської народності» (Київська Русь – «загальноруська», а не українська держава), концепції «возз'єднання» України з Росією (колишніх частин єдиного в єдиній державі, чим нехтувалася ідея козацько-гетьманської державності), концепції «спільної вітчизни» (ніякої третьої української держави не було). Така схема стає «символом віри» української «советської» історіографії.

Висновки О.Оглоблина щодо перспектив розвитку історичної науки в Україні доволі оптимістичні, адже він помітив свіжий подув «хрущовської відлиги». Ознаки занепаду були властиві не стільки українській, скільки радянській історичній науці. В останні роки у задушливій ідейно-політичній атмосфері наукового «недумання й історичної неправди», в якій приневолені жити й працювати українські історики, іде велика наукова праця, накопичуються нові документальні матеріали, визначаються окремі цікаві теми, ростуть нові кадри українських істориків. Із далекого зарубіжжя він відчував, що в українській науці вирують малопомітні течії, окремі незалежні і сміливі думки, наче «промінь світла в темному царстві тоталітарної думки». Це означало, що навіть у таких «страшних умовах» історична наука в Україні не вмерла. Історик упевнений, що на Батьківщині має настати час відродження справжньої історичної науки, запоруку

чого він убачав у «великій, невтомній і плідній праці» українських істориків. Завершуючи огляд української «советської» історіографії, О.Оглоблин запевняє від імені західних українських істориків, що не можемо і «не сміємо» осуджувати українського «советського» історика в тому, що він не вільний від офіційної концепції, продиктованої урядом – винен існуючий режим.

Принципово важливі зауваги О.Оглоблина стосовно взаємодії двох гілок української історичної науки: радянської та зарубіжної. Провідну роль визнавав за історичною наукою в Україні, а на початку 1960-х рр. зауважував, що українська історична наука – «одна і єдина», українські історики тут і там – «брати по науці», більш того «українська еміграційна історіографія – це невід'ємна частина цілої української історії, головний осередок якої, з природи речей, може бути лише в Україні». О.Оглоблин говорив про взаємозв'язок цілей і завдань закордонної і вітчизняної історичної науки. Якщо в Україні спостерігався занепад «історичної праці», то відповідно зростала роль зарубіжних досліджень української історії. Саме така ситуація виникла після розгрому української культури та науки на початку 1930-х рр., коли «українську історичну науку репрезентували Галичина й еміграція». Так було і після Другої світової війни, коли «внаслідок відомого паралічу української історичної науки на Батьківщині, репрезентація української історіографії у світі фактично припала на долю еміграції». Водночас якщо після смерті Й.Сталіна та Переяславських роковин відбувалося «нове піднесення історичної науки в Україні», що тривало близько 10 років, то «еміграційна історіографія мусила обмежити сферу своєї діяльності й специфікувати свої цілі та завдання».

Щоправда, стан історичної науки в Україні у 1970-х рр. О.Оглоблин оцінював дуже песимістично: це і згортання наукових планів та інституцій, заміна монографій як актів індивідуальної творчості на колективні праці, усування кваліфікованих істориків, збіднення та знецінення наукової спадщини. «Наслідком цього руйніницького процесу українська історична наука на Батьківщині перестала існувати», – констатував він у 1978 р. У такій ситуації ідейний провід перебирала на себе історична наука в діаспорі: «Не доповнювати, не виправляти советську історіографію – ні! Віднині нашим – українським історикам у вільному світі головним завданням

і обов'язком буде творити, підносячи на вищий щабель, українську історичну науку й гідно репрезентувати її перед широким і вільним світом».

Таким чином, історіографічне чуття не підвело О.Оглоблина. Принцип природної компенсації двох гілок української історичної науки поступово трансформувалася у феномен «інтелектуального тигля». У другій половині 1980–1990-х рр. розпочався і досі триває процес витвору модерної української історичної науки, що являє собою єдиний інтелектуальний простір, який містить і «повернену» спадщину академічної історичної науки в Україні, і доробок радянської школи, і здобутки діаспорної історичної науки, і врешті-решт внесок західних дослідників української історії (неукраїнців за походженням).

Українська радянська історіографія. У межах радянської історичної науки виникнення історіографії як спеціальної наукової дисципліни зі своїми інституціями, кадрами, ідеологією припадає на 1960–1970-ті рр. За походженням та функціями історіографія становила елітарну сферу, до якої залучалися знані в науковому середовищі фахівці. Проте факт появи історіографії як дисципліни сигналізував про глибоку ідейну кризу радянської історичної науки доби тоталітаризму. Історіографія як поле теоретико-методологічних змагань єднала наукову історичну еліту СРСР із західним інтелектуальним середовищем. Саме через історіографію в радянську гуманітаристику почали проникати модерні ідеї з наукознавства, соціології знання, історії та філософії науки.

Під впливом офіційної історичної науки спектр значень поняття «історіографія» у практиках українських радянських істориків був доволі широкий: історіографія – це процес розвитку історичних знань, історіографія як вивчення історичних знань, історіографія – історія історичної науки, історіографія як спеціальна галузь знання, спеціальна дисципліна, історіографія як сукупність літератури з предмету вивчення тощо. У вжитку була низка понять-визначень: «казацько-старшинська історіографія», «українська історіографія», «історіографія України», «історіографія історії УРСР», «українська радянська історіографія», «українська дворянська історіографія», «буржуазно-націоналістична історіографія».

Так, М.Марченко тлумачив поняття історіографії у широкому (як процес розвитку історичних знань, історичної науки та думки) та вузькому (вивчення історичних знань) сенсах. Виходячи з класового принципу, він визнавав, що «предмет історіографії є складовою історії суспільної думки певної епохи». Книга М.Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)» (Київ, 1959 р.) з'являється в добу «хрущовської відлиги» наприкінці 1950-х р., коли в усіх галузях вітчизняної гуманітаристики відчувалося намагання подолати ідеологічний догматизм, вийти в більш вільний методологічний простір. Через те у світогляді М.Марченка перепліталися культурологічні, наукові та класові підходи. Так, поступ української історіографії він пов'язував з особливостями історичного розвитку українського народу та держави. Якщо до ХІІ ст. у пам'ятках народної творчості та історико-літературних працях знайшли відображення спільні риси для всіх східнослов'янських народів, то до початку ХІV ст. особливості українського історичного процесу вимальовувалися дедалі чіткіше, в українських пам'ятках все яскравіше виступали ознаки українського національного характеру.

Другу половину ХVІ-ХVІІ ст. М.Марченко оцінював як добу розквіту української культури, а на її тлі – казацько-старшинської історіографії. Саме в історичних працях цього часу «відображено найславніші сторінки історії українського народу», «виявлено в повному розквіті національні риси та особливості українського народу». Отже, середньовічну українську історіографію історик намагається розглядати у широкому контексті історії українського народу, його культури, свідомості та національного характеру.

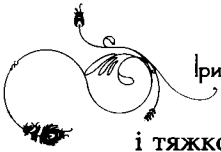
Протягом ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст. кількість історичних джерел помітно збільшується, проте історичні твори мали комплікативний характер і ґрунтувались на попередніх вивченнях та здобутках. Ці вади пояснювалися браком критичного ставлення до джерел української старовини. Науково-критичний підхід до вивчення минулого України розпочинається з другої третини ХІХ ст., а в пореформений період набуває ще більшого розмаху та значення. Заради повноти викладів М.Марченко розглядав історичні праці галицько-українських істориків як природну складову загальноукраїнського історіографічного процесу. Приділяв

він увагу також представникам російської та польської історіографії, які не обходили українську історію, закидаючи представникам великодержавницького напрямку те, що вони «не відокремлювали українського історичного процесу від російського або польського, і не визнавали самотності українського народу як такого».

Таким чином, якщо в М.Марченка поняття «історіографія» та «українська історіографія» залишаються ще аморфними з «біжучими» смислами (чи то «розвиток», чи то «вивчення» історичних знань), то у свідомості Ф.Шевченка історіографія чітко виступає як спеціальна дисципліна. Саме на період українського «мікроренесансу» 1960-х рр. припадає пік теоретико-методологічної діяльності історика. Про тонке відчуття свого часу свідчить стаття Ф.Шевченка «Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки», котра природно вписувалася в атмосферу життя шістдесятників, наповненого суперечками, дискусіями, вечорами поезії, творчими зустрічами з відомими митцями, пожвавленням академічного життя, пошуками нового наукового ідеалу. Конструктивну роль дискусії в науці історик убачав у тому, що вона повинна «не тільки відзначати досягнуті позитивні результати», але «сміливо розкривати недоліки, пропонувати конкретні засоби їх ліквідації», зосереджувати увагу на завданнях, які треба вирішити. Сподівався, що «похвальбі, парадному галасу і загальним міркуванням настав край», виступаючи проти сірості та одноманітності в науці, уважав, що не можна ігнорувати «індивідуальність історика».

У добу «відлиги» Ф.Шевченко виступав із критикою наслідків сталінізму, що справив негативний вплив на стан історіографії. Культ особи, на думку історика, «породжував культ слів і фраз, безкінечне повторення завчених істин, паралізував мислення, викликав догматичне тлумачення багатьох проблем, що вимагали творчого розв'язання». В умовах тогочасної «гласності» Ф.Шевченко відтворює непривабливу картину стану історичної науки сталінських часів (коли він учився та робив перші кроки в науці): нехтування теорією, адміністративний тиск, задушлива психологічна атмосфера тощо. Потрібна була особиста й професійна сміливість, щоб відкрито сказати: «При культурі існував примітивно-утилітарний підхід до теорії та її розвитку. Нестерпно дошкулюю

і тяжкою була атмосфера дрібної опіки і грубого адміністрування, підозрілості і недовір'я, безпідставні репресії до багатьох істориків. Усе це породжувало страх і недовір'я, паралізувало активність та ініціативу дослідників, порушувало свободу творчості. У такій атмосфері могли себе добре почувати бюрократи-перестраховщики і підлабузники. Це могло статися лише за умов, коли вважалося, що тільки одна особа має право на вирішальне слово в цих питаннях теорії». «Особливо великої шкоди, – підсумовував дослідник, – завдав культ особи історичній науці».

Невипадково у цей період певної інтелектуальної свободи Ф.Шевченко звернувся до історіографії, якій відводив «важливе і своєрідне місце» у системі історичної науки. Програмна стаття «Історіографія – важлива історична дисципліна» відкривала започаткований ним тематичний щорічник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968 р.). На початку 1960-х рр. тема історіографії-дисципліни була «модною» серед московських істориків, обговорення якої ініціювала група М.Нечкіної, а в дискусії взяли участь провідні радянські вчені Л.Черепнін, А.Сахаров, С.Дмитрієв, С.Шмідт, М.Тихомиров. Ф.Шевченко пропонував своє бачення історіографії – це «історія становлення, формування та поширення історичних знань серед читацьких кіл». Він наполягав на конструктивній функції історіографії у процесі пізнання та спростовував упереджене, презирливе ставлення до історіографії як «купи застарілих праць», тобто чогось зайвого. Це було притаманно багатьом історикам «радянської формації», які відмовляли історіографії в науковій значущості та запитаності й через те найчастіше плутали її з історичною бібліографією. «Хоче того чи не хоче автор, – пояснював Ф.Шевченко, – а до вивчення теми він підходить з певною міркою, яку він створив за вже існуючими зразками», відтак «можна вважати за несерйозні твердження з недооцінкою значення історіографії, що зводиться приблизно до такої фрази: це нам не потрібно, бо вивчаємо нові теми і по-новому». Отже, Ф.Шевченко стверджував, що без історії науки не може бути її сучасної теорії. Він свідомо виступав проти «нанизування фактів», тобто порожнього фактографізму в науці, нагадуючи, що історик – «не звичайний оповідач» чи то «байдужий обліковець».

За марксистською риторикою стоїть розуміння й прагнення українського радянського історика до самостійності мислення, теоретизування, усвідомлення прямого зв'язку між історіографією та методологією дослідження: «Марксизм-ленінізм вимагає від науковця не тільки знання фактів, а й їх узагальнення, теоретичних висновків... Таким чином, історіографія – це не просто вивчення спадщини, а більш широке змістовніше поняття. Мова йде про методологію історичних досліджень».

У широкій програмі розвитку історіографічних досліджень в Україні, яку пропонував Ф.Шевченко, зазначено його ставлення до минулого української історичної науки. Навіть найобережніші формулювання та ідеологічні піруети неспроможні були приховувати його впевненість відносно «національної самобутності в розвитку історичних ідей».

У добу української «запізнілої відлиги» Ф.Шевченкові поталанило зробити те, що не вдалося жодному з українських радянських істориків – легітимізувати ім'я М.Грушевського в українській радянській історіографії. Його стаття «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» (1966 р.) мала ювілейне походження з нагоди 100-річчя історика і дивовижну передісторію.

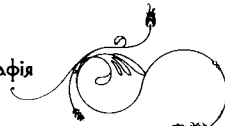
«Популяризації» та «реабілітації» імені М.Грушевського вільно чи не вільно сприяла позиція вищого партійного керівництва республіки на чолі з П.Шелестом. У відповідь на заходи української діаспори з нагоди відзначення ювілею видатного українського історика та політичного діяча П.Шелест наводив дотепний аргумент: «Не можемо повністю віддати Грушевського націоналістам». За його вказівкою з приводу ювілею в «Літературній Україні» з'явилися статті літературознавців І.Бойка та Є.Кирилюка, а в «Українському історичному журналі» – історика Ф.Шевченка. Пафос статті останнього зводився до прийнятної з погляду радянської української історіографії тези, нібито М.Грушевський повернувся в Україну тому, що визнав радянську владу. «Визнання радянської влади М.Грушевським – результат його переконання у перевагах соціалістичного ладу й прагнення бути корисним своєму народові. Тверде рішення про переїзд на Україну, – констатував Ф.Шевченко, – було прийнято».

Отже, з іменем Ф.Шевченка пов'язані перші спроби «історіографічної реабілітації», повернення спадщини «батька» національної історіографії. Дивно було читати у 1966 р. про М.Грушевського (ім'я якого затавроване в офіційній радянсько-українській історіографії), що він «належав до числа тих діячів науки, які залишили не тільки велику кількість праць, а (що не менш важливо) пройшли складний, суперечливий життєвий шлях». «Усе це має бути, – писав Ф.Шевченко за часів далекої «української відлиги», – правильно висвітлено і оцінено сучасниками».

Про «внутрішню фронду» Ф.Шевченка свідчить наступний епізод: як директор академічного Інституту археології він серед портретів «видатних національних археологів» дозволив розмістити зображення В.Антоновича, який, за його словами, «зробив для історії України більше, ніж десять наших академіків». Академічній молоді Ф.Шевченко повторював: «Вивчайте його твори, пишіть про нього». Невдовзі портрет «буржуазного», за мірками радянської науки, «націоналіста» було знято.

Безперечним здобутком інтелектуального мікроренесансу в республіці, як засвідчує діяльність Ф.Шевченка, був пріоритет українського. У редакційній програмі першого фахового часопису українських радянських істориків – «Українського історичного журналу», ідейним лідером і першим відповідальним редактором якого став Ф.Шевченко, відкрито декларувалися українські преференції: «Основним завданням журналу є висвітлення історії українського народу з давніх часів до наших днів, його героїчної боротьби за своє соціальне та національне визволення». Усі свої творчі сили, організаторський талант Ф.Шевченко присвятив реалізації цієї програми. Його редакційна стратегія полягала у широкому висвітленні історії України по вертикалі (з найдавніших часів до сьогодення) та по горизонталі (соціально-економічна, політична, культурна історія українського народу), ролі яскравих постатей та видатних подій минулого. Звернення до проблем теорії й методології історії, історіографії, джерелознавства, історії суспільної думки, комплексу допоміжних історичних дисциплін, визначних фігур української національної історіографії, навіть крізь призму марксистської ідеології, було яскравою ознакою українського інтелектуального ренесансу кінця 1950-х – початку 1970-х рр.

У добу застою українська історіографія остаточно перетворюється на додаток до «історіографії історії СРСР», а відтак поширеним стає використання проблемної історіографії. Культивувався підхід до історіографії як сукупності літератури з певного предмету, проблеми або сюжету. У такому вигляді історіографія ставала подібною до історичної бібліографії (відтоді їх часто плутали), являючи собою перелік літератури з проблеми, причому без аналізу даної проблеми в контексті історичної науки певної доби. Історіографія як історія історичної науки у практиках істориків перетворювалася на історіографію проблем. У такому контексті історія Української РСР постала як сукупність проблем, а не історія мислі чи історієписання. У радянській історичній науці виникає особливий жанр колективних історіографічних видань, котрі готувалися з нагоди офіційних, партійних або державних дат, мали підсумовуючий характер і набували нормативного значення. Типовим зразком таких колективних історіографічних праць за формою і змістом була «Историография истории Украинской ССР» (Київ, 1987 р.), що підсумовувала стан розвитку літератури з економічної, політичної, культурної, селянської історії України двох останніх десятиліть.

У порівнянні з працями М.Марченка та Ф.Шевченка навчальний посібник Л.Коваленка «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (Київ, 1983 р.) був таким собі компромісом в ситуації наступу на українське. Відповідно до офіційної доктрини Л.Коваленко розглядав «історіографію історії УРСР» як доповнення (розраховане на 10 лекційних годин) до нормативного університетського курсу історіографії історії СРСР, а власний посібник – як додаток до відомого підручника з історіографії за редакцією В.Іллєрицького та І.Кудрявцева.

Поняття «історіографія» у Л.Коваленка виглядає широким, неструктурованим. Як історична дисципліна вона «вивчає процеси нагромадження знань про розвиток суспільства та вдосконалення методів історичних досліджень, історію розвитку історичної думки, боротьбу в ній різних течій, методи дослідження історичних явищ, шляхи формування наукового розуміння історичних процесів». Значення, функції та методи

історіографії визначалися з «класових», політико-ідеологічних позицій. Історіографія, з одного боку, повинна орієнтуватися «на з'ясування класової суті історичних концепцій», з іншого – висвітлення «історії боротьби за утвердження марксистсько-ленінської історичної думки». Л.Коваленко використовує термін «українська радянська історіографія», котру вважає «складовою частиною радянської історичної науки». Призначення «історіографії історії Української РСР» він убачав в «опрацюванні дожовтневої історіографічної спадщини», висвітленні «співробітництва російських і українських істориків дожовтневого часу» з питань історії України та «викритті антинаукового й антинародного характеру української дворянської та буржуазної націоналістичної історіографії». Якщо Л.Коваленко вважав за необхідне боротьбу з «українськими буржуазними істориками», то Л.Винар, представник діаспорної української науки, називав українську радянську історіографію – «служкою російськорадянського режиму і його політичної пропаганди», адже тільки ті українські історики, котрі живуть на Заході, «продовжують кращі традиції української національної історіографії, базованої на історичній схемі Грушевського».

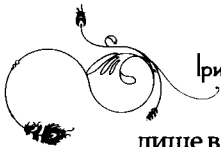
Л.Коваленко, зазначивши, що історіографія розвивається «за своїми внутрішніми специфічними законами», виокремлює в ній три великі доби за «формаційно-класовим» принципом: «феодально-кріпосницькі часи – IX–XVIII ст.; криза феодально-кріпосницького ладу та розвиток капіталізму – XIX – початок XX ст. (до 1917 р.); епоха після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції». Відповідно до цієї схеми автор досліджує періоди феодальної та буржуазної історіографії в Україні. Водночас в умовах жорсткої соціалізації української радянської історичної науки книга Л.Коваленка, незважаючи на заідеологізованість, була одним з засобів вивчення й популяризації української історіографії в культурно-громадській свідомості та науці через систему вищої освіти.

Сучасна українська історіографія. У нових соціокультурних умовах (крах тоталітарних режимів та ідеологій, розпад СРСР, криза марксизму, незалежна Українська держава) змінюються підходи й образи української історіографії в свідомості вітчизняних істориків. Найбільш репрезентативною, на наш погляд, є версія чи образ української

історіографії, запропонований в курсі лекцій професора Київського національного університету Ярослава Калакури. Власне себе автор курсу позиціонує як представника покоління істориків, що формувалося «в добу хрущовської відлиги». Прагнучи відокремити поступ історичного знання «від ідеологічних нашарувань тоталітарної доби», Я.Калакура засвідчує, що «самокритично переглянув свої власні публікації з історіографії 1970–1980-х рр., відмежувався від пануючих тоді політичних ідеологем, які накидалися історичній науці». У даному випадку ми є свідками того, як місце подвійної самоцензури українського історика радянської доби заступає рефлексія, прагнення змін, самооцінка українського історика часів незалежності. Я.Калакура пропонує своє бачення української історіографії на засадах національно-державницької ідеології. Українську історіографію він кваліфікує як «спеціальну галузь історичної науки», «навчальну дисципліну», предметом вивчення якої є тенденції розвитку історичних знань, діяльність наукових осередків та центрів, внесок українських істориків у дослідження історії України та світової історії. Зasluga автора курсу лекцій полягає в тому, що, на відміну від своїх попередників, він позбавляє українську історіографію політичних контекстів й підсилює її гуманітарну спрямованість як «історії культури, національної свідомості та буття українців», а також складової світової історичної науки. Я.Калакура створює й репрезентує «принципово нову» концепцію й програму курсу української історіографії.

По перше, він розрізняє історію історичної думки та науки в Україні й процес становлення та розвитку історіографії як галузі історичної науки. Становлення української історіографії як підсистеми історичної науки відбувалося на рубежі XIX–XX ст., стимулами при тому слугували розвиток самої історичної науки, потреба в усвідомлюванні нового матеріалу і досвіду, а також зростання національної свідомості та наростання національного руху. Становленню історіографії як дисципліни сприяли відкриття українських університетів, діяльність М.Грушевського в структурах ВУАН, практики читання курсів історіографії в інституціях України та на еміграції. Згортання політики українізації мало наслідком згортання курсів української історіографії та досліджень у цій сфері, адже

лише в умовах незалежної України розпочалося відновлення історіографії як окремої галузі й навчальної дисципліни.

По-друге, Я. Калакура пропонує свою періодизацію історії української історичної думки та науки. Критерієм її слугує декілька чинників: існуюча періодизація історії України; ідеологічний чинник (поява історичних праць і зміна ідей); організаційний базис науки (створення наукових інституцій, товариств, шкіл, течій, напрямів, виникнення часописів, історичних видань).

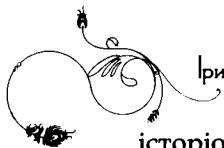
З огляду на такий підхід автор лекційного курсу виокремлює 8 періодів української історичної думки і науки. Витоки історичних уявлень сягають дохристиянських часів, коли вони побутували у свідомості протоукраїнців у вигляді міфів, легенд, переказів, творів усної народної творчості. *Перший* період української історичної думки Я.Калакура пов'язує «з княжою добою, з історією Київської Русі, Галицько-Волинською і Литовсько-Руською державами», який характеризувався русько-візантійськи-ми культурними зв'язками, поширенням еллінської історичної традиції та християнства в Україні-Русі, що сприяло формуванню впродовж XV–XVI ст. української ідентичності. *Другий* період припадає на «козацько-гетьманські часи» й пов'язаний із системами шкільництва, братств, колегій, академій, з поширенням історичних знань у суспільстві, формуванням козацької історіографії. *Третій* період (друга половина XVIII – початок XIX ст.) дав «перших професійних істориків і заклав основи української історичної науки» – від В.Рубана, П.Симоновського до Д.Бантиша-Каменського та М.Маркевича, це період романтизму, що мав, за словами Я.Калакури, «в Україні своє власне козацьке коріння». *Четвертий* період (середина XIX ст.) відзначений появою праць істориків, що заклали національні традиції української історіографії – ідеться про особливий внесок М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка. *П'ятий* період (кінець XIX – початок XX ст.) характеризується остаточним відокремленням української історичної науки від російської та польської, що пов'язано з діяльністю В.Антоновича, М.Грушевського, їхніх наукових шкіл, НТШ. Могутній поштовх розвитку української історичної думки, формуванню її національно-державницького напрямку, вважає Я.Калакура, надала Українська революція 1917–1920 рр. та відновлення

«національної державності України». *Шостий* період (20-ті – початок 30-х рр. XIX ст.) відзначений розвитком української історіографії в Україні та на еміграції, наголошується важлива роль М.Грушевського й історичних структур ВУАН, а також праць Д.Багалія, М.Слабченка, М.Яворського. Проте згортання політики українізації, політика репресій та ідеологізації історичної науки, на думку автора, призвели до «втрати нею наукових функцій». Специфіку *сьомого* періоду (середина 1930 – друга половина 1980-х рр.), на думку автора курсу, становила «остаточна заідеологізованість офіційної історіографії в УРСР» та «двоколісність розвитку української історичної науки», тобто в самій Україні й у діаспорі, що означало ідеологічне протистояння, змагальність між її двома течіями, а в кінцевому підсумку засвідчувало «глибоку кризу» радянської історіографії. *Восьмий*, або сучасний період української історіографії, започаткований на рубежі 1980–1990-х рр., Я.Калакура пов’язує із «відновленням державної незалежності України, з відродженням національних традицій української історіографії». Основними рисами цього періоду дослідник вважає банкрутство партійно-класової методології, ліквідацію контролю над діяльністю істориків, дерусифікацію історичних установ і наукових видань, створення нових інституцій, повернення академічної спадщини, появу молодішої генерації незаангажованих істориків, які по-новому осмислюють українську й світову історію.

Цілком очевидно, що на відміну від марксистської схеми радянських істориків та націоналістичної – істориків української діаспори, котрі перебували у ситуації ідеологічної конфронтації, концепція української історіографії Я.Калакури була більш виважена й ґрунтувалася на теоріях націоналізму та ідеалах державності, актуалізованих у добу незалежності

У підсумку маємо констатувати: «історіографія» – це полісемантичне поняття. Слово-поняття «історіографія» виникає як синонім історії, історичного знання, науки історії, а згодом набуває різних смислів відповідно до контекстів. Історіографія сприймається як акт історичного письма, історієписання. Поняттям «історіографія» позначають стан відповідної науки конкретного періоду («історична наука доби Ренесансу», «французька історіографія ХХ ст.», «американська

історіографія 1950–1970-х рр.»); поточну ситуацію в науці («сучасна історіографія в Україні»). Найчастіше в дослідницьких практиках використовують проблемну історіографію, аналізуючи стан розробки певної історичної проблеми («історіографія історії Визвольної війни українського народу XVII ст.», «історіографія історії Англії XVIII ст.», «історіографія Великої французької буржуазної революції»). Поняття «історіографія» означає процес виникнення історичного знання, розвитку науки, а також спеціальну дисципліну, що його вивчає. Для розмежування цих різних смислів «історіографії» радянський дослідник А.Сахаров ще у 1970-х рр. запропонував на позначення процесу розвитку науки вживати конструкцію «історія історичної науки», а спеціальної історичної дисципліни – «історіографія».

Поняття-визначення «українська історіографія» має непросту «кар'єру». Спочатку «історіографія» використовується як аналог слова «історія», історичні знання в науковому побуті та літературі. В академічних колах «історіографія» означає історієписання, що передбачало імпліцитну присутність автора-історика. Згодом під українською історіографією розуміють розвиток історичної думки, науки. Поняття «історіографія» отже набуває більш узагальнюючого змісту і постає не як акт написання творів, а об'єктивний процес розвитку науки. У радянській науковій традиції українська історіографія сприймається і як процес виникнення, накопичення та розвитку історичних знань, і як історична дисципліна, що вивчає цей процес.

Поняття-визначення «українська історіографія» завжди мало ідеологічний підтекст та політичні відтінки. «Малоросійська історіографія» XVIII – XIX ст. сприймалась як другорядна, вторинна щодо офіційної російської історіографії; «нова українська історіографія» на рубежі XIX–XX ст. була пов'язана з національною ідеєю, самосвідомістю українства; «діаспорна історіографія» відчувала себе наступницею розгромленої, спаленої української академічної науки, і водночас таврувалася як «буржуазно-націоналістична» представниками нової радянської науки; «українська радянська історіографія» протягом усього свого існування повинна була доводити власну лояльність офіційній ідеології, прихиль-

ність «принципам марксизму-ленінізму», натомість «українська советська історіографія» кваліфікувалася західними авторами як антинаукова.

Звичайний шлях історика до історіографічних викладів починався від конкретно-історичних досліджень через теоретичні узагальнення та аналіз літератури з предмету до проблем самої історіографії як сфери знання на етапі творчої зрілості та фахового визнання дослідника. Існує навіть певна закономірність: чим вищий рівень професійної культури історика, тим більша питома вага історіографічних ідей, сюжетів, студій в його практиках. За радянських часів звернення до історіографічної проблематики науковця-початківця сприймалося в тогочасному науковому середовищі як неприпустиме, розробляти спеціально історіографічні сюжети дозволялося лише визнаним, маститим ученим. Нині історіографічні практики – важлива складова наукової праці кожного історика.

Література:

1. Винар Д. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // *Український історик*. – 1982. – №3/4.
2. Винар Л. *Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглоблина* // *Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали*. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995.
3. Винар Л. *Силуети епох*. – Дрогобич, 1992.
4. Дорошенко Д.І. *Огляд української історіографії*. – К., 1996 (репринтне відтворення видання: Прага, 1923).
5. *Историография истории СССР* / Под ред. В.Е.Иллерицкого, И.А.Кудрявцева. – Москва, 1971.
6. *Историография истории Украинской ССР*. – К., 1987.
7. Калакура Я.С. *Українська історіографія: Курс лекцій*. – К., 2004.
8. Кирева Р.А. *Неопубликованные труды А.С.Лаппо-Данилевского по русской историографии* // *История и историки: историографический ежегодник*: 1978. – Москва, 1981.
9. Коваленко Л.А. *Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції: Навчальний посібник*. – К., 1983.
10. Колесник І.І. *Дидактичний образ української історіографії (Нотатки на полях підручника) // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. пр.* – Дніпропетровськ, 1995.
11. Колесник І.І. *Українська «советська» історіографія в рецепції О.Оглоблина* // *Грані*. – 2000. – №6 (14), листопад – грудень.
12. Колесник І. Федір

Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – №2. 13. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. 14. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. 15. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. – 1978. – №4. 16. Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 17. Сарбей В.Г., Шевченко Ф.П. Передмова // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип.1. 18. Сахаров А.М. Історіографія історії СССР: Курс лекцій. – Москва, 1977. 19. Сахаров А.М. О предмете историографических исследований // Его же. Методология истории и историография: Статьи и выступления. – Москва, 1981. 20. Шевченко Ф.П. Академік Б.О.Рибаків // Український історичний журнал. – 1968. – №5. 21. Шевченко Ф.П. Академік В.І.Пічета (100-річчя з дня народження) // Там само. – 1975. – №12. 22. Шевченко Ф.П. Академік М.В.Нечкіна // Там само. – 1971. – №2. 23. Шевченко Ф.П. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // Там само. – 1965. – №3. 24. Шевченко Ф.П. Історичне минуле в оцінці Б.Хмельницького // Там само. – 1970. – №12. 25. Шевченко Ф.П. Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип.1. 26. Шевченко Ф.П. «История руссов или Малой России»: До 120-річчя з часу видання твору // Український історичний журнал. – 1966. – №7. 27. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. 28. Шевченко Ф.П. Про створення «Вступу до історичної науки» // Український історичний журнал. – 1959. – №1. 29. Шевченко Ф.П. Про суд історії // Там само. – 1967. – №2. 30. Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Там само. – 1966. – №11. 31. Від редакційної колегії // Там само. – 1956. – №1.

Термінологічний апарат

Формування термінологічного багажу історіографії відбувалося на основі базових понять історичної науки. Важливою віхою стало викладання курсів історіографії в Московському (С.Соловйов, В.Ключевський,

П.Мілюков), Петербурзькому (К.Бестужев-Рюмін), Варшавському (Д.Цветаєв), Новоросійському (А.Маркевич, І.Линниченко, Е.Трифільєв, В.Крусман, П.Біцилли), Київському (В.Іконников, В.Антонович), Харківському (Д.Багалій) університетах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Завершальна стадія творення термінологічного апарату історіографії-дисципліни припала на 1960–1980-ті рр. і відбувалася на засадах позитивізму та марксизму. Важливу роль в його остаточному оформленні відіграли розгорнуті в радянській історичній науці дискусії з проблем періодизації історії радянської історичної науки, предмета та змісту університетського курсу історіографії історії СРСР (М.Нечкіна, А.Шапіро, Е.Луцький, Н.Єфременков, С.Шмідт), поява підручників з університетських курсів історіографії (В.Іллерицький, І.Кудрявцев, С.Пештич, А.Шапіро, А.Сахаров, М.Марченко, Л.Коваленко), а також початок досліджень з історії історіографії (Р.Кіреєва, В.Шевцов, А.Цамуталі, А.Санцевич, В.Сарбей).

Історіографічна концепція – це система історіографічних фактів, об'єднаних на певних ідейно-теоретичних засадах. Із позицій марксистсько-ленінського вчення сенс історичної науки становить її закономірний рух у напрямі до матеріалістичного розуміння історії. В основі концепції історії історичної науки, створеної радянськими істориками, був класовий принцип: минуле науки сприймалось як боротьба трьох провідних течій у ній: дворянської, буржуазно-націоналістичної та революційно-демократичної. Концепція української історіографії Д.Дорошенка мала національно-державницький характер, сутність якої полягала у впровадженні в історичну свідомість та науку ідей національної окремішності й державності.

У межах радянської концепції історії історичної науки важливе ідейне навантаження несли поняття «течія» та «напряма». *Течія* в історичній науці – це об'єднання науковців на підставі спільних суспільно-політичних поглядів і програм (буржуазна, демократична, консервативна, націоналістична тощо). *Напряма* у системі історичної науки означає об'єднання вчених на засадах спільності методологічних принципів та настанов (романтичний, позитивістський, філософська історія, державницький).

Історіографічна ситуація характеризує перервність, уривчастість історіографічного процесу й становить певний фрагмент історіографічного процесу в його конкретному просторово-часовому вияві. Історіографічна ситуація відбиває властиві даному історичному моменту прикмети історичного пізнання. На відміну від категорії «історіографічний процес», що характеризує історичне пізнання з погляду динаміки та цілісності, поняття «історіографічна ситуація» описує цей процес із перспективи статичності (в певний проміжок часу). Поняття «історіографічна ситуація» містить проблемну та хронологічно-часову характеристики, наприклад, «історіографічна ситуація довкола робіт М.Костомарова», «історіографічна ситуація за часів М.Костомарова».

Історіографічне джерело – різновид історичних джерел. За визначенням І.Ковальченка, історичні джерела є «носіями інформації, на підставі якої історик реконструює суспільно-історичну реальність, котру вивчає». Під історіографічним джерелом слід розуміти специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу. Той самий текст наративного чи документального характеру може бути історичним або історіографічним джерелом. Ідеться про синтетичні історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, доповіді, чернетки, нотатки, плани робіт, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне та ділове листування, офіційні, діловодні документи тощо. Історіографічним джерелом ці матеріали стають у процесі історіографічного дослідження, у ході вивчення загального чи локального історіографічного процесу, певного напрямку або школи у системі історичної науки, творчої діяльності конкретного історика. *Джерельна база історіографічного дослідження має три рівні: 1) конкретний текст історика; 2) «великий текст», тобто сукупність праць історика, його творчий доробок; 3) «історико-культурний контекст».*

Історіографічний процес. З огляду на те, що історія – об'єктивний процес, той самий характер має і процес її вивчення. *Історіографічний процес* – це об'єктивний, цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання, накопичення та вдосконалення історичних знань. На перебіг історіографічного процесу мають вплив зовнішні, соціокультурні та внутрішні чинники. Історіографічний процес обіймає не тільки історію

ідей, концепцій, методів, а також історію наукових інституцій, організаційних установ, навчальних закладів історичного профілю. Історіографічний процес сприймається в узагальнюючому або конкретному просторово-часовому вимірі: «світовий історіографічний процес», «античний історіографічний процес», «російський історіографічний процес XIX ст.», «історіографічний процес в Україні». Звичайно, локальний історіографічний процес має свої особливості, що відрізняє його від інших. Отже, український історіографічний процес розгортався у відповідності з творенням національної свідомості й політичної ідеології українців, на тлі здобутків східнослов'янської та європейської історичної науки і філософії, під впливом російської й польської історіографії.

Історіографічний факт. Дане поняття визначається за аналогією з історичним фактом. Історики-позитивісти визнають історичний факт як «рештки старовини», або об'єктивну даність, фрагмент історичної реальності, котрий знаходить відображення у відповідних джерелах. І.Ковальченко вказує на двоїсту природу історичного факту. Перш за все факт – це «конкретний прояв дійсності в її минулому чи поточному стані, тобто об'єктивна реальність». Інший смисл поняття «факт» пов'язаний із процесом наукового пізнання. Ідеться вже не про факти дійсності як такої, а відображення у свідомості вченого реальності, що вивчається. Отже, І.Ковальченко говорить про два види фактів, про їх принципову різницю, що полягає у філософській площині співвідношення буття та свідомості.

На думку Р.Дж.Коллінгвуда, *історичний факт* – це результат пізнавальної діяльності історика. «Концепція історії, що має справу з фактами й нічим іншим, окрім фактів, може видатися досить безневинною, але ж що таке факт? Згідно з позитивістською теорією пізнання, факт є чимось безпосередньо даним у сприйнятті. Коли говориться, що наука складається з визначення на початку фактів, а потім – із відкривання законів, то тут факти є фактами, що їх безпосередньо спостерігає вчений. [...] В історії ж слово «факт» має вельми відмінне значення. Той факт, що в II ст. рекрутів до легіонів почали набирати цілковито поза межами Італії, не дається в безпосередньому сприйнятті. До нього добираються через висновки, із допомогою процесу інтерпретації даних згідно зі складною

системою правил і припущень». З огляду на це, історіографічний факт слід розуміти як доробок пізнавальної діяльності історика науки. Той факт, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українська історична наука остаточно відмежовується від російської та польської й набуває статусу національної з незалежними науковими інституціями та розвинутим ідейно-концептуальним апаратом, – це підсумок ґрунтовних досліджень не одного покоління дослідників історії української історичної науки.

Історіографічний метод. Поняття «історіографічний метод» зустрічаємо у працях М.Грушевського. Його трактування історик подає в полеміці з П.Голубовським, рецензуючи монографію цього автора «История Смоленской земли в начале XV ст.» (Київ, 1895 р.). М.Грушевський полемізує з принциповою позицією П.Голубовського, який свідомо відкидав сам принцип звернення до студій попередників із проблеми, що вивчається, заявивши, що «виключає всякі вказівки на погляди, які існують в історичній літературі на ту чи іншу справу і взагалі на становище в ній поодиноких питань, вважаючи се цілком беспотрібним баластом: «Раз ми будуємо на основі перших джерел, тим самим виступаємо проти тих поглядів, з якими не згоджуємося. Ми не пишемо історії студіювання питання, а студіюємо саме питання». Того самого погляду й методу тримається автор і в новій своїй розправі». М.Грушевському такий підхід видається «не конче оправданим». Сенс історіографічного методу, на його думку, полягає в тому, що: 1. кожний автор окрім джерел мусить подати літературу з предмету; 2. навіть у застарілій літературі можна зустріти здорові й корисні думки; 3. огляд попередньої літератури потрібний для того, щоб читач зміг самостійно пристати до тої чи іншої думки, поданої автором розвідки, чи то в наведеній ним літературі; 4. найголовніше, сам автор має визначити, яке місце займають його праці у вивченні проблеми; 5. аналітичні огляди літератури з предмету для фахівців зазвичай корисніші, ніж оригінальна й дотепна сама праця історика. Наведені слова М.Грушевського (1897 р.) засвідчують високий рівень історіографічної культури та мислення українських істориків, серед яких були як прихильники, так й опоненти історіографічного методу: «Всякий дослідник попри джерел повинний ознайомитись докладно з

літературою свого питання, се річ загальноприйнята, бо навіть перестаріла книжка часом може його чомусь навчити і хибна в основі теорія може мати здорові гадки в подробицях, і навпаки. Щодо читача, то погляди неможливі, відкинуті наукою, дійсно, нема чого йому переказувати, се справді належить до історії студіювання питання, але є маса випадків, де можна на певну справу ріжним способом задивлятися, і де сам автор, коли він хоч трохи здатний до об'єктивності в поглядах, сам почуває, що його спосіб рішення того чи іншого питання не є єдино можливий, і що інші погляди також мають певне право на існування; в таких разі читачу дуже цікаво й корисно знати не тільки, як задивляється сам автор на справу, але й те, яке місце займають його погляди в становищі сього питання в науці; се помагає йому самостійніше, свідоміше приймати висновки автора, не йдучи за ним насліпо, а з тим і сама праця стає для нього кориснішою. З того погляду розвідки, написані методом проф. Голубовського, властиво, надаються скорше для ближчих спеціалістів, не для ширшої громади, бо для неї совісно зроблений звід результатів сучасних дослідів корисніший, ніж суб'єктивна, хоч би й дотепна оригінальна праця». Наскільки мені відомо, рефлексії з приводу історіографічного методу в наступній українській (чи радянській) спеціальній літературі не було.

Історіографічна модель. Термін «історіографічна модель» використовує І. Біск у своєму навчальному посібнику «Історія історичної думки в Новий час (Західна Європа XVIII ст. – 90-ті рр. XIX ст.)» (Іваново, 1983 р.). Дана модель історіографічного дослідження була запропонована в 1960–1970-х рр. А. Сахаровим, який своєю чергою спирався на здобутки попередників – Л. Черепніна, М. Нечкіної та ін. Історіографічна модель – це «ідеальний тип», аналітична конструкція, що оперує низкою «факторів історії науки» (термін належить А. Сахарову).

Перший чинник (або складова) моделі історіографічного вивчення становить *аналіз соціокультурних передумов* стану та розвитку історичної науки певної доби, окремих наукових напрямів, шкіл, діяльності конкретного історика. Ідеться про рівень соціально-економічного розвитку, політичну систему суспільства, стан духовного життя, культури, науки, урядову політику щодо історичної науки, історичну освіту, шкільництво,

організацію науки, наукові установи, засоби популяризації історичних знань, упровадження їх у масову свідомість.

Наступний чинник історіографічного аналізу – це *характер проблематики* історичних студійовань. Тематика їх має певний зв'язок із соціокультурними умовами стану історичної науки. Відомо, що з другої половини XIX ст., коли європейські країни та Росія вступили у смугу економічного піднесення, на зміну політико-династичній проблематиці приходить соціальна та економічна історія суспільства, історія господарства, історія техніки тощо. За часів «соціалістичного будівництва» чільне місце серед історичних досліджень радянських істориків посідали історія «класової боротьби», селянських воєн та повстань, національно-визвольних і революційних рухів, історія партії, робітничого класу, економіки. Із другої половини XX ст. в епоху «малих альтернатив» та пріоритету «загальнолюдських цінностей» провідним напрямом в історичних дослідженнях стає антропологічно орієнтована соціальна історія, предметом якої є не стільки великі соціальні групи (класи, нації, страти), скільки звичайна людина, «мовчазна більшість» в історії.

Проблематика історичних студій своєю чергою зумовлює обсяг та рівні *джерельної бази* дослідження, методику й принципи джерелознавчого аналізу. Процес інтенсивного накопичення джерел із соціальної та економічної історії у другій половині XIX ст. мав своїм наслідком застосування в історичних дослідженнях методики обробки масових документальних джерел, наприклад, методики статистичного аналізу. У 1960-х рр. в умовах певного технічного забезпечення виникає й набуває розвитку така спеціальна галузь джерелознавства, як усна історія. У 1967 р. навіть було засновано Асоціацію усної історії США. Цікаво, що усна історія має аналоги й у радянській історіографії. Істпарті на початку свого існування здійснювали цілеспрямовану програму широкого анкетування ветеранів та учасників революційного і робітничого рухів. М.Горькому належить ідея створення шляхом використання спогадів та опитування багатотомної «Історії фабрик і заводів». Зараз відбувається пошук нетрадиційних джерел у зв'язку з розвитком таких напрямів в історичному дослідженні, як локальна, сімейна історія, історія повсякденності, мікроісторія. Поширюється практика збирання родинних

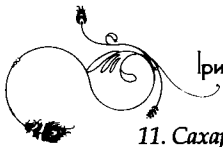

архівів, запису свідчень учасників політичних та воєнних подій першої половини й середини ХХ ст.

Найважливішим чинником історіографічного аналізу є *характеристика методологічних принципів* історичного дослідження. Вони реалізуються через стиль історичного мислення. Одні дослідники трактують його як тип історизму (М.Барг), інші – як тривалу сукупність соціально-психологічних настанов, теоретико-методологічних принципів та аксіологічних орієнтирів пізнавальної діяльності (А.Лубський). Зміна стилів історичного мислення є рушійною силою процесу історичного пізнання. Стиль мислення має різні прояви. Ідеться про стиль мислення певної епохи (античності, Ренесансу), властивий конкретному науковому напрямку, школі (романтичний, послідовники В. Антоновича), урешті про особистий стиль мислення кожного конкретного історика. Зміна стилів мислення зумовлює розвиток історіографічного процесу: міфологічний античний, провіденціалістський доби середньовіччя, раціонально-прагматичний епохи Просвітництва, романтичний, позитивістський ХІХ ст., методологічний ХХ ст. тощо. Кінцевою метою історіографічного аналізу є історична концепція, схема історії.

Література:

1. Биск И.Я. *История исторической мысли в Новое время (Западная Европа XVIII в. – 90-е годы XIX в.): Учеб. пособие.* – Иваново, 1983.
2. Грушевський М. *Нові розвідки з історії Давньої Русі // Його ж. Твори в 50 томах.* – Л., 2004. – Т.6.
3. Калакура Я.С. *Українська історіографія: Курс лекцій.* – К., 2004.
4. Кертман Л.Е. *Понятие «историографическая ситуация» и его методологическое значение // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения.* – Томск, 1987.
5. Ковальченко И.Д. *Методы исторического исследования.* – Москва, 1987.
6. Колесник І.І. *Українська історіографія (XVIII – початок ХХ ст.).* – К., 2000.
7. Колінгвуд Р.Дж. *Ідея історії / Упор. та передм. Я. ван дер Дуссена, перекл. О.Мокровольський.* – К., 1996.
8. Критский Ю.М. *Эпистолярное наследие историков как исторический источник (середина XIX в. – 1917 г.) // История и историки: Историографический ежегодник: 1973.* – Москва, 1975.
9. Попова Т.Н. *О понятии «историографический процесс» // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник.* – Х., 1995. – Вип.1.
10. Сахаров А.М. *Историография истории СССР: Досоветский период: Учеб. пособие.* – Москва, 1978.

11. Сахаров А.М. О предмете историографических исследований // Его же. Методология истории и историография: Статьи и выступления. – Москва, 1981. 12. Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы теории общественной мысли и историографии. – Москва, 1976.

Методологія

Методологія – теорія методів. За визначенням академіка І.Ковальченка, методологія – це теорія науково-пізнавальної діяльності, що спрямована на вивчення та розробку методів наукового пізнання. Дослідник визначає місце й роль методології у системі когнітивних дисциплін: методологія корелюється з гносеологією – загальною теорією пізнання та епістемологією – теорією наукового пізнання. Отже, методологія є складовою гносеології, тобто зіперта на загальну теорію пізнання й теорію пізнання окремої науки. Методологія виконує роль гносеологічних засад будь-якої науки та виступає теорією методів.

Гносеологічні функції методології, за І.Ковальченком, означають: 1. формулювання дослідницької проблеми, що часто більш суттєво, аніж її вирішення; 2. вибір шляхів і засобів розв'язання поставленої проблеми; 3. переведення даних засобів у систему нормативних вимог та стандартів. І.Ковальченко аналізує зв'язок між теорією, методологією та методами. Теорія і метод перебувають у постійній взаємодії, метод виступає засобом розбудови нового знання, котрий збагачує теорію. Нові методи сприятимуть появі невідомих фактів, що не вкладаються у вузькі рамки існуючих теорій, котрі поступаються іншим системам знання. Словом, методологія виступає підґрунтям щодо розробки дослідницьких методів.

Метод – це «сукупність шляхів і принципів, вимог, норм, правил, процедур, способів та інструментів, котрі забезпечують взаємодію суб'єкта з об'єктом, що вивчається, із метою вирішення дослідницького завдання» (І.Ковальченко). Отже, метод являє собою цілісність суб'єкта

та об'єкта й посідає особливе місце у системі пізнання. З огляду на це дослідник розрізняє поняття метод та спосіб. *Спосіб* – це стихійний, невідрефлектований засіб пізнання, на протигагу якому *метод* – науково обгрунтований засіб, це теоретичне освоєння дійсності.

Метод, за І.Ковальченком, – складна система, котра має горизонтальну та вертикальну структуру. Горизонтальна структура методу, як сукупності компонентів, містить *теорію методу; методику методу; техніку дослідження*. Згідно з теорією методу, основу методу складають підхід та принцип. *Підхід* (напрямок) характеризує хід, послідовність вирішення проблеми, тобто розкриває «стратегію даного рішення». Ідеться про системний, інформаційний, функціональний та інші підходи. Саме підхід визначає природу методу.

На відміну від підходу принцип визначає особливості методу. *Принцип* – це правило, засіб, спосіб судження, закони, засадниче положення. Принцип як засіб пізнання має двоїсту природу. З одного боку, це знання про дійсність (онтологічний принцип), з іншого, – засіб пізнання (гносеологічний, методологічний принцип). Принцип – це засади, сама ідея вирішення проблеми, функція принципу, згідно з теорією методу, полягає в реалізації підходу. Наприклад, на основі принципу аналогії реалізується порівняльний підхід. Використовують принципи типологізації, класифікації, періодизації тощо.

Складовою методу є методика, яка включає правила, процедури, прийоми й операції, спрямовані на реалізацію ідей, принципів, що є основою методу. Третій компонент горизонтальної структури методу становить техніка дослідження. Вона представлена інструментами, що приводять у дію методику. Саме методологія й досліджує складний процес вироблення/утворення методу та його структури, наголошує І.Ковальченко.

Поряд із горизонтальною схемою методу І.Ковальченко аналізує вертикальну структуру. Якщо горизонтальна відображає взаємодію теорії методів, методики, техніки дослідження, то вертикальна модель вибудовується за ступенем узагальнення методів: філософські, загальнонаукові, спеціально-наукові, конкретно-проблемні. *Філософські* методи розкривають загальні підходи і принципи пізнання реальності,

характеризують «поступ дослідницького процесу у цілому». Філософські методи – діалектико-матеріалістичний та метафізичний; останній спрямований на пізнання предмету як такого, поза межами будь-якої взаємодії та розвитку. *Загальнонаукові* методи використовуються в багатьох науках й охоплюють певні аспекти науково-пізнавальної діяльності, на відміну від узагальнюючих, філософських. До традиційних загальнонаукових методів належать такі гносеологічні пари: індукція/дедукція, аналіз/синтез, описання/вимірювання; до нових, за класифікацією І.Ковальченка, – системно-структурний, функціонального та інформаційного аналізу, моделювання (як засіб формалізації наукового знання), алгоритмізація. *Спеціально-наукові* методи притаманні певним галузям знання, зокрема історії – методи історичного дослідження. *Конкретно-проблемні* методи зорієнтовані на вивчення конкретних явищ, вони своєю чергою зіперті на спеціально-наукові, загальнонаукові та філософські методи.

Методи історичного дослідження. Специфіка методів окремої науки, наукової дисципліни визначається, наголошує І.Ковальченко, характером явищ і процесів, що вивчаються, та поставленою дослідницькою задачею. Методологічною передумовою використання методів історичного дослідження є їх взаємозв'язок із філософськими та загальнонауковими методами. Методи історичного дослідження І.Ковальченко характеризує як «загальні, що належать історичній науці у цілому й застосовуються в усіх галузях історичних досліджень». За прийнятою класифікацією це спеціально-наукові методи. Спеціально-історичні, або загальні історичні методи поділяються на історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний. *Історико-генетичний* – найбільш поширений в історичних дослідженнях, сенс якого полягає у з'ясуванні ознак, функцій та змін реальності у процесі її історичного поступу, що дозволяє наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта. *Історико-генетичний* метод спрямований на аналіз процесів розвитку. *Історико-порівняльний* розкриває сутність явищ за подібністю та різницею властивих для них рис, а також дає можливість проводити порівняння у просторі та часі, тобто по горизонталі й по вертикалі. *Історико-типологічний* метод (типологізація) має за мету поділ (упорядкування) сукупності об'єктів та явищ на певні типи (класи) на підставі притаманних їм суттєвих/

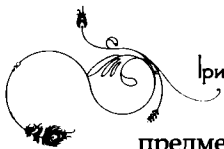

істотних ознак. Типологізація (типізація), що спрямована на «виявлення суттєво-однорідних у просторовому чи часовому аспектах сукупностей об'єктів і явищ», відрізняється від класифікації, яка обмежується групуванням об'єктів не за фактом належності до певної цілності, а слугує засобом систематизації за якимось чинником даних про конкретні історичні об'єкти, явища, процеси. *Історико-системний* метод важливий із погляду виявлення «внутрішніх механізмів функціонування й розвитку різних суспільно-історичних систем». Системний підхід і системні методи, до яких І.Ковальченко зараховує структурний та функціональний аналіз, вирізняються цілісністю й комплексністю. Система аналізується не з огляду на її окремі аспекти чи властивості, а наче якісна цілість, з урахуванням її визначальних рис, місця та ролі в ієрархії систем. Структурний аналіз визначає характер взаємозв'язку компонентів системи та її властивостей. Результатом структурно-системного аналізу є знання про систему як таку. Проте ці знання, як уважається, мають емпіричний характер, адже не розкривають природу структури, що вивчається. Перехід на теоретичний рівень знання потребує виявлення функцій даної системи. Функціональний аналіз розкриває механізм взаємодії системи з системами більш високого рівня. Системно-функціональний аналіз доводить, які властивості навколишнього середовища, тобто системи більш високого рівня, впливають на природу конкретної системи (підсистеми).

При використанні будь-якого загальноісторичного методу застосовуються й інші загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, пояснення тощо, необхідні для реалізації підходів і принципів, котрі й визначають сутність провідного методу). Для проведення історичного дослідження необхідна певна дослідницька методика (правила та процедури), а також техніка дослідження (певні інструменти).

Методологія історії має низку синонімів: теорія історії, філософія історії, теорія історичної науки. Дисциплінарно методологію історії Л.Зашкільняк визначає як різновид наукознавства, яка починає формуватися у 1860-х рр., засновником її вважався Й.Г.Б.Дройзен. У 1920-1930-х рр. остаточно утвердився її науковий статус.

На наш погляд, методологія історії має амбівалентний характер. Історичне пізнання, як будь-яка наука, характеризується двома рівнями:

предметним (знання про предмет) та рефлексивним (знання про знання), що включає онтологічний і гносеологічний аспекти: рефлексію над процесом історії та рефлексію над процесом пізнання історії. Предметне знання – це історична наука; рефлексію щодо історичного процесу позначають термінами «філософія історії», «теорія історії», «теоретична історія», «історіософія», «історіологія», «методологія історії». Гносеологічний рівень також містить теорію та історію історичного пізнання. Теорію історичного пізнання ототожнюють з епістемологією (у західній літературі), а історію – з «історіографією», «історією історичної науки», «історією історичного пізнання» (у радянській і пострадянській традиції).

Методологія історії постає і як теорія історичного процесу, і як теорія історичного пізнання. Водночас поняття «методологія історії» є дещо застарілим, «інформаційно втомленим», а також відгонить марксистським пуризмом, ідейною безапеляційністю в пошуках абсолютної істини. Більш гнучким є поняття «історичного стилю», що являє собою сукупність ідейно-теоретичних принципів та аксіологічних настанов. Критерієм періодизації історіографічного процесу є зміна стилів історичного мислення. Відповідно, можемо виділити такі періоди: 1) міфологічний стиль мислення античної доби; 2) провіденціалістський епохи середньовіччя; 3) ренесансний; 4) раціоналістичний часів Просвітництва; 5) романтичний першої половини XIX ст.; 6) позитивістський (сцієнтистський) другої половини XIX ст.; 7) методологічний XX ст.

Антична ідея історії. Як відомо, історична думка зароджується в культурній традиції Стародавнього Сходу – Шумеру та Аккаду, а основними жанрами міфологізованої історії були списки царів та аннали. Традиції царської анналістики існували також в Єгипті, Персії, Індії. Злам у свідомості, формування нових духовних цінностей відбувається внаслідок так званого «духовного стрибка» VIII–VI ст. до н.е., центральною подією якого стало виникнення в полісах Іонії науки як особливого виду інтелектуальної діяльності. На відміну від храмово-жрецького типу, який існував у релігійних комплексах Давнього Сходу і мав езотеричний, здебільшого прикладний характер, пов'язаний із практикою державного землекористування, античний образ науки орієнтувався на продукування

знання заради самого знання. Саме тому «батьком» історії вважається Геродот, а не його попередники – іонійські логографи Кадм, Гекатей, Ксанф. Адже власне в Геродотових працях натрапляємо на перші елементи історичної рефлексії – усвідомлення своїх завдань, критичне ставлення до інформації очевидців тощо. Елліністична історична думка представлена поглядами прибічника прагматичної течії в історії Полібія. Віхами римської історіографії вважають творчість Цицерона як популяризатора «елліністичної версії історіографії», Варрона – першого енциклопедиста, Тита Лівія, чий праці знаменували розквіт римського історієписання, і Корнелія Тацита, погляди якого стали кроком назад, засвідчивши початок ідейної кризи.

Провіденціалізм в історії від середньовіччя до Ренесансу. У середньовічну добу ідея історії, як відомо, набула теологічної форми. Виходячи з характеру культурного життя раннього й зрілого середньовіччя, слід виділити такі етапи розвитку історіографії, що являють собою чергування періодів духовного піднесення та «культурної безмовності», «духовного антракту»: 1) VI–VII ст. – «темні віки» (Кассіодор, Григорій Турський); 2) VIII–IX ст. – каролінзьке відродження, характерним представником якого був ідеолог культурницької політики Карла Великого, засновник «придворної школи» та середньовічної системи шкільництва Алкуїн; 3) X–XI ст. – «оттонівське відродження» (Оттон Фрайзингенський); 4) XII ст. – «перше відродження», позначене початком університетського руху та виникненням схоластики.

Історіографія доби Ренесансу являє собою місток між провіденціалістським та раціонально-логічним стилем мислення, що пов'язувалося з антропоцентризмом та постановням ренесансної концепції часу – у трьох його модусах: минулому, сучасному, майбутньому – як цілісного потоку без міфічних і теологічних оболонок. Відома схема цієї культурної доби: 1) друга половина XIV ст. – ранній гуманізм, позначений інтересом до античної літератури; 2) XV ст. (Кватроченто) – широкий культурний рух, виникнення академій, поступове утвердження так званих «національних мов»; 3) «Високий Ренесанс», що охоплював гуманістичним світоглядом усі сфери суспільної свідомості. Для розуміння епохи варто зважити на «розподіл праці» між тогочасними дослідниками минулого, серед

яких були як автори «історій» у традиційному сенсі, так і антикварії – збирачі й коментатори текстів. Останні, своєю чергою, поділялися на «школу критичної філології» (Лоренцо Валла), «школу історичної юриспруденції» (Франсуа Бодуен, Жан Боден), «школу політичної історії» (Нікколо Мак'явеллі, Франческо Гвіччардіні), а кожна зі «шкіл» мала свої регіональні відмінності. Зрештою, певним продовженням антикварного напрямку стала в XVII ст. «ерудитська реакція» епохи бароко, позначена великими успіхами на полі збирання, критики та публікації джерел завдяки діяльності вчених-ченців – болландистів та мавристів.

Просвітницький раціоналізм і «філософська історія». Доба Просвітництва відзначена появою нової практики історієписання – «філософської історії», котра зазначила тенденцію щодо посилення філософсько-раціоналістичних засад осмислення історії. Упровадженню поняття «філософська історія» в наукову свідомість й історіографічні практики XVIII ст., як відомо, сприяли Вольтер та І.Кант, і означало воно появу секулярної історії, зорієнтованої на раціональні методи каузальності й всеосяжного зв'язку у формі поступового або часткового прогресу. Першою в ряду «філософських історій» стояла так і не прийнята сучасниками «нова наука» Д.Віко, котра містила у собі елементи міфологізму, провіденціалізму й відновлювала ідею історичного циклізму на матеріалах загальної історії людства. Наступний крок – учення про географічний фактор Ш.-Л. де Монтеск'є та «Дух народів» Вольтера з ідеєю часткового прогресу. У просторі «філософської історії» перебувала діяльність представників шотландської історичної школи (В.Робертсон, А.Фергюссон, Д.Міллар), які поставили на один щабель із духовними чинниками суспільного життя фактори матеріальні (умови праці, стан господарства). Вінцем «філософської історії» XVIII ст. стала концепція історичного прогресу людського розуму Н.Кондорсе в «Ескізі картини людського розуму». Представником німецької версії «філософської історії» був Й.Г.Гердер, який опинився на межі Просвітництва й романтизму. У цілому майже всі різновиди «філософської історії» здебільшого демонструють прихильність до проблем історичного синтезу, аніж методу.

Романтизм та ідея історизму. Наступна доба – романтична історіографія. Відомо, романтизм сприйняв від Просвітництва і розвинув

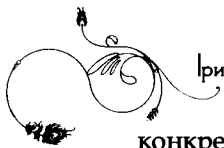

ідею історизму. Випадок із Й.Г.Гердером, який постулював ідею прогресу, засвідчує, що він перебував на позиціях гуманізму й історизму. Це поєднувало його з ідеологією Просвітництва, проте він обґрунтував ідею народності та самобутності історичного буття кожного конкретного народу, котрі в його уяві є результатом взаємодії раціональних та ірраціональних, глибинних імпульсів народного життя протягом століть. У Німеччині доромантичні принципи сповідували діячі «енського гуртка» та історичної школи права К.Ф.Ейхгорна і Ф.К.Савіні. Романтизму належить і Л.Ранке. До кола англійських романтиків входили Е.Берк, Т.Макколей. У рамках французького романтизму існували два напрями: консервативний (Ж. де Местр, Л. де Бональд, Р.Ф.Шатобріан), ліберальний (О.Т'єррі, який один із перших обґрунтував роль народу в історії, Ф.Гізо, Ф.Міньє, А.Токвіль), а радикальна течія європейського романтизму репрезентована працями В.Циммермана, Ж.Мішле, Т.Карлайла, які головною дійовою особою в історії називали плебейські маси, народ.

Предтечею українського романтизму варто вважати М.Маркевича з його ідеями окремішності й тягlosti українського історії від давніх часів до XVIII ст., а також М.Цертелева, М.Максимовича. Романтизм на українському ґрунті представлено харківською школою романтиків, київським гуртком кирило-мефодіївців, львівськими романтиками («Руська трійця»).

Позитивізм – ідеологія сцієнтизму На зміну спекулятивним формулам романтизму («абсолютний дух», «дух народу», «народний характер») приходять, як відомо, ідеологія сцієнтизму, стрижнем якої є позитивістський стиль мислення з його пріоритетами «позитивного знання», практичного досвіду, лабораторного експерименту. У методології позитивізму існували дві течії: 1) робота з джерелом; 2) історична соціологія (Ф. де Куланж, Е.Лавісс, Е.Ренан, П.Лакомб, І.Тен та ін.).

На українському ґрунті позитивістські принципи знайшли відображення у творчості, частково, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова та ін. Позитивістська фаза в розвитку історіографії мала свої особливості. По-перше, позитивізм виник як реакція на спекулятивні побудови романтичних мислителів і являв собою справжню філософію науки. Позитивістська наукова програма передбачала: 1) збирання й обробку

конкретних фактів; 2) осмислення та пояснення фактів. Історична наука ставила за мету розв'язання першої частини позитивістської програми, тоді як пояснення, аналіз та синтез належали до завдань соціології.

Важливою є проблема методологічної кризи позитивістської історіографії. Звісно, поняття кризи позитивістської історіографії не вповні тотожне поняттю світоглядної кризи у фундаментальному природознавстві початку ХХ ст. Дійсно, це явища одного ряду, проте кожне з них має свою специфіку. Криза в історіографії (а не у соціології) передувала світоглядній кризі й була складовою цієї – більш загальної – кризи, являючи собою складний феномен, що характеризувався, з одного боку, великими здобутками в розбудові конкретно-історичного знання (поява виокремлених галузей, як економічна й соціальна історія, історія культури та історія науки, спеціальних дисциплін, як-от історіографія, джерелознавство, методологія історії), але з іншого боку, ці досягнення не знаходили відповідного синтезу фактів, накопичених «галузевими» дисциплінами. Невирішеність проблеми синтезу актуалізувала пошук історичного методу, і власне цей поворот початку ХХ ст. означав, що інтерес з онтологічних проблем перемістився на гносеологічну проблематику, з об'єкта вивчення – на суб'єкт дослідження.

Відтак проблема методологічної кризи історичної науки на зламі ХІХ–ХХ ст. мала принциповий характер. Кризовий стан ніби підсумовував попередні здобутки пізнання, а його конкретний прояв був пов'язаний із методологічним рухом у Німеччині 1890-х рр., насамперед із дискусіями навколо праць К.Лампрехта, а також з роботами В.Дільтея і представників баденської школи – В.Віндельбанда та Г.Ріккерта. Саме вони вперше порушили питання про суттєву відмінність між природознавством та гуманітарними «науками про дух» і спробували визначити специфіку методу «наук про дух» через категорії розуміння, переживання, вживання, інтуїції, творчої фантазії. Урешті, поняття кризи історичної науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. важливе й з погляду історико-історіографічної перспективи. Адже всі теоретичні та практичні проблеми історичної науки ХХ ст. вийшли, немов Афіна з голови Зевса, із кризової ситуації зламу століть. В історичних дослідженнях навперемінно вирішувалися

проблеми або історичного синтезу, або методу, що були закодовані в історичній науці зразка кінця XIX ст.

Методологізм XX ст.: між теорією та методом. XX ст. пропонує безліч історичних теорій, методологічних конструкцій та дослідницьких технологій. Таке розмаїття свідчить про динаміку темпів пізнання, спресованість інтелектуального простору, «калейдоскопічну зміну» наукових пріоритетів та культурних цінностей. Щодо логіки інтелектуальних процесів XX ст. доречно звернутися до спостережень російського філософа П.Гайденко, котра вважає, що сутність процесу наукового пізнання полягає у чергуванні епох, які характеризуються чи то появою узагальнюючих схем, чи то пошуками й упровадженням нових методів дослідження. Так, у добу Просвітництва виникають перші секуляризовані схеми історії людства у формі так званої «філософської історії»; у наступні часи романтизму інтелектуальні зусилля було спрямовано на винаходження й удосконалення нових методів пізнання (вживання, співпереживання, розуміння, історизм). Епоха позитивізму породила соціологічні схеми історії суспільства, а її опоненти – неокантіанці стали на шлях пошуків нових методів дослідження.

Історична наука XX ст. виразно ілюструє цю загальнонаукову закономірність процесу пізнання, відзначену П.Гайденко. Після методологічної кризи рубежу XIX–XX ст. у першій половині століття постали проблеми історичної онтології. Крах європейських монархій, революції, світові війни, національний рух підняли до активного політичного життя великі маси народів. Накопичений людством історичний досвід, величезний фактичний матеріал актуалізували значення нових історичних стратегій, творення пояснювальних схем історії. Отже, думка істориків, соціологів, філософів першої половини XX ст. оберталася навколо проблем історичного синтезу, продукуючи низку циклістських та лінейних схем історії людства, ідеологічним підґрунтям яких слугували ідеї історичного колообігу та соціально-економічного прогресу.

Одні онтологічні схеми здійснювали синтез у напрямі об'єднання соціології з історією (школа Е.Дюркгайма, Міжнародний центр синтезу А.Берра). Саме цей напрям синтезу представлений російською історичною школою (М.Ковалевський, І.Лучичський, П.Виноградов, В.Герье); культуроло-

історичною концепцією М.Грушевського. На позитивістських засадах витворювався і марксизм. Л.Зашкільняк подає новий, незвичний (для радянського і пострадянського читача) образ марксизму, характерною рисою якого є споглядальне конструювання історичної теорії, її телеологічність, фінальність. Засновники марксизму виокремлювали три формації (системи), де перехід від однієї до іншої мав здійснюватися революційним шляхом. У межах первісного устрою (системи) людина звільнялася від природної залежності й унаслідок революції у засобах виробництва виникала соціально-економічна формація, в якій головну роль відігравав економічний чинник. На етапі цієї формації суспільний розвиток проходить стадії рабовласництва, азійства, феодалізму та капіталізму. Після останньої стадії – капіталізму – К.Маркс та Ф.Енгельс передбачали появу «нової позаекономічної формації», що звільнить людство від економічної та суспільної залежності, прокладаючи шлях у «царство свободи». Пізніші інтерпретатори марксизму модифікували вказану типологію суспільств до так званої теорії п'яти суспільно-економічних формацій. Західні прихильники марксизму вбачали його ідейний стрижень у діяльнісному підході до історії, що ставить у центр історичного процесу людину активну, через діяльність якої й вивчаються загальні суспільні явища. Виникнення неомарксизму Л.Зашкільняк відносить до 1920-х рр. і пов'язує з неокантіанським переламом у світобаченні, а елементи творчого трактування марксизму знаходять у марксистській доктрині К.Каутського і теоретичних інноваціях Е.Бернштейна, М.Адлера, О.Бауера, Р.Гільфердінга, К.Реннера та ін.

У Східній Європі витворилася «російська версія марксизму», домігантою якої стала ідея «класової боротьби». У Радянському Союзі історіографія перебувала під пресом ідеологізованої версії «марксистського соціологізму», проте впродовж 1950-х рр. історична наука у СРСР, на думку Л.Зашкільняка, позбувається «квазімарксистської ідеології». Перспективи неомарксизму на Заході видаються сильнішими. Важливі риси неомарксизму в руслі сучасних інтелектуальних лояльностей характеризуються інтересом до свідомісних процесів і культурної сфери (структуралізм, моделювання) та вірністю сцієнтистським пріоритетам: неомарксизм залишається в «полі раціональності». Яскравими пред-

ставниками неомарксизму вважаються польська методологічна школа на чолі з Є.Топольським та франкфуртська школа, зокрема Ю.Габермаса (Л.Зашкільняк).

До онтологічних схем першої половини ХХ ст. можна віднести концепцію «великих культур» О.Шпенглера, концепцію «локальних цивілізацій» А.Тойнбі, предтечею яких була теорія культурно-історичних типів російського мислителя Н.Данилевського. Сутність теорії «локальних цивілізацій» А.Тойнбі становить концепція «виклик-і-відгук», згідно з якою існує п'ять типів «викликів»: «суворих країн», «нових земель», «ударів», «тиску», «поразки». До узагальнюючих історичних стратегій варто було б віднести також варіанти теологічної історії ХХ ст., передовсім релігійно-філософську систему П.Тейяра де Шардена з такими її ключовими поняттями, як біо- та ноосфери.

Маємо констатувати, що в першій половині ХХ ст. питання історичної гносеології перебували на периферії дослідницьких практик. Винятком стала неокантіанська течія: не завмираючи протягом усього ХХ ст., наприкінці століття вона органічно вписалася в постмодерністський науковий проект у результаті низки компромісів та інтелектуальних мутацій. Сенс неокантіанської програми полягає в переорієнтації пізнання на індивідуальну свідомість, оцінку історії з огляду на особистість. На підставі такої програми виникли філософські й інтелектуально-пізнавальні системи феноменології та екзистенціалізму, ідейним предтечею яких виступав С.К'еркегор. Його погляди стали справжнім викликом німецькій класичній філософії, утворивши вперше ідейні засади антропологічної філософії, або філософії людини (Л.Зашкільняк).

Друга половина ХХ ст. проходить під знаком пошуків та оновлення методів дослідження. Вони велися істориками, філософами, соціологами у двох напрямках: неомодерн (неопозитивізм) і постмодернізм. Неопозитивізм в історії ініціював появу «аналітичної філософії історії», філософським підмурком якої стала нова філософія науки, репрезентована гучними іменами (Д.Мур, Б.Рассел, Л.Вітгенштайн, К.Поппер, К.І.Гемпель, Т.Кун, П.Фейєрабенд та ін.). Причиною пошкваллення філософського руху в наукознавстві стала так звана «мовчазна революція» кінця 1950-х рр., обумовлена змінами індустріального суспільства внаслідок НТР

і зростанням ролі науки та інформації. Домінантою неопозитивістської програми залишався ідеал раціоналістичних методів. Зусилля вчених були зосереджені на проблемах реконструкції отриманих знань та аналізі логічних і лінгвістичних підстав наукової творчості. Увага до логіки пізнання, своєю чергою, актуалізувала проблему пояснення як одну з ключових індивідуалістично-логічних пізнавальних операцій. Що ж до історичних теорій, то вони сприймалися представниками «аналітичної філософії історії» як суб'єктивні інтерпретації реальності. Історична наука, на думку К.Поппера, не здатна розкрити загальні закони історії, вона обмежується лише констатацією закономірностей, притаманних конкретному періоду і не чинних в іншому. Звідси випливав один із найважливіших постулатів «аналітиків» – ідея боротьби з історизмом як практикою творення «метафізичної теорії».

В онтологічному плані деякі неопозитивістські соціологічні схеми мали певний, хоч і короточасний, успіх на хвилі та під враженням соціальних завірюх кінця 1960-х рр., ініційованих молоддю. Вони досить швидко «зійшли зі сцени», наголошує Л.Зашкільняк, залишивши по собі, щоправда, такі розхожі концепти, як «індустріальне суспільство» (Р.Арон), «відкрите суспільство» (К.Поппер), «суперіндустріальне» (Е.Тоффлер), «технотронне» (З.Бжезинський), або «інформаційне суспільство».

Неопозитивізм у сфері історії – це «нова історична наука», основний репрезентант якої – школа «Анналів». Як синоніми «нової історичної науки» вживається поняття «антропологічно орієнтована соціальна історія», «нова соціальна історія», «антропоцентрична соціальна історія» тощо. Звісно, «антропологічно орієнтована соціальна історія» – складний феномен, що має різні ідейні рівні та регіональні прояви. В її межах розрізняють так звану структурну антропологію, орієнтовану на вивчення соціальних структур і масових процесів, та культурну антропологію, зосереджену на аналізі ментальних структур і свідомісних явищ. Так, у Великобританії структурна антропологія репрезентована локальною і демографічною історією та історією родини; у Франції елементи структурної та культурної антропології органічно поєднувалися у працях фундаторів школи «Анналів» – М.Блока та Л.Февра. Упродовж останніх двох десятиліть у рамках антропоцентричної соціальної історії

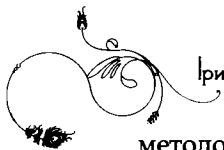

виокремилися такі її різновиди, як історія повсякдення (Німеччина), мікроісторія (Італія, Іспанія, Франція).

Ідейним підмурком школи «Анналів» є соціологія Е.Дюркгайма та культурно-історичний синтез А.Берра. «Копернікянський переворот», здійснений «анналістами», полягав у переході від політичної, подієвої до соціальної та культурної історії. Світогляд школи «Анналів» доцільніше було б розглядати у контексті методологічних пошуків другої половини ХХ ст., коли, до речі, з'явився і сам термін «нова історична наука» (від назви французької енциклопедії 1970-х рр. з аналогічною назвою), а також у перегуку з появою в британській історіографії робіт із локальної та сімейної історії, а в романських країнах – праць у стилі мікроісторії. Доречно нагадати, що активні пропагандисти мікроісторії – К.Гінзбург, К.Поні, Дж.Леві, Г.Медік – кваліфікують її як «новий напрям соціальної історії» (за словами останнього – «сестри історії побуту»).

Перший період (1920–1950-ті рр.) в діяльності школи пов'язаний із реалізацією спільного проекту М.Блока та Л.Февра – виданням журналу «Анналі соціальної та економічної історії». Другий, коли на чолі «Анналів» стає Ф.Бродель, орієнтований на вивчення «глобальної історії». Третій період, пов'язаний з іменами Ж. Ле Гоффа, Ж.Дюбі, Е.Ле Руа Ладжорі, Ф.Аріеса та інших, що характеризується поверненням «анналістів» до феєрівської орієнтації, т.зв. «антропологічної історії». Останнім часом серед репрезентантів школи спостерігається інтерес до вивчення феноменів культурного життя, актів духовності, ментальних структур. Водночас тлумачення ментальності як основного доробку представників третьої генерації школи «Анналів» характерно для робіт багатьох інтерпретаторів ідеології школи, які найчастіше розуміють ментальність як світогляд, світовідчуття, світобачення. Натомість у трактовці Ж.Дюбі метафора ментальності охоплює не лише духовні, свідомісні чинники, а й діяльнісний аспект, тобто мотиви соціальної поведінки людини: ментальністю вчений називає сукупність образів та символів, що відображають уявлення певного соціуму про навколишній світ та своє місце в ньому і, своєю чергою, зумовлюють і поведінку індивіда.

З останньої третини ХХ ст. філософським підґрунтям нових методів стає постмодернізм, що ідейно та організаційно оформився у ході

методологічних дискусій 1970-х рр., породивши цілу низку метафор: «постмодернізм», «постметафізика», «після-філософія». На протигагу аналітичній філософії з властивими їй пріоритетами раціонального, постмодерністська гносеологія, на думку Л.Зашкільняка, орієнтувалася не стільки на свідомісні реакції людини, скільки на позасвідомі прояви – інтуїцію, інстинкт, бажання. У постмодерністській програмі акценти зміщувалися з раціонального на ірраціональне, проте це не означало нехтування логічними операціями та раціональними алгоритмами мислення. Так, ідейним джерелом «наративної філософії історії», що сформувалася у 1970–1980-х рр. Л.Зашкільняк уважає структурну антропологію лінгвістики, яка актуалізувала інтерес до вербального подання історичної інформації та її зв'язку з інтелектуально-психічними рисами дослідника. Засновником наративізму традиційно вважається Г.Вайт, який обгрунтував погляд на історичні праці як сукупність метафор, «подібність дійсності». Відтак немає особливої різниці між науковим історичним дискурсом та белетристикою, літературним текстом, а основним завданням історика стає не шукання «історичної правди», а реконструкція критеріїв мислення укладачів джерел (текстів), що висуває на перший план свідомість суб'єкта пізнання.

Концепція «кінця історії» Ф.Фукуями, на думку Л.Зашкільняка, демонструє поворот до універсальної історії людства в руслі постмодерністського проекту, відкидаючи будь-які ієрархії цінностей і вбачаючи цілісність людства в єдиній цінності – людині. Відтак, в умовах динамізації соціально-політичних і культурних процесів, спресованості «духовного часопростору» кінця ХХ ст. пізнавальні операції, спрямовані, з одного боку, на творення узагальнюючих схем, а з іншого – на розбудову нових дослідницьких методів і технік, як і століття тому, майже збігаються. Таким чином, перед наукою ХХІ ст., як і раніше, першочерговими залишаються проблеми історичного синтезу та нових методів дослідження.

У цілому використання терміна-поняття «методологія» демонструє панлогістські (марксистські, (нео)позитивістські) преференції/лояльності дослідників. Слід розуміти, що під дещо старомодним поняттям «методології» ховаються два основні «сенси» – методологія історія та

методологія історичного пізнання; так само два смисли містить історико-пізнавальний пласт – теорію та історію історичної науки. На нашу думку, замість поняття «методологія історії» як еквівалент можна вживати конструкцію «стиль наукового мислення». Адже власне зміна стилів історичного мислення, що обумовила еволюцію пізнання, надає концептуальній струнності загальній схемі історіографічного процесу.

Література:

1. Барг М.А. *Эпохи и идеи: Становление историзма.* – Москва, 1987.
2. Гуревич А.Я. *Исторический синтез и школа «Анналов».* – Москва, 1993.
3. Дюби Ж. *Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г.* // *Одиссей: 1991.* – Москва, 1991.
4. Зашкільняк Л.О. *Вступ до методології історії.* – Л., 1996.
5. Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності.* – Л., 1999.
6. Ковальченко И.Д. *Методы исторического исследования.* – Москва, 1987.
7. Колесник І. *Методологія історії чи історія методології: метафори історіографічного дискурсу* // *Український гуманітарний огляд.* – К., 2001. – Вип.5.
8. Колінгвуд Р.Дж. *Идея истории / Упор. та передм. Я. ван дер Дуссена, перекл. О.Мокровольський.* – К., 1996.
9. Медик Х. *Микроистория* // *Tnesis: Теория и история экономических и социальных институтов и систем.* – Москва, 1994. – Т.2. – Вып.4.
10. Тойнби А. *Постижение истории.* – Москва, 1992.
11. Jenkins K. *On «What is History?»: From Carr and Elton to Rorty and White.* – London; New York, 1999.

Наукознавчі поняття

Образ (історичної) науки

Поняття «образ науки»

Образи історичної науки

Образ (українського) історика

Принцип численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей

Образ радянського українського історика (за О.Оглоблиним)

Наукова революція

Дихотомія «теоретичне/емпіричне». Діяльнісний підхід В.Швирьова

Позаджерельне знання

«Перша наукова революція» XVI–XVII ст.

Криза науки

Криза сучасної історичної науки: концепція А.Гуревича

Криза української історичної науки

«Науковий поворот»

Рефлексія

Теорія рефлексії

Форми рефлексії

«Рефлексія»: експлікація поняття

Функції рефлексії

Рефлексивна модель історіографії

Рефлексія та історична наука

Рефлексивна природа історіографії

Генезис історіографії як дисципліни

Стереотип

Експлікація поняття

Класифікація стереотипів

Функції стереотипів

Стереотипізація

Стиль наукового мислення

«Стиль»: конструкт чи даність?

Стиль наукового мислення

Функції стилю мислення

Стиль історичного мислення

Школи в (українській) історіографії

«Наукова школа» в історії науки та наукознавстві

«Школа», «напрямок», «течія» в історичній науці

Моделі школи та історична наука

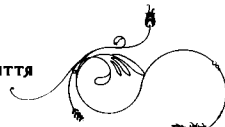
Сучасні моделі школи

Школи в українській академічній історіографії

Образ (історичної) науки

Поняття «образ науки». «Відображає сукупність уявлень конкретного соціуму про предмет, методи, функції, соціальний статус науки та місце її у суспільстві. У достатньо диференційованому культурному середовищі існують різноманітні образи науки, які перебувають між собою у відносинах діалогу, критики чи конфронтації. Образ науки – це «ідеальний тип», інструмент пізнання, який передбачає вивчення соціальної та інтелектуальної історії історичної науки з властивими їй національними та загальнонауковими рисами в духовному житті свого народу. Структура образу науки як аналітичної категорії містить такі чинники: соціокультурні та внутрішні передумови розвитку історієписання, обставини генези знань про історичне минуле, їх подальший поступ, удосконалення й перетворення на науку, критерії періодизації її розвитку, визначення специфіки та ваги кожного періоду в історіографічному процесі, виникнення та поширення організаційних структур історичної науки (наукових установ, товариств, з'їздів, комісій, історичних часописів, навчальних закладів як осередків соціалізації та професіоналізації історичної науки). Складовими образу науки є головні ідейно-наукові напрями та течії в науці, роль і місце в ній наукових шкіл, культурно-громадські та ідейних впливів на історієписання, відносини з іншими національними історіографіями, аналіз найголовніших концептуальних ідей, теорій та схем історії, провідних тенденцій розвитку історичної думки, методів і засобів пізнавальної діяльності, творчі біографії істориків.

У спеціальній літературі виокремлюють різні образи науки кінця XIX – початку XX ст. (у російському контексті): *академічний*, поширений у професійних колах; *марксистський*, що склався у свідомості соціалістично налаштованих інтелектуалів, котрі сприймали науку як знаряддя перебудови суспільства; образ *храмово-візантійської науки*, метою якої було так зване «сільське знання» – продукт злиття професійних та народних

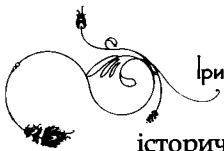
знань. У повоєнний період існували такі образи науки, як *люмпенський* із типовим для люмпенізованої свідомості негативним ставленням до науки та вчених, образ «*народної*», *сталінської науки*, типовими рисами якої були антиінтелектуалізм та контркультурний рух, символами чого стали «хати-лабораторії» та «селянські вчені».

Заслуговує на увагу зв'язок образів науки з характером архітектурних науково-освітніх споруд. Так, античний образ науки знайшов яскраве віддзеркалення в архітектурі славнозвісного александрійського Музейону, середньовічні уявлення про вченість і вчену працю враховувалися при будівництві архітектурних комплексів монастирів та університетів. Уся архітектура університетських будівель обернута до простору внутрішніх двориків, так званого «академічного простору», що відповідало уявленням про замкненість, ізольованість університетської корпорації («республіки вчених») від решти людності, а університету – від міста, а також враженням про обраність праці вчених, які творять у «затишній оселі» свої «чудеса-відкриття».

У структурах наукової свідомості нашої епохи існують два образи науки: традиційний *дисциплінарний*, що передбачає погляд на науку як сукупність наукових дисциплін зі своїм специфічним полем дослідження, та образ, який щойно витворюється – *проблемний*, згідно з яким у центрі пізнавального процесу перебуває наукова проблема, котра має бути розв'язана за допомогою різних методів, не обмежених «прокрустовим ложем» конкретної наукової дисципліни.

Образи історичної науки. За радянських часів в Україні домінував марксистський образ історичної науки. Відповідно наука сприймалась як боротьба ідей та ідейних течій (дворянської, буржуазної, революційно-демократичної), об'єктивний, закономірний розвиток котрої полягав в напрямку до матеріалістичного розуміння історії (В.Дядиченко, М.Марченко, Л.Коваленко). Боротьба ідейних напрямів в історичній науці відображала класові відносини та політичні інтереси у суспільстві.

У діаспорі панувала національно-державницька схема розвитку української історичної науки, започаткована Д.Дорошенком і розвинена О.Оглоблиним, Б.Крупницьким, Н.Полонською-Василенко, М.Чубатим, Л.Винаром тощо. На відміну від марксистської схеми розвитку української

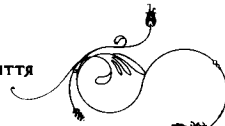

історичної науки, що здавалася штучною, привнесеною ззовні, із загальної радянської (російської) історіографії, національно орієнтована схема українського історіографічного процесу у працях зарубіжних істориків була більш органічною, спорідненою з попереднім розвитком академічної історичної науки в Україні та за її межами.

Нині у структурах наукової свідомості витворюється новий, соціокультурний образ історичної науки в Україні. У рамках цього образу розвиток українського історієписання постає в духовно-інтелектуальному контексті епохи, як зміна стилів мислення історика, методологічних настанов, удосконалення схем і концепцій української історії. Засоби систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу можуть варіюватися від простої «хроніки», фіксування фактів, до проблемного чи біографічного принципів систематизації історіографічного матеріалу, висвітлення соціальної та інтелектуальної історії історичної науки. Соціокультурний образ історичної науки означає сприйняття її як явища культури, духовного життя певної доби, що актуалізує проблеми особистості в науці, психології творчості, естетики пізнавальної діяльності. У результаті постать науковця-історика становить головний предмет та мету історіографічного дослідження.

Складовими образу є передумови та специфіка розвитку науки в українських землях за часів імперії. В умовах тривалої бездержавності, а як наслідок відсутності українських культурно-освітніх установ осередками духовно-інтелектуальної праці в Україні виступали аристократичні салони, панські маєтки, резиденції вельмож-меценатів, літературно-філософські гуртки, таємні організації, масонські ложі, громади, земляцтва (гміни) в імперських столицях. Носіями культурно-національних цінностей та традицій, осередками інтелектуальної праці, активної громадянської позиції виступали українсько-старшинські родини, сімейні клани, представники яких давали яскравих представників національної культури, мистецтва, літератури, громадської думки та історіографії.

Образ української історичної науки містить аналіз відносин української історичної думки з регіональними історіографіями (російською, польською, німецькою) та механізмів перетворення української історіографії з другорядної маргінальної структури у складі російської

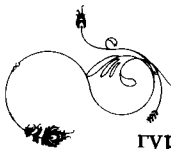

історичної науки на національну історичну науку зі своїми інституціями, кадрами, ідейно-концептуальним апаратом, а також впливів на українське історієписання європейської науки та філософії.

Зasadничим компонентом образу науки є концепція української історії. Літописна доба характеризується провіденціалістським стилем мислення та описовою (нарративною) історіографією. Специфічні риси української історіографії важко було вилучити з загальних схем середньовічної філософії історії та теології аж до XVII ст. Перші спроби наукової української історії з'явилися у XVIII ст. У середовищі знавців української старовини (так само в європейській та російській історіографії) існував своєрідний «розподіл праці» між авторами історичних повістей та антикваріями-збирачами історичних пам'яток, джерел, документів. Отже, перший напрямок – «історичне письменство» – представлено старшинською історіографією, науковими розвідками у царині політичної історії та статистики України/Малоросії, другий – антикварна діяльність, спрямована на збирання, коментування та видання етнографічних, фольклорних пам'яток і матеріалів побуту.

Наукова (критична) історія Малоросії виникає як складова («славнозвісна гілка») загальноросійської історіографії у вигляді синтетичних праць на ідейних засадах європейського Просвітництва («Записки о Малороссии» Я.Марковича, «История Малой России» Д.Бантиса-Каменського, «История Малороссии» І.Мартоса). Наукова (критична) історія витворювалась як повна систематична історія Малоросії, зіперта на широку джерельну базу зі впровадженням архівних документів та використанням засобів історичної критики, і як галузь загальноросійської історії мала офіційний характер.

Романтичний напрям в українській історіографії (1820–1860-ті рр.) формувався здебільшого під впливом антикварної традиції та етнографізму. Набувши найбільш національного характеру, романтична історіографія згодом перетворилася на цінне джерело концептуальних ідей та фактів духовної й побутової історії українського народу, засіб героїзації славного козацького минулого («Історія русів», М.Костомаров, П.Куліш). Одночасно розпочався процес створення організаційних структур української історичної науки: діяльність харківських романтиків,

гурток «петербурзьких малоросів» навколо «Основи», утворення археографічної комісії в Києві.

Друга половина XIX ст. – це період професіоналізації та інституціоналізації української історичної науки. На зміну етнографізму, аматорству й дилетантизму приходять ідеали сциєнтизму, позитивного знання, наукова організація архівної праці, розбудова історичних установ (Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Наукове товариство імені Шевченка, Історичне товариство Нестора-літописця, Українське наукове товариство в Києві тощо), університетської системи освіти з кафедрами, науковими товариствами, цілеспрямованою підготовкою кадрів істориків. Тривав процес створення нової історичної ідеології, вершиною якою мала стати національна концепція вітчизняного минулого. Провідним у структурах української історичної науки стає позитивістсько-народницький напрям, представлений іменами В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського, О. Лазаревського тощо. На зламі XIX–XX ст. українська історична наука остаточно перетворюється на самостійну структуру, емансиповану від російської, польської, австрійської наук, із розвинутим концептуальним апаратом та організаційною базою (мережею архівних комісій, історичних часописів, наукових осередків). Це період розквіту університетської науки в Україні, діяльності перших наукових шкіл В. Антоновича в Києві, М. Грушевського у Львові, створення оригінальної схеми історії України-Руси. 1920-ті рр. становлять «золоту добу» української академічної науки з численними установами, високим фаховим потенціалом, активними архівно-дослідницькими практиками та видавничою діяльністю. За радянських часів українська історична наука зазнала суттєвих змін і перетворень, періодів спаду та піднесення, репресій і дискримінації, нищення академічної науки та утворення нової марксистської моделі історичної науки. Від початку 1990-х рр. розпочався новий етап в історії української історичної науки, складовими якої були історична наука в Україні, наука в українській діаспорі та західна україністика.

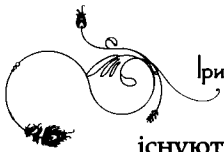
Образ (українського) історика. Образ історика – уявна конструкція, що характеризує мотиви, зміст, напрями творчої діяльності дослідника, його наукові пріоритети, ставлення до джерел, історичної праці

(збирання фактів, художні виклади історії, історичний аналіз чи синтез). Образ історика містить аналіз внутрішнього та зовнішнього світів ученого, його здібностей, особистої вдачі, рівня освіти, фахової підготовки, характеристики культурного оточення, стосунків із родиною, однокашниками, друзями, колегами, а також кола інтересів, ставлення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, психології та естетики його творчості.

Фахівці з психології творчості та науки виокремлюють різні типи вчених: теоретик, мислитель, генератор ідей, критик, аналітик, збирач, фактів, експериментатор. Серед істориків зустрічаються історик-мислитель, який по-філософськи осмислює історичні події та факти, з'ясовує їх причини, зв'язок і значення в історії; історик-художник – митець із розвинутою історичною фантазією й інтуїцією, котрий художньо відображає минуле в яскравих та живих образах історичних подій і постатей; історик-дослідник, який немов рудознавець вишукує «рудю» фактів, історичних документів, матеріалів, тобто має хист до пошуку та опису історичних джерел (М.Богословський).

Для української історичної науки ХІХ–ХХ ст. характерне розмаїття типів істориків: збирач, антикварій, аматор, фольклорист, художник, бібліограф, археограф, джерелознавець, систематик, мислитель тощо. Звісно, у чистому вигляді дані типи істориків зустрічаються рідко, найчастіше вони існують у найрізноманітніших комбінаціях. Наприклад, О.Оглоблин наводить різні, навіть суперечливі оцінки типу В.Антоновича-історика: М.Грушевський уважав його істориком-філософом «з великим, навіть надмірним нахилом до синтези й схематизації», Б.Крупницький – істориком-аналітиком («він радше аналітик, ніж синтетик [...], обережний і суворий почитатель факту»), сам О.Оглоблин визначав В.Антоновича як історика-документаліста *par excellence* (здебільшого як джерелознавця та археографа), який шукав історичної синтези «не в безмежних просторах історії, а в конкретних історичних умовах певної доби й певного терену, у взаємовиключності подій, процесів, ідей і, звичайно, людей, що відбувалися там і того часу». Тип історика-мислителя, історика-філософа на полі української науки представляє В.Липинський – «історик і мислитель», за визначенням І.Гирича. Щодо типу М.Грушевського-історика в літературі

існують суперечливі погляди й оцінки: історик-історіософ (О.Пріцак, І.Вітанович), «історик, народник і державник» (М.Андрусяк), «аналітик-фактолог», «позитивіст», «історіософом» не був, «бо відкидав будь-яку філософію історії», він «відійшов від народницького романтизму, став на ґрунт національно-державницького напрямку, використовуючи повний арсенал позитивістського емпіризму і раціоналізму» (Я.Дашкевич).

Принцип численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей. Для розуміння особливостей мислення й діяльності українського історика за часів імперського, радянського режимів, а також у нинішній ситуації плюральності наукової свідомості, зміни ідеологій та політичних уподобань аналітичним інструментом виступає концепція численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей канадського дослідника П.Магочія. Так, у структурах української національної свідомості XIX ст., згідно з принципом численних культурних та національних лояльностей, цілком природним було усвідомлення себе водночас і малоросом (українцем), і росіянином. Саме такий подвійний характер мала свідомість козацької старшини, яка «шукала» собі російського дворянства. Типовим представником ієрархій численних лояльностей був М.Гоголь.

Принцип взаємовиключних свідомостей спростовував саму можливість «бути росіянином із Малоросії або поляком з України», та означав усвідомлення себе або малоросом, або росіянином, або поляком. Отже, особливість культурно-психологічного типу українського інтелектуала полягала у співіснуванні принципів подвійної свідомості та виключної ідентичності. Практично весь хід українського національного відродження, а у ширшому контексті становище українців у радянській Україні, П.Магочій трактує «як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей, з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей – з другого, і як історію того, як цей конфлікт іноді травматично, а іноді творчо впливав на осіб, які опинялися в ньому». У структурах подвійної лояльності (імперської та малоросійської) формувались історичні погляди Д.Бантшиша-Каменського. Проте Т.Шевченко «мислив тільки термінами взаємовиключної російської або української свідомості» (П.Магочій). Українська історична наука дає чимало прикладів еволюції ідеологічних принципів та культурно-

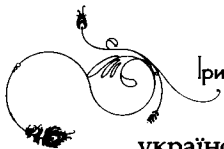

національних лояльностей у структурах свідомості знакових постатей історіографії. Так, В.Антонович, І.Франко у процесі ідейної еволюції орієнтувалися на поняття взаємовиключних свідомостей. М.Костомаров, П.Куліш, Я.Головацький, І.Вагилевич від принципу взаємовиключності згодом перейшли до поняття численних лояльностей. Звісно, за радянських часів наукова свідомість українського історика не могла формуватись інакше, ніж за принципом численних лояльностей.

Образ радянського українського історика (за О.Оглоблиним).

Спроба реконструкції образу українського «советського» історика належить О.Оглоблину. Конструюється він за такими чинниками: 1) збирання джерел; 2) їх дослідження та аналіз; 3) історичний синтез; 4) літературний стиль. Становище українського історика О.Оглоблін уважав набагато складнішим за його російського колеги. Український історик перебував наче у «двох лещатах» – ідеологічних та національно-політичних. Його доступ до джерел було дещо обмежено, звідси траплялися застарілі чи хибні погляди, при аналізі джерел український історик мав зважати на «офіційну історичну схему». Трагічним називав О.Оглоблін становище українського історика у царині теорії, історичних узагальнень, де панували «псевдотворчість» та «псевдосинтез». З огляду «літературного стилю» праці були «одноманітними», «безбарвними», позбавленими авторської індивідуальності. За О.Оглоблиним, образ українського історика виходить невтішним – це не історик, а «історіографічний робот». Отже, представників радянської історичної науки О.Оглоблін поділяв на три категорії: партійці, позапартійні, колишні репресовані, виокремлюючи також істориків-керівників та істориків-виконавців.

Складовою образу історика є його ідеологія. «Мертвятий вплив» офіційної «звичайної схеми» позначився на всіх, навіть кращих працях українських істориків, зокрема потрактуванні проблем національної державності XVII–XVIII ст. На перше місце в ряду талановитих вітчизняних істориків О.Оглоблін ставив І.Крип'якевича, концепція української державності якого виходила за межі «советської» схеми, а також Ф.Шевченка та В.Дядиченка, авторів концепції, згідно з якою українська державність XVII ст. не розвинулася до суверенної стадії, а Україна ввійшла до складу Росії, зберігши доволі широку автономію. Одним із «поважних»

українських «советських» істориків О.Оглоблин називав К.Гуслистого. Основну ж проблему дослідник убачав у тому, що «скутий урядовою схемою» представник радянської історичної науки «мусить борсатися між безсумнівними історичними даними і вимогами тої схеми».

За логікою О.Оглоблина, однією з визначальних рис образу є мова історика. Термінологія українських радянських істориків, за його спостереженнями, мала здебільшого примусово-унормований характер, що призводило до уніфікації думок, одноманітності літературного стилю. Той факт, що радянські історики часто повторювали один одного О.Оглоблин розцінював не як плагіат, а як характерне «штампування» думок, що було цілком неминучим в умовах уніфікованої «советської» історіографії. Штампи слова і штампи думок, наголошував дослідник, надто близькі родичі.

Література:

1. Богословский М.М. *Историография, мемуаристика, эпистолярная*. – Москва, 1987.
2. Колесник І.І. Українська «советська» історіографія в рецепції О.Оглоблина // *Грані*. – 2000. – №6 (14), листопад – грудень. 3. Кулешова Г.И. *Образы науки и архитектура научных комплексов // Вопросы философии*. – 1992. – №4. 4. Магочий П. *Українське національне відродження: Нова аналітична структура // Український історичний журнал*. – 1991. – №3. 5. Оглоблин О. *Володимир Антонович та його історична школа // Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали*. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 6. Оглоблин О. *Думки про сучасну українську советську історіографію*. – Нью-Йорк, 1963. 7. Оглоблин О. *Завдання української історіографії на еміграції // Український історик*. – 1978. – Ч.4. 8. Оглоблин О. *Мій творчий шлях українського історика // Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали*. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 9. Филатов В.П. *Образы науки в русской культуре // Вопросы философии*. – 1990. – №5.

Наукова революція

«Наукова революція», «криза науки», «історіографічний переворот» (Л.Репіна), «структуралістська революція» (В.Візгін), «історіографічна революція», «поворот науковий» – це поняття одного ряду та різного ступеня генералізації. «Наукова революція» – наукознавча категорія, що означає фундаментальні зміни наукового пізнання. Сутність наукової революції полягає у продукуванні якісно нового знання, створенні його нового типу. Т.Кун визначав наукову революцію як зміну парадигм. Поняття «парадигма», запозичене ним у Л.Флека, залишалося доволі рухливим, його смисли постійно змінювалися (парадигма сприймалася то як науковий світогляд, то сукупність цінностей, поглядів, технічних прийомів, то як загальновизначений зразок, шаблон). На наш погляд, сенс і природу наукової революції доцільно аналізувати за допомогою опозиції – теоретичне та емпіричне в науці.

Дихотомія «теоретичне/емпіричне». Діяльнісний підхід В.Швирьова. Опозиція «емпіричне/теоретичне» – одна з ключових категорій логіко-гносеологічного аналізу історії науки. Співвідношення теоретичного та емпіричного і по сьогодні залишається найскладнішою, найсуперечливішою проблемою у сучасній філософсько-методологічній літературі, довкола якої не вщухають суперечки. Найпоширенішим є погляд на теоретичне як «надбудову» над емпіричним, а емпіричне сприймається як результат раціональної обробки даних конкретного знання. За іншою, доволі популярною серед дослідників, версією теоретичне й емпіричне сприймається як дихотомія сутності та явища. Традиційно тлумачить ієрархію емпіричного й теоретичного рівнів пізнання український методолог Л.Зашкільняк: емпіричний рівень – це робота з конкретними фактами, а теоретичний – встановлення закономірних (сутнісних) зв'язків між фактами.

На наш погляд, більш прийнятне тлумачення пари *теоретичне/емпіричне* запропонував відомий російський філософ і гносеолог В.Швирьов, в основі інтерпретацій якого – діяльнісний підхід. Його сутність становить сприйняття процесу наукового пізнання як діяльності з використання концептуальних засобів й абстракцій (понять, категорій). Емпіричне та теоретичне – це рівні наукового пізнання, що означають пізнавальні операції з абстракціями різного ступеня узагальнення. Емпіричний рівень передбачає роботу з абстракціями, а теоретичний – творення нових абстракцій. Під кутом зору діяльнісного підходу теоретичне сприймається як діяльність, спрямована на розвиток концептуальних засобів, а емпіричне – діяльність, зорієнтована на використання цих засобів.

Відтак питання щодо первинності емпіричного чи то теоретичного в контексті діяльнісного підходу не виникало взагалі. В.Швирьов розцінював обидві категорії, по-перше, як стадії (фази) в розвитку науки, по-друге, як два складових елементи наукового пізнання на кожній із цих фаз.

Примітно, що емпіричне у процесі пізнання також сприймається двоїсто. З одного боку, це необхідний компонент наукового пізнання, пов'язаний із функцією перевірки концептуального апарату з огляду на його використання в полі емпіричних даних (дані наукового спостереження, експерименту). З іншого боку, емпіричне розуміють як історично минушу фазу еволюції науки, що характеризується недостатнім розвитком концептуального апарату, низьким рівнем абстрагування й описовістю.

Теоретичне, навпаки, у світлі діяльнісного підходу виступає як ступенева, генетична оцінка стану концептуального апарату науки. Практично всі науки обов'язково й послідовно проходять ці дві стадії розвитку. Проте емпірична не властива всім без винятку наукам. Так, античні геометрія та статика не мали самостійної емпіричної фази впродовж усього свого існування, вони від початку виникли як теоретичні форми пізнання, високого рівня абстрагування. При тому поняття емпіричної стадії не застосовується для таких сфер знання, як етика чи філософія: «Історична фіксація емпіричної стадії науки як чітко

виокремленого етапу розвитку наукового знання не є універсальним явищем» (В.Швирьов).

До речі, історичне пізнання, як і філософія, наголошує В.Швирьов, не знало емпіричної стадії розвитку. Відтак це означає, що історичне пізнання має теоретичний характер, тобто історик, приступаючи до розгляду будь-якої історичної проблеми, має в голові теоретичну проекцію цієї проблеми (М.Барг). Водночас у межах історичного пізнання, на думку В.Швирьова, завжди існували два типи дослідження – теоретичне та емпіричне. Емпіричний тип пізнання пов'язаний з описовою (фактуальною) історією, а теоретичний – із процедурами створення загальних, пояснювальних схем історії. Проте не варто ототожнювати емпіричне пізнання з буденною історичною свідомістю, яка зіперта суто на авторитет, віру, здоровий глузд і, головне, не містить критико-рефлексивної настанови, що є корінною ознакою, основним атрибутом саме наукової свідомості.

Позаджерельне знання. Л.Зашкільняк у книзі «Вступ до методології історії» в контексті співвідношення теоретичного та емпіричного в історичному пізнанні визначав «позаджерельне знання» як теоретичне. В його інтерпретації це – уявлення про об'єкт і предмет наукового пізнання, їх місце та роль у реальному світі, методи й зміст пізнавальних операцій, про істинність отриманих знань. Такий підхід означав, що позаджерельне знання передуює самому процесу пізнання, є необхідною його передумовою. Виходячи з тези В.Швирьова про те, що емпіричний рівень наукового пізнання означає роботу з абстракціями, а теоретичний – роботу, спрямовану на продукування нових абстракцій, понять, методів, немає жодного сенсу ототожнювати теоретичне знання з позаджерельним. Отже, останнє, у супереч твердженню Л.Зашкільняка, не передуює процесу дослідження. Навпаки, позаджерельне знання є результатом пізнавальної діяльності історика (Є.Топольський), або його життєвого досвіду (А.Тойнбі). На нашу думку, позаджерельне знання – це наслідок переусвідомлення «джерельного знання», тобто раніше накопичених знань на підставі ціннісних настанов досвіду вченого.

«Перша наукова революція» XVI–XVII ст. пов'язана з виникненням нового типу науки. У праці Л.Зашкільняка «Вступ до методології історії»

її сутність пояснено з погляду перетворення емпіричного знання на теоретичне, як процес набування знань шляхом досвіду, який дозволяє через дослід, логічне узагальнення емпіричних даних встановлювати закони природного світу.

Першу наукову революцію можна інтерпретувати також у світлі концепції В.Швирьова, згідно з якою емпіричне й теоретичне виступають як рівноцінні форми наукового пізнання. Із моменту виникнення античної науки, як особливої сфери інтелектуальної діяльності, теоретичне знання (наприклад, геометрія) та емпіричне (архітектура, суднобудування, землекористування тощо) існували ізольовано одне від одного, і така герметичність обох типів знання зберігалася протягом багатьох століть. Сутність же першої наукової революції XVI–XVII ст. полягала в «розгерметизації» згаданих типів і виникненні принципово нового типу дослідження, який поєднував емпіричні знання довкола певної теоретичної ідеї. У такому контексті ідеалом науковості донині залишається математичне дослідження з властивим йому строгим алгоритмом формулювання основних тез, їх аргументацією, логічністю та послідовністю висновків.

Завдяки логіко-гносеологічному аналізу основні типи наукового знання – теоретичне та емпіричне – ідентифікуються в межах історичного пізнання (історичної науки). Отже, теоретичне й емпіричне – це різновиди історичного знання. Теоретичне знання спрямоване на створення нових абстракцій, концептуального апарату науки у цілому, емпірична ж наука використовує ці абстракції в дослідницьких практиках. Упродовж тривалого часу в історичній науці домінувала емпірична стадія (історичні знання не вважалися наукою). Процес перетворення їх на науку пов'язують із XVIII ст., періодом виникнення сучасного (класичного) типу науки, а відтак і нового типу наукового дослідження, який представляв систему історичних знань, оцінок, висновків, що спиралися на факти, здобуті за допомогою історичної критики джерел. Узагалі розвиток історичного пізнання великою мірою зумовлювався вдосконаленням концептуального (методологічного) апарату та організаційних структур історичної науки.

Теоретичний рівень історичного пізнання представляють філософська історія, історична теорія, методологія, історіософія. Соціальною нішею цих форм теоретичного знання про історичне минуле від самих початків уважалися філософія та релігія. Емпіричний рівень історичного пізнання – це так звана описова, фактуальна чи прагматична історія. У структурах сучасної історичної науки співіснують емпіричний рівень (емпіричне дослідження) – збирання даних, фактів з історії, інтерпретація фактів, аналіз емпіричних узагальнень у вигляді типологій, класифікацій, емпіричних законів, та теоретичний рівень, що передбачає вдосконалення понятійного апарату, створення нових аналітичних засобів вивчення минулого, продукування й інтерпретацію історичних схем і концепцій, конструювання моделей історичного процесу.

«Друга наукова революція» починається з середини ХІХ ст. Сутність її становили процеси інституціоналізації й професіоналізації науки. Ідеться про перетворення науки на соціальний інститут із відповідною інфраструктурою, науковими програмами, системою освіти, підготовкою кадрів професіоналів, науковими школами. Місце аматорства та дилетантизму у природничих і гуманітарних науках заступали академічні структури й форми організації наукової праці. Професіоналізація науки була тісно пов'язана з математизацією таких сфер природничого знання, як фізика й хімія. Завдяки фундаментальним наукам (математика, фізика) природничі й технічні галузі було поставлено на міцний теоретичний фундамент.

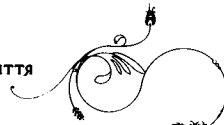
Початком «третьої наукової революції» (від середини ХХ ст.) вважається запуск першого штучного супутника Землі. НТР пройшла певні віхи від електроніки, «мирного атому», відкриття ДНК до комп'ютерів, біо- й нанотехнологій.

Нині говорять про «нову наукову революцію ХХІ ст.», основними ознаками якої є: 1) інтерес до соціогуманітарних наук; 2) формування нового типу наукового мислення, що передбачає не лише створення новацій, але прогнозування, відповідальність за них, протистояння деструктивним силам; 3) орієнтація на практичне знання. Важливою соціально-психологічною передумовою престижу гуманітарних наук у суспільстві перехідного характеру, яким є Україна, стала реакція проти

експансії інформаційних технологій. Як відомо, соціогуманітарні науки виконують пізнавальну, освітню, технологічну (практичну) та експертну функції. Нині домінує практична спрямованість соціогуманітарних наук, експертна функція на даному етапі стає найпрестижнішою й найприбутковішою. Відомі академічні та вузівські вчені активно випробовують себе як експерти у численних фондах, проектах та бізнес-структурах. Практична й пізнавальна функції науки перебувають на другому плані. Посилюється освітня функція соціогуманітарних наук, що запитані суспільством перехідної доби. Для сучасного соціуму важливі такі дисципліни, як економіка, право, політологія, психологія, соціологія тощо. В освітній сфері виникла певна ієрархія гуманітарних дисциплін: лідери (економіка, право), перспективні (соціологія, політологія, психологія, культурологія), аутсайтери (історія, філологічні науки). Стратегічна мета сімейства соціогуманітарних наук полягає в тому, щоб не споживати чи трансловати знання, а створювати свій власний науково-інформаційний простір та інтелектуальний продукт, що відповідає сучасним стандартам і є конкурентоспроможним на ринку ідей та інтелектуальних послуг (А.Юревич). Існує думка, що вирішення соціально-політичних, економічних, психологічних проблем у нинішньому суспільстві можливе за допомогою саме гуманітарних, а не технічних наук. Нове XXI ст. вже назвали «століттям гуманітарної науки». Для порівняння: XVIII ст. – «філософії», XIX – «історії», XX – «космосу й методології».

Криза науки. Кризу науки слід розглядати як складову наукової революції. Криза може означати суттєві зміни в теорії чи методології пізнання (П.Гайденок говорить про чергування в історії науки періодів, пов'язаних або з появою теорій та концепцій, або розробкою нових методів дослідження). Психологічно слово «криза» несе відтінок скепсису, занепаду. Китайський ієрогліф, що означає «криза», складається з двох частин: «загроза» і «можливість». Ці дві складові й відбивають сутність кризи як перехідної доби, котра характеризується боротьбою традицій та інновацій, поверненням у науку давно забутого на підставі нового соціального й наукового досвіду. Ідейний плюралізм, пошуки нових дослідницьких технологій, методологічні інновації, одвічна дихотомія

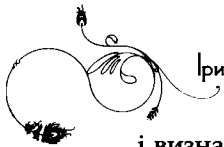

«нового/старого» в нинішній ситуації корелюється з поняттям кризи історичної науки.

Криза охоплює зазичай не всю систему наук, а окремі науки та наукові дисципліни, коли інші не відчують кризових явищ. Згідно з радянською доктриною, розвиток науки зумовлювався соціально-економічними потребами суспільства. Сучасне наукознавство, позбавлене марксистських штампів та упереджень, визнає, що кожен сектор науки, кожна наукова дисципліна мають власну динаміку й стимули розвитку: для *природничих* наук засадничими були життєдайні потреби людства (пошук нових джерел енергії, боротьба з хворобами); *технічних* – потреби виробництва, розвиток економіки; *соціальних* – стан суспільства, зрушення, кризи; *гуманітарних* – пізнання людини, її поведінки. Темпи росту окремих груп наук були різними. Так, природничі та гуманітарні рухаються не синхронно. Технічні науки розквітають під час піднесення економіки. Соціальні запитання в перехідну добу, у час криз і революцій. Гуманітарні (історія, філологія) досягають піку розвитку в періоди стабілізації або «застою» (Німеччина XIX ст., СРСР).

Криза сучасної історичної науки: концепція А.Гуревича. Для характеристики кризових явищ сучасної історичної науки відомий медієвіст і методолог А.Гуревич використовує наступний синонімічний ряд: «криза сучасної історичної науки», «криза історичної професії», «криза нашої професії», криза «історичного ремесла». Констатація кризи науки передбачала визначення її передумов. Отже, причинами А.Гуревич уважає втрату цивілізаційної перспективи нинішнім суспільством, апокаліптичні настрої, крах ідеологій, дві світові війни, тоталітарні режими, розгул націоналізму, занепад культури, а також такі прагматичні чинники, як нестача асигнувань на сучасну науку.

Сутність кризи історичної науки А.Гуревич визначає через метафору хвороби. Криза – це «хвороба з летальним кінцем» чи «хвороба зростання»? Концепція кризи історичної науки в А.Гуревича має оптимістичний, лінійний характер, її природа – це хвороба зростання, яка врешті-решт приносить оновлення. Криза науки (криза росту) містить дві складових: оновлення системи знання та формування вченого нового типу. Перше означає руйнування застарілих стереотипів та усталених схем

і визначає глибину трансформації «дослідницьких методів і наукових підходів». У центрі кризи науки перебуває історик, який повинен змінити свої методологічні та гносеологічні принципи й настанови. В уяві А.Гуревича «вчений нового типу» – освічений професіонал із широким кругозором, солідною теоретичною підготовкою, прихильністю до питань методології та епістемології.

Криза історичної науки, із погляду А.Гуревича, має два виміри: криза радянської науки та криза сучасного історичного пізнання. На думку дослідника, радянська історична наука пережила дві «кризи оновлення» або два «інтелектуальних ренесанси». Перший (друга половина 1950 – початок 1960-х рр.) означав нетривалу «хрущовську відлигу» й характеризувався підвищенням інтересом до проблем теорії та методології суспільних наук. Жвавий методологічний рух наприкінці 1950-х рр. (журнали, публічні дискусії істориків і філософів, створення секторів методології в академічних структурах) відбувався в межах марксистської парадигми історичної науки. Зусилля інтелектуалів тої пори були спрямовані проти догматизму й сталінської вульгаризації, спрощення марксизму. Завдання полягало в поверненні до «істинного», «неспотвореного» марксизму, марксистська концепція історії навіть не ставилась під сумнів. Формациї сприймалися як реальні соціально-економічні утворення, відкидалося саме припущення, що формація – це розумова конструкція чи то «ідеальний тип», як згадував А.Гуревич про ситуацію в радянській історичній науці 1960–1970-х рр. Природу марксизму він визначав як різновид позитивізму, а марксистську історіографію – як гібрид «поверхово засвоєного марксизму зі спорохнявілим позитивізмом».

«Другий інтелектуальний ренесанс» (із кінця 1980-х рр.) характеризувався кризою вчення марксизму, яке не витримало перевірки історичною практикою, котра і слугувала критерієм істини (це був один із засадничих постулатів, сформульованих самим марксизмом). Сенс і значення «другого інтелектуального ренесансу» А.Гуревич пов'язував із формуванням засад нової історичної ідеології. «Нинішній ренесанс», як і попередній, був позначений підвищеною увагою до теорії та методології пізнання.

Ознакою нової ідеології слугувала рішуча зміна проблематики досліджень. Місце історії формацій, класової боротьби, соціальної диференціації, революцій і народних рухів посідає історія суспільства як «об'єднання живих людей, із плоті та крові, з їхніми інтересами, потребами, думками та емоціями».

Згідно з новим предметом історичного досліджу (суспільство, культура, людина) змінювалися уявлення про історичне джерело. На думку А.Гуревича, воно надає історикові лише ті знання, про які той запитує. Історична пам'ятка сама по собі безмовна, а можливість отримати інформацію залежить від дослідника. Історичних джерел як таких не існує, у ранг джерела їх підносить мисль історика. Якщо нема історика, котрий ставить питання, то немає й історичного джерела. Слідом за Л.Февром А.Гуревич стверджував, що історик сам створює свої джерела. Такі джерела – це продукт цілеспрямованої діяльності історика. Джерело не дає відомостей і про факти. Історичні факти – це не події та явища, котрі мали місце, факти, включені у конкретну систему зв'язків, вони також конструюються істориком. Творча активність історика означає не «відображення» чи «реєстрацію» фактів, а вміння встановити зв'язок, діалог із людьми минулого. Історична пам'ятка несе у собі мислі й настанови тих людей, а відтак завдання історика розшифрувати їх погляди на світ.

Отже, вміння віднайти і сформулювати проблему, нове розуміння історичного джерела та історичного факту призводило до пошуків нових методів дослідження, зокрема йдеться про «велику евристичну роль «ідеальних типів» та полідисциплінарний підхід до вивчення історії. Усебічне вивчення суспільства та людини у соціумі передбачає залучення методів етнології, культурної антропології, економічної антропології; для вивчення людської свідомості – палеопсихології, історичної психології, історії ментальностей.

На відміну від «марксистсько-позитивістської історіографії», котра базувалася на схемі «базис – надбудова», науці, уважає А.Гуревич, потрібен новий історичний синтез, який об'єднав би ідеальне й матеріальне, що взаємно доповнювали один одного. Інструментом історичного синтезу слугує поняття «соціокультурний контекст», котре означає встановлення якомога більше зв'язків у процесі дослідження та їх нове пояснення.

Концепцію сучасної кризи історичної науки А.Гуревич верифікує на матеріалах «нової історичної науки», або школи «Анналів». Аналізує діяльність представників різних її поколінь, як-от засновників – М.Блока та Л.Февра, лідера школи 1960–1970-х рр. Ф.Броделя, діячів 1960–1980-х рр. Ж.Ле Гоффа, Ж.Дюбі, Е. Ле Руа Ладюрі, прибічників серійної історії П.Шоню, Ф.Фюре та ін. Серед попередників М.Блока і Л.Февра згадує імена соціологів Е.Дюркгайма, М.Гальбвакса (Альбвакса), етнологів А.Мосса, філософа А.Берра, географа П.Відаль де ла Блаша тощо. Новизну і значення школи «Анналів» як «нового історіографічного феномену» А.Гуревич убаचाє у формулюванні «нової концепції діяльності історика» та ідеалу «тотальної історії». Справжній «копернікянський переворот» у професії істориків, який зробили «анналісти», полягав у докорінних змінах процесу взаємодії історика з об'єктом дослідження (відмова від історії-оповіді на користь історії-проблеми, активне ставлення історика до історичного джерела). Доробок школи «Анналів», на протипагу позитивістській історіографії з «її безпроблемним емпіризмом», полягав в актуалізації нової ролі історика у процесі осмислення та реконструкції минулого. Так, для вивчення свідомості людей минулого, констатував А.Гуревич, історик свідомо повинен збільшувати кількість необхідних джерел та використовувати «методики інших дисциплін, від психології до лінгвістики й семіотики».

Перед істориками, котрі вивчають суспільство як цілісну систему, на думку А.Гуревича, постала найскладніша проблема – усебічного осягнення суспільства «у вигляді певної тотальності». Визначним здобутком школи «Анналів» вважається ідеал «тотальної» («глобальної») історії. Вузька наукова спеціалізація призводила до втрати цілісності сприйняття. Реальне життя суспільства неначе «розводилося» по «відокремлених департаментах», економічна історія була відірвана від політичної, соціальна – від історії культури та релігії. Потреба в історичному синтезі (тотальній історії) давно назріла, проте спроби вирішення цього питання, із погляду А.Гуревича, лише породжували нові методологічні проблеми.

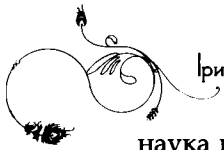
Сутність «нової історичної науки», а відтак світогляду школи «Анналів» А.Гуревич визначав як «антропологічно орієнтовану історію, у центрі уваги якої перебуває людина в усіх своїх життєвих проявах – від

виробничої діяльності до родинних стосунків і від техніки до релігійного й інтелектуального життя». Для радянського історика кінця 1980-х рр. такий погляд на історію та професію історика видавався відкриттям і мав наслідком зрушення в історичній свідомості. Звісно, концепція кризи історичної науки була сформульована А.Гуревичем з огляду на сумний стан пізньої радянської історіографії та здобутки європейської історичної думки на зламі 1980–1990-х рр. За 20 років по тому становище в історичній науці та системі історичного пізнання на пострадянському просторі у цілому змінилося. «Нова історична наука», до якої апелював А.Гуревич, нині втратила статус провідного історіографічного тренду. Нинішня ситуація характеризується розмаїттям ідей, конкуренцією напрямів, пошуком та апробацією нових методів дослідження минулого, як-от культурна антропологія, мікроісторія, історія повсякдення, історична пам'ять, наративна філософія історії, інтелектуальна історія, мережева і синергетична моделі історії, геоспаціалізм тощо. Проте концепція кризи історичної науки А.Гуревича не втрачає свого евристичного значення і слугує моделлю («ідеальним типом») для вивчення кризових явищ у структурах науки.

Криза української історичної науки. Сучасна українська історична наука переживає кризу (у сенсі, як її розуміють французькі історики, для яких криза – це нормальний стан науки), кризу, зумовлену низкою соціокультурних та когнітивних чинників. Крах тоталітарного режиму, утворення незалежних держав на пострадянському просторі сприяли деідеологізації історичної науки, консолідації національних загонів істориків. В умовах переходу до інформаційного суспільства виникає «економіка знань», «експертні культури», знання набуває практичного значення. Його потоки збільшуються у геометричній прогресії, через кожні 5–7 років масив знань змінюється, що реактуалізує роль та значення методологічного інструментарію, володіння новітніми технологіями та стратегіями репрезентації наукового продукту.

Криза сучасної української історичної науки має свою структуру: криза марксистської ідеології; ідейна та організаційна вичерпаність націоналістично орієнтованої історіографії української діаспори; інституціональна та ідейна криза в Україні. Українсько-радянська історична

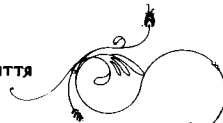

наука ґрунтувалася на теорії формацій, у межах якої класовий підхід сполучався з росієцентричною державницькою схемою та міфоконцепціями «спільної колиски» східних слов'ян, українського народу як «молодшого брата» російського в «родині братніх народів» СРСР. Якщо А.Гуревич на початку 1990-х рр. говорив про остаточний крах марксизму, то нині видається, що не всі евристичні можливості марксистської ідеології вичерпані. Дехто небезпідставно вважає, що ренесанс марксизму ще попереду.

Протягом 1990-х рр. історики з української діаспори відіграли активну роль в оновленні вітчизняної історичної науки, руйнуванні стереотипів радянської історіографії, залученні вітчизняних дослідників до західного наукового співтовариства, у реалізації масштабного проекту «повернення інтелектуальної спадщини». Утім, діаспорні історики не йшли далі популяризації та модернізації відомої схеми М.Грушевського. Згодом, через нечисленність та ідейну застарілість, історична наука української діаспори була не у змозі конкурувати з кадровим потенціалом та інтелектуальними можливостями науки в Україні.

Із нашого погляду, криза сучасної історичної науки в Україні являє собою перехідну добу, що характеризується існуванням протилежностей: старого і нового, емпіричного й теоретичного, логічного та образного, уявного й реального, досягнень і вад. Ще Ф.Бродель наголошував, що криза являє собою нормальний стан історичної науки. Більше того, наука, котра не відчуває кризи, перебуває у стані стагнації. Саме таку суперечливу природу має сучасна українська наука.

З одного боку, цілком очевидні позитивні зрушення: інтелектуальна свобода, право вибору, можливість мати свою думку і відстоювати її. Відбулися суттєві зміни соціально-психологічного клімату науки: місце репресивної свідомості радянських часів, етичного ідеалу конфронтації та боротьби заступили інші цінності й норми наукової поведінки – толерантність, ідейний діалог, співпраця, утворюється єдиний інтелектуальний простір, який містить «повернену спадщину» українських дореволюційних істориків, доробок радянської й діаспорної історичної науки, а також внесок зарубіжних дослідників української історії (неукраїнців за походженням). Нині вітчизняна історична наука поступово

позбувається марксистських, націоналістичних та росієцентричних упереджень.

Позитивним явищем стало входження українських істориків до європейського і світового наукового простору (гранти, стипендії, стажування у західних університетах, наукові комунікації, освіта за кордоном). Потепління наукового клімату в Україні означає припинення внутрішньої еміграції, себто втечу вчених-істориків в інші сфери, зокрема бізнес, юриспруденцію, соціологію тощо. Про зміни в науці сигналізує поява нового типу історика. Ідеться про невеличку групу інтелектуалів, які володіють мовами, інтегровані в європейське наукове співтовариство, мають зв'язок зі ЗМІ, користуються найновішими засобами наукової комунікації. «Нових» інтелектуалів вирізняє соціально-психологічна стабільність, наукова запитаність, частота наукових подорожей за кордон. Вони мають різноманітні джерела прибутків, гідні заробітки та відповідний спосіб життя. Цей тонкий прошарок «нових» українських інтелектуалів став активною складовою середнього класу, який витворюється в нашій країні.

Нинішній стан історичної науки в Україні визначають не лише здобутки і прориви, але й такі моменти, як психологічне розчарування й методологічна розгубленість істориків. Історичне минуле та наука історії у сучасній Україні слугують полігоном і джерелом політичних спекуляцій, соціальних містифікацій (міфопатріотичні концепції, спекуляції навколо болючих проблем української історії).

Негативні явища пов'язані з помітним зниженням соціального статусу науки історії, професії історика. Історична наука, як і решта соціогуманітарних дисциплін, перебуває у стані перманентного недофінансування, переваги емпіричних досліджень над фундаментальними, відставання від західної науки в гуманітарній та природничій сферах. Спостерігається старіння кадрів, ситуація погіршується через конфлікт поколінь, протистояння традиціоналістів і модерністів. Унаслідок непрестижності професії, зниження попиту на фахових істориків чимало з них конвертують свій фах у бізнес, кар'єру, прикладні сфери діяльності, такі, як культурологія, етнологія тощо. У перехідну добу запитаними залишаються практичні знання – економічні програми, соціологічні

опитування, політичні рейтинги, PR-послуги, прикладні розробки у промисловій та банківській сферах.

Певні проблеми історичної науки в Україні пов'язані з поширенням інформаційних технологій, використання яких через відсутність ustalених норм створює загрозу існуванню соціокультурних засад науки і творчості взагалі. Знання стає неперевіраним, неvisteжжаним, перетворюється на гру новомодних термінів, компіляцію запозичених ідей. Доступність інформаційних потоків та відсутність при цьому експертних бар'єрів призводить до поширення компліативності, зниження творчих можливостей дослідника (рефлексія, нахил до проблематизації, концептуалізації, цілепокладання, теоретизування), браку методологічної культури. Інтернет народжує паралельну реальність із новими потребами, соціальними ролями (айтішники, кодери, інтернет-залежні) з відповідним фобіями, неврозами, пріоритетами, а відтак, сучасне суспільство відчуває «інформаційний перегрів». У ЗМІ виникає «комунікаційна асиметрія», коли ведучий сказав, а багатомільйонна аудиторія не у змозі заперечити чи спростувати, що врешті створює можливості для маніпулювання суспільною свідомістю, психологію та настроями мас. Загрозливим явищем у сучасній історичній науці стає т.зв. «журналізм», філософський скоропис або чернетка історії, що характеризується такими рисами, як брак концептуальності, гіперкритицизм, приваблива стилістична упаковка, гра новомодними термінами, що загалом створює ефект інноваційності (Д.Дубровський). Дані суперечності в межах сучасної історичної науки породжують відчуття психологічного дискомфорту, невпевненості, розчарування, ідейного хаосу. У науковій свідомості істориків формується образ кризи, занепаду, відсталості щодо європейської науки.

Частина вітчизняних істориків часто виступає популяризаторами і трансляторами наукових ідей, котрі продукуються західними інтелектуалами, споживаючи їх при цьому у спрощеному, редуцированому вигляді. Вторинний, «споживчий» характер історичної науки в Україні сигналізує про низький рівень дискусійності. Підвищення полемічної культури українського наукового співтовариства означає вміння формулювати ідеї-стратегії, наукові програми, організацію системи наукових семінарів, літніх шкіл, а також неформальних об'єднань,

«незримих коледжів», клубів за інтересами, тимчасових мозкових центрів (think tanks) для вирішення нагальних проблем. Звісно, українським історикам дещо бракує полемічної культури та дискусійних практик, котрі за радянських часів мали формальний характер, а пізніше зміщувалися з наукової площини в національно-патріотичну сферу.

Найважливішою і найскладнішою проблемою української історичної науки, що відповідає вимогам сучасного інформаційного суспільства, є продукування власного інтелектуального продукту, інноваційних ідей і схем національної історії, конкурентоспроможних на сучасному ринку ідей та інтелектуальної праці. Більшість українських істориків (зарубіжних і вітчизняних) використовують традиційні «позитивістські підходи», наголошуючи на своїй прихильності до «документальної школи». Переусвідомлення української історії не йде далі дискусій, які фокусуються переважно довкола питань періодизації та термінології, а не інтерпретації й методології (О.Субтельний). Формою інтелектуального прориву може стати створення власного інтелектуального продукту. Проте пересічний український історик відчуває внутрішній дискомфорт через відсутність усталених норм історієписання, стандартів професійної діяльності, зрозумілих цілей і соціальної мотивації своєї праці. Ситуацію ускладнюють потоки «джерельної сировини» з відкритих архівів та великі масиви нової інформації (інтернет-ресурси), які не піддаються осягненню та обробці. Усе це не вписується у звичайні схеми національної історії.

Очевидні деякі аналоги нинішньої ідейної кризи з методологічною кризою історичної науки кінця XIX – початку XX ст., котра була ініційована позитивістською історіографією (йдеться про кризу у сфері історичного синтезу, процедур концептуалізації) і супроводжувалася пошуком нових методів і технік історичного дослідження. Вихід із кризового становища сто років тому визначався потужним методологічним рухом (баденська школа, школа історичного синтезу А.Берра, соціологічна школа Е.Дюркгайма) та вирішенням проблем історичного синтезу у вигляді широких цивілізаційних схем («великих культур» О.Шпенглера, «локальних цивілізацій» А.Тойнбі), формаційних конструкцій. Саме у цей період виокремлюються такі галузі дослідження, як історія науки, культурологія, прикладна соціологія, етнологія тощо.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. нові методологічні ідеї та підходи активно ініціюються потребами концептуального синтезу в різних галузях історичного пізнання. Звісно, криза науки – це перехідна доба, котра містить різні вектори поступу, а відтак значення цієї доби (кризи) полягає у виборі напрямів та перспектив подальшого руху. У такий спосіб сучасна історична наука опинилася перед рядом проблем-завдань, які мають визначити магістральний маршрут розвитку науки.

В організаційній сфері слід подолати різні інституціональні опозиції: академічна/вузівська наука, центр/периферія, наукова еліта/популяризатори знання; створити ґрунт для переходу від політичної заангажованості, популяризаторського спрощення, що вирізняло українську історичну науку попередніх часів, до життєздатного академізму й наукового професіоналізму. Варто всіляко підвищувати престиж професії та статус історика у суспільстві, що сприятиме перетворенню історії з дисципліни-аутсайдера на лідера у сімействі соціогуманітарних наук на тлі зростання культурно-національної свідомості українців.

Нагальна проблема-завдання української історичної науки – радикальне оновлення проблематики досліджень. На часі відмова від заідеологізованих тем, соціальних замовлень, «війн пам'яті» навколо проблем Голодомору, Другої світової, політики репресій, а також політичних спекуляцій щодо трипільської культури. У фокусі уваги сучасних українських істориків перебувають проблеми культурної антропології, історії повсякдення, ментальностей, етнічних груп та національних меншин, церковної, регіональної історії.

Суттєві зміни відбуваються у справі структуризації джерельно-інформаційної бази. Звісно, на черзі проблема архівних джерел, «розкріпачення» державних і галузевих архівів та використання нових технологій (web-археографія, web-бібліографія). Водночас збагачення джерельної бази можливе за рахунок надання їй полілінгвістичного характеру. Важливим чинником є залучення джерел українською, російською, польською та західноєвропейськими мовами. Якщо за радянських часів кожен міг, «хоча з нечистою совістю, займатися дослідженням козаків, татар або українців, використовуючи лише російські джерела, то сьогодні знання кількох мов обов'язкове» (А.Каппелер).

Ключовим завданням і проблемою сучасного українського історика є модернізація методологічного інструментарію науки. Нині перед істориком постає безліч питань: яка мета дослідження (людина – суспільство – події), методи (класичні, некласичні, постнекласичні), проблема вибору моделі історієписання (традиційна описова-аналітична, теоретичне конструювання, наративні або мовні стратегії, мережеві підходи). Український історик повинен усвідомлювати, що у сучасному науковому просторі домінують принципи інтердисциплінарності та мультиметодологізму. Певне значення має суб'єктивний чинник – набір рис дослідника: освіта, належність до школи, традиції, наукові впливи, смакова культура, стиль мислення, характер інтересів, кар'єра, соціальний статус тощо. Специфіка перехідної доби (кризи науки) полягає в інтенсивному зближуванні (зустрічному русі) процесів методологічного пошуку та концептуального синтезу в умовах наростаючої спресованості історичного часу й динаміки наукової думки. Саме такий стан речей у сучасній українській історичній науці та історіографії.

Невирішеним завданням-проблемою української історичної науки залишається питання історичного синтезу, тобто створення повноцінної, самодостатньої національної історії. Звісно, криза марксистської ідеології не означає повного знецінення соціально-класового підходу. Водночас національно-державницька схема української історії, створена М.Грушевським сто років тому, доповнена й доопрацьована діаспорними істориками, на даний момент вичерпала свій ресурс. Перед українськими істориками стоїть завдання створення нового проекту національної історії, в існуванні якого зацікавлені політичні еліти і суспільство у цілому. Цей проект передбачає створення і конкуренцію ідей-стратегій, поширення наукових здобутків українських істориків у вітчизняних ЗМІ та західному інтелектуальному просторі. Нова концепція історії має поєднувати традиції та новації, нові ідеї і технології з системою культурно-національних цінностей українського народу.

«Науковий поворот». Поняття-маркер «поворот» увів Р.Порті наприкінці 1960-х рр., згодом воно закріпилося у структурах наукової свідомості. Семантичні структури поняття «поворот» зумовлюють широкий діапазон його застосування. «Поворот» – це відхилення вбік (про дорогу,

вулицю); у символічному значенні – зрушення, повна зміна (напряму, руху) кого-небудь, чого-небудь або перелом, повернення до чогось. Зміст «повороту» означає трансформацію знання, переосмислення засадничих принципів у предметній сфері, ядро «повороту» становить продукування нових ідей та теорій. «Поворот» – це зміна курсу чи повернення до відомого? Вочевидь, «поворот» у науці містить у певній пропорції і перше, і друге. Суттєві зміни, що відбувалися в інтелектуальному просторі другої половини ХХ ст., із легкої руки філософів і соціологів науки почали позначатися поняттям «поворот». Концепт «turn» уживається академічними інтелектуалами «для позначення якісних змін у системі виробництва, передачі та способах репрезентації наукового знання».

У сфері соціально-гуманітарного знання І.Зверева виокремлює цілий спектр «пізнавальних поворотів»:

1. Найбільш відомий – це «соціоісторичний поворот» 1950–1970-х рр., наслідком якого було виникнення антропологічно-орієнтованої соціальної історії, інституціонально оформленої в межах «нової історичної науки».

2. «Антропологічні повороти» 1950–1970-х рр., пов'язані з упродовженням у різні соціально-гуманітарні практики досягнень структурної антропології К.Леві-Стросса та інтерпретативної антропології К.Гірца.

3. «Культурний поворот» 1970–1990-х рр. передбачає культурологічний підхід до історичного і соціального. Виникають і впроваджуються поняття «нова культурна історія», «сучасна культурна історія».

4. «Лінгвістичний поворот» 1960–1990-х рр. – широко відомий концепт. Саме з лінгвістичним поворотом у свідомості істориків та гуманітаріїв асоціюється перехід до постмодерністських практик у професійній сфері.

5. «Науковий (природничий) поворот» 1980–1990-х рр., в якому виборюється тенденція щодо повернення до соціально-гуманітарного знання так званих «великих законів», а на полі історії – загальноісторичних стратегій.

Увесь пафос і сенс «пізнавального повороту» полягає не в механічному об'єднанні методологічних новацій, корисних стратегій і підходів, а в багатовимірному, мультидисциплінарному підході до предмету, що

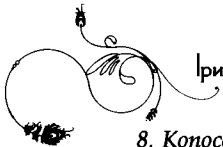

вивчається, створенні поліцентричної моделі процесу наукового пізнання, у просторі якого (пізнання) співіснують різні стратегії: інтерпретативні, дискурсивні та риторичні (описові). Окрім вищезгаданих Г.Зверева називає ще кілька «пізнавальних поворотів», які вочевидь є розгалуженням або модифікацією вже названих. Ідеться про «наратологічний поворот» 1960–1990-х рр., «когнітивний поворот» 1970–1990-х рр., «новий історичний поворот» 1970–1990-х рр. або «новий історизм», «візуальний поворот» 1980–1990-х рр. чи «візуальна культура».

Сучасна історична наука, практично кожен історик, живуть і працюють у справжньому вирі численних «поворотів» – від антропологічного, культурного, соціального, методологічного, історичного, лінгвістичного до візуального, просторового та матеріального. Серед найновіших «поворотів», поряд із просторовим/ spatial turn, візуальним/ visual turn, iconic, pictorial, увагу філософів, соціологів, істориків привертає поворот до матеріального/ turn to things. «Поворот до речей» означає нові форми теоретизування, у центрі якого перебуває предмет, річ, об'єкт. У наш час історична наука переживає т.зв. онтологічний (матеріальний) поворот. Сенс «повороту до матеріального» полягає в нових формах концептуалізації речей. Це означає, що зникає межа між духовним і матеріальним, предметом і людиною, усі разом стають елементами єдиної структури, сучасного суспільства. Річ, предмет постають як учасники соціальної взаємодії, неживі об'єкти сприймаються наче соціальні сили.

Література:

1. Головка В. *Історіографія кризи історичної науки. Український контекст* // *Наук. ред. І.Колесник*. – К., 2003.
2. Гуревич А.Я. *О кризисе современной исторической науки* // *Вопросы истории*. – 1991. – №2/3.
3. Дубровский Д.И. *Феномен «журнализма» в современной культуре* // *III Российский философский конгресс: Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия*. – Ростов-на-Дону, 2002. – Т.2.
4. Зашкільняк Л.О. *Вступ до методології історії*. – Л., 1996.
5. Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності*. – Л., 1999.
6. Зверева Г.И. *Роль познавательных «поворотов» второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры: Выбор метода: Изучение культуры в России 1990-х годов: Сб. науч. ст.* – Москва, 2001.
7. Колінгвуд Р.Дж. *Ідея історії / Упор. та передм. Я. ван дер Дуссена, перекл. О.Мокровольський*. – К., 1996.

8. Копосов Н. Исторический проворот в в современной мысли: взгляд на «переломное время» из «переломного времени наоборот» // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – К., 2010/2011. – Вип.5. 9. Кун Т. *Структура научных революций*. – Москва, 2001. 10. Реєнт О. Криза сучасної історичної науки: *Методологічний та джерелознавчий аспекти* // *IV Міжнародний конгрес україністів: Доповіді та повідомлення: Історія*. – Ч.2: XX століття. – Одеса; К.; Л., 1999. 11. Смолій В.А. *Українська історична наука на рубежі XXI століття: Проблема пошуку нових теоретичних та методологічних підходів* // *Освіта України*. – 1997. – №27. 12. Таран Л.В. *Про кризу сучасної української історіографії* // *IV Міжнародний конгрес україністів: Доповіді та повідомлення: Історія*. – Ч.2: XX століття. – Одеса; К.; Л., 1999. 13. Швырёв В.С. *Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы*. – Москва, 1988. 14. Швырёв В.С. *Научное познание как деятельность*. – Москва, 1984. 15. Швырёв В.С. *Теоретическое и эмпирическое в научном познании*. – Москва, 1978. 16. Юревич А.В. *Звёздный час гуманитариев: социогуманитарная наука в современной России* // *Вопросы философии*. – 2003. – №12. 17. Kappeler A. *Ukrainian History from German Perspective* // *Slavic Review*. – 1995. – Vol.54. – №3. 18. Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography* // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol.18. – №1/2. 19. *The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method*/ Ed. R.Rorty. – Chicago, 1967.

Рефлексія

Рефлексія – одна з центральних категорій логіко-гносеологічного аналізу науки. Ми використовуємо її для розв'язання питання щодо природи та функцій історіографії, місця у структурі історичного пізнання, проблем генезису та механізмів розвитку історіографії як особливої форми знання. Відтак ключовою є теза про рефлексивну природу історіографії.

Теорія рефлексії. Відомо, що термін «рефлексія» до філософського вжитку ввів Дж.Локк. У Росії одним із першим його використав В.Бєлін-

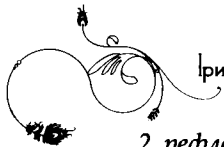
ський, аналізуючи роман «Герой нашего времени». Проте до широкого обігу це слово так і не ввійшло (як наполягав В.Белінський), залишавшись спеціальним терміном філософії.

У радянській філософській літературі інтерес до проблеми рефлексії не заохочувався з огляду на соціально-психологічні чинники в рамках тоталітарного суспільства, зорієнтованого на нехтування людиною, творчим потенціалом та можливостями особистості. Категорія рефлексії трактувалася як абсолютно чужа марксистській теорії пізнання й використовувалася суто в літературі з психології.

Пошвавлення інтересу до проблеми рефлексії стало відчутним наприкінці 1970–1980-х рр., що було пов'язане з діяльністю Московського методологічного гуртка. Саме у цей період почалося формування проблематики рефлексії в таких різних предметних полях, як математика, педагогіка, фізика, історія науки, дизайн та література. У сфері історичної науки й гуманітаристики у цілому поняття рефлексії було в «напівлегальному стані», тобто перебувало на периферії дослідницьких інтересів.

Становлення проблематики рефлексії відбувалося завдяки переосмисленню загальних методологічних ідей у різних сферах знання, що призводило до надто широкого її тлумачення, суперечливих (зазвичай взаємовиключних) інтерпретацій самої категорії. Наприкінці 1980-х рр. ситуація довкола проблеми рефлексії принципово змінюється. Якщо в попередній період ішлося про «боротьбу за рефлексію», то в новій ситуації «боротьба» велася всередині самої «рефлексії». Широке використання цього терміна (який вийшов за наукові рамки й найчастіше вживався у сфері публіцистики, журналістики, політики, белетристики) загрожувало девальвацією, повною втратою смислу. Поширення «рефлексії» в галузях, де були слабкі рефлексивні практики, призводило, за словами Г.Щедровицького, до розмивання «змістового ядра» цього поняття навіть у таких традиційних для нього сферах, як філософія та психологія. Отже, потрібна була, на думку фахівців, рефлексія стосовно самої рефлексії, а саме досконалий аналіз поняття «рефлексія».

Відтак, у процесі пізнання, згідно з теорією рефлексії, розрізняють два рівні: 1. предметний, зміст якого полягає в розвитку знання про предмет;

2. *рефлексивний*, тобто знання про знання, розуміння того, як предметне знання було здобуте (йдеться про формулювання пізнавальних задач, визначення послідовності їх вирішення, управління всім пізнавальним процесом у цілому). Через те рефлексивний рівень пізнання домінує над предметним, що і зумовлює гносеологічні функції рефлексії. По-перше, рефлексія відіграє вирішальну роль у процесі емансипації науково-пізнавальної діяльності від трудової, і перетворення її на науку. По-друге, рефлексія виконує конструктивну функцію, що регулює та скеровує пізнавальну діяльність на отримання предметного знання.

Форми рефлексії. У спеціальній літературі виокремлюють внутрішні та зовнішні форми рефлексії, зумовлені функціями, що рефлексія виконує у процесі наукового пізнання. Внутрішні форми – це власна рефлексія дослідника, чи то групи дослідників, об'єднаних спільним предметом вивчення. Зовнішні форми рефлексії скеровані на усвідомлення процесу наукового пізнання та його результатів у цілому. До зовнішніх форм рефлексії відносять науки про пізнання або когнітивні науки: теорію пізнання, логіку, наукознавство, загальну історію науки, філософію та соціологію науки, методологію, психологію наукової творчості. В.Швірьов ці галузі знання визначає як «рефлексивні наукові дисципліни».

Зовнішнім формам рефлексії генетично передують внутрішні рефлексії. Адже внутрішню та зовнішню рефлексію варто сприймати у двох аспектах: 1) стадії розвитку рефлексії (внутрішня історично передують зовнішній); 2) форми рефлексивного знання (творчість дослідника або історія пізнання у цілому).

Процес пізнання має дві складові: 1) предметне знання про реальність; 2) засоби і методи дослідження накопиченого знання. Якщо на предметному рівні рефлексії відбувається лише описання предметної теорії, системи усталених знань, то на методологічному – усвідомлення методів, прийомів, вивчення знань про даний предмет. Структура рефлексії, як і структура пізнавальної діяльності, у цілому, – це відкрита система, удосконалення методологічного рівня якої забезпечує вихід на більш високий рівень рефлексії (процесу пізнання).

«Рефлексія»: експлікація поняття. Із погляду походження рефлексія – це принцип людського мислення, або один з «інтелектуальних процесів»,

що «сприймається на рівні окремого індивіда та його свідомості». (Г.Шедровицький), особистісна рефлексія вченого (Н.Кузнецова). За предметом вивчення інша група авторів розуміють рефлексію як «знання про знання», «звернення пізнання на самого себе», як діяльність, що скерована на вивчення «власне наукової діяльності та закономірностей її розвитку». Відповідно до *структурного підходу* рефлексія є компонентом наукової діяльності, «необхідною ознакою науки», «іманентним науці механізмом її роботи», а не просто моральною нормою вченого. *Функціональний підхід* відносно процедури рефлексії було запропоновано М.Розовим, який ще у 1970-х рр. сформулював тезу про науку як систему з рефлексією, котра здобула підтримку в літературі 1980-х рр. Отже, рефлексію, на думку М.Розова, слід «визначати в першу чергу не за змістом, не за обсягом, а за характером функцій». Знання – «системи з рефлексією, у межах яких це знання певним чином функціонує». До «систем із рефлексією» дослідник відносить такі, що здатні описувати власну поведінку, як-от матеріальне виробництво, пізнання, наука, суспільство. Словом, рефлексія та її результати є складовими компонентами функціонування й розвитку відповідних систем. За М.Розовим, «системи, які рефлексують», не просто описують самі себе, а скеровують свою поведінку відповідно до опису. Наступна теза М.Розова: рефлексія описує зовнішні параметри діяльності системи, її феноменологію, а не внутрішні механізми. Третя теза наголошує: опис «системи, що рефлексує», не збігається з її власною рефлексією, тобто з її самоописом. Отже, М.Розов акцентував те, чого не помітили інші автори. Предметом історико-наукового дослідження є не лише предметне знання (відображення реальності), а рефлексивне знання (рефлексивна позиція, самопізнання вченого). Відтак, рефлексія як пізнавальна процедура органічно вплетена у тканину тексту. Щоправда, у М.Розова йдеться про «рефлексію творця тексту», тобто рефлексивною є лише позиція автора тексту, а позиція дослідника, який вивчає даний текст, залишається «надрефлексивною».

Примітно, що кожний із запропонованих підходів щодо рефлексії фіксує одну з базових якостей цієї важливої пізнавальної процедури. Рефлексія дійсно є складним, багатовимірним гносеологічним феноменом. На нашу думку, *наукова рефлексія – це водночас і знання про знання,*

і найважливіший компонент процесу наукового пізнання, і засіб, мотор розвитку пізнавального процесу. Мається на увазі не рефлексія взагалі, а саме наукова рефлексія, тобто рефлексія (самосвідомість) науки, філософії. Самосвідомість будь-якої форми духовно-інтелектуальної чи то духовно-практичної діяльності, на думку В.Швирьова, «є необхідною умовою норм і регулятивів, що забезпечують їх існування та відтворення». Це демонструє навіть побутова свідомість, котра зіперта на здоровий глузд, практичний досвід, посилення на усталене, загальновідоме тощо. Від інших форм самосвідомості духовно-інтелектуальної діяльності та соціокультурних систем рефлексію відрізняє наявність критичної настанови, критичності щодо своєї діяльності (В.Швирьов).

Функції рефлексії. Рефлексивність як ознака науково-теоретичної свідомості – це засаднича процедура при обґрунтуванні наукового знання. Легітимація знання в науці відбувається не за рахунок авторитету, традиції або віри, а завдяки процедурам переконання в їх істинності на підставі визнаних науковим соціумом норм і критеріїв. Отже, *критична функція* рефлексії, або самосвідомості науки, пов'язана з удосконаленням наукового знання та реалізується в різних ситуаціях науково-дослідної діяльності. Перша така ситуація зумовлена виникненням науки як форми теоретичної свідомості, витвором базових наукових абстракцій. Словом, рефлексія стоїть у витоків самої науки, «як необхідна передумова перетворення наукового або позанаукового концептуально-семантичного матеріалу на апарат наукових абстракцій» (В.Швирьов). Наступна ситуація в науково-пізнавальній діяльності пов'язана з роллю рефлексії у виникненні такої особливої галузі знання (науки) як історія. Зміст третьої ситуації зумовлюється формуванням рефлексії над дисципліною, яка вивчає історію науки (історіографією).

Рефлексія у системі наукового пізнання виконує також і *консервативну функцію*, сенс якої полягає в діях та практиках затвердження й закріплення норм і ідей, що домінують у науці. Консервативна функція самосвідомості науки зберігає й догматизує усталені норми діяльності та стандарти наукового мислення. Співіснування цих двох функцій рефлексії (самосвідомості науки) відображає діалектику усталеності й динаміки наукового пізнання, тобто «моменту екстенсивного застосування

створеної парадигми й моменту критичного переосмислення, зміни чи утворення нових парадигм (В.Швыр'єв).

Література:

1. Алексеев Н.Г., Ладенко И.С. Направления изучения рефлексии (вместо предисловия) // Проблемы рефлексии: Современные комплексные исследования. – Новосибирск, 1987.
2. Борисов В.Н. Рефлексия в науке: гносеологическая природа, формы, функции // Проблемы рефлексии в научном познании: Межвуз. сб. – Куйбышев, 1987.
3. Гасилин В.Н., Фомина З.В. Роль рефлексии в научном исследовании // Там же.
4. Колесник И.И. Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. – Днепропетровск, 1993.
5. Колесник И.И. Эпистемологическая парадигма историографии // Вісник Дніпропетровського університету: Серія «Історія і філософія науки та техніки». – Дніпропетровськ, 1994. – Вип.1.
6. Кузнецова Н.И. Научная рефлексия как объект научно-исторического исследования // Проблемы рефлексии: Современные комплексные исследования. – Новосибирск, 1987.
7. Митрофанова С.С. Классификационная проблема как рефлексивный механизм теоретизации науки // Там же.
8. Розов М.А. К методологии анализа рефлектирующих систем // Там же.
9. Розов М.А. Проблемы эмпирического анализа научных знаний. – Новосибирск, 1977.
10. Философский энциклопедический словарь. – Москва, 1983.
11. Швыр'єв В.С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы. – Москва, 1988.
12. Швыр'єв В.С. Научное познание как деятельность. – Москва, 1984.
13. Швыр'єв В.С. Об отношении понятий рефлексивности, методологичности, теоретичности и эмпиричности при характеристике научного познания // Проблемы рефлексии в научном познании. – Куйбышев, 1983.
14. Швыр'єв В.С. Рефлексия и понимание в современном анализе науки // Вопросы философии. – 1988. – №6.
15. Швыр'єв В.С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. – Москва, 1978.
16. Щедровицкий Г.П. Горизонты исследовательского и технического освоения рефлексии // Проблемы логической организации рефлексивных процессов: Тезисы науч.-метод. конф. – Новосибирск, 1986.

Рефлексивна модель історіографії

Рефлексія та історична наука. Ідея рефлексії верифікується й на матеріалах історичної науки. М.Барг уважав рефлексію родовою ознакою історичного пізнання, яке практично на всіх стадіях розвитку включало рефлексію, тобто здатність «побачити себе неначе "з боку"». Дослідник виходив із того, що історична наука за своєю природою теоретична, а відтак неможлива без «робочої гіпотези» й елементів внутрішньої критики. Історичне пізнання (як наукове пізнання у цілому) має два рівні: предметний та рефлексивний. Перший рівень – це предметне знання про минуле (сама історична наука), другий – знання про те, в який спосіб історичне знання було отримане (методологія й історія історичної науки).

Рефлексивний рівень історичного пізнання представлено різними формами. До внутрішніх слід віднести рефлексію самого історика, що полягає у цілеспрямованості його дій: усвідомленні дослідницької мети, засобів і процедур дослідження, практиках відбору джерел, свідчень, визначенні принципів їх систематизації. Завдяки наявності критико-рефлексивної настанови в автора відбувається перетворення сирих, несистематизованих фактів на наукову історію, систему знань. Наукова історія, стверджував Р.Коллінгвуд, розпочинається з постановки питань. Справжню історіографічну революцію спровокував Геродот. На відміну від своїх попередників – логографів, оповідачів легенд, він ставив за мету не простий переказ міфів і подій, а критичне ставлення до них, пояснення людських учинків. Саме такі дослідницькі процедури оповідача-історика й слугували ознаками наукової історії.

Формою внутрішньої рефлексії в історії є проблемна історіографія, предмет якої – визначення прийомів та методів розробки проблеми. Невипадково наукова історія бере початок зі студювання конкретних проблем, окремих історичних сюжетів. Геродот був істориком Греко-

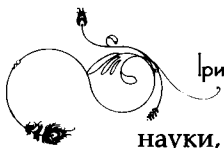
перських, Фукидід – Пелопоннеської війн. Джерелом їм слугували спомини, перекази учасників та очевидців подій, які фіксувалися. Відтак, історичний метод античних істориків полягав у виявленні свідчень самовидців. Цей метод тримав їх наче на відстані, що визначалася живою пам'яттю людини, через те «єдиним джерелом для критики був очевидець події, людина, з якою можна було порозмовляти сам на сам» (Р.Коллінгвуд).

Часто розв'язання проблемної ситуації, котра виникає в науці, неможливе лише засобами даної науки, а потребує методів, запозичених із загальнонаукового арсеналу. Звідси виникає необхідність щодо розуміння процесу історичного пізнання у цілому. Ідеться про зовнішні форми історичної рефлексії, які на відміну від внутрішніх форм (власна рефлексія історика) виокремлюються у спеціальні галузі дослідження (методологія, історіографія).

Цілком очевидно, особистісна рефлексія історика зумовлює інтерес до історичних методів, а далі – історії знань. Історична рефлексія, або самосвідомість історичної науки містить такі складові: власна рефлексія дослідника, проблемна історіографія (внутрішні форми), історія науки, методологія історичного дослідження, психологія творчості історика (зовнішні форми). Примітно, що у системі історичної науки всі форми рефлексії перебувають у стані взаємозв'язку, взаємодії.

Рефлексивна природа історіографії. Місце та роль історіографії у системі історичної науки визначено її структурно-функціональними зв'язками у процесі історичного пізнання. Історіографія не є частиною історії суспільної думки чи самостійною наукою, вона – органічна складова історичної науки, її структурний компонент. У межах даної структури історіографія виконує функції управління, планування та контролю за пізнавальною діяльністю історика.

Стосовно історичної науки цілком слушна теза М.Розова про науку як «систему з рефлексією». Історична наука – та ж сама «система з рефлексією» двох рівнів: автора тексту та дослідника цього тексту. Історіографія, що вивчає розвиток історичної науки й розробку методів дослідження, являє собою «блок управління» процесами розвитку історичної науки, усїєї системи науки про минуле. Відповідно кожна спеціальна чи допоміжна дисципліна, котра входить у систему історичної

науки, має свій рефлексивний рівень: археологія – історію археології, археографія – історію археографії тощо.

Місце історіографії у системі історичної науки визначається також її функціями. Історіографія (історія науки) виконує дві функції: конструктивну, скеровану на творення нового знання, та консервативну (парадигмальну), котра спрямована на закріплення усталеної системи знань. Характеристику конструктивної функції історії науки знаходимо в академіка В.Вернадського. В історії науки він убачав засіб отримання (досягнення) нового. У минулому науки дослідники знаходять ідеї та методи, відповідні саме своєму часу, які були непомічені або відкинуті сучасниками. Завдяки історії науки (історіографії) старі знання збагачуються сучасними уявленнями, генеруються нові ідеї, методи, концепції. На думку В.Вернадського, кожна нова генерація вчених переписує історію науки наново, і не тому, що змінювалися запаси наших знань, а тому, що наука, постійно рухаючись уперед, переосмислює власне минуле. Без вивчення історії науки неможлива повна та адекватна оцінка того, що набуто сучасною наукою та видається нею за важливе, істинне чи корисне.

Історія науки (історіографія) виконує й парадигмальну функцію, сенс якої полягає у затвердженні та підтримуванні даної системи науки. Так, засобами історіографії створюються канони історієписання, зразки дослідницької діяльності. Для прикладу, «Повість временних літ» протягом століть уважалася за еталон історичної праці, якого дотримувалося чимало поколінь авторів, твори багатьох із них були продовженням цього класичного канону. Історія науки/історіографія започатковує історіографічні традиції, витворює історіографічні образи, легенди та репутації.

Закріпленню усталених норм і канонів історієписання сприяли практики посилань на визнані авторитети, загальновідомі зразки. Перші історичні повісті Русі та України XVII–XVIII ст., як відомо, укладалися за зразком літописів. Утім, додержання традицій не означало застою, навпаки, не виключало новаторства з огляду на те, що старі традиції кожного разу реалізуються в новій ситуації.

Таким чином, конструктивна та парадигмальна функції історії науки (історіографії) є регуляторами системи науки, без яких вона не може функціонувати й відтворюватися. Цікаво, що на стадії рівного розвитку науки зазвичай переважає парадигмальна функція, а в періоди наукових революцій домінує критична. Революційні етапи в історії науки, на думку В.Вернадського, характеризуються надзвичайною швидкістю наукової творчості, котра «відкриває незачеплені раніше науковою думкою поля дослідження». Наукова праця таких епох має не руйнівний, а яскравий, творчий характер. Це виявляється у швидкому зростанні літератури з історії науки, створенні спеціальних наукових установ для її вивчення, прагненні дослідників відстежувати думки істориків на свій предмет.

Генезис історіографії як дисципліни. З'ясування гносеологічної природи та функцій історіографії дозволяє вирішити питання про час її виникнення. Виходячи з тези, що історіографія – рефлексивний компонент процесу історичного пізнання, слід визнати, що перші історіографічні уявлення виникають водночас із предметним знанням про історію. Початкові елементи історіографічних уявлень становить власна рефлексія автора історичного твору. На відміну від давньогрецького логографа, який фіксував поточні події чи легенди, рапсода або аеда, які оспівували минуле у вигляді міфу, епосу, історії богів, культурних героїв, праотців цілих етносів, автор історичного твору усвідомлював його мету і призначення. Відповідно до своїх цілей він здійснював відбір інформації, свідчень споглядачів чи учасників подій та тлумачив ці події. Елементи історіографічних конструкцій знаходимо в автора «Повісті временних літ», який формулює мету своєї праці, вказує на використані джерела (хроніки Мефодія Патарського й Георгія Амартола) та здійснює огляд давньослов'янської вченості й київської освіченості. На наш погляд, саме ці наміри і відбивають інтуїтивне прагнення давнього автора визначити місце свого твору серед подібних. Автор «Повісті» звертається до витоків слов'янського просвітництва, у центрі якого була діяльність болгарських філософів-просвітників Костянтина (у чернецтві Кирила) та Мефодія, синів Лева із Солуні. Брати, за словами літописця, упорядкували слов'янську абетку та переклали слов'янською мовою Апостол, Євангеліє, інші церковні книги. Важливі роздуми давньоруського хроніста щодо необхідності

писання книг слов'янською мовою для поширення культурного ареалу, прилучення народів до візантійської та західноєвропейської вченості.

Досягнення давньокиївської книжності та вченості автор «Повісті» пов'язував з ім'ям Ярослава Мудрого, за часів правління якого було написано та перекладено багато книг, за допомогою них віруючі люди навчаються й утішаються вченням Божим. Звісно, розквіт книжної освіти Русі літописець сприймав як утвердження християнської віри, проте визнавав послідовність культурної діяльності київських князів у справі поширення освіченості. Якщо Володимир «землю взора и умягчи, рекше крещеньем просветив», то його син Ярослав «насея книжними словесы сердца верных людей, а ми пожинаем, ученье приемлюще книжное».

Таким чином, історіографічний елемент у вітчизняному письменстві існував від початку у формі самосвідомості (рефлексії) окремого автора. У добу ренесансу з XVI ст. у зв'язку з виникненням друкарства, зростанням рівня книжної культури, пробудженням авторського начала (на противагу анонімності в добу середньовіччя) формується жанр історико-наукових, історико-літературних описів. Поява перших праць з історії науки у вигляді переліку літератури з предмета (ріперторіуми, компендіуми з математики, фізики, медицини), а також практики укладання вступів та післямов до церковних і світських видань, дали підстави деяким дослідникам виводити історію науки (історіографію) від періоду ренесансу (Б.Старостін).

Високу авторську самосвідомість засвідчує діяльність друкаря Івана Федорова. Московське і львівське видання «Апостола» він супроводив розкішними післямовами, котрі вважаються першими вітчизняними оглядами історії культури, освіти та друкарства. У післямові до московського «Апостола» І.Федоров розкриває передумови виникнення друкарства. Завдяки успіхам внутрішньої і зовнішньої політики Івана IV, а також діяльності митрополита Макарія споруджувалися численні церкви. За наказом царя на торгах купувалися «святі книги», які дарувалися храмам. Утім, серед цих книг, за словами І.Федорова, чимало було непридатних до вжитку, спотворених переписувачами, нетямущими в науках. Намір монарха налагодити друкарство на зразок грецького, венеціанського, італійського, «щоб святі книги видавалися у виправленому вигляді»,

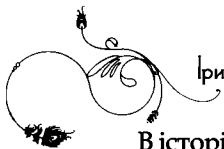

підтримав митрополит Макарій. За наказом Івана IV, у 1563 р. коштом царської скарбниці в Москві було засновано друкарню, яка видала «Діяння апостолів», «Послання соборні» та «Послання апостола Павла». Відтак московське друкарство виникає через виправлення текстів священних книг та запобігання їх різночитанням подальшому.

У післямові до львівського «Апостола» (1574 р.) з характерною назвою «Ця повість розповідає, звідси з'явилася і як була влаштована друкарня ця», подано історію друкарства та освіти у східнослов'янських землях, розкрито глибоке співчуття автора справі духовної просвіти, його творчі роздуми та шукання. Так, занепад московської друкарні він пояснював невіглаством, заздрістю, підступністю урядовців, «церковних начальників та вчителів», які звинувачували друкарів у різних ересях. У такий спосіб вони бажали «добро на лихо перетворити», що властиво людям неосвіченим. Притулок і підтримку друкарі знайшли у литовського великого гетьмана Г.Ходкевича. І.Федоров не полишав думки про своє призначення «духовні зернини по всесвіту сіяти та всім по черзі роздавати духовний цей поживок». Оселившись у Львові, він звернувся до заможних містян із пропозицією заснувати друкарню громадським коштом. Проте очікуваної підтримки, як розповідає майстер, не отримав, допомогу «подали незначні священники та маловідомі з мирян».

Отже, яскрава авторська оповідь про початок друкарства у східнослов'янських землях – це прояв високої культурної рефлексії, водночас один із перших начерків з історії вітчизняної культури та освіти. Праця І.Федорова продовжувала традиції давньоруських післямов до рукописів і нотаток писців на рукописних кодексах, а також започаткувала окремий жанр – післямови до друкованих книг із властивим йому лаконізмом і особливим формуляром.

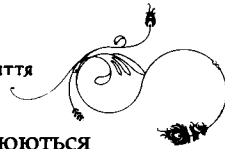
У XVIII ст. історичні знання набувають «наукових форм». Виникнення нового класичного типу науки внаслідок першої наукової революції сприяло прагненню досягнути попередній шлях і здобутки для розуміння сучасного стану. Постає спеціальна галузь – історія наук, або «історія людського розуму» (Б.Старостін). Історико-наукові знання систематизуються, з'являються перші схеми історії та класифікації наук, окремих галузей знання (історія медицини, математики, письменства).

В історієписанні з'являються перші огляди джерел і літератури – у працях В.Татищева, Г.Ф.Міллера, А.Л.Шлецера, М.Щербатова.

У XIX ст. роль і значення історіографічного елемента дедалі зростає через зміну статусу самої історичної науки. У перші десятиліття XIX ст. історія-наука остаточно відокремлюється від письменства, відбувається перехід до професійних занять історією, а відтак зростає роль історіографічного компоненту (рефлексії) історика. «История государства Российского» Н.Карамзіна стала помітною подією в культурно-громадському житті Росії та справила вирішальний вплив на подальший розвиток історичної науки й історіографічної думки.

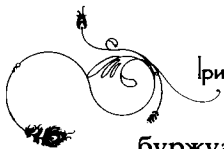
Перетворення історіографії на окрему галузь знання відбувається протягом другої половини XIX ст. Учениця академіка М.Нечкіної Р.Кирсеєва запропонувала «університетську» (дидактичну) концепцію виникнення історіографії-дисципліни, котра постає у процесі читання курсів з історії літератури та джерел російської історії в багатьох університетах Росії: Петербурзькому, Московському, Казанському, Варшавському, Харківському тощо. Подібні курси з історії літератури та джерел з української історії укладалися В.Антоновичем у Київському університеті, О.Грушевським – у Новоросійському, пізніше Д.Багалієм – у Харківському. На зламі XIX–XX ст. з'являються спеціальні дослідження та монографії з історіографії – російської (*Бестужев-Рюмин К. Биографии и характеристики. Санкт-Петербург, 1882*; *Коялович М. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Санкт-Петербург, 1884*; *Иконников В. Опыт русской историографии. К., 1891*; *Милуков П. Главные течения русской исторической мысли. Москва, 1898*; *Багалей Д. Русская историография. Х., 1911*) та української (*Пыпин А. История русской этнографии. Т.3: Этнография малорусская. Санкт-Петербург, 1891*; *Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. Киевская старина. 1894, /11*; *Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. Киевская старина. 1894, 12*; *Грушевський О. З початків нової української історіографії. Україна. 1914, 2*; *Біднов В. Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). Катеринослав, 1920*). Поява спеціальних історіографічних праць засвідчувала суттєві зміни у системі історичної науки на зламі століть. Ідеться про методологічну кризу, що

охопила історичну науку, а в добу криз, як відомо, завжди загострюються рефлексивні реакції та процеси, пов'язані з пошуком нових засобів і методів історичного дослідження. Саме на період кризи припадають перші спроби теоретичного осягнення історіографії – на російському ґрунті відомого методолога А.Лаппа-Данилевського (*Очерк развития русской историографии. Исторический журнал. 1920, 6*), на українському – М.Грушевського (*Развитие украинских изучений в XIX в и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т.1. Санкт-Петербург, 1914*).

Упродовж 1920 – на початку 1930-х рр. історіографічні сюжети були доволі популярними у середовищі українських істориків, що пояснювалося здобутками академічної науки та зростанням національної самосвідомості українства. Історіографічні праці українських академічних істориків, а також істориків на еміграції слугували інструментом розробки, удосконалення і поширення у структурах історичної свідомості нової концепції української історії, емансипованої від загальноросійської схеми (Багалій Д. *Нарис української історіографії. Т.1. К., 1923*; Гермайзе О. *Українська історична наука за останнє десятиліття. Студії з історії України. К., 1929*; Кревецький І. *Українська історіографія на переломі. ЗНТШ. 1924, 134/135*; Андрусак М. *Українська історіографія 1921–1930. Літопис Червоної калини. Л., 1932, 9/10*). В еміграції було видано перший тематичний підручник для вищів авторства Д.Дорошенка «Огляд української історіографії» (Прага, 1923 р.). У 1920-х рр. курси вітчизняної історіографії в Київському університеті читав О.Оглоблин, у Харківському – Д.Багалій. У структурах історичної секції ВУАН у середині 1920-х рр. було утворено науководослідну комісію на чолі з М.Грушевським та низку комісій, у тому числі й з історіографії, до складу якої входили К.Антонович-Мельник, М.Василенко, О.Гермайзе, К.Лазаревська, В.Юркевич, М.Петровський, М.Ткаченко, С.Гаєвський. Комісія працювала над збиранням матеріалів з української історіографії, підготовкою та виданням праць В.Антоновича, М.Костомарова, П.Куліша, О.Лазаревського тощо.

На відміну від українських академічних марксистські історики першої генерації використовували історіографію винятково як засіб «викриття» й критики «застарілих» ідей та концепцій «дворянсько-

буржуазної» науки. Лише з другої половини 1930-х рр. починається використання історіографії як інструменту створення марксистської концепції минулого за класово-формаційним принципом. Перший марксистський курс російської історіографії впорядкував Н.Рубінштейн, випускник Новоросійського (Одеського) університету, де він здобув добру методологічну підготовку. Російський історіографічний процес автор подавав із позицій боротьби ідейних напрямів у науці (дворянського, буржуазно-ліберального та революційно-демократичного) на шляху до «матеріалістичного розуміння історії» (*Русская историография. Москва, 1941*). Книга Н.Рубінштейна демонструвала прилучення нової генерації радянських істориків до здобутків дореволюційної російської та європейської історіографії. У період «сталінського застою» середина 1930 – початок 1950-х рр. історіографічна діяльність радянських істориків зводилася до укладання переліку літератури з окремих питань, праць із проблемної історіографії, часто історіографія підмінялася історичною бібліографією, а поняття «українська історіографія» зовсім зникає з лексику та практик вітчизняних істориків, місце якого заступає типовий радянський евфемізм «історіографія історії Української РСР».

На початку 1960-х рр. у рамках радянської історичної науки відбувалися процеси професіоналізації історіографічних знань. Становлення історіографії як дисципліни було зумовлене низкою причин: теоретизацією історіографічного знання, розбудовою організаційних засад цієї дисципліни. Важливий маркер зрілості, самостійності історіографічних досліджень – звернення до теоретичних проблем історіографії. У працях М.Нечкіної, Л.Черепніна, А.Сахарова було дано визначення предмету історіографії, окреслено коло завдань, визначено принципи історіографічного дослідження, напрацьовано спеціальну наукову лексику. Наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. на сторінках центральних історичних журналів пройшли дискусії щодо «періодизації історії радянської історичної науки», «предмета та змісту університетського курсу історіографії історії СРСР». Тоді ж виникає інтерес до історії самої історіографії у працях російських дослідників В.Іллерицького, А.Цамуталі, Р.Киреевої, В.Шевцова, а також до теорії та історії української історіографії – у студіях Ф.Шевченка, В.Дядиченка, М.Марченка, Л.Ко-

валенка, В.Сарбея. Саме у цей період завдяки відомій праці М.Марченка 1959 р. до вжитку повертається поняття «українська історіографія», що означало вивчення історії ідей, а не сукупності літератури з вітчизняної історії.

На період 1960–1980-х рр. припадає остаточне організаційне оформлення історіографії-дисципліни. Ще у 1946 р. при відділенні історії АН СРСР було створено Комісію з історії історичної науки, метою якої стало опрацювання нової концепції вітчизняної історіографії та підготовка до друку нарисів з історії історичної науки у СРСР. Згодом виникає єдиний координаційний центр історіографічних досліджень – Наукова рада з історії історичної науки при відділенні історії АН СРСР на чолі з академіком М.Нечкіною, пізніше академіком І.Ковальченком. Із 1965 р. за ініціативою М.Нечкіної започатковано видання історіографічного щорічника «Історія та історики». Регулярно проводилися «Історіографічні середи», конференції з історії історичної науки. Важливим показником дисциплінарного статусу історіографії стає підготовка кадрів історіографів. Упродовж 1974–1978 рр. було захищено 131 кандидатську та 3 докторські дисертації з історіографії.

Із кінця 1960-х рр. історіографія стає нормативною навчальною дисципліною, що викладалася за типовою програмою Мінвузу СРСР. У багатьох університетах утворено кафедри з історіографії та джерелознавства. В Україні перша була заснована у Харківському університеті 1964 р., згодом (1972 р.) – у Дніпропетровську. В усіх університетах викладалися курси «Історіографії історії СРСР», до яких додавалися коротенькі навчальні курси або спецкурси з регіональної історіографії, в українському випадку типовими були праці Л.Коваленка «Конспект лекцій з української історіографії ХІХ ст.» (Кам'янець-Подільський, 1964 р.), «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (Київ, 1983 р.). Уживалися заходи з метою популяризації історіографічних ідей та знань у наукових і науково-літературних виданнях, створювалися центри вивчення історіографічних досліджень у столицях і на місцях. Усе це загалом засвідчувало завершення процесу перетворення історіографії на окрему історичну дисципліну.

Історіографія як спеціальна дисципліна була структурована у такий спосіб: теорія та методологія історіографічних досліджень; проблемна історіографія; критика «буржуазних фальсифікацій» історії. У цілому соціальний статус історіографії у структурах радянської історичної науки залишався незмінно високим. Історіографічні студії вважалися престижними серед істориків. У 1960–1980-х рр. сформувалась «історіографічна еліта», представники якої володіли монопольним правом розробки теоретико-методологічних проблем історіографії та її історії. У структурах свідомості радянського історика історіографія сприймалась як найзначніший доробок радянської історичної науки. Хоча, насправді, успіхи і здобутки історіографії-дисципліни сигналізували про глибоку кризу радянської історичної науки, яка відчувала неминучість поновлення дослідницького інструментарію, мови науки. Тож саме історіографія, використовуючи ідеї та підходи західної філософії й соціології науки, служила містком між радянською та західною наукою, що а priori мало сприяти подоланню її культурної ізольованості та інтелектуальному оновленню.

Таким чином, рефлексивна модель історіографії дає уявлення про природу, функції, місце та роль її у системі історичного пізнання, розкриває процес виникнення перших елементів історіографічного знання і механізми їх подальшої еволюції й перетворення на спеціальну історичну дисципліну.

Література:

1. Барє М.А. *Историческое сознание как проблема историографии* // *Вопросы истории*. – 1982. – №12.
2. Барє М.А. *Эпохи и идеи: Становление историзма*. – Москва, 1987.
3. Вернадский В.И. *Избранные труды по истории науки*. – Москва, 1982.
4. Колесник И.И. *Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина*. – Днепропетровск, 1993.
5. Колесник И.И. *Категория «рефлексия» в построении учебного курса историографии* // *Вузовская историческая наука и историческое образование: итоги и перспективы: Материалы межвузовской научно-методической конференции, посвящённой 50-летию исторического факультета Воронежского университета*. – Воронеж, 1991.
6. Колінгвуд Р.Дж. *Ідея історії / Упор. та передм. Я. ван дер Дуссена, перекл. О.Мокровольський*. – К., 1996.
7. *Памятники литературы Древней Руси: Начало русской литературы XI–XII вв.* –

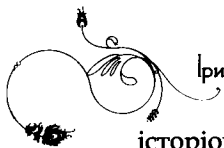

- Москва, 1987. 8. Памятники литературы Древней Руси: Середина XVI в. – Москва, 1985.
9. Старостин Б.А. К вопросу о начале историографии знания // *Методологические проблемы историко-научных исследований*. – Москва, 1982. 10. Старостин Б.А. *Становление историографии науки (от возникновения до XVIII в.)*. – Москва, 1990.
11. Швырёв В.С. *Теоретическое и эмпирическое в научном познании*. – Москва, 1978.

Стереотип

Експлікація поняття. Поняття «стереотип» (від гр. stereos – твердий, typos – відбиток) увів до наукового вжитку американський публіцист, соціолог, журналіст В.Ліпман у своїй праці «Громадська думка» (1920 р.). На його думку, соціальний стереотип – це спрощене, наперед прийняте уявлення про навколишній світ у його феноменах та процесах, що не впливає з власного досвіду. Така собі «картинка в голові».

Сучасний поняттєвий простір, мова науки, несуть на собі ознаки часу. Потужною тенденцією є інтелектуалізація мов (Г.-Г. Гадамер). Мова науки підживлюється, поповнюється з арсеналу буденної мови, коли звичні слова наче «коробляться» під тиском нових смислів, абстрактної думки. Наступна тенденція розвитку поняттєвої свідомості пов'язана з виникненням нових понять, трансформацією змісту усталених категорій, що характерно для ситуації кризи. Ще одна риса сучасного поняттєвого простору – руйнування предметної замкненості, дисциплінарних меж та утворення мультидисциплінарних галузей дослідження. Динаміка змін, фільтрації, «калібрування» нових понять у наукових практиках створює певну розумову напругу між новим словом-поняттям та предметом, або науковою думкою. Мова науки – це комунікативна система (Г.-Г. Гадамер), відтак смисл поняття корегується у процесі комунікації, стає доступним, або навпаки, зникає з обігу як незручне, інтелектуально негнучке. Звісно, історіографія як наукова дисципліна і засіб пізнання перебуває в пульсуючому поняттєвому просторі, котрий змінюється, щось втрачає чи набуває. Збагачення, доповнення, удосконалення категоріального апарату

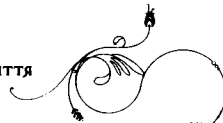
історіографії відбувається за рахунок лексичного ресурсу традиційних і новітніх предметних сфер.

У сучасній російській літературі проблема стереотипу висвітлюється у працях І.Кона, Ю.Сорокіна, І.Морковіної, В.Павловської, Н.Уфимцева тощо. Так, Ю.Сорокін визначає стереотип як процес і водночас результат спілкування (поведінки) відповідно семіотичним моделям. Стереотип виступає як загальне поняття, котре містить норму і стандарт. Стандарт сприймається як немовна соціально-психічна реальність, що на вербальному рівні виступає нормою. Словом, норма – це реалізація стандарту на мовному та психічному рівнях.

Потужна традиція теоретизації проблеми стереотипу існує в Польщі завдяки минулим напрацюванням та сучасному інтересу до стереотипу. У студіях польських авторів А.Шафа, А.Бондар, А.Барциковського, А.Колосковської, В.Вжосека домінують загальнотеоретичні підходи. Так, на думку останнього, стереотип – це спрощене, поспіхом прийняте узагальнення. Стереотип постає як синтетичне уявлення, культурний феномен, що не піддається верифікації. Стереотип – розумовий конструкт, семантика якого не підлягає стандартній верифікації. Стереотип виступає як систематизована складова мислення.

У колективній свідомості та науці, уважає В.Вжосек, семантика стереотипу виявляється в опозиції свій/чужий. Дослідник розрізняє два різновиди стереотипів: *підсвідомі* (історіографічні метафори, архетипи, парадигми) та *предметні* (стереотипи історіографії, методології, епістемології) як метафізичні спекуляції. У добу кризи, епістемологічної розгубленості та методологічного сум'яття, виникають нові стереотипи, відбувається їх усвідомлення як таких.

Стереотипи мислення історика мають свою структуру і містять *глибинні* стереотипи як складову частину колективної історичної свідомості та *специфічні* стереотипи, котрі обумовлені культурними, національними лояльностями історика. В.Вжосек наголошує, власне, на стереотипах історіографії. Національна історіографія етноцентрична і сприймається як автобіографія свого народу, решта учасників історії виступають наче тло. Звідси конфлікт з етноцентризмом, інші суб'єкти історичного

процесу сприймаються у стереотипах свій/чужий, будь то сусіди, вороги, колонізатори, чужинці, інші.

Ясна річ, стереотип – це специфічна форма сприйняття навколишнього середовища. Інформацію про світ людина сприймає у формі стереотипів поведінки, мислення, культури. На наш погляд, стереотип – це модель спрощеного сприйняття навколишнього світу і людини у ньому. Ознаки такої моделі:

1. узагальнення, стереотипи зводять явище до мінімуму, мислити стереотипами означає узагальнювати;

2. спрощення, однозначність, стереотипи фіксують відмінності одного явища від іншого, спрощуючи й гіпертрофуючи будь-яку одну рису;

3. схематизація означає винаходження певної схеми, що постає як низка уявлень, установок, думок, пов'язаних між собою, сукупність яких слугує для розпізнання об'єкту. В основі стереотипу перебуває один з основних когнітивних процесів – процедура схематизації;

4. категоризація означає формулювання понять, необхідних для класифікації подій, ситуацій, об'єктів. Процедура категоризації виступає фундаментальним інструментом мови та миследіяльності;

5. каузальна атрибуція – важлива когнітивна опція у процесі формулювання/вигвору стереотипів, що допомагає встановленню зв'язку між новим і старим, упорядкуванню нової інформації в тілі стереотипу;

6. ригідність, негнучкість стереотипів означає некритичність, відсутність критики;

7. жорстка фіксованість – засаднича характеристика стереотипу. Стереотипи, як відомо, не піддаються модифікації, а відтак, являють усталену формулу сприйняття об'єкту/дійсності/явища, котра (формула) передається від покоління до покоління. Жорстка фіксованість стереотипу означає його стійкість у будь-якій ситуації.

Таким чином, стереотип як усталена і спрощена формула об'єкту являє собою певний шаблон. Примітно, що стереотип суттєво відрізняється від образу/іміджу, який, зазвичай, наділяє об'єкт вигідними, позитивними характеристиками. Натомість стереотип гіпертрофує одну із засадничих рис об'єкту, з відповідним емоційним забарвленням, чи то позитивним,

або негативним. Імідж/образ – більш гнучка структура, ніж стереотип, імідж піддається кореляції, змінам, доповненням.

Класифікація стереотипів. Стереотипи як модель сприйняття дійсності/об'єкту мають свої форми репрезентації та принципи класифікації. За походженням стереотипи поділяються на автостереотипи та гетеростереотипи. *Автостереотип* – це те, що люди думають самі про себе, уявлення людей про самих себе. *Гетеростереотип* – те, що люди думають про інших, тобто уявлення про інші народи, соціальні групи та класи. Через автостереотипи виникають, як правило, завищені оцінки, а гетеростереотипи – занижені індекси сприйняття.

За функціональним призначенням стереотипи поділяються на *стереотипи мислення* та *стереотипи поведінки* (спілкування, розуміння). Саме стереотипи поведінки містять багато чого спільного з міфами, ритуалами, звичаями. Люди сприймають стереотипи як зразки, яким потрібно відповідати. Соціальні стереотипи взагалі виступають регуляторами поведінки у групах та колективах. Стереотипи розуміння регулюють процес спілкування індивідумів.

За принципом репрезентації (сфери виявлення) стереотипи поділяються на культурні, національні, етнокультурні та соціальні. *Культурні* утворюються з норм, цінностей, мови у просторі рідної і чужої культур. Культурна картина світу сприймається через дихотомію *свій/чужий*. *Національні* стереотипи (етнічні забобони, національні образи) – уявлення (істинні чи хибні) про інші народи, а також про свій власний народ. Стереотипи виокремлюють своє на протигагу чужому/іншому й виступають формулою етноцентризму. *Етнокультурні* стереотипи узагальнюють уявлення про типові риси будь-якого народу (наприклад, пунктуальність німців, польська шляхетність, увічливість японців, темперамент італійців, повільність естонців, російський «авось», співучість українців). *Соціальні* стереотипи – це стереотипи мислення і поведінки особистості. Вони формуються внаслідок когнітивних практик індивідуума та як результат його емоційних станів. Соціальні стереотипи утворюються під впливом соціальних практик, архетипів взаємодії, взаємовпливів та соціального пізнання. Своєю чергою, соціальні стереотипи поділяються на менші групи: етнічні, гендерні та політичні стереотипи.

Історіографічні стереотипи – це усталені зразки історичного письма, штамп-пи розуміння, спрощені уявлення про історію і засоби пізнання. Це шаблони культурного, соціального ідеологічного мислення. *Індивідуальні* стереотипи представляють схематизовані уявлення індивідуума про світ, себе самого, свою поведінку, регулятиви власної поведінки, спілкування. Життя людини постає як сукупність стереотипів мислення і поведінки. Загалом розмаїття стереотипів утворює картину світу, світосприйняття.

Функції стереотипів. Стереотип як усталена і незмінна формула об'єкту, явища, поведінки людей виконує різноманітні функції. По-перше, когнітивна пов'язана з орієнтацією та пізнанням людиною навколишнього світу. У свідомості людини світ постає як сукупність стереотипів (спрощених уявлень) і зразків (норм) поведінки, яким індивідуум, група, народи мають відповідати. Стереотипи здійснюють справжню селекцію інформації, виступають своєрідним фільтром інформації, потоків знання, відсортовують те, що потрібно для розпізнання та ідентифікації об'єкту.

По-друге, стереотипи виконують комунікативну функцію в міжкультурній, міжособистісній комунікації. Стереотипи впливають на процес соціокультурної взаємодії, на взаємини між людьми всередині одного культурно-мовного простору. Стереотипи створюють на індивідуальному рівні позитивні «я-образ», та груповому рівні – «ми-образ» (Г.Теджфел). Стереотипи виступають інструментом ідентифікації (створення позитивного образу конкретної людини чи то соціальної групи, окремої спільноти, народу, культури).

По-третє, стереотипи виконують функції формування та збереження групової ідеології.

Стереотипізація означає процес утворення стереотипів. Джерелом формування стереотипів є індивідуальний досвід та соціальні практики спілкування і взаємодії людей. Механізм формування стереотипів базується на таких психологічних процесах, як пам'ять, емоції, вибіркова увага, оціночний компонент (Д.Мацумото).

Стереотипи, по-перше, виникають, коли бракує інформації про предмет. Причинами браку інформації може слугувати цензура або нездатність зібрати й обробити потрібну інформацію та перевірити її.

По-друге, сформований індивідуальним чи соціальним досвідом стереотип не підлягає модифікації, не піддається змінам. Корозія стереотипу можлива лише внаслідок жорсткого і регулярного зіткнення з реальністю. Урешті, зміна стереотипів відбувається в добу криз, глобальних змін, руйнації картини світу, архетипів світосприйняття.

Література:

1. Липпман У. *Общественное мнение* / Пер. с англ. Т.В.Барчунова, под ред. К.А.Левинсон, К.В.Петренко. – Москва, 2004.
2. Ослон А. Уолтер Липпман о стереотипах: выписки из книги «Общественное мнение» // *Социальная реальность*. – 2006. – №4.
3. Вжосек В *Историография как носитель национальных/националистических идей: Из выступления на Международной научной конференции «Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век», Москва, 12–14 ноября 2008 г.*
4. Вжосек В. *Культура и историческая истина/ Пер. с польск. К.Ю.Ерусалимский*. – Москва, 2012.

Стиль наукового мислення

«Стиль»: конструкт чи даність? За допомогою категорії «стиль наукового мислення» визначається професійна ідентичність історика. У спеціальній літературі та різноманітних культурно-інтелектуальних практиках широко використовується поняття «стиль епохи», «стиль культури», «стиль життя», «стиль поведінки», «стиль мислення», «художній стиль», «індивідуальний стиль», «творчий стиль», стиль у моді, дізайні, харчуванні тощо. Визначення їх смислів потребує спільних зусиль філософів, культурологів, істориків, філологів тощо.

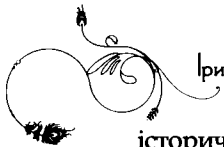
На думку А.Лосева, з'ясування сенсу поняття «художній стиль» не під силу жодному дослідникові. Проаналізувавши багато новітніх теорій стилю західних і російських авторів (А.Шопенгауер, І.Фолькельт, У.Пейтер, Р. де Гурмон, О.Вальцель, В.Іванов, К.Фосслер, П.Гіро, І.Ричардс, Дж.Девото, Ж.Мунен, Х.Маркевич), А.Лосев скептично оцінював саму перспективу вивести єдину формулу стилю. Щоправда, усе розмаїття поглядів на

природу художнього стилю, котрі існували в європейській традиції, він класифікував наступним чином: 1. стиль-зразок; 2. стиль-відхилення від норми, зразка, етикету; 3. стиль-вияв творчої волі, неповторної індивідуальності митця.

Концепт «стиль епохи» має також багатий асоціативний ряд: «стиль культури», «стиль цивілізації», «суперстиль», «стиль стилів». Категоріями «стиль культури», «стиль цивілізації», як відомо, оперував О.Шпенглер, який ідентифікував вісім монадних культур в історії людства, що створили свій унікальний стиль. У О.Шпенглера культура – це «суцільність художнього стилю у всіх життєвих проявах». А.Кребер також уважав стиль «ниттю культури або цивілізації» і вбачав у стилі «послідовний, самосуголосний спосіб виявлення певної поведінки або видів діяльності». А.Кребер, подібно О.Шпенглеру, прагнув онтологізувати стиль, стверджуючи, що культура – це стиль, а «кожний стиль складається з результатів діяльності людей, пов'язаних із цим стилем». Про спроби американського культуролога онтологізувати стиль свідчить наведений ним альтернативний варіант визначення стилю як «події історичного масштабу, що триває у часі», на тлі котрої (події) великі люди виступають «ланкою в ланцюзі стилю». Отже культурологи визначали «стиль культури» як певну просторово-часову даність: «Стиль культури є дійсним і реальним настільки, наскільки дійсна і реальна структурна цілісність культури, яка виступає у стилі як реальність другого порядку» (А.Кребер). В їхніх інтерпретаціях, «стиль культури» постає в різних іпостасях, як-от «образ культурної цілісності», «принцип організації», «принцип взаємозв'язку» соціальних і культурних цінностей, «форма буття продуктів діяльності (художніх творів, учинків), їх власне змістовна форма» (Є.Устюгова). Мотиви і прагнення онтологізації стилю притаманні саме російській культурологічній традиції.

«Індивідуальний» або «творчий» стиль на відміну від «стилю культури», вважає А.Кребер, був усвідомлений набагато раніше, ніж «стиль епохи», «стиль культури». «Індивідуальний стиль» найчастіше розуміють як «художню манеру» творця, «самобутнє світосприйняття», «виявлення неповторної індивідуальності», «власну творчу позицію» (Є.Устюгова), «акт ствердження суб'єктивності, що протистоїть культурній нормі». Інколи творчий стиль перевершує стиль епохи, заміщує культурно-

історичну норму, унаслідок чого бароко стає стилем Й.С.Баха, класицизм – стилем В.А.Моцарта, а романтизм уособлюють Дж.Г.Байрон і Ф.Шопен (В.Суханцева).

Стиль – загадковий, рухливий, багатолікий, невловимий, балансує на межі інтелекту й уяви. Природа стилю така суперечлива, що не вписується у жодні логічні формули, не вміщується у жорсткі наукові дефініції: це витвір художньої уяви, наукової свідомості чи історико-культурна реальність? Пошуки «метафізичної сутності» стилю, прагнення онтологізувати стиль означають розуміння стилю як «феномену культури», «системного утворення», «закону організації» або «інформаційної структури», котра виконує «соціалізуючу, комунікативну і регулятивну функції».

Стиль, як інтелектуальний артефакт, має певну генеалогію. Виникає в античній риторичі, у XVI–XVII ст. використовується в різних сферах мистецтва – поезії, музиці, живопису та символізує художню манеру, специфічний жанр, національні школи (наприклад, у музичній культурі), із XVIII ст. набуває універсальності, раціонально-абстрактної генералізації й слугує для означення культурно-історичної епохи. У XIX ст. народжується та стверджується поняття індивідуального, творчого стилю. У XX ст. «стиль» із мистецтвознавства та філології переходить до наукового апарату культурології, наукознавства, психології, а також у сферу моди, дизайну, способу життя тощо.

На наш погляд, стиль – розумовий конструкт, продукт уяви, до якого варто ставитися уважно й надто обережно через його численні смисли й розмаїті конотації. При визначенні поняття стилю слід керуватися тезою М.Бахтіна: скільки контекстів, стільки смислів має слово. Стиль – категорія наддисциплінарного походження, тому не має власного предмету й перебуває на перетині епістемології, методології, філософії науки та наративної психології. Стиль – методологічна категорія, наповнення якої смислами цілком залежить від контекстної ситуації, тому природа стилю гнучка, дискретна, плинна. Стиль водночас виступає і як норма (зразок, паттерн, парадигма); і як відхилення від норми, шаблону, стандарту; і як вияв творчої суб'єктивності (у формах наслідування чи відхилення чи свідомого ігнорування зразка, норми).

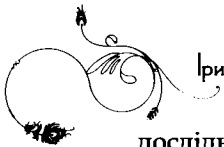

Поняття стилю має різні масштаби: стиль культури, груповий, індивідуальний стиль. Словом, відповідно до рівня генералізації формула стилю містить загальне – особливе – унікальне. Для механізму стилюєтворюючих процедур характерна взаємодія між культурно-історичною нормою та законами суб'єктивності. Механізм такої взаємодії передбачає різну темпоральність. Загальнокультурний чи індивідуальний стилі містять елементи різних стилів і норм.

Будь-яка культурна епоха зберігає елементи попередніх та прийдешніх стилів. Так, романтизм не виключав співіснування рис класицизму в музиці, живопису, літературі та ознак реалізму, що тількино витворювався як стиль. Останній із великих стилів – модерн – являв дивовижне поєднання традицій готики, ренесансу, романтизму та новітніх течій, як-от конструктивізм, авангард, соцреалізм, що кристалізувалися на тлі національних традицій з урахуванням природно-екзистенціональних мотивів.

Доба після-модерну свідомо відмовляється від диктату норм, етикету, творчих авторитетів, домінування конкретного, престижного стилю, натомість створює простір для польоту фантазії, уяви, свободи вибору і творчості в найрізноманітніших сферах від мистецтва й науки до дизайну, політики та менеджменту. У його просторі фіксуються архаїчні й найновіші стилі, які мають рівні права на існування та визнання – від «нового середньовіччя», ренесансних мотивів, неоромантизму до мінімалізму, ар-деко, hi-tech, навіть такої наднаціональної субкультури, як «культура Давоса» (наднаціональних еліт). Саме продукування або пізнання нового є запорукою утворення нового стилю. Цілком очевидно, природа стилю рефлексивна. Стиль у своїх фундаментальних характеристиках виступає наче рефлексія культури, науки та індивідуальної екзистенції. Для істориків релевантними залишаються такі поняття, як «стиль наукового мислення», «стиль історичного мислення».

Стиль наукового мислення. З історії концепту «стиль» відомо, що в 1960–1970-х рр. у сфері наукознавства та філософії науки затверджується поняття «стиль наукового мислення». Цей термін і дотепер залишається актуальним та широко вживаним у різноманітних дисциплінарних практиках, проте до експлікації цього поняття сучасні

дослідники звертаються рідко й неохоче. У наукознавстві, звісно, існує свій стандарт розуміння «стилю наукового мислення» як «динамічної системи методологічних принципів і нормативів, що детермінують структуру наукового знання, його конкретно-історичну форму». Український філософ В.Храмова розглядає стиль наукового мислення як «методологічний фактор, який визначає “ракурс бачення” об’єктивної реальності та фіксує конкретну ситуативну сторону процесу пізнання». У науці стиль мислення конкретизується «в певній системі нормативних настанов – поясненні, описанні, доказуванні та побудові знання». Основу науково-теоретичного стилю мислення становить «певна конфігурація змістових категоріальних форм, відповідні категоріальні структури» (В.Храмова).

Культурологи визначають «стиль мислення» через поняття культури, як форму й спосіб взаємодії культури та наукового пізнання. Утім, існує потужна інтенція онтологізувати «стиль наукового мислення» подібно до самого «стилю культури»: «Зв’язок стилю наукового мислення з культурою у цілому та її різними сферами завжди конкретно визначений історично й організаційно стилем культури» (Є.Устюгова).

У західній літературі останнім часом з’являються нові акценти в інтерпретаціях стилю мислення. Наприклад, стиль мислення сприймається як міждисциплінарний феномен, що ілюструє стаття І.Боктінг із промовистою назвою «Стиль мислення як інтердисциплінарний підхід зображення у Фолкнера». Дж.Боас-Бейєр ідентифікує стиль мислення як «лінгвістичний стиль, що відображає когнітивний стан». Продуктивною є думка сучасних авторів Р.Фаулер та Дж.Боас-Бейєр щодо наявності у «стилі мислення» свідомих і несвідомих аспектів, таких, як «психічна самість» (mental self) або «когнітивний стан» (cognitive state). Дійсно, стиль мислення містить раціональне й ірраціональне, свідоме не/підсвідоме, логічне і чуттєве.

З нашого погляду, «стиль мислення», у широкому розумінні, виступає як когнітивна свідомість (свідомість, спрямована на процес пізнання), сприймається як зразок пізнавальної діяльності, алгоритм думання. У такому контексті стиль мислення – це «парадигма», «паттерн», канон наукової праці. Стрижнем парадигмальних механізмів постає норма, стандарти наукової діяльності, етикет інтелектуальної поведінки.

Стиль мислення як парадигма є безпредметним і неперсоніфікованим. Світоглядно-ідеологічним підґрунтям стилю/парадигми виступає картина світу. Взаємодія стилю мислення й наукової картини світу опосередкована фундаментальними теоріями та системою духовно-інтелектуальних цінностей конкретної епохи. А відтак, стиль наукового мислення має певні просторово-часові характеристики та предметно-дисциплінарний формат. Ідеться про математичний, філософський, історичний стиль мислення. Стиль мислення – це інваріант інтелектуальної поведінки, його не варто ототожнювати з жодною фундаментальною теорією чи універсальним методом.

Проміжною формою між універсальним стилем (парадигмою) та стилем мислення конкретного вченого є корпоративно-груповий (професійно-груповий) стиль мислення, притаманний науковій школі, «незримому коледжу», напряму або ширше – національному загалу вчених. Аналогом може слугувати розмаїття групових стилів у мистецтві. Зокрема, у межах останнього великого стилю – модерну – існували такі стилі, як імпресіонізм, експресіонізм, футуризм, кубізм, супрематизм тощо. Корпоративно-груповий стиль, на відміну від парадигми, є персоніфікованим, зі спеціально-предметним полем, коли йдеться про конкретні наукові школи. Механізм стилетворення передбачає хвилястий, специфічний у кожному конкретному випадку рух від парадигми до авторського стилю, власної творчої манери, почерку. Вплив парадигми на формування індивідуального стилю актуалізується через такі символічні атрибути парадигми, як образ науки та ідеал науковості. «Ідеал науковості» (термін використовує А.Огурцов) означає зразок, еталон оцінки, прийнятий у науковому середовищі конкретної доби. Із часом ідеал науковості перетворюються на норми освіти та культурні цінності й має зворотний вплив на процес наукового пізнання. Для науки класичного типу характерний ідеал науковості за аналогією математичного дослідження, котре вибудовується відповідно до певного стандарту, норми, канону: тези, їх аргументація, доведення, висновки. У межах постнекласичної науки суттєвим є не стільки докладно виверений результат, скільки дії, спрямовані на здобуття цього результату.

Індивідуальний (творчий) стиль мислення інтерпретується як акт відбору й надання переваги чомусь, себто як моральний та естетичний імператив. Індивідуальний стиль наукового мислення – це сукупність теоретико-методологічних настанов та аксіологічних орієнтирів дослідника (А.Лубський). Формула стилю включає наукову парадигму плюс творчий стиль. Словом, індивідуальний стиль (дослідницька манера) означає творчу редукцію та адаптацію наукової парадигми, котра домінує в науковому середовищі з урахуванням специфічних рис дослідника. Лише в надзвичайному випадку розширення творчого методу до методологічної свідомості означає формування стилю. Крайній випадок – це коли теорія (метод) І.Ньютона або А.Ейнштейна перетворюється на наукову парадигму.

Індивідуальний стиль мислення має амбівалентну природу: наукову та аксіологічну. Наукова складова стилю містить картину світу, наукову парадигму конкретної доби, предметно-дисциплінарний інструментарій (поняттєвий апарат, провідні ідеї, техніки, методики дослідження). Аксіологічна зіперта на певну ієрархію: загальнокультурні (соціальні, естетичні, моральні, ідеологічні, художні, економічні), особистісні (походження, характер, сім'я, оточення, освіта, смакова культура, мотивація професійного вибору) цінності, аналітичні здібності (нахил до теоретизування, рефлексії, концептуалізації, цілепокладання, проблематизація тощо). Словом, індивідуальний стиль мислення не збігається з парадигмою, хоча й корелюється з нею через особливості психіки, інтелекту та систему цінностей індивідуума.

Механізми взаємодії індивідуального стилю зі стилем мислення епохи (парадигмою) актуалізує у сучасній духовно-інтелектуальній ситуації проблеми раціонального та ірраціонального знання, проміжних форм, як-от неявне, інтуїтивне, метафоричне знання, «приховані», «сплячі» смисли тощо. Цілком слушна думка сучасних авторів про велику вагу несвідомого у структурах індивідуального стилю мислення. Ірраціональне й раціональне щільно пов'язані, постійно перетікають один до одного, обмінюються функціями та інформацією, навіть термінологічним словником. Моделлю для розуміння механізмів взаємодії свідомого і

несвідомого, логічного та чуттєвого, раціонального й ірраціонального може слугувати інтуїтивне знання.

Навколо проблеми інтуїції, інтуїтивного знання існує чимала література, де конкурують численні версії, дефініції, інтерпретації природи цього явища. На згадку приходять метафори Ф.Шелінга, для якого інтуїція – це «філософський талант», «аристократизм духу». Дійсно, інтуїція, інтуїтивне знання перебуває на межі фантазії, уяви та сцієнтизму, чуттєво-емоційного та логічно-дедуктивного. Інтуїція виступає як засіб, інструмент і як результат, продукт когнітивної свідомості. Природа інтуїції надто складна. М.Бунге стверджував, що інтуїція – «це колекція мотлоху, куди ми складаємо всі інтелектуальні механізми, про які ми не знаємо». Виходячи з розуміння інтуїції як «суміші досвіду й розуму», М.Бунге пропонує класифікацію різних типів інтуїції в межах наукової творчості. Він розрізняє чуттєву та інтелектуальну інтуїцію.

Чуттєва інтуїція

1. Інтуїція як *сприйняття*:

а) інтуїція як сприйняття виявляється у процедурах ототожнення предмету, явища або знаку;

б) чітке усвідомлення значення, взаємовідносин, знаку;

в) інтуїція як здібність до інтерпретації.

2. Інтуїція як *уява*:

а) геометрична інтуїція, здібність уявити ті об'єкти, які не сприймаються через безпосереднє спостереження;

б) інтуїція як здібність до утворення метафор (відразу згадуються тропи, тропологічні модули Г.Вайта, які можна кваліфікувати як інтуїтивні засоби пізнання; до речі, тропи метонімія, синекдоха є різновидами метафори);

в) творча уява.

Інтелектуальна інтуїція

1. Інтуїція як *інтелект*:

а) пришивдшений умовивід, що означає стрімкий перехід від одних тверджень до інших, оминаючи певні послідовності, окремі ланки;

б) інтуїція як схильність до синтезу, генералізованого сприйняття;

в) здоровий глузд, тобто судження, зіперте на буденне, ненаукове знання.

2. Інтуїція як оцінка:

а) рація, практична мудрість, проникливість чи проникнення – навички швидко й правильно оцінювати важливість і значення проблеми, правдоподібність теорії, надійність, придатність дії;

б) інтуїція як звичайний спосіб мислення.

Таким чином, через поняття інтуїції ірраціональне у процедурах мислєдїяльностї плавнo перетїкає у площину раціонального, логїчного.

Можна припустити, що інтуїція завжди – несвідомий творчий акт як у сферї чуттєвого (відчуття, сприйняття, уявлення), так само й раціонального (процедур аналізу, синтезу, теоретизування/абстрагування, концептуалїзацї, контекстуалїзацї).

Індивїдуальний стиль мислення в кожному конкретному випадку являє певний симбіоз традицїй та інновацїй, поєднання рїзних типів раціональності, сплав логїки й уяви, сцїєнтизму та мїфу, раціонально-аналїзуючого, раціонально-розумїючого компонентів. Окрїм того, обов'язковою умовою формування стилю є відсутність примусу, свобода вибору, самопрезентацї. Невипадково через брак цих умов радянським українським історикам колеги з діаспори закидали безстильність, сїрїсть, невиразність, подїбність текстів, засмїчених ідеологїчними штампам, фразеологїчними клїше та евфемїзмами.

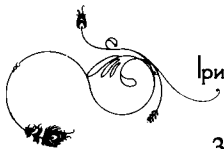
Функцїї стилю мислення. Механїзм змїни стилів пояснюється гносеологїчною розгубленїстю, застарїлїстю парадигми, що панує, її неспроможностю пояснити новї данї, факти, якї аж нїяк не вписуються в усталенї норми органїзацїї наукової дїяльностї. Дехто з сучасних дослідникїв сприймають минуле науки як ритмїчне чергування рїзних моделей стану науки: мирного, еволюцїйного розвитку та дискретного руху вперед, ривками (науковї революцїї, історїографїчні перевороти, повороти «лінгвїстичний», «антропологїчний», «методологїчний», «культурологїчний», «вїзуальний» тощо). На рїзних етапах науки можливе спївїснування рїзних стилів, або їх фрагментїв, що знаходить прояв в

індивідуальному стилю мислення, творчій манері дослідника. З природи стилю наукового мислення (незалежно від формату) випливають і відповідні функції стилю.

1. *Когнітивна функція* означає, що стиль продукує нові смисли, позаджерельне знання, котре набуте не стільки з джерел, скільки з власного творчого досвіду вченого. Константна риса стилю наукового мислення – це рефлексивність. Стиль становить дворефлексивне ціле, тобто має подвійну рефлексію: зовнішню, орієнтовану на усвідомлення процесів/станів наукового пізнання, інтелектуальної діяльності у цілому, та внутрішню, звернену на самого дослідника, спрямовану на усвідомлення його власного стилю думання й організацію наукової праці.

2. *Комунікативна функція* стилю забезпечує канал комунікації, тобто сприйняття, обміну та збереження інформації, знань, ідей у науковому співтоваристві, якому притаманний певний стиль мислення. Комунікації у сфері науки не вичерпуються лише збереженням та обміном інформацією, вони пов'язані з процедурами витвору нових смислів. Механізм наукових комунікацій виразно ілюструє метафора Б.Шоу, який говорив: якщо у двох людей є по яблуку, і вони обмінюються ними, то в кожного залишиться знов-таки по яблуку, а якщо в кожного буде по ідеї, і вони зможуть ними обмінятися, то в кожного залишиться вже по дві ідеї. Акцентуація комунікативних функцій науки сприяла виникненню нових когнітивних структур. Поряд зі звичними формами організації знання у традиційних логічних категоріях як-от «факт», «теорія», «гіпотеза», «судження», з'являються нові: *фрейм* (frame), що містить явну, приховану та домисловану інформацію, *схема*, *когнітивна (ментальна) мапа* (людина реагує не на реальність, а уявну мапу цієї реальності, що утворюється на підставі інформації, отриманої від сенсорних аналізаторів, унаслідок взаємодії даної інформації з власними уявленнями та емоціями). На відміну від базової одиниці знання, на зразок *поняття*, *судження*, *умовивід*, нові когнітивні структури обґрунтовують інше розуміння знання, з погляду уяви, глибинних механізмів сприйняття. До речі, *фрейм*, на відміну від *поняття*, має немовний характер. Наявність нових когнітивних структур доводить, що вербальна форма – це лише одна з форм репрезентації та структурування знання.

3. *Соціальна функція* стилю мислення сприяє соціалізації дослідника, входженню його у простір культури, корпоративне середовище, визначенню його професійної статусності, власної наукової ніші. Соціальний вимір передбачає культурну детермінацію творчості дослідника, процедур сприйняття та фіксації минулого. Стиль мислення (парадигма) – доробок певного наукового середовища, діяльність якого детермінована духовно-інтелектуальним ландшафтом епохи, станом фундаментальних наук та наукового світогляду, системою освіти й сукупністю естетичних, моральних, національних цінностей. Творчість – це культура, а будь-який прояв культури є також результат творчості. Розмаїття культурного світу створює ситуацію рівності, конкуренції різних стилів. Подібна ситуація виникла у сучасних науках, зокрема у соціогуманітарних спостерігається феномен мультипарадигмальності, багатостильності.

Стиль наукового мислення, як і стиль культури, має різну темпоральність. У просторі сучасної науки відбуваються зміни/трансформації стилів мислення. Ідеться про так званий «другий гуманізм» (друга половина ХХ ст.), що руйнує кордони між природничим і соціогуманітарним знанням, унаслідок чого математика, статистика, комп'ютеринг природно вписуються в парадигму гуманітарних наук. На зміну традиційному дисциплінарному образу науки приходить новий – предметний, який легітимізує методи, засоби, ідеї, запозичені з будь-якої іншої галузі для розв'язання дослідницької проблеми, сформульованої вченим. До речі, ще В.Вернадський помітив: «Ми всі здебільшого спеціалізуємося не по науках, а за проблемами. Це дозволяє, з одного боку, надзвичайно заглиблюватися в явище, що досліджується, з іншого – збільшувати обсяг з усіх поглядів».

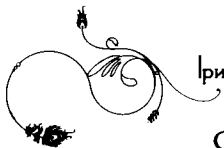
Дедалі помітнішою стає суттєва різниця щодо темпоритмів і характеру змін у природничих та гуманітарних науках, діяльності окремих наукових шкіл, напрямів, у творчих стилях як актах самопрезентації вчених. Парадигмальні зрушення у соціогуманітарних науках засвідчують, що на зміну аналізу приходить розуміння, метафізичні теорії поступаються аналізу текстів, популярні міні-нарративи й локальні нарративи не претендують на жодний із рівнів генералізації, проте знов-таки постає проблема вибору методів і способів концептуалізації.

У сучасному науковому просторі конкурують різні типи раціональності: класичний, некласичний, постнекласичний. Дані типи зіставляються за критерієм розуміння сенсу та мети наукового пізнання. Якщо класичний тип раціональності орієнтований на об'єктивне знання, некласичний – на об'єктно-суб'єктне, то постнекласичний – на суб'єктивне знання. Метою науки в межах класичної раціональності вважалась абсолютна істина, некласичної – відносна істина, постнекласичної – символічні теорії, гіпотези, засоби репрезентації знання. Опозицію наука/культура класична раціональність осмислювала у площині сцієнтизму; некласична легітимізувала погляд на науку як соціальний інститут, механізм функціонування самодостатніх наукових співтовариств; постнекласична раціональність маніфестує «новий гуманізм», згідно з яким над усе – не система або суспільство, а благо людини.

Стиль історичного мислення. Різновидом стилю наукового мислення є стиль історичного мислення. Мало хто з дослідників замислюється щодо специфіки та характеру особистісного стилю мислення. Напевно, рідко якийсь історик рефлексує з приводу самоідентифікації або власного стилю мислення: хто я такий – збирач фактів, бібліограф, археограф, джерелознавець, теоретик, критик, систематик, генератор ідей чи «новий інтелектуал»? Визначення професійної ідентичності означає з'ясування власної інтелектуальної генеалогії, ролі вчителів, різноманітних наукових впливів, естетичних уподобань, моральних імперативів, характеру власної раціональності, психофізичних якостей, наукової позиції школи, з якою пов'язаний походженням або науковими інтересами та діяльністю. Професійна ідентичність – це рефлексія щодо власної інтелектуальної поведінки, набору розумових процедур, ідей, цілей пізнавальної діяльності.

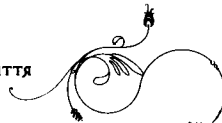
На наш погляд, усвідомити свою професійну ідентичність можливо за допомогою концепту «стиль історичного мислення» як когнітивної свідомості, котра пов'язана з проясненням сутності та процедур історичного пізнання, способу мислення історика, природи його розумової діяльності. Саме стиль історичного мислення виступає домінантою професійної ідентичності історика.

Стиль історичного мислення можна сприймати як механізм взаємодії парадигми (або кількох наукових парадигм) із творчим стилем мислення історика. Механізм взаємодії наукового стилю епохи (парадигми) та індивідуального стилю має просторово-часові параметри. Якщо парадигма не персоналізована, то творчий стиль а priori не існує без яскравої особистості. Механізм взаємодії стилів можна уявити як систему координат: по вертикалі – зміна, інтеракція, трансформація різних парадигм, по горизонталі – суголосність, зіставлення стилів мислення конкретної доби та творчої індивідуальності. Стиль мислення історика хронотопічний, тобто має внутрішню динаміку й константні характеристики, що відрізняють його від художнього, математичного, філософського та інших стилів, наприклад, така риса, як постійний діалог між автором тексту та дослідником цього тексту, усвідомлення взаємодії між текстами автора та його попередників і сучасників.

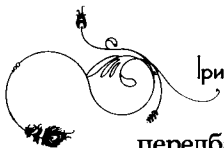
На полі історичного знання стиль мислення ідентифікується як зразок, канон історієписання. Зміна стилів історичного мислення зумовлює структуру та перебіг історичного знання, статус науки історії. Історія історичної науки постає у вигляді послідовності неперсоніфікованих, безпредметних, різної темпоральності стилів мислення (канонів), як-от міфологічний, провіденціалістський, універсально-раціоналістичний, романтичний, позитивістський, сцієнтистський (раціонально-аналізуючий), наративний (раціонально-розуміючий), неорационалістичний.

У нинішній ситуації в межах історичної науки конкурують різні стилі мислення, поряд із класичним існують некласичний і постнекласичний стилі мислення. «Закритий» жорсткий стиль класичного типу протистоїть рухливому некласичному (нелінійному) стилю мислення. Перший постулює універсальність законів природи та історії, процесуальність, упорядкованість, ієрархічність, відчуження людини від природи. Другий означає нелінійність біологічних, фізичних, соціальних процесів, нелокальний характер дії, несталість, довільне (спонтанне) виникнення нових структур, свободу вибору і відповідальність ученого за свій вибір та вчинки. Нелінійне мислення руйнує споконвічну опозицію природничих і гуманітарних наук, обертає природниче знання до людини, створюючи тим самим фундамент усвідомлення єдності природи й людини, природи та суспільства. Наративний (лінгвістичний) стиль

мислення зосереджений не стільки на логічних процедурах, скільки на світоглядно-ідеологічних, архетипіно-сугестивних аспектах творчості. У центрі уваги суб'єкт – автор, читач, критик та інші суб'єкти творчого акту. Вимоги нелінійного стилю мислення – це вивільнення раціонального на користь ірраціонального, спонтанного. Ситуація постмодерну з розмаїттям парадигм, калейдоскопом стилів орієнтована на нелінійні параметри мислення. Маються на увазі уява, когнітивна воля дослідника у процесі прийняття ним наукових рішень, афекти, моральні, етичні, культурно-національні цінності, децентрація суб'єкта (відмова від предметної одноманітності, яка властива стилю мислення доби модерну), використання окремих фрагментів та інструментарію з різних предметних сфер, техніки рефреймінгу (переформулювання) «змісту» та «контексту». Нелінійний стиль мислення утворює нові критерії науковості, замість істини – суголосність, креативність, переконливість, репрезентативність. Духовно-інтелектуальна ситуація постмодерну дає унікальну можливість реалізації творчої індивідуальності, творення нових моделей мислення та стандартів наукового мовлення. Ознаками нелінійного стилю мислення є версальність, суб'єктивність, незавершеність, недовомовленість до самого кінця. За таких обставин позиція дослідника має апелювати до рівня професіоналізму та фахового знання читачів, співрозмовників, критиків. Отже, класичний стиль мислення орієнтований на пізнання, некласичний – на розуміння. Звісно, структура сучасного знання суттєво ускладнюється та урізноманітнюється, водночас містить раціональне, ірраціональне, «приховане», «неявне» знання, які акумулюють життєвий досвід, проте не мають мовних форм. Постнекласична раціональність сприймає мислення як синтез почуттів та різних форм абстракції, механізм взаємодії яких і виявляється у творчому акті. Постнекласична раціональність актуалізує закони суб'єктивності та ідеали «нового гуманізму». Постнекласичне мислення заповнює лакуни, прогалини в інформації уявою, фантазією й оперує логічними поняттями разом з образами, асоціаціями, що має наслідком реконструкцію цілісності та репрезентацію даної інформації як цілісної.

Певна сукупність стильових характеристик дає можливість реконструювати культурну лабораторію історика. Стиль мислення дослідника

передбачає такі процедури, як аналітичність, цілепокладання, рефлексія, проблематизація. Важливі процедури контекстуалізації (цілісного сприйняття предмету з духовно-інтелектуальної перспективи епохи), рефлексії (розуміння теоретичних засад діяльності історика, поточної історіографічної ситуації, генеалогії проблеми, що вивчається, попередньої та новітньої літератури з предмету). Складовою культурної лабораторії історика слугує естетизація його дослідницької праці, що означає відчуття творчого неспокою, прагнення до організації цілого, внутрішню роздратованість через брак порядку, композиційну незавершеність, нестиковку частин, розпливчастість ідей. Творчу лабораторію історика характеризує поєднання логічних процедур з особливостями творчої індивідуальності, як-от готовність до ризиків (нездар прагне спокою, упевненості, незмінності стандартів діяльності); незалежність суджень та оцінок; ігровий компонент (легкість асоціювання, гра ідеями, образами); внутрішня свобода як умова творчості; сміливість інтелекту (піддати сумніву стереотипи, традиції, руйнувати старе заради нового, думати так, як не думав ніхто інший, формулювати та відстоювати власну позицію, потрібна сміливість уяви, щоб побачити неосягнене, протиставити свою думку позиції більшості, навіть вступити з нею в конфлікт); нестандартність, оригінальність сприйняття (категоричні судження, зазвичай, збіднюють особистий досвід, обмежують відкритість до нового); іронія, як стимул, у формі скептицизму, критики, що виявляються в парадоксальності, несподіваності, умінні будувати синкретичний ряд. Творчість історика сприймається як засіб самоствердження, самовиявлення, форма сублимації, творчість виконує компенсаційно-замісні функції. Творча незапитаність набуває форм агресії, внутрішньої депресії. Творчість, як акт самоствердження, може мати непривабливу фізіономію, нести негативний потенціал – заздрість, травматичне сприйняття успіхів колег по цеху, ворожість, агресивну манеру самопрезентації. Ще Г.Гельмгольц помітив, через брутальність своїх супротивників, яка дедалі посилюється, можна судити про масштаб власного успіху. Словом, проблема стилю історичного мислення перебуває в диспозиції переходу від емпіричних практик до сфери теоретичної рефлексії.

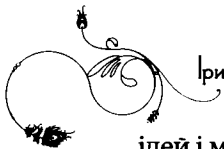
Література:

1. Бунге М. *Интуиция и наука*. – Москва, 1967.
2. Вернадский В.И. *Размышления натуралиста*. – Москва, 1977. – Кн.2.
3. Кребер А.Л. *Стиль и цивилизации* // *Антология исследований культуры*. – Т.1: *Интерпретации культуры*. – Санкт-Петербург, 1995.
4. Лосев А.Ф. Из книги «Теории стиля»: *Модернизм и современные ему течения* // *Контекст-90*. – Москва, 1990.
5. Микешина Л.А. *Философия науки: Современная эпистемология: Научное знание в динамике культуры: Методология научного исследования: Учеб. пособие*. – Москва, 2005.
6. Огурцов А.П. *История естествознания, идеалы научности и ценности культуры* // *Наука и культура*. – Москва, 1984.
7. Устюгова Е.Н. *Стиль научного мышления как культурологическая проблема* // *Наука и культура*. – Москва, 1984.
8. Храмова В.Л. *Категориальный синтез научного знания*. – К., 1987.
9. Boase-Beier J. *Mind style translated* // *Style*. – 2003. – Fall [Електронний ресурс]: <http://www.findarticles.com/p/articles>.
10. Bockting I. *Mind Style as an Interdisciplinary Approach to Characterization in Faulkner* // *Language and Literature*. – 1994. – №3.

Школи в (українській) історіографії

«Наукова школа» в історії науки та наукознавстві. Важливу роль в актуалізації проблеми наукової школи відіграла ґрунтовна праця «Школи в науке» (Москва, 1977 р.). Історик науки М.Ярошевський визначав школу як «особливий феномен», який відрізнявся від інших структур науки (дисципліна, напрям, кафедра, інститут, співтовариство, учена рада), проте був «включений у складну та рухливу мережу відносин із цими об'єднаннями». Класичну модель наукової школи знаходимо у працях вітчизняного історика науки Ю.Храмова.

Наукову школу він визначав, як «неформальну творчу співдружність дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з лідером на базі лабораторії чи відділу наукового інституту, кафедри вузу в межах будь-якого наукового напрямку, об'єднаних спільними підходами до вирішення проблеми, стилем роботи та мислення, оригінальністю

ідей і методів реалізації своєї наукової програми, котре отримало значні результати, має авторитет та суспільне визнання в даній галузі знання». Модель наукової школи, за Ю.Храмовим, містить такі риси: 1. наявність наукового лідера колективу, керівника школи; 2. стиль роботи; 3. стиль мислення; 4. наукова ідеологія, концепція (фундаментальна ідея), науково-дослідницька програма; 5. особлива наукова атмосфера; 6. висока кваліфікація дослідників, згуртованих навколо лідера; 7. значущість отриманих результатів у певній галузі науки та високий науковий авторитет. Ця робоча модель, за словами її автора, відображає специфіку та характерні риси творчих об'єднань учених у вигляді школи, які слугують критерієм пошуку подібних угруповань у науці. Науковою школою варто вважати лише той колектив, який відповідає переліченим ознакам. Колектив на чолі з науковим лідером функціонує в межах такої структури: *науковий лідер – кафедра вузу – науковий інститут (лабораторія) – семінар*. Звісно, представлену модель наукових шкіл Ю.Храмов апробує на прикладі фізики, її організаційних структур. Появу школи дослідник пов'язує з діяльністю неформальних груп, що виникають навколо лідера (вчителя). За відповідних організаційних умов і фінансування такі неформальні об'єднання вчених, творчі групи можуть перетворитися на наукові школи. І навпаки, за несприятливих умов перспективна в науковому сенсі група може так і не вийти зі свого первісного стану.

Отже, певні заходи, що формують сприятливий для наукової праці мікроклімат, ресурсне забезпечення формують той управлінський інструмент, який разом із лідером об'єднання визначають тривалість активного існування школи. Наукову школу Ю.Храмов ідентифікує як найбільш яскравий прояв «колективної форми творчості» під орудою ідейного лідера, який збагачує цей неформальний колектив науковими ідеями й визначає методи і зміст робіт. У такому сенсі школа постає наче «колективний дослідник», вона не створюється адміністративним рішенням як інститут, відділ, лабораторія, а «формується протягом певного часу й на основі фундаментальної ідеї, дослідницької програми, копійкою працею наукового лідера, який відбирає й виховує учених-дослідників вищої кваліфікації. Показником рівня наукової школи є високий фах і персональний склад її представників. Школа витворюється у процесі

реалізації дослідницької програми (Ю.Храмов). Дослідницька програма, за І.Лакатосом, – це одиниця аналізу наукової діяльності, структурна ланка інтелектуальної активності в науці. Ю.Храмов посилається на І.Лакатоса, який описує логіку науки в термінах дослідницьких програм, та Т.Куна, котрий застосовує категорію «парадигма». Через науково-дослідницькі програми наукові школи реалізують «соціальне замовлення науки». У процесі еволюції школи відбувається відмежування «дочірніх груп» від основного ядра школи, яке концентрується навколо лідера. Саме такі групи і є показником життєздатності школи, чинності її методів, стиля, спадковості. Ю.Храмов порушує проблему «тривалості» існування наукової школи, що визначається «науковою активністю лідера», його вмінням долучати до школи нові покоління дослідників, здатністю генерувати нові ідеї, що підживлюють творчу діяльність колективу, ініціювати нові науково-дослідницькі програми, які продовжують життя школи завдяки їх реалізації, зберігання творчої активності часто в інших наукових галузях. Важливі також психологічні моменти: не заздрити успіху учнів, готувати з них наукових лідерів, які згодом можуть очолити стару школу або створити інші. Виникнення «дочірніх шкіл», відгалуження від «альма-матер», засвідчує життєздатність первинної школи, її «ядра». Школи зникають не лише внаслідок втрати ідеології, уходу лідера, а через відсутність нової дослідницької програми чи то гідного наступника. Будь-яка школа – не довговічний феномен, неформальний науковий колектив, який за нетривалий часовий інтервал вирішував певні наукові завдання, заявив про себе й у такий спосіб визначав своє місце в історії науки.

«Школа», «напря́м», «течі́я» в історичній науці. Суперечливим залишається питання про співвідношення школи/напряму. У спеціальній літературі поняття «школа», «напря́м», «течі́я» зазвичай уживалися як тотожні. Так, російський історіограф Р.Киреева при визначенні державницької (*государственной*) школи в російській історичній науці використовує дані поняття як синоніми: «Державницька школа первісно називалася просто новим історичним напрямом, теорією родового побуту, потім – історико-юридичною школою, і всі ці найменування правомірні та правильні, оскільки кожне з них відбиває певні особливості цього наукового напряму та навіть ступеню його внутрішнього розвитку. Проте

назва “державницька школа” видається найбільш повним, узагальненим, що включає у себе всі аспекти та сутність даного напрямку. Водночас цей найзначніший історіографічний напрям у російській науці XIX – початку XX ст. був і школою у прямому, первісному сенсі цього слова, під котрим розуміються взаємовідносини вчителя та учнів. К.Кавелін, С.Соловйов і Б.Чичерин – усе троє були університетськими професорами та справляли неабиякий вплив на своїх слухачів, а на їхніх працях виховувалося не одне покоління майбутніх істориків, юристів, філософів, публіцистів». Наведена розлога цитата Р.Киреевої є типовою з огляду на поширені історіографічні практики ототожнення школи та напрямку в контексті історичної науки. Примітно, що сенс школи дослідниця перекладає в дидактичну площину: учитель – учні й тлумачила як відносини університетських професорів зі своїми вихованцями.

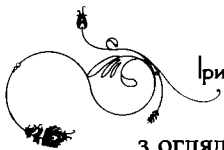
Подібні практики ототожнення понять «школа» та «напрямок» були доволі поширеними й серед українських істориків. Так, Ю.Пінчук у розвідці «Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне» (1995 р.) використовує як синоніми «напрямок» та «школа»: «Основними напрямками української історіографії є народницький і державницький», і далі запитує, що «спільне у трактуванні народницькою й державницькою школами» ідей державності та народності? До народницького напрямку дослідник відносить М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського та їх послідовників, до державницького – В.Липинського, Д.Дорошенка й інших істориків. До синонімічного ряду понять, що використовує історик, входять «народницька школа», «народницька історіографія», «народно-державницька» концепція М.Костомарова, «державно-елітарна» В.Липинського.

В есе І.Гирича з характерною назвою «Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського)» (1999 р.) представлено цілу лінійку споріднених понять: «народницька і державницька історіографічні школи», «народницька школа», «державницький напрям», «народник», «державник», «учений-народовець» (про М.Грушевського). Такий набір понять характерний для прагматичної (діаспорної) історіографії, пріоритетами якої були радше ідеологічні акценти й

оцінки, а не термінологічні тонкощі та наукознавчі імплікації. І.Гирич використовує неначе однозначні поняття «державницька школа», «школа Липинського», «засновник нового напрямку, що був новацією стосовно віджилого народництва» (ідеться про В.Липинського). За радянських часів в Україні ці два напрями, народницький і державницький, «розцінювали як "буржуазно-націоналістичні школи українських істориків"». І.Гирич використовує конструкцію «українська національна школа історіографії», яка слугувала синонімом модерної української історіографії, остаточно емансиповану за часів М.Грушевського і В.Липинського від імперської загальноросійської історіографії. «Засадничниками державницького напрямку» І.Гирич називає Д.Дорошенка та І.Кревецького, натомість В.Липинський постає то як засновник державницького напрямку чи то школи, М.Грушевський «був проміжною ланкою між народницькою і державницькими школами». В іншому місці в І.Гирича йдеться про «народницьку школу М.Грушевського».

До дискусії про державництво і народництво в українській історіографії звертається Я.Дашкевич у розвідці «Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку» (1999 р.). У його розпорядженні широкий спектр понять-синонімів: «державницький напрям», «державництво», «історіографічне національне державництво», «антидержавник», «історіографічне народництво», «історик-народник», «народницький напрям», «народництво», «українське народництво (громадівство)». На противагу І.Гиричу, який з іменем М.Грушевського пов'язував народницьку школу чи то народницький напрям в українській історіографії, Я.Дашкевич уважав, що М.Грушевський дотримувався державницького напрямку на протязі «всього свого творчого життя». Учителем його історик називав В.Антоновича, якого вважав «народником». У Я.Дашкевича поняття «львівська школа Грушевського», «російська державницька школа», «державницький напрям» (що «був панівним у Російській імперії») постають більш уточненими й чіткіше окресленими. До «пізніх державників» він зараховував В.Липинського, С.Томашівського, Д.Дорошенка, О.Терлецького, І.Крип'якевича. Фундамент нового напрямку в українській історичній науці (1898–1904 рр.), наголошував Я.Дашкевич, становив «національно-державницький напрям». Проте

з огляду на політичні утиски та переслідування української культури й науки в Російській імперії, а також та перешкоди із боку польських шовіністів у Східній Галичині «до повноцінної кристалізації історичних шкіл, груп, індивідуальностей дійти не могло».

Поряд із поняттям «напря́м» Я.Дашкевич оперує поняттями «львівська школа», «львівська історична школа», «школа Грушевського в Києві», київські «історико-юридична, документаційна, обласна (регіоналістична) школи», які аж «ніяк не вписувалися своїми основними рисами в народницький напря́м». «Обласна школа», за словами дослідника, «під виглядом регіоналістичних досліджень займалася вивченням історії Східної України», котра вважалася частиною, дійсно «областю», Російської імперії. Отже, «напря́м», на відміну від поняття «школа», у розумінні Я.Дашкевича, є не просто методологічний чи науковий рух/явище, а радше ідейний рух/реакція. За логікою міркувань автора, напря́м – різновид соціально-політичної думки, форма наукового мислення, політично орієнтованого. Так, «народництво М.Костомарова, В.Антоновича було зумовлене їхнім протестом і неприйняттям «московського державного деспотизму», «це була українська демократична зароматизована реакція на російське поневолення». Більше того, Я.Дашкевич говорить про те, що створивши «власну львівську, а потім київську школи в українській історичній науці», М.Грушевський «деякою мірою виріс понад історіографічні напрями». Цей пасаж засвідчує, що імпліцитно Я.Дашкевич розрізняв як неоднозначні поняття «напря́м» та «школа». Він відстежує генеалогію терміна «державницька школа». Так, В.Заїкін (1924 р.) запровадив терміни «"нова національно-державницька школа" та "державницька історична школа"», а також «народницька школа». Згодом, констатує Я.Дашкевич, назва «національно-державницька школа» трансформувалась у «державна школа». Термін «українська державна школа» використовує Я.Пеленський.

Водночас із словами-конструкціями «напря́м», «школа» Я.Дашкевич використовує термін «течія»: «народницька течія української історичної науки», «народницька течія в українській історіографії Східної Галичини кінця ХІХ ст.» (синонім львівської школи М.Грушевського). Дослідник доходить висновку, що всі суперечки навколо питання, був М.Грушевський

державником чи народником (останнім його вважали і радянські, і діаспорні автори) марні через масштаб особистості, який стояв «понад усіма напрямками».

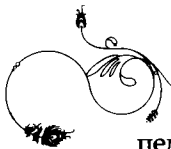
Л.Винар, представник історичної науки в діаспорі, подібно до українських істориків пострадянських часів також уживає низку термінів-синонімів: «державницький напрям», «державницька історіографія», «нова історіографічна течія», «державницький історіографічний напрям», «історики-державники», «народницький історіографічний напрям», «історики-народники», «народницька історіографія», «державницька школа», яка виросла з «історичної школи Грушевського». На відміну від Я.Дашкевича, Л.Винар уважав, що в історіографічній спадщині М.Грушевського «були “народницькі” і “державницькі” елементи».

Російський дослідник С.Михальченко зауважує, що там, де поняттю «школа» передує означення, таке поняття слід без втрати сенсу замінити терміном «напря́м» («державницька школа» – «державницький напрям»). На противагу школі як напряму школа у власному сенсі використовується з іменем її засновника (школи В.Ключевського, В.Антоновича, М.Грушевського тощо).

Нині, як видається, низка понять – «державницька історіографія», «державницька школа в українській історіографії», «народницька історіографія», «народницький напрям», «народницька школа» – сприймаються як ідеологічно застарілі соціологічно-класові конструкти.

Моделі школи та історична наука. Теоретичні проблеми наукової школи розглядаються у працях Л.Винара, Г.Мернікова, С.Михальченка, В.Ващенко, І.Колесник, історіографічні образи школи в українській історичній науці реконструюються у студіях О.Оглоблина, Л.Винара, О.Богдашиної, І.Верби, О.Юркової, В.Ульяновського та ін.

Більшість дослідників визначають поняття «школа» через її дидактичну складову (педагогічну функцію). Отже, таким критерієм скористався Т.Еммонс щодо школи В.Ключевського, С.Чирков – стосовно петербурзької та московської шкіл істориків. Навчання «особистісному знанню» як джерелу творчих ідей є основною функцією наукової школи (С.Чирков). С.Михальченко надає перевагу двом базовим критеріям школи:

педагогічному (зв'язок учитель – учні) та методологічному («подібність методів, форм праці, близькість у тематиці досліджень»).

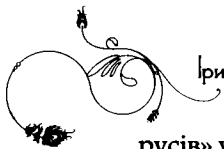
Одну з перших моделей школи на ґрунті української історичної науки знаходимо в О.Оглоблина, який реконструює модель історичної школи В.Антоновича за такими ознаками: 1. соціально-економічна тематика; 2. метод монографічних досліджень; 3. інтерес до локальних (обласних, краєзнавчих) викладів; 4. архівно-археографічна база дослідів; 5. інтегральний «соборницький масштаб діяльності» засновника. О.Оглоблин реконструює і зв'язок поколінь, які утворювали феномен школи: засновник В.Антонович, середнє покоління – учні (М.Грушевський, Д.Багалій), молодше покоління (О.Оглоблин, М.Слабченко та ін.). Причому О.Оглоблин – представник третього покоління школи, наголошував, що «для нас був неможливий зв'язок із попередниками через Грушевського, головного і безперечного репрезентанта тогочасної української історіографії», і додавав: із багатьох причин – «ідеологічних, політичних, і – нема де правди діти – персональних».

У сучасній українській історіографії популярна модель школи, запропонована Л.Винаром. Це типово позитивістська модель, засадничим принципом якої слугує дидактична складова – наявність «засновника й керівника наукової праці та його учнів і співробітників, що належали до даної школи». Отже, запропонована Л.Винаром схема-модель «історичної школи» містить такі складові: 1. наявність керівника, учнів, співробітників; 2. організаційна структура, «форма й організація наукової праці», яка включає науково-освітні установи та науково-дослідні осередки (університети, наукові товариства, академії наук); 3. спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; 4. спільні методологічні засади; 5. наукові видання, «зокрема існування головного історичного періодичного органу», котрі є «форумом співпраці й наукової дискусії засновника школи і його послідовників» (журнали, наукові збірники); 6. специфічна історична тематика, зокрема регіональна тощо. За словами Л.Винара, скомпоновані ним «головні елементи історичної школи, які характеризують її діяльність», становлять «ідеальний тип». Звісно, «ідеальний тип», як витвір уяви дослідника, не завжди існує у «чистій» формі, тобто при аналізі діяльності школи деякі чинники можуть

бути відсутні. Проте основний чинник історичної школи, на думку Л.Винара, – це дотримання «головних історіографічних концепцій» і «засновником-керівником» школи, і його послідовниками. Якщо немає такої узгодженості, тоді може статися «розрив між засновником і рештою вчених даної історичної школи». Більше того, концептуальні розбіжності, «розрив або “історіографічний ухил”» можуть спричинити виникнення «нової історичної школи». Примітно, що Л.Винар цілком свідомо створює дану модель наукової школи як аналітичний засіб, «щоб краще зрозуміти характер історичної школи Грушевського та її значення в розвитку української й світової наукової історіографії».

Г.Мерніков вважає наукову школу суто наукознавчою категорією, що набула визначення у працях наукознавців, присвячених виявленню головних чинників та функцій наукових шкіл, а також закономірностям інституціоналізації наукової співпраці, творчості. Констатує дослідник й існування «історіографічної плутанини» в розумінні понять «школа», «напрямок», «течія». Отже, Г.Мерніков сприймає наукову школу як ідеальний тип, «інструмент історіографічного пізнання». Специфіка запропонованої ним моделі школи полягає в тому, що він піддає аналізу соціокультурні та психологічні обставини, котрі забезпечують формування школи. Ідеться про рівень наукового знання; особливості суспільно-політичної думки, філософію науки. Стосовно України варто враховувати фактор політичного тиску, тривалої відсутності державності та практику російщення й колонізації освіти, науки. «Усе це, – підсумовує дослідник, – вплинуло на формування історичних шкіл». До низки передумов наукового характеру Г.Мерніков відносить панування позитивізму, формування історії як позитивної науки, через що «достовірність, автентичність наукового знання виходять на перший план в історіографії». На відміну від сталої російської історіографії українська історична наука перебувала на стадії «накопичення знань, пошуку адекватних методів їх досліджень, [...] формування концепції історичного розвитку українського народу». У таких умовах, на думку дослідника, лише «колективна творча праця давала можливість розвиватися українській історичній науці». При аналізі формування історичних шкіл в Україні важливо враховувати «крайню політизованість» вітчизняних інтелектуалів. Від часів «Історії

русів» українська історія, її написання та інтерпретації слугували «справі пробудження української нації, українському рухові». Невипадково історики часто «поєднували свою професійну діяльність з суспільно-політичною чи навіть революційною» (В.Антонович, М.Грушевський, В.Липинський).

За версією дніпропетровського дослідника, основні риси школи: 1. зв'язка учитель – учні; 2. механізм «здорової конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість»; 3. реальна ефективність діяльності школи, що визначається новим баченням проблеми; 4. перспективи подальшого розвитку школи через «конфлікт поколінь» призводить до появи нової наукової школи», що засвідчує «прогресивний характер школи-попередниці».

Особливо Г.Мерніков акцентує значення й роль керівника школи. Важливими рисами такої людини є великий авторитет серед науковців, енциклопедична освіченість, фанатична працелюбність. Лідер свідомий цілей, «які стоять перед його поколінням», він формує своєрідний «мікроклімат у колективі», в якому «члени школи мають можливість найбільш продуктивно виявити свої здібності та вподобання». Керівник школи повинен бути організатором творчого процесу, забезпечувати максимальну продуктивність усього колективу, залежно від існуючої історіографічної ситуації він «спрямовує учнів на вирішення своєї наукової програми дій». У зв'язку з цим функції лідера, за висловом Г.Мернікова, «абсолютно необмежені», а «методи його творчої співпраці можуть бути будь-якими». Єдиний критерій наукового керівництва – адекватність методів програмі школи. Його керівник не лише має бути генератором ідей, організатором творчого процесу, а також справжнім психологом, який чітко усвідомлює особливості психічного, психологічного, інтелектуального, соціального, навіть статевого і майнового стану кожного зі своїх співробітників. Усі ці риси, ідеальні чи реальні, були властиві керівникам-засновникам перших наукових шкіл на ґрунті української історичної науки – В.Антоновичу та М.Грушевському. Водночас Г.Мерніков не абсолютизує вертикаль учитель – учні як структуруючий компонент школи. Відносно школи М.Грушевського зазначає, що вона «не працювала виключно за схемою “вчитель – учень”», поряд зі студентами, аспірантами навколо

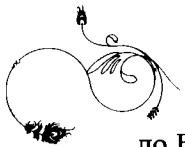

М.Грушевського об'єднувалися науковці «за професійною компетенцією і визнанням єдиної методології в історичних дослідженнях».

Задля виживання та розвитку наукової школи повинен був «діяти механізм здорової конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість, а не за звання і привілеї». Наступний чинник – «реальна ефективність діяльності», котру не можна визначати кількістю наукових праць та підготовлених кандидатів і докторів наук. Від наукового підрозділу (кафедри, товариства, академії) школу відрізняє принципово нове бачення наукової проблеми, що зумовлює фактичне (не формальне) місце школи у «загальнонаціональному та міжнародному науковому процесі». Урешті, найважливішим фактором школи Г.Мерніков вважає перспективи її подальшого розвитку. Закономірність існування шкіл дослідник убачає в тому, що рано чи пізно найбільш талановитий учень «переростає методологічний і концептуальний рівень свого вчителя». Такий «конфлікт поколінь» – позитивне явище, пов'язане з появою нової наукової школи. До речі, механізм «конфлікту поколінь» цілком залежить від «особистих рис як керівника школи, так і учня».

Таким чином, користуючись запропонованою моделлю наукової школи, Г.Мерніков вибудовує лінійну схему виникнення наукових шкіл в українській історіографії: «київська школа істориків-документалістів» В.Антоновича – «галицько-київська школа» М.Грушевського – «державницька школа» В.Липинського.

Складовою моделі школи є схоларна ідентичність історика. Кожен учений, історик, прагне вписати себе до певної інтелектуальної традиції. Схоларна ідентичність слугує ознакою професіоналізму, показником саморефлексії історика, який має усвідомлювати свою належність до певної професійної субкультури, наукової школи. Так, О.Оглоблин виводив власну інтелектуальну генеалогію від В.Антоновича, ідентифікуючи себе і М.Слабченка з поколінням «онуків Антоновича». Історики 1920-х рр., мовляв, відірвалися від старої історичної школи і «почали творити нову українську історичну школу, проте «не розриваючи генетичного зв'язку з попередньою українською історіографією»; «настятягло до Липинського і через нього, а не через Грушевського й *mutatis mutandis* Довнар-Запольського чи Линниченка – до Антоновича». Шлях

до В.Антоновича, уточнює О.Оглоблин, вони знайшли «через Багалія, старшого за Грушевського учня Антоновича, здається, найближчого до нього».

Сам М.Грушевський свої уявлення про наукову школу та власну наукову генеалогію пов'язував не з В.Антоновичем, а з О.Лазаревським, з іменем якого не асоціюється жодна школа. Відтак, М.Грушевський відмовляється від «самопрезентації через історіографічну традицію, що йде від В.Антоновича й натомість вписує себе до історіографічної традиції з О.Лазаревським на чолі». Отже, М.Грушевський свідомо уникав дидактичного зв'язку з В.Антоновичем, виводячи свій інтелектуальний родовід від О.Лазаревського. Вписуванням М.Грушевського до школи В.Антоновича українська історіографія зобов'язана зусиллям Д.Багалія (В.Ващенко).

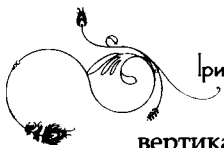
Сучасні моделі школи. Підсумовуючи напрацьований матеріал, російський дослідник Г.Мягков констатує, що поняття «наукова школа» формується та існує у «двох іпостасях»: 1. «комплекси наукової свідомості», тобто конструкт, що вибудовується, конструюється вченими й не існує незалежно від них, а виростає з простору взаємодії між ними; 2. «об'єктивна» даність наукового процесу, «певна дослідницька матриця». З огляду на ці два виміри («іпостасі») наукової школи казанський дослідник виокремлює такі моделі, які побутують і конкурують у сучасній науці: *структуралістська, діяльнісна, мережева*. Структураліст осмислює школу як особливу форму організації наукового процесу (тобто даність) і досліджує «схоларні фактори в їх прояві відносно суб'єкту (-ів) цієї системи». Отже, структуралістська модель школи пов'язана з редуccionізмом, наслідком якого є брак пояснень процесів «у середині» школи, зокрема таких негативних, як її розпад, зрада того чи іншого учня. Із погляду структурного функціоналізму наукова школа може розглядатися як «модель управлінської влади», яка ґрунтується на «інтелектуальних важелях» та «організаційних засадах».

Діяльнісна модель школи сприймається як результат «спільних зусиль наукових активістів», ця модель глибше, ніж інші висвітлює професійні ознаки школи, зокрема прояснює «недоступні як для першої моделі процеси розпаду наукових шкіл». Перебування вченого у складі

наукової школи створює «неоднозначні ситуації, чимало суперечностей». Школа як «амбіційне підприємство» має такі ознаки: слава, високий рівень досліджень, наукова репутація, наукові традиції, спадковість поколінь, можливість реалізації амбітних прагнень, настанов її adeptів. Школа з перспективи діяльнісної моделі постає як «організаційно-інтелектуальний ліфт». «Перебування у школі – це метод інтелектуальної возгонки свого наукового статусу, примноження статусних позицій», – стверджує Г.Мягков. Такі базові константи творчості вченого як «школьність» (схоларність) та «індивідуалізм», визначають «траєкторію його руху» як особистості, професіонала та людини певної доби. Нині під впливом глобалізаційних процесів конструкт «наукова школа» виходить з ужитку, частіше вживаються поняття «науковий центр», «технопарк», «наукова асоціація» тощо. Дехто з дослідників вважає, що школи стають «транснаціональними», адже час вузьких груп дослідників минає, їх місце заступають світові центри, парки. В інформаційному суспільстві, стверджує Г.Мягков слідом за М.Кастельсом, домінуватимуть структури, а всі процеси будуть організовані за принципом мереж. Саме мережі становлять «нову соціальну морфологію наших суспільств». Логіка мереж поширюється на всі процеси виробництва, культури, влади. Звісно, «мережева логіка» може бути поширена й на науку, наукові школи. Проте, на думку Г.Мягкова, школа як «форма спільної праці» не зникне (відіме?). Він апелює до положення М.Полані про наявність двох типів мислення у людини – раціонального, вираженого в поняттях, теоріях, судженнях, та імпліцитного, неявного, яке передається «з рук у руки», відтак передача неявного знання, зразків від учителя до учня, від одного покоління до іншого забезпечується «у форматі наукової школи».

Постструктуралістські уявлення піддають ревізії позитивістські методики опису наукової школи, відкидаючи дидактичну вертикаль учитель/учні. Класична концепція наукової школи, зазначає В.Вашенко, є анахронізмом, оскільки виступає «соціальною проекцією тих суворо ієрархізованих типів суспільства, порядок яких утворювався символікою батька-патріарха (Російська та Австро-Угорська імперії, СРСР)» і репродукує аж по сьогодні «свідомо чи ні, моделі авторитарної патріархатної влади і цінності тоталітарної свідомості». Деконструкція дидактичної

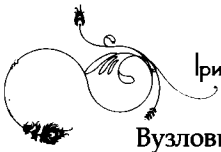
вертикалі вчитель/учні означає перенесення акценту з фігури «керівника школи» на її рядових репрезентантів, актуалізує «зворотний зв'язок», що походить з «низів» наукової школи до керівника. Пріоритетними при вивченні наукової школи, уважає В.Ващенко, мають стати взаємини між учнями, саме тому, що «інтенсивність наукової комунікації (швидкість обертання інформації) по горизонталі (між учнями) часто перевищує її інтенсивність по вертикалі (з керівником)», і відповідно «обсяг переданої наукової інформації через цей канал комунікації виявляється визначальним при формуванні інтелектуального поля самої школи». Ідея інтенсивності «горизонтальних зв'язків» зіперта на концепцію «наукових генерацій», як похідну від соціологічних концепцій «генерацій» (Х.Ортега-і-Гассет, К.Мангайм). Дидактична вісь вчитель/учні представляє різні генерації: «старшу – авторитетну» (керівник) і «молодшу – підпорядковану» (учні). Існує дві моделі взаємодії старшої та молодшої генерації. «Кумулятивні епохи» в історії науки характеризуються «солідаризмом поколінь», тобто наслідуванням традиції своїх попередників, вдячним ставленням молодшої генерації до отриманої спадщини. Другий тип властивий для епохи «заперечень» і відзначений «боротьбою поколінь, в якій молодша генерація заперечує досягнення й цінності старшої» (Х.Ортега-і-Гассет). У науці існують два типи молодших поколінь: 1. які бунтують проти попередніх наукових генерацій; 2. котрі з вдячністю сприймають спадщину «від учителів», акумулюючи знання. Під кутом зору комунікаційної теорії комунікація в межах однієї генерації вирізняються: 1. більшою інтенсивністю, ніж передача інформації по вертикалі з-поміж старою/молодшою генераціями; 2. кожна генерація створює свої засоби кодування інформації, тобто наукову мову, мову спілкування. Через це виникає проблема розуміння між генераціями, перекладу і комунікації між ними, що може спровокувати «розриви», «наукові революції», «перевороты». Домінування горизонтальних зв'язків призводить до нехтування самої ідеї наукової школи, що базується традиційно на ієрархічній вертикалі зв'язків. Якщо керівник і послідовники належать до різних наукових генерацій, то це утворює «потенційне поле» напруги, непорозуміння, що «зафіксовано в наукових мовах», і що «загрожує ієрархічній структурі влади в наукових школах». В українській

історіографії, на думку В.Ващенко, домінує дидактична вісь учитель/учні, що «є продуктом настанов християнської цивілізації», яка вивисує «лідера школи коштом його послідовників». Подібний аксіологічний ракурс дозволяє розглядати появу «наукових шкіл» не як «період розквіту історичної науки, а як стадію епігонства і регресу, коли розроблена «талановитим лідером жива плоть наукової програми перетворюється на трухлий скелет писань його менш обдарованих послідовників».

На проблему наукових шкіл можна подивитися також із перспективи традиціології. Формування традицій починається «згори», через механізм примусу, коли традиція свідомо конструюється і нав'язується тими, хто має владу та інтелектуальний вплив. Саме батьки-засновники шкіл займаються конструюванням історіографічної традиції та власної генеалогії (В.Ващенко).

Найновіший підхід до концепту наукових шкіл пов'язаний із мережевою теорією. Принцип мереж передбачає об'єднання різноманітних елементів, що раніше існували окремо чи ізольовано, у безшовну структуру елементів, між якими постійно циркулює інформація. Утворення мереж слугує новою моделлю вивчення історії історичної науки, а точками централізації виступає 1. культурний капітал – продукування ідей, теорій, методів; 2. інституціональний капітал – університети, кафедри, академічні інституції, наукові товариства, часописи, учені звання, наукові ступені, посади; 3. простір міжособистісних комунікацій істориків, місце кожного вченого в корпоративному середовищі визначається його мережевою позицією, тобто інтенсивністю контактів, швидкістю обертання культурного капіталу (КК). Із погляду мережевої теорії науки академічна школа є рухливою, динамічною структурою потоків інформації і комунікацій. Наукова школа, як проекція мережевої моделі науки, містить: 1. вертикальні зв'язки (дидактична зв'язка вчитель/учні); 2. горизонтальні комунікації між партнерами по інтересах, представниками однієї наукової генерації з притаманними їй цінностями, інтерактивними ритуалами, «кодами спілкування», спільною мовою; 3. структурне суперництво у формах співпраці, конфлікту, корпоративної конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість між генераціями, або у середині генерації в межах школи, інтелектуальних груп, центрів, об'єднань.

Вузловими точками мережевої моделі школи є: 1. ідеологічна сфера (мова/ комунікаційні коди, методи, засоби концептуалізації, проблематизації); 2. інституціональна площина (кафедра, часопис, семінари, ідеї-проекти); 3. міжособистісна сфера представлена набором інтелектуальних, корпоративних, товариських, родинних, адміністративних зв'язків між представниками школи по вертикалі й горизонталі у формах партнерської співпраці, конфлікту, розриву історіографічної традиції, комунікативних кодів тощо (І. Колесник). Із перспективи мережевої моделі символічна влада лідера наукової школи не обмежується власною харизмою, а вимірюється спроможністю мобілізувати послідовників і перетворити їх на «мережу агентів», що означає – вирішальним чинником школи є міжособистісні взаємини (Н. Кауппі). На думку Б. Лепті, наукова школа виростає з мереж взаємодії індивідуумів.

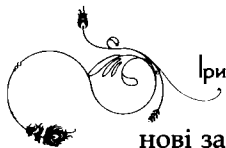
Школи в українській академічній історіографії. Поява перших наукових шкіл, розгалужених мереж комунікацій істориків була прямим наслідком процесів інституціоналізації української історичної науки з другої половини ХІХ ст. Школи-мережі формувалися по вертикалі (вчитель/учні) та горизонталі як альянси інтелектуалів однієї генерації. Перша за часом академічна школа в українській історичній науці виникає навколо професора Київського університету В. Антоновича.

Вузловою точкою школи у царині ідеології стала наукова програма територіально-обласних досліджень українських земель-територій, реалізована у серії «обласних монографій». Варіативність назви школи В. Антоновича: «школа київських документалістів» (Л. Винар), «київська історична школа», «школа обласних досліджень» (О. Оглоблин), відбиває цінності та дослідницькі пріоритети школи, чи-то джерельно-архівна праця, чи-то ідея єдності/соборності українських земель. І документалізм, і обласництво школи В. Антоновича цілком слушно вписувались у позитивістський дискурс як етап становлення українського історичного нарративу. Інституціонально школа гуртувалася довкола кафедри історії Київського університету, яку В. Антонович очолював кілька десятиліть. Через кафедру вертикальна лінія інтелектуальних зв'язків тяглася від В. Антоновича до М. Костомарова (1840-ві рр.) і глибше – М. Максимовича (1830-ті рр.), який і був фактично засновником кафедри. Найстарішим

учнем В. Антоновича був Д. Багалій. Він та П. Голубовський писали історію Сіверської землі (1882 р.), М. Грушевський – Київської, столичного княжого Києва (1892 р.), О. Андрієвський і П. Іванов – Волинської, В. Ляскоронський – Переяславської (1897 р.) земель, О. Грушевський – історію Турово-Пінського князівства (1901 р.), М. Довнар-Запольський – країв кривичів та дреговичів, «своєї рідної Білорусі» (1891 р.), В. Данилевич – історію Полоцької землі (1886 р.), М. Дашкевич та І. Линниченко – дослідження з історії Галицької землі. Таку (територіально-обласну) модель школи В. Антоновича пропонує О. Оглоблин. Її організаційною базою стала археографічна комісія, секретарем і редактором видань котрої («АЮЗР») був В. Антонович у 1863–1880 рр.

Міжособистісні стосунки в межах школи В. Антоновича мали патріархатний характер: учитель/батько, учні/сини. Харизма засновника визначала владну модель школи у вигляді мережі-«колесо» з сильним лідером у центрі мережевих зв'язків. Учні В. Антоновича становили еліту української історичної науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Численними лініями вертикальних і горизонтальних зв'язків школа пов'язувалася з іншими групами комунікантів – школами Д. Багалія та М. Грушевського. «Університетська школа» в Києві на чолі з В. Антоновичем була визнана і російськими колегами (П. Струве). Якщо розглядати її як мережу комунікацій, то постійно відбувалося перетікання інформації, ідей, традицій, людей з однієї мережі до іншої. Учні В. Антоновича В. Щербина, В. Ляскоронський, Л. Добровольський, К. Мельник-Антонович О. Грушевський, як співробітники академічних установ із середини 1920-х рр., входили до школи-мережі М. Грушевського. Сам він успадкував від свого вчителя В. Антоновича високу джерелознавчу культуру, смак до соціальних проблем, деякі концептуальні ідеї (наприклад, роль козацтва в українській історії). Стосунки між старою і молодшою генераціями школи склалися по-різному, більшість учнів В. Антоновича солідаризувалися з учителем, підтримували традиції й цінності школи. Ця частина молодшої генерації була вдячна за отриману спадщину. Утім, були й бунтівники, як М. Грушевський, котрий не визнавав «солідаризму» з лідером і виводив власну генеалогію від О. Лазаревського. Таким шляхом він заперечував досягнення і цінності «батьківської генерації», утворюючи

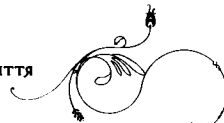

нові засоби кодування інформації – свою історичну ідеологію і гурт учнів/ послідовників. В особі М.Грушевського як представника молодшої генерації відбувався комунікаційний розрив по вертикалі (учитель/учень). Від емпіризму і фактографізму попередників-учителів він свідомо звертається до процедур проблематизації та концептуалізації в українській історіографії.

Наукова школа М.Грушевського представляє найскладнішу й найпотужнішу комунікаційну мережу в українській історіографії. Специфіку ідеології, організаційну статусність, рецепцію школи в корпоративному середовищі і суспільній думці відбиває семантика її назви: «галицька школа істориків України» (Д.Багалій), «наукова школа українських істориків у Львові» (О.Оглоблин), «історична школа Грушевського» (М.Чубатий), «історична школа Антоновича – Грушевського» (О.Домбровський), «історична школа М.Грушевського у Львові», «історична київська школа», «школа національної історіографії Грушевського», «всеукраїнська школа української національної історіографії», «історіографічна школа Грушевського» (Л.Винар).

Ситуацію комунікаційного розриву засвідчує різниця між науковими програмами шкіл В.Антоновича та М.Грушевського. «Програма порайонного територіально-регіонального дослідження України» останнього не була простим продовженням «програми “обласного” дослідження його вчителя В.Антоновича» й охоплювала територіальними студіюваннями всі українські землі, у тому числі Південну Україну, Закарпаття й Галичину (Л.Винар).

Розгалуженою була інституціональна структура (мережа) школи М.Грушевського. Л.Винар реконструює її структуру з чіткими хронологічними межами: львівська (1894–1913 рр.) та київська (1924–1931 рр.) школи М.Грушевського, які, своєю чергою, поділяються за функціональними, топографічними, організаційними ознаками на дрібніші «субперіоди»: «львівсько-київська» (1908–1914 рр.) та «нова київська» школа. Ядро львівської школи М.Грушевського становили його учні: М.Кордуба, С.Томашівський, Д.Коренець, В.Гарасимчук (Герасимчук), С.Рудницький, І.Джиджора, О.Терлецький, Б.Барвінський, І.Кревецький, І.Крип'якевич, М.Чубатий, Б.Бучинський. Учні й послідовники

М.Грушевського гуртувалися навколо очолюваної ним кафедри історії у Львівському університеті, НТШ, періодичних видань («ЗНТШ», «Літературно-науковий вісник»), що редагувалися М.Грушевським, УНТ (з 1908 р.) у Києві. «Нова київська» школа функціонувала як розгалужена мережа академічних інституцій М.Грушевського. Мережа організаційних установ школи мала внутрішні ієрархії відповідно академічним структурам: Історична секція ВУАН на чолі з М.Грушевським, яка складалася з науково-дослідних комісій, де працювали його численні учні, колеги, однодумці: 1. Києва і Правобічної України; 2. Лівобережжя і Слобожанщини; 3. степової України; 4. історичної пісенності; 5. новішої історії України; 6. історії козаччини; 7. української історіографії; 8. археографічна. Ця низка комісій становила організаційно-тематичну структуру історичної школи М.Грушевського.

До мережі установ М.Грушевського у складі ВУАН належала науково-дослідна кафедра, що також мала свою субструктуру і була скерована на підготовку нової генерації істориків та опрацювання наукової програми лідера. Вона включала низку секцій: 1. методології і соціального структурування історії; 2. соціально-економічної та політичної історії; 3. історико-культурну, котра поділялася на дві підсекції: а) матеріальної культури; б) духовної культури. При кафедрі з 1925 р. функціонував кабінет примітивної культури. Складовою «нової київської» школи були фундаментальні видавничі проекти: часопис «Україна», серійні видання «Науковий збірник історичної секції УАН», збірка «За сто літ» (6 кн.), «Студії з історії України» (3 т.), «Записки історико-філологічного відділу Української академії наук», «Праці історичної секції» (5 т.), «Український археографічний збірник» (3 т.) тощо.

«Нова київська» школа представлена трьома генераціями. До старшої належали О.Грушевський, В.Данилевич, В.Щербина, Л.Добровольський, В.Ляскоронський, П.Клименко, які обіймали провідні посади в академічних установах М.Грушевського. Утім, ядро «нової київської» школи утворювали його учні, аспіранти науково-дослідної кафедри: К.Антипович, П.Глядківський, В.Євфимовський, О.Баранович, С.Глушко, М.Карачківський, В.Ігнатієнко, І.Мандзюк, Д.Кравцов, О.Степанишина,

М.Ткаченко, С.Шамрай, В.Юркевич, П.Нечипоренко, К.Лазаревська, П.Кияниця, О.Павлик, М.Жуковська.

Важливий вузол становили міжособистісні комунікації. Мережева структура школи львівського і київського періодів мала патріархатний характер. Стиль був авторитарний, на відміну від «батьківського» школи В.Антоновича. Харизма лідера перетворювала аморфну сукупність учнів і співробітників на чітку ієрархічну структуру особливо на прикладі «нової київської» школи. У центрі комунікаційного поля – лідер школи, до найближчого кола входили брат – О.Грушевський, донька – К.Грушевська, родичі – С. та Г. Шамраї, Ф.Савченко – «права рука» М.Грушевського, який забезпечував умови взаємодії школи з владою, і «ліва рука» – О.Гермайзе, котрий опікувався внутрішньою діяльністю школи в межах ВУАН. Дальшу орбіту спілкування утворювали співробітники М.Грушевського, які належали до одного з ним покоління «учнів Антоновича». Ядерну групу становили представники молодшої генерації, які з вдячністю сприймали спадщину попередників, визнаючи незаперечний авторитет і зверхність керівника. Однак солідарність із «батьківським поколінням» не виключала інтелектуальної боротьби за першість, конкуренції всередині молодшої генерації. Для львівського етапу школи М.Грушевського характерні були конфлікти між учнями і вчителем (випадок С.Томашівського) та галицькою громадськістю. На віддаленій орбіті оточення М.Грушевського перебували колишні представники львівської школи І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Гарасимчук (Герасимчук), В.Гнатюк, М.Возняк, Ф.Колесса, К.Студинський, які співпрацювали в інституціях М.Грушевського у складі ВУАН.

Ознаками школи М.Грушевського були жорстка дидактична вертикаль учитель/учні, авторитарний стиль керівництва, чітка ієрархічна структура, схолярна ідентичність, психологічна солідарність, наявність специфічних інтерактивних ритуалів. Водночас між львівською і київською школами М.Грушевського існували суттєві різниці. Перша була зосереджена на історико-хронологічних дискурсах, вивченні різних періодів (київська доба, середньовіччя, Руїна, гетьманська держава) та регіональному сегменті української історії. У працях же другої наголошувалися просторово-територіальні чинники, нова територіально-регіональна

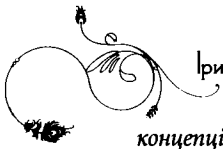
програма М.Грушевського охоплювала практично всі території та періоди історії України. Розбіжності між львівською й київською школами коренилися радше у внутрішній організації та статусності. Якщо львівсько-галицька школа нагадував «майстерню», що мала допомагати вчителеві в його «велетенській праці» (Б.Крупницький), то створений М.Грушевським осередок ВУАН – це «слухняно-підпорядкований» гурт учнів, «тісно поєднаний не тільки організаційною замкненістю, а й спільністю ідеології, цілком підпорядкованою ідеологічно-політичним концепціям свого керівника» (Л.Окиншевич). На відміну від львівської школи, для якої характерні лояльні взаємини у середині молодшої генерації, навіть наукове вільнодумство та організаційна фронда, «нова київська» школа являла владну модель, у центрі якої перебувала постать харизматичного лідера, а ієрархічна вертикаль вирізнялася корпоративною замкненістю, закритістю, дисципліною, розподілом ролей: керівник – виконавці – технічний персонал.

Українська історична наука кінця ХІХ – початку ХХ ст. була пронизана вертикальними і горизонтальними лініями відносин/комунікацій істориків, які утворювали наукові гуртки, школи, осередки. Наукова школа Д.Багалія досліджувалася крізь її інституціональні форми – науково-дослідну кафедру історії української культури (1921–1934 рр.) (О.Богдашина). Складовими мережевої структури української історичної науки стали науково-дослідна кафедра М.Василенка при Київському ІНО (В.Ульяновський), гурток О.Оглоблина з вивчення економічної історії, що згодом трансформувався у школу (І.Верба).

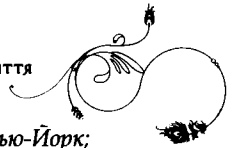
За радянських часів через надмірну політизацію та ідеологізацію історичної науки, уніфікацію наукової праці й мислення схолярна традиція в українській історіографії практично завмирає. В умовах інтелектуальної несвободи, подвійної самоцензури українського радянського історика з його постійним страхом перед звинуваченнями в «буржуазному націоналізмі», існування наукової школи було радше винятком, аніж нормою організації наукового життя.

Література:

1. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д.І.Багалія. – Х., 1994.
2. Ващенко В.В. Стратегії деконструкції

концепцій «наукова школа» в українській історіографії: між «організованою комунікацією» та «комунікаційним розривом» // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Теорія: Методика: Практика.* – Дніпропетровськ, 2009. 3. Верба І. Наукова школа українських істориків Олександра Оглобина у Києві // *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* – Х., 1995. 4. Верба І., Юркова О. Київська історична школа М.Грушевського: організаційно-технічні моменти // *Український історик.* – 1996. – Ч.1–4. 5. Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії // *Його ж. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали).* – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 6. Винар Л. Історична школа Михайла Грушевського та її значення // *Там само.* 7. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) // *Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали конференції / За ред. Я.Грицака, Я.Дашкевича.* – Л., 1999. 8. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // *Там само.* 9. Киреева Р.А. Государственная школа: историческая концепция К.Д.Кавелина и Б.Н.Чичерина. – Москва, 2004. 10. Колесник И.И. Научная школа, сетевая модель в украинском контексте // *Мир историка: Историкографический сборник.* – Омск, 2011. – Вып.7. 11. Колесник І. «Державницька школа» в російській історіографії: Час переоцінки // *Держави, суспільства, культури: Схід і Захід: Збірник на пошану Ярослава Пеленського.* – Нью-Йорк, 2004. 12. Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки.* – К., 2006. – Вып.2. – Ч.1. 13. Мерніков Г.І. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини ХІХ століття // *Дніпропетровський історико-археологічний збірник.* – Дніпропетровськ, 1997. – Вып.1. 14. Мерніков Г.І. Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми теорії та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997. 15. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – Москва, 1997. 16. Михальченко С.И. О критериях понятия школы в историографии // *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* – Х., 1995. 17. Мягков Г.П. Научная школа на перекрестке «структуры» и «воли» // *Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе / Отв. ред. Л.П.Репина, Л.А.Фадеева.* – Москва, 2007. 18. Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». – Казань, 2000. 19. Оглобин О. Володимир Антонович та його історична

- школа // Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 20. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал. – 1992. – №2.
21. Пінчук Ю.А. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995. 22. Ульяновський В.І. Науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П.Василенка: нові матеріали // Українська архівні студії. – К., 1999. – Вип.1. 23. Храмов Ю.А. Научная школа: статус, характерные признаки: Условия возникновения и причины распада // Его же. История физики. – К., 2006. 24. Чирков С.В. Археография и школы в русской исторической науке конца XIX–начала XX в. // Археографический ежегодник за 1989 г. – Москва, 1990. 25. Эммонс Т. Ключевский и его ученики // Вопросы истории. – 1990. – №10. 26. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930). – К., 1999. 27. Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа // Школы в науке. – Москва, 1977. 28. Ясь О.В. Державницький напрям в українській історіографії першої третини XX ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірка наукових праць (На пошану О.М.Апанович): У 2 ч. – Ч.1. – К., 1995. 29. Ясь О.В. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип.7.

Двокультурність

Просторові ідентичності українців
Двокультурність як концепт
Початкові форми двокультурності
Другий південнослов'янський культурний вплив
Перше культурно-національне відродження в Україні
Середина XVII–XVIII ст.
XIX ст.: доба рефлексій
XX ст.: українські мовні, соціокультурні, політичні двояльності

Ідентичність

Семантичне поле категорії «ідентичність»
Концепт «криза ідентичності»
Типи ідентичностей
Концепт «національна ідентичність»
Російська національна ідентичність: структурна модель А.Капелера
Модель української національної ідентичності

Інтелектуал

Культурно-національні типи інтелектуала
Модель біографії (українського) інтелектуала
Людина «нестримних емоцій і пристрастей»
Сексуальна ідентичність
«Самоукраїнізація» інтелектуала
Стиль мислення історика-орієнталіста

Історична свідомість

Що таке історична свідомість?
Структура історичної свідомості
Історична свідомість та історичне пізнання
Поняття історичного часу
Час в історичній свідомості українців

Ментальність

«Ментальність», «історія ментальностей»: теорія і практика
Ментальні риси української культури: родинність
Типи соціальної поведінки українців
Кордоцентризм. Лінгвоцентризм. Антеїзм
Сцієнтизм. Індивідуалізм. Антропоцентризм
Культурний код української історичної науки
Українська ментальність: Coda

Двокультурність

Просторові ідентичності українців. Одна з сакральних тем сучасної вітчизняної історіографії – це проблема соціально-просторової ідентифікації української культури. Ще від часів М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, М.Грушевського спалахувала, завмирала і знов реактуалізувалася дискусія щодо її належності до європейського Заходу чи то російсько-азійського Сходу. Останнім часом усталеним є образ України на «цивілізаційному перехресті» Європи та Азії, західної й східної культур. Культурний простір українців визначається як прикордонний, на межі Лісу та Степу. Дійсно, маргінальне становище України між Сходом і Заходом, слов'яно-православним та латино-католицьким світом, візантинізмом та європеїзмом робить марними, навіть зводить нанівець типологічні зіставлення та одномірні культурологічні дефініції. Справа в тому, що прикордонний спосіб життя, різновірство, ландшафтне, соціально-економічне, етнопсихологічне розмаїття мешканців земель, які пізніше здобудуть назву «Україна», внесли в генетичний код української культури архетип «доброї Неньки-природи», який не передбачає активної раціонально-вольової настанови, боротьби за виживання з суворим довкіллям, а навпаки закликає до активної співпраці, життєлюбного, оптимістичного існування. Індивідуалізм українця природно вживається з доброзичливістю, толерантністю, відсутністю агресивності, побутовим гедонізмом.

Дихотомію Схід/Захід, співіснування східних і західних регіонів України не можна пояснити лише будь-якою однією групою причин – геополітичних, економічних, культурних, історичних тощо. Культурно-просторова свідомість українців описується за допомогою поняття «двокультурність», тобто аналітичної структури, що пояснює суттєві відмінності в історичному поступі, способі життя обох частин нашої країни. На мові українських істориків це явище описувалося за допомогою

такої опозиції, як «велика Україна російська»/«Галицька Україна» (М.Грушевський), або більш респектабельною формулою «український Схід/Захід» (І.Лисяк-Рудницький).

Двокультурність як концепт. У сучасній спеціальній літературі існує певний мікроряд понять-синонімів, які описують цей феномен: «двокультурність», «двомовність/білінгвізм», «двоцивілізаційність», «двоїстість», «двійчастість» (рос. «двойничество»), «бікультуралізм», «двоояльність», «подвійні ідентичності». Мовне поле поняття двокультурність/бікультуралізм має поняттєвий і лінгвістичний виміри. Поняттєве поле передбачає чимало смислів, що містить слово-поняття «двокультурність». З огляду на численні словникові та енциклопедичні видання можна констатувати, що воно означає: 1. належність водночас особи чи групи до двох культур; 2. співіснування двох культур в одній країні; 3. політику країн, в яких існують дві великі національності чи культури, котра спрямована на їх співіснування з виключенням домінування однієї з двох культур; 4. факт належності до двох культур (етносів, територій, звичаїв, світогляду). Розмаїтим постає й лексичне поле слова-поняття «двокультурність». Показово, що термін «бікультуралізм» виник у Канаді, а з часом трансформувався в поняття «мультикультуралізм».

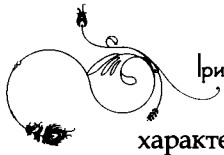
У психолінгвістів також існує поняття «двійчастість/двоїстість» (рос. «двойничество») в культурі, яке передбачає «роздвоєння» всіх явищ, у тому числі й людини. Мовиться про збалансовану симетрію в активній рівновазі протилежних сил або протистояння різних понять та сил. Поняття двійчастості походить від двовірної народної свідомості, утіленої в концепції «двовір'я» (за Ю.Лотманом та Б.Успенським). Згодом сенс слів-термінів «двійчастість», «двовір'я» розширюються й перетікає в поняття двокультурності «у складі однієї культури, яка без залишку поділяється на дві сфери». Відтак одна культура начебто «розколюється» та цілком поглинається у двох сферах – християнській і поганській. До християнської «чистої» сфери належать церква (чистий простір), Різдво, Великдень (чистий час); до сфери поганської, «нечистої» – лазня, кузня, клуня, перехрестя доріг, де ховали самогубців та п'яниць (нечистий простір), святки (нечистий час). Складова двокультурності – диглосія в мові, тобто вживання церковнослов'янської (чистої) та розмовної (нечистої)

мов. Урешті виникли дві культури: чиста (денна) і нечиста (нічна). Межа між цими двома соціально-духовними шарами зазвичай залишалася рухливою й розмитою. Різниця між ними полягала в тому, що «денна» культура була культурою духу та розуму, це «розумна культура». «Нічна» ж культура – це сфера замріяності, уяви, пристрасті. У рамках теорії двокультурності виокремлюють дві сутності – тіло (нічна культура) та душа (денна культура). Двійниками людини з денної культури постають душа, сумління, доля та смуток. Ясна річ, двокультурність, двійчастість культури, народної свідомості, світогляду – явище, властиве народам, етносам, соціальним групам, конкретній людині. На українському ґрунті феномен двокультурності, культурної двійчастості протягом тривалого часу закумулявав чимало специфічних рис і форм.

Початкові форми двокультурності. Культурний рух на східно-слов'янському просторі, як відомо, розпочався на півдні й поширювався з півдня на північ і схід. Початковий етап характеризувався поєднанням елементів народної, поганської (язичницької) культури східнослов'янських племен із високою, книжною, візантійською культурою, яка асимілювала елементи античної та ранньохристиянської культур. На цьому етапі зіткнення двох культурних світів особливу роль відіграв болгарський чинник. Болгарська культура виступала культурою-посередницею між Візантією та слов'янством, а також між усіма православними слов'янськими народами. Словом, Болгарія «адаптувала» культурний досвід Візантії у східнослов'янському ареалі. Подібно до візантійської болгарська культура не була вузьконаціональною, вона мала інонаціональні виміри. Проповідь болгарських філософів-просвітників Кирила та Мефодія була звернена до всього слов'янства й не обмежувалася потребами їхньої Батьківщини. Створені Кирилом абетка й перша слов'янська літературна мова (більш відома як староцерковнослов'янська) були своєрідним компромісом між македонською говіркою та діалектом моравських слов'ян, мали вирішальне значення для розвитку українського письма, книжної мови та літератури.

Інонаціональний характер першого південнослов'янського культурного впливу доповнювався аполітичним характером проповіді болгарських філософів-просвітників. Слово їх мало апостольський

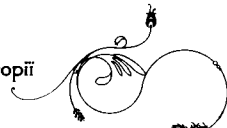

характер, не супроводжувалося політичним тиском. Широта й відкритість давньоболгарської культури сприяли її поширенню у слов'янському світі, доводячи її загальнослов'янське та загальноєвропейське значення.

Не випадково роль болгарського духівництва порівнюють із культуртрегерською місією ірландського чернецтва, освітній рівень якого був найвищим в Європі (після Візантії) IV–VIII ст. Ірландські ченці мали широкі міжнародні зв'язки – від Ісландії до Єгипту, вони несли християнство, засновували монастирські культурні центри, котрі підготували каролінзький ренесанс VIII–IX ст. Утім, на відміну від орієнтованих на аскетичне зречення від зовнішнього світу ірландських ченців болгарське духівництво було «світським», життєлюбним, зосередженим на літературній, просвітницькій праці. Створивши літературу, спільну для всього східнохристиянського слов'янського світу, Болгарія сприяла загальнослов'янській культурній єдності та внутрішньому культурному обміну між слов'янськими народами.

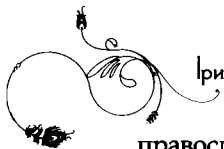
Другий південнослов'янський культурний вплив. На відміну від першого, що мав мовно-літературну спрямованість, другий південнослов'янський культурний вплив відрізнявся загальнокультурною та богословською орієнтацією. Включення українських земель до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства мало наслідком помітне зниження культурного рівня суспільства. Не стало блискучих князівських дворів, розпочався процес окатоличення та полонізації української еліти, віри й освіти. Другий південнослов'янський вплив постає як складний соціокультурний феномен, своєрідний сплав літературно-етично-релігійних ідей, культурно-громадських і реформаційних рухів української людності.

Другий південнослов'янський культурний вплив (кінець XIV – початок XV ст.) був пов'язаний із літературним рухом у Болгарії, зокрема діяльністю тирновської школи та її промотора – патріарха Євтимія Тирновського, який запропонував новий правопис, створив школу редакторів-перекладачів релігійної літератури («виправлячів»), розгорнув активну перекладацьку та видавничу діяльність. В Україні ідеї тирновської школи поширювали митрополити Кипріяни та Григорій Цамблак.

Тирновська школа відома також сприйняттям і поширенням серед східного слов'янства греко-візантійського ісіхазму – містичного аскетичного руху, котрий зародився на Афоні у середовищі грецького чернецтва, яке сповідувало ідею про існування Божественного Світла, що на Спаса з'явилося на горі Фавор, а за їхніх часів мало запроменитися у винагороду за анахоретське (відлюдницьке) життя. Містичні практики ісіхастів мали свій метод богоспівкування – особливі прийоми моління, що ґрунтувалися на «психосоматичному фундаменті». Через безперестанне повторювання «Ісусової молитви» християнин мав позбутися всього мирського (думок, учинків) і бути готовим зустріти Богоявлення. Цей метод включав концентрацію уваги на «місці серця», де «зосереджена молитовна активність» (ченці вдень і вночі стояли навколішки, схиливши голову й зосередивши погляд на пупку). За їх уявленнями, саме така зосередженість уваги на одній точці сприяла відволіканню від усього зовнішнього, повсякденного. Третя складова методу ісіхастів – ритмічне дихання і відповідна поза (стояли на колінах, схиливши голови).

Ідеологом ісіхазму виступив пізньовізантійський богослов Григорій Палама, чия діяльність припадає на період ренесансу Палеологів. Незважаючи на економічний та політичний занепад Візантії, котра на рубежі XIII–XIV ст. перетворилася на невелику, роздрібнену країну, ця епоха «стала абсолютно видатною в культурному плані: мистецтво й наука, риторика та філософія знову досягли найвищого розквіту, знову з великим піднесенням сприймалась античність» (Д. Вендебург). Г. Палама не обмежувався захистом містичних практик ісіхазму, він обґрунтував його догматично за допомогою теологічної системи, проводив онтологічне розмежування між сутністю Бога та енергіями, які від нього походять. Тобто, Бог недоступний у своїй сутності, являє себе в енергіях, спрямованих у світ і доступних сприйняттю, подібно фаворському світлу. У рамках християнської теології він розвиває концепцію енергій та вчення про Трійцю: «Бог є як сутність й енергії, так і Отець, і Син, і Дух». У XX ст. візантійський філософ був «відкритий» заново. Більше того, за словами Д. Вендебурґ, настав «справжній ренесанс Палами», котрий охопив широкі кола православних теологів в усьому світі. У працях російських теологів-емігрантів В. Лоського та І. Мейєндорфа було відтворено сучасний

православний «неоплатонічний» образ Г.Палами. У контексті свого вчення про енергії він сприймається нині як представник «християнського екзистенціалізму» та персоналізму.

Ключовою ознакою другого південнослов'янського впливу вважається церковно-богословська складова, репрезентована такими еретичними рухами, як болгарська дуалістична єресь – богомільство, а також покаянництво та гуситство. Провідні пункти програми гуситів, як відомо, збігалися з пропагандою зжидовілих, поширеною в Новгороді та Москві XV ст.

Унаслідок цих духовно-релігійних викликів формується психотип українця, виникають перші спроби його самоідентифікації у формі етнорелігійної свідомості (я – русин, тобто православний). На підґрунті синтезу народної та книжної християнсько-візантійської культур витворюється самобутній стиль мислення, стереотип свідомості українського народу. На відміну від західноєвропейської культурної традиції, в якій реалізується платонівсько-аристотелівський, логіко-раціоналістичний ідеал мислення, що прагне абстрактної істини, незалежної від людини чи людства, у східнослов'янській культурній традиції переважає александрійсько-біблійний тип мислення. Як антипод відірваного від життя філософського теоретизування, слов'яно-греко-візантійський тип мислення орієнтований на здобуття не «істини», а «правди», усвідомлення вершин духу, драми життя.

У східнослов'янській мовній свідомості поняття «істина» і «правда», з одного боку, тісно пов'язані, з іншого – мають протилежні смисли, зовсім різні конотації. В українській, російській мовах «істина» означає «є», «єсть», у латині «veritas» (від «vare» – говорити) – «існування», у грецькій – «непотайливість». Словом, у різних культурах засадничими ознаками слова «істина» були «існування», «віра», «відкритість». У мовних практиках «істина» та «правда» диференціюються, зокрема перша – від землі (доробок людського розуму), а друга – з небес (дар благостині, уважає В.Даль). Філософи визнають, що «правда» та «істина» означають дві сторони одного концепту «правда» (Т.Булигіна, А.Шмельов). «Істина» – одвічна, довершена, цілісна, «правда» – це істина у дзеркалі життя. Істина потребує по жертвування (нею можна по жертвувати), правді приносять у жертву

інших. Правда – це дещо людське, тепле, сердешне; істина – природне, холодне, інтелектуальне. Отже, правда – від серця, істина – від розуму. Істину проповідують/сповідують, а правду виборюють. У релігійній свідомості смисловим еквівалентом істини є Бог, світло, ось чому вона сяюча, світлоносна. Слово «правда» походить від «прямий, правий, правильний», відтак вона відносна, її можна фальсифікувати, оскаржувати (Н.Арутюнова). Поняття правди асоціюється з тими, хто перебуває у слабкішій позиції, є правда народу, проте немає правди дворянської, чиновницької тощо. Словом, істина відбиває сутність речей, закон, закономірність, правда – лише конкретний випадок, істина – це загальні судження, правда – окремі судження про події та факти (В.Маслова).

Відомо, для східнослов'янської мовної традиції неприйнятні абстракції, властиві західному стилю мислення з пошуком істини, ідеї абсолютної істини. Наша мовна свідомість налаштована на внутрішнє, містичне, інтуїтивне пізнання суцього. Практики східнослов'янської духовності характеризує нехтування абстракціями, усі поняття світосприйняття неначе приземлені. Так, класичне «поняття істини, заземлившись, перетворилося на правду, естетичний ідеал – на красу, а моральна проблематика заземлилася в категорію добра». Відтак «правда» виступає як атрибут людського життя, «істина» існує в абстрактному світі. Тому в мовних практиках і свідомості правда поділяється на вищу правду, себто істину, та земну правду, котра в кожній людини своя, за якою жити важко і яку на землі зустріти складно. Для світосприйняття українців характерні «шукання життєвої правди, її суть ніколи не знаходить свого вислову в чистій абстракції, в безсторонньому пізнаванні речей». У мовній свідомості українців «правда» виявляється «практично в чуттєво-релігійному, етичному ладі в роз'ясненні світових подій» (І.Мірчук). Щодо українського світогляду, світовідчуття, то вони зосереджувалися не довкола гносеологічних чи природознавчих проблем, як це було у Західній Європі. «Українська духовність минулого» кружляла, за словами М.Шлемкевича, «навколо питань історичної долі і правди».

У слов'яно-українській культурній традиції переважали не вертикальні, а радше горизонтальні тенденції (І.Мірчук). Духовна енергія українців була спрямована не «вгору» (у формі філософських трактатів,

спекулятивного теоретизування), а розтікається «вшир» усім простором духовної культури, насичуючи глибинним філософським змістом будь-який витвір духу – релігійну проповідь, політичний трактат, літературний твір, витвір мистецтва, драму, поезію (І.Мірчук, В.Горський).

Недостатність абстрактно-спекулятивного, замкненого на собі філософського мислення – це типова риса східнослов'янської ментальності. Відтак у культурній традиції східнослов'янських народів сцієнтизм, логіко-філософська освіченість, вишуканий гносеологізм, категоріальна систематичність не мали глибокого коріння. Сцієнтистсько-філософську складову східнослов'янська культура запозичила з арсеналу західноєвропейської духовності.

Перше культурно-національне відродження в Україні. На етапі першого культурно-національного відродження в Україні другої половини XVI – початку XVII ст. остаточно витворюються різні культурні вектори духовного буття народу, себто двокультурність. Основною прикметою доби стає амбівалентність, суперечливість, багатовекторність історичного, культурного, церковно-конфесійного, політичного життя. Політичні, церковні та інші чинники сприяли геополітичному розколу. Західні українські землі, пов'язані «вузлом васальства» з Польщею, перебували у сфері польських культурних, релігійних, політичних та інших впливів. Східна Україна разом із Києвом дедалі більше входила в коло московських впливів. Унаслідок цих зрушень витворюється, за словами М.Грушевського, «культурна, а далі й релігійна розколина на українській тілі», котра поглиблювалася. У Лівобережній Україні культурне життя піддавалося російщенню «силоміць і напівдобровільно». Запровадження церковної унії спричинило поглиблення «конфесійної межі» поміж обома частинами українського народу аж до XVIII ст. включно.

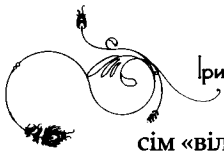
Відтак сенс національної антитези життя українців становить протистояння двох світів: українського й польського, православ'я та католицизму, греко-слов'янської книжності й латинської науки, слов'яно-греко-візантійської та латино-німецько-польської культур. До витворення бікультурності духовно-інтелектуального світу й історичного життя українців спричинилася ціла низка обставин. Так, ренесанс польської культури у середині XVI ст. мав наслідком полонізацію православної

еліти, сприяв її масовому культурному «дезертирству» в лоно католицької культури та церковності (М.Грушевський).

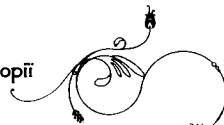
Поширення латинської науки й освіти в українських землях середини XVI – початку XVII ст. було пов'язане з діяльністю єзуїтських колегіумів, протестантських (кальвіністських, соцініанських) шкіл. Виразником і носієм реформаційних, ренесансних впливів в Україні став братський рух із властивими йому пріоритетами соборності, виборності, боротьби проти православної та католицької церковної ієрархії, принципами демократизації освіти й культури. У сучасній спеціальній літературі братства оцінюються як осередки єретичних ідей і рухів, як перший реформаційний проект православної церкви.

Культурною домінантою першого національного ренесансу в українських землях буда проблема рідної мови, коли замість давньої книжної чи поряд із нею «виступила нова канцелярійна та літературна мова». Петро Могила, як ідеолог православної церкви, водночас із трьома «священними» – давньоєврейською, грецькою та латиною – особливу увагу в богослужбі й буденному житті приділяв розмовній народній мові. Він наголошував, що кожна православна церква має бути пов'язана з мовою, звичаями та життям свого народу. Як засвідчує «Требник» П.Могили, жива побутова мова лунала в магістратах, на вулицях і площах, у домівках та церквах. Ідеться про такий набір слів, як «стеля, вапно, оцет, підлога, папір, скриня, жарти, забобони, в'язень, товариш, повага, немовлята, виховання, початок, зв'язок, клуня, хрущ, кіт, податки та сотні інших, що вживаються і нині». Звернення до рідної мови у процесі перекладу Біблії – важливий чинник формування національної свідомості, демократизації культури, спростування авторитетів і догм. На зміну середньовічній системі шкіл (монастирські, соборні, парафіяльні) приходять нова організація освіти у вигляді братських закладів, колегіумів, академій. Так, Острозька академія, яку називали «тримовним лицеем», «храмом муз», стала початком реального компромісу між східнослов'янськими традиціями та «латинською наукою». Її діяльність свідчила про створення навчального закладу нового типу – слов'яно-греко-латинської академії. Невдовзі з'явилися подібні навчальні заклади православної орієнтації в Києві (1632 р.), Яссах (1640 р.), Москві (1687 р.). В академії викладалися

сім «вільних наук» та елементи філософії. Натомість у кращих соборних школах студіювання обмежувалося предметами «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика). Звісна річ, у добу першого культурно-національного ренесансу система освіти виконувала не лише пізнавальні та виховні, а дещо ширші функції – соціокультурні, виступаючи засобом боротьби українського народу за віру та національне самовизначення.

Середина XVII–XVIII ст. У цей часовий проміжок відбулась остаточна легітимація української двокультурності в територіально-просторовому, політичному та соціально-психологічному вимірах. На українському сході розпочалось і набирало обертів зближення з московським устроєм життя, на заході потужними залишалися польські впливи. Процес цей зумовлювався низкою причин. На початку доби визначальним чинником виступала боротьба Польщі та Московії за українські землі. Протистояння спостерігалось в усіх сферах українського життя середини XVII–XVIII ст. Воно набувало розмаїтих форм у сфері урядової політики і створення системи «латинізації» (з боку Польщі) та використанні стратегій «російщення» (з боку Москви). Територіальний розкол України розпочався «в момент найвищого розбудження народної стихії, під час великої національної боротьби», і мав певні віхи – «Хмельниччина», «Руїна», розподіли Речі Посполитої 1772, 1793 рр. Крах унійної політики у сфері церковно-конфесійного життя також сприяв протистоянню двох частин України. «Унія з національного боку, – зазначав М.Грушевський, – була наручніша тим, що відграничувала українську стихію на обох фронтах – і супроти Польщі, і супроти Московщини». Проте релігійна політика до певної міри була скомпрометована Польщею. Відтак в очах української людної унії «як акт політичного і релігійного насильства» залишалася «чужою українському народові в переважній масі його, а її скасування зв'язало місцеве православне духовенство міцним зв'язком з офіційною церквою й культурою Росії». До соціально-психологічного та культурного розколу українського сходу й заходу спричинилася і «культурна місія українців в Московщині XVII ст.», що «втворила тісні культурні зв'язки між Україною й Московщиною». У результаті цієї «культурної місії» відбувся «масовий перехід українського духовенства на вищі ієрархічні позиції в Великоросію при кінці XVII і в першій половині XVIII в.»

який і «докінчив се тісне з'єдинення України з Великоросією». Саме в такий спосіб українські духовні кола прилаштувалися до вимог і поглядів російського суспільства, в якому вбачали «свою природжену паству». Словом, культурна місія українських церковних інтелектуалів (Є.Славинецький, А.Сатановський, Й.Туробойський, В.Лащевський, Г.Бужинський, С.Яворський, Д.Туптало, Ф.Прокопович та ін.) підготувала «грунт для обрусення, коли пішла відворотня хвиля офіційної культури з Московщини на Україну».

Найважливішою причиною, що призвела до внутрішнього розлому України на дві частини, М.Грушевський уважав «масове винародовлення» еліт, тобто «вищих, найбільш придатних для освідомлення верств українського громадянства». Нищення їх «кілька разів повторялося в минувшині». Ідеться про політику окатоличення і спольщення православної вищої верстви на Галичині, Волині, згодом у центрально-східних українських землях, а також відтік представників еліти на службу до столиці Російської імперії та їх поступове зросійщення.

Водночас, незважаючи на геополітичний розкол і, як наслідок, виникнення двох культурних світів, український народ зберігав свою цілісність, статус історичного «я-суб'єкту». Константними рисами українства виступали такі маркери, як етнічна єдність українського народу, котру не здолали жодні обставини й перешкоди, одноцільність території, історична пам'ять («пам'ять кровного споріднення»), спільне минуле, «спільні прикмети психофізичного типу», а також економічні та суспільні відносини між двома частинами України. Усі ці обставини-маркери «перемагали», за словами М.Грушевського, а радше, долали руйнівну роботу тих чинників, «що вносили розділ у національний організм».

Різниця між двома частинами України полягала в тому, що східноукраїнські землі наприкінці XVIII ст. остаточно перетворилися на культурну провінцію Російської імперії, а західноукраїнські під впливом йосифлянських реформ пережили недовгий період культурного відродження.

XIX ст.: доба рефлексій. Дев'ятнадцяте століття – епоха націй і націоналізмів, культурно-національних рухів та відроджень. На українському ґрунті – це доба наукових і культурних рефлексій, витворення

національних ідеологій та перших політичних програм активного українства. Саме у цей період на українському сході та заході формуються національні ідентичності. Поступово кристалізується ідея єдності українських культурних світів, котрі територіально й політично були вмонтовані до різних імперських структур. Рефлексії українства у просторі національних ідеологій пройшли складний шлях від малоросійського автономізму, панслов'янського федералізму, форм м'якого патріотизму М. Драгоманова, через ідею самостійництва М. Міхновського до ідеології інтегрального націоналізму Д. Донцова.

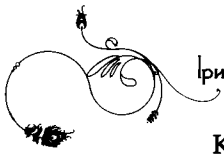
Протягом XIX ст. у сфері науки, ідеології, культури поза межами конкуруючих на українських теренах імперських дискурсів визрівала ідея єдності українства в найрізноманітніших вимірах. Малоросійський автономізм, хоча і в антикварному вигляді, проте зберігав ідею української державності. Український романтизм реактуалізував ідею єдності українських територій. Позитивізм (у практиках обласництва) обґрунтував ідею єдиної для всіх українських територій мови, особливих психофізичних типів українців, одного історичного кореня, себто спільного минулого від старокиївських часів, через литовсько-польську добу, козаччину аж до новітнього періоду.

Примітно, що у ситуації двокультурності стереотипи соціальної поведінки українських інтелектуалів були принципово відмінними, навіть протилежними. На українському сході з огляду на стан, настрої суспільства, а також власні інтенції, вони розуміли свої цілі й вибудовували політичні стратегії та культурну діяльність зовсім по-іншому, ніж діячі активного українства на заході. На сході України в одному таборі противників українства, за словами М. Грушевського, опинилися три сили: «обрусителі офіційні», «неофіційні централісти» й «свої українофіли, виховані в поглядах на українство як простий інтерес до української історії, етнографії, книжності – не більше». Українські інтелектуали на східних теренах обмежувалися здебільшого антикварними інтересами, якими зміст українства насправді не вичерпувався. Причину такого стану речей – національно-політичної пасивності та соціально-психологічної індиферентності східноукраїнських інтелектуалів, слідом за М. Грушевським, можна вбачати у стратегіях «мудрого поєднання

общеросійської кар'єри» зі скромним культивуванням «місцевих особливостей». Українське суспільство на сході ще не витворило «своєї власної фізіономії, свого власного життя, не емансипувалася від російського життя і його українські інтереси служать для нього самого в переважній масі тільки другорядним, не дуже важним додатком до інтересів «загальних» – тих, якими живе обиватель великоросійський». Російським українцям, констатує М.Грушевський, бракує індивідуальності.

Натомість галицьких українців від наддніпрянців відрізняє потужна народна енергія, яка присиплялася віками, та загострене національне почуття, що витворювалося сконденсованою силою багатвікового народного супротиву. Більше того, «стихийна сила народного інстинкту» компенсувала нестачу організованого проводу, брак «свідомого керування народними силами». На відміну від Галичини, у підросійській Україні «стихийна народна сила підпала очевидному ослабленню, глибокому застоєві чи навіть якійсь атрофії» (М.Грушевський). Показово, що для аналізу стану народної свідомості та національної активності східного українства на зламі ХІХ–ХХ ст. М.Грушевський уживає такі характеристики-відповідники, як «українська депресія», «атрофія», «безсильство», «утрата життєвої енергії», «повна апатія». Головне, що відрізняє «малу Україну галицьку» від «великої України російської» – це наявність у першої власної індивідуальності. Галицька Україна «живе своїм життям», у межах «свого малого українського мікркосму, радіє і боліє подіями його». Ці події «великі чи малі, гідні чи маловажні, але вони свої, і завдяки тому галицька Україна має свою індивідуальність, свою фізіономію». Російська Україна – Україна Хмельницького, Сковороди, Шевченка – «сього про себе сказати не може». Упродовж кількох десятиліть ХІХ ст. Галичина була «гаслом національних змагань для передових українців Росії». Образ її життя та змагань, за визначенням М.Грушевського, звучав як надія для одних, як поклик для других, як докір для третіх. Утім, М.Грушевський не ідеалізував ані Галичини, ані образу «галицького українського життя». Ідеться про «іронічне трактування її парафіянщини, тісні погляди, неглибокі ідейки», що «вкладалися в її національні змагання». Водночас «із безформенних уривків етнографічної маси виростав народ», та з огляду на ці обставини пробачалися «всі слабкі сторони того галицького життя».

Культурний парадокс духовно-інтелектуального життя українців полягав у тому, що Східна Україна в особі високочолитих інтелектуалів продукувала ідеї національної окремішності, державності, мовної і територіальної єдності всіх українських земель, а громадські діячі Західної України в умовах лібералізації суспільного життя, наявності громадянських свобод ставили за мету впровадження цих ідей у політичні практики активного українства та народну свідомість.

Таким чином, двокультурність визначала духовне життя народу впродовж століть. Якщо для українського сходу характерним був взаємовплив та співіснування української й російської культур, то на українському заході, де переважали польські культурні впливи, виникає феномен українсько-польської двокультурності (в мовному, етнічному, навіть побутовому аспектах).

XX ст.: українські мовні, соціокультурні, політичні двояльність.
Двадцяте століття – це період ідеологічних та політичних рецепцій самого феномену двокультурності на українському ґрунті. Мовиться про реалізацію принаймні двох проектів об'єднання східної та західної частин України. Радянський (або сталінський) означав «возз'єднання» східних та західних українських територій в єдине державне тіло. Щоправда, новоутворена конфігурація мала квазідержавний характер. Зберігався подвійний статус української мови, з одного боку – вона національна, з іншого, – свідоме витіснення та заміщення її російською. Центральні урядові установи проводили активну, цілеспрямовану політику російщення в усіх сферах державного та духовно-інтелектуального життя українців і сходу, і заходу республіки (освіта, наука, культура, мистецтво тощо).

Сучасний проект незалежної Української держави, що розгортається з початку 1990-х рр., має різні виміри: політичний, економічний, соціокультурний, ідеологічний, психологічний. У нинішніх умовах двокультурність в українському духовному просторі набуває нового змісту та геополітичних конотацій. Вона існує і змінюється в бікультурних умовах глобалізації й регіоналізації всіх сфер життя. В економічному плані індустріальний схід протистоїть аграрному заходу, рівновагу між якими утримує постіндустріальний Київ. Проблема державної мови часто-густо перетікає в ідеологічну площину двомовності з огляду

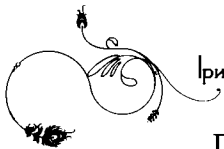

на політичні струси та соціальні зрушення у суспільстві. І головне – сучасна доба створила підстави для теоретичної рецепції самого явища української двокультурності, усвідомлення її перспектив і наслідків, стратегій використання переваг культурної двійчастості.

Двокультурність, як історичне явище, була зумовлена цілою низкою передумов: геополітичних (прикордонний статус українських територій), політичних (конструювання елітами територіальних кордонів унаслідок війн, революцій, політичних домовленостей, змов, зрад та перемог), соціальних (винародовлення еліт шляхом окатоличення, колонізації, російщення, «культурного хуторянства», «повітового патріотизму» та інерції), економічних (економічний потенціал сходу з орієнтацією на промислове виробництво та екстенсивне аграрне господарство заходу, що виступало сировинним додатком імперської економіки); релігійних (поліконфесійність, перипетії унійної політики польського та російського урядів в українських землях); культурних (мультикультуралізм, прозорість культурних кордонів, політика спольщення Галичини, мадяризації Закарпаття, онімечення Буковини, зросійщення мешканців Наддніпрянської України, білінгвізм у побутовому житті, подвійні стандарти освіти, початкової чи то вищої).

Сенс двокультурності становить співіснування, трансфер подвійних культур, язичницької/християнської, народної/книжної, денної/нічної. У добу модерну ця двійчастість набула форм взаємодії українсько-російської та українсько-польської культур. Перша формувалася на східних, північних, центральних територіях України під впливом російсько-православної культури, друга – у західноукраїнських землях під впливом польсько-латинсько-католицьких елементів, що знайшло відображення в мовному, етнічному, побутовому аспектах. Двокультурність, двомовність, двоцивілізаційність мають особливе значення в українських реаліях.

По-перше, двокультурність закріплює паралельність, а відтак неспівпадіння українського сходу і заходу. Східна та західна частини країни мають природні, ментальні відмінності, свою економічну специфіку, мовні релігійні та культурні традиції. Відмінність повинна не роз'єднувати, а скріплювати цілісність народу, культурного простору. Двокультурність є основою існування Української держави.

По-друге, двомовність виступає як інструмент використання інформаційно-технічного ресурсу російської мови. Водночас українська зберігає свій націєутворюючий статус, вона – якір національної ідентичності. Саме на підставі свідомого культивування двомовності може зберігатися двокультурність (Ф.Жульєн).

По-третє, ідея двокультурності присутня сьогодні в масовій свідомості українців. Сучасні вітчизняні ЗМІ, численні ток-шоу, політичні дебати переповнені дискусіями щодо співвідношення західної та східної частин України. Завдання полягає в тому, щоб з'ясувати сенс цього явища, значення рецепції двокультурності у суспільній свідомості та сучасних політичних практиках. Українці сходу і заходу мають розуміти, що їм природно властиві такі риси, як двомовність (державна, регіональні мови), двовір'я (поліконфесійність як вияв релігійної толерантності), подвійні (або виключні) ідентичності (російськомовний українець сходу та півдня, україномовний українець центру, галичанин), двоюальності соціокультурні, ідейно-політичні (кольори політичних настроїв та символіки, особливості побутової культури, способу життя, поведінкові стереотипи).

Рецепція української двокультурності означає усвідомлення відмінностей у життєвому просторі сходу і заходу. За часів Київської держави східна грецько-візантійська релігійна та культурна традиції органічно поєднувалися з західною суспільною та політичною структурою (державна й церковна влада автономні; форми зрілого феодалізму в Галицько-Волинській державі; «феодальний парламентаризм» у Великому князівстві Литовському). Українське бароко також сполучало візантійські та західні елементи, Києво-Могилянська академія гармонійно поєднувала духовну традицію східного християнства з формами та структурами університетської освіти європейського Заходу (І.Лисяк-Рудницький).

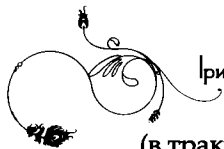
В українському культурному просторі передмодерну і власне модерну існували й конкурували московські, великоросійські імперські впливи, з одного боку, та латинські, німецькі, польські – з іншого. Польські впливи найбільш потужними були на Галичині, принаймні в побутовому житті, коли навіть у родинях галицьких священників спілкувалися польською. Тоді як східноукраїнська культурна еліта, перейшовши на імперську

службу, дозволяла собі проявляти лише місцевий, «повітовий» патріотизм, що виявлявся у симпатіях до рідної мови та антикварних інтересах, у західноукраїнських землях місцева культурна еліта була просто асимільована польськими, німецькими структурами і відновлення її сталося в особі церковних інтелектуалів та «попівської інтелігенції» наприкінці XVIII–XIX ст. Геополітичному розколу України на східну і західну частини сприяли урядові стратегії латинізації, спольщення (Річ Посполита, Австро-Угорщина) та політика російщення з боку імперії Романових.

І, насамкінець, двокультурність українців можна розглядати як генетичну рису національного характеру, культурний тип, призначення чи місія якого означала «досконалий синтез» сходу та заходу: «Від дня наших народин йде на землі нашій перехрещування впливів Сходу і Заходу: двох відмінних культур, світоглядів, понять і цивілізацій. Із взаємним себе поборюванням цих впливів під гаслами повного винищення одного або другого – зв'язані періоди нашої руїни; з їх гармонійним сполучуванням – зв'язані періоди нашого розцвіту; нашого існування як окремої, посідаючої власну індивідуальність нації» (В.Липинський). Отже, думка В.Липинського про те, що взаємне поборювання двох культур веде до взаємного їх винищення, руїни, а гармонійне співіснування має наслідком розквіт нації та піднесення держави, залишається ключовою для розуміння природи та значення взаємин між українським сходом і заходом.

У М.Грушевського є маловживане поняття, із далекоглядними конотаціями та смислами, – «всеукраїнство» (або «універсальне українство»), що означає «тісне єднання всіх частин української землі й підпорядкування всіх ріжниць, які їх ділять, спільній і єдиній цілі – національному розвою». Саме в період історичних зламів, катастроф, революцій та війн, зауважує М.Грушевський, і відбувається об'єднання двох українських світів, східного та західного: «В момент найвищого розбудження народної стихії, під час великої національної боротьби ідея одності українського народу на всій етнографічній території виступає зовсім ясно і свідомо – в проєктах української держави за часи Хмельницького (в трактатах з Швецією), Виговського (в унії з Польщею), Дорошенка

(в трактатах з Туреччиною)». Саме так, як прогнозував М.Грушевський, і відбувалось об'єднання українського сходу і заходу – у добу революції 1917–1921 рр. та 1991 р. Цілком очевидно, що «універсальне українство» як суб'єкт державного життя та історичного поступу може існувати за умов наявності відмінних культур, цивілізацій, понять, світоглядів у житті українців.

Література:

1. Вендебург Д. Григорий Палама 1296–1359 // Віра і розум. – 2000. – №1.
2. Горський В.С. Філософія в системі славістики // Історія і культура слов'ян. – К., 1993.
3. Грушевський М. З новорічних думок // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.2. – Л., 2002.
4. Грушевський М. «О любви к Отечеству и народной гордости» // Там само.
5. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Там само.
6. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994.
7. Лихачёв Д.С. Своеобразие исторического пути русской литературы X–XVII вв. // Его же. Прошлое – будущему. – Ленинград, 1985.
8. Маслоva В.А. Когнитивная лингвистика: Учеб. пособие. – Минск, 2008.
9. Нічик В.М. Києво-Могиллянська академія і духовна культура східних та південних слов'ян // Історія і культура слов'ян. – К., 1993.
10. Українська душа / За ред. В.Храмової. – К., 1992.
11. Таялт Алигейдар. Marginalia: Заметки на полях [Електронний ресурс]: <http://www.1news.az/authors/39/20070315033738118.html>
12. Mirchuk I. O słowiańskiej filozofii // Przegląd Filozoficzny. – Warszawa, 1927. – Z.2. – Т.XXX.

Ідентичність

Семантичне поле категорії «ідентичність». Концепт «українська ідентичність» по-різному сприймається політиками, філософами, істориками, культурологами тощо. Одні розуміють його як «національну ідею», «націоналізм», хтось як «національний характер», «національний дух», «культурний тип» тощо. Наша мета полягає у з'ясуванні семантичного та соціокультурного сенсу цього поняття. З одного боку, воно широко використовується у західних та вітчизняних літературних

і соціокультурних практиках («криза ідентичності Африки», «криза ідентичності металургійної промисловості», «криза ідентичності особистості», «криза професійної ідентичності», «пошук нової російської ідентичності», «пошуки української національної ідентичності»). З іншого, очевидно, що проблема ідентичності є прерогативою психологів, соціологів, філософів, а історики лише наближаються до цього предмету.

При з'ясуванні змісту категорії «ідентичність» варто звернутися до праць знаного німецько-американського вченого, психолога, політолога, літератора, засновника психоісторії Е.Еріксона, якому й належить термін «ідентичність». Саме про нього російський психолог А.Толстой сказав: «Ми говоримо Еріксон – чуємо «ідентичність»». Отже, ідентичність, за Е.Еріксоном, – це «суб'єктивне, натхненне відчуття тотожності та цілісності», ідентичність сприймається як тотожність людини самій собі (незмінність у просторі), та її цілісність (наступність особистості у часі). До відчуття самототожності й цілісності людина йде шляхом особистісного соціального та психологічного досвіду, становлення і змушнення особистості.

П.Рікер звернув увагу на семантичну двійчастість категорії «ідентичність». Латинський термін «identicus» означає «тотожний, однаковий». Таким чином, в одному випадку мовиться про тотожність самому собі, в іншому, – про подібність, аналогічність. На думку П.Рікера, поняття «ідентичність» створює можливість «конкретно наблизитися до усвідомлення діалектики «того самого» та «самості»». Воно репрезентує тотожність і схожість/подібність одночасно.

Наступна категорія «ідентифікація» також амбівалентна за змістом і означає водночас ототожнення та уподібнення/урівнювання. Ідентифікувати особистість, ідентифікувати самого себе, себто усвідомити свою самість, уважає П.Рікер, можливо лише за умов уподібнення себе іншим: «На шляху до самоідентифікації з іншим, що відбувається реально в історичному викладі й ірреально у вигаданому повістуванні». Генетично поняття ідентичності походить зі сфери психології, психоаналізу, а засобами вивчення є історія, соціальна психологія.

Дійсно, поняття ідентичності має два виміри. З онтологічної перспективи (буття) ідентичність виступає як засіб соціалізації осо-

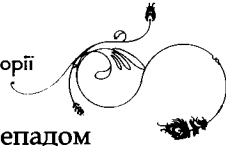
бистості, входження її до суспільства. Процес соціалізації відбувається внаслідок ототожнення особистості спочатку з батьками; пізніше з учителями, референтними постатями, а згодом через усвідомлення власної самоцінності, самодостатності, оригінальності, неповторності в конкретному мікросоціумі.

На думку П.Бергера та Т.Лукмана, ідентичність становить ключовий елемент суб'єктивної реальності. Вона має рефлексивну природу й постає як логічна конструкція, за допомогою якої усвідомлюється процес взаємодії особистості, індивідуума з соціумом, групою.

Розрізняють два основних різновиди ідентичності: 1) персоніфікована, особистісна ідентичність як психологічний феномен (дитина, підліток, зріла людина); 2) колективна, групова ідентичність як соціокультурний феномен (українець, росіянин, поляк, лікар, службовець, бізнесмен, негр, селянин, тощо). Усі типи ідентичностей детерміновані та ініційовані певними соціальними структурами. До ряду таких належать: родина, територіальна громада, релігійна конфесія, клас, етнос, нація, держава.

Концепт «криза ідентичності». Складовою категорії «ідентичність» є поняття «криза ідентичності», без якої ідентичність узагалі не існує. Концепт «криза ідентичності» виникає й входить до медичного та масового вжитку під час Другої світової війни у клініці для реабілітації ветеранів. У зв'язку з поглибленням проблематики ідентичності поняття «криза ідентичності» набуває широкої популярності, що призводить до «розмивання» смислів. Слово «криза», стверджував Е.Еріксон, уживається «в контексті уявлень про розвиток для того, щоб виділити не загрозу катастрофи, а момент зміни».

При усвідомленні групової чи колективної ідентичності ці зміни (криза ідентичності) означають: 1) зниження або усунення тотожності індивідуума з колективною реальністю, певною соціальною структурою; 2) порушення цілісності в ієрархії ідентичностей, яка склалася. Для ілюстрації: криза ідентичності католицизму в добу Реформації означала зміну всієї ієрархії ідентичностей. Криза культурної ідентичності доби премодерну означала початок епохи Ренесансу в Європі. Криза колективної ідентичності зазвичай має вплив на кризу соціальних інститутів. У сучасному суспільстві криза ідентичності культури пов'язана з процесами

дезінтеграції культури, системи вищої та середньої освіти, занепадом академічної та вузівської науки, кризою професійної ідентичності інтелектуалів, зокрема істориків. Отже, криза ідентичності – це передумова для створення нового простору ідентичностей.

Типи ідентичностей. Типології та класифікації ідентичностей обумовлені існуванням різних соціальних інститутів. У спеціальній літературі виокремлюють різні види групової ідентичності: статева, расова, соціальна, культурна тощо. Е.Сміт пропонує наступну типологію видів колективної ідентичності: 1. сімейна; 2. територіальна; 3. класова; 4. релігійна; 5. політична; 6. етнічна; 7. національна; 8. загальнолюдська.

Сімейна (або родова) ідентичність – найпоширеніша, універсальна форма ідентичності. Родина, сім'я утворюють першу соціальну структуру, з якою стикається у своєму житті людина. Сім'я має всеохоплюючий вплив на особистість, об'єднуючи своїх членів. Сімейна ідентичність вступає у конфлікт з особистісною, тобто персоналісною ідентичністю (наприклад, шекспірівські персонажі – Ромео Монтеккі та Джульєтта Капулетті).

Територіальна (або локальна) ідентичність впливає з сімейної, родової. Достатньо поширена в ранньомодерний період, що пояснюється слабкістю, недосконалістю систем комунікацій. Консолідуюча сила локальної ідентичності невелика: регіональні інтереси легко розпадаються на інтереси окремих місцевостей, а останні розпорошуються на інтереси окремих селищ, поселень. Локальна ідентичність виступає каталізатором інших видів ідентичностей.

Класова (або соціально-економічна) ідентичність пов'язана з повсякденною виробничою діяльністю людини. Цей різновид має обмежені можливості через відсутність емоційної привабливості, культурної глибини, а також територіальну розпорошеність класів. Цікаво, що класова боротьба одночасно сприяє та стає на заваді створенню стабільної усталеної спільноти на підставі соціально-економічної ідентичності.

Релігійна ідентичність зіперта на систему цінностей, символів, традицій віри та ритуалів. Релігійна свідомість надто гнучка й пов'язана з конкретною етнічною спільнотою або політичним класом. Світові релігії, як відомо, нехтують етнічними та класовими межами. Хрестоматійні приклади, коли релігійна ідентичність руйнувала, розколювала

етнолінгвістичні спільноти (релігійні війни доби Реформації в Європі, унія в українських землях, церковний розкол у Московії).

Політична ідентичність існує лише в межах державного життя, за умов функціонування повноцінних політико-державних інституцій. Політична ідентичність має інтеграційний характер. Це означає, що заради свого існування вона поглинає інші ідентичності: регіональну (розширюючи її до кордонів держави), релігійну (від культу, обожнювання верховної влади до державної релігії), етнічну (домінуючий етнос як фундамент державності).

Етнічна (племінна) ідентичність, подібно до політичної, має консолідуючий характер, вона охоплює регіональну, конфесійну, інколи соціально-економічну ідентичності. Етнічну ідентичність характеризують такі атрибути репрезентації, як власне групове ім'я, міф про спільних предків (колективна історична пам'ять, родові архетипи), зв'язок із рідним краєм, почуття солідарності у частини населення: «Свята Русь» у московитів XVII ст., «Малоросія» у свідомості українців XVIII-XIX ст.

Національна ідентичність посідає ключове місце в ієрархії ідентичностей. Основною ознакою нації, уважають дослідники, є наявність держави, або навіть усвідомлення етносом її необхідності. Національна ідентичність – складне переплетіння етнічної та політичної ідентичностей. Серед інших атрибутів національної ідентичності домінують такі: власне ім'я, історична територія, спільні міфи й історична пам'ять, масова та політична культури, однакові для всіх юридичні права й обов'язки, загальна економіка, пов'язана з можливостями вільного пересування в межах національної території. Етнічна та національна ідентичності мають схожі характеристики, проте між ними існують й істотні відмінності. Не завжди етнічні спільноти відчують потребу жити на своїй споконвічній території (наприклад, розпорошений єврейський етнос, який зберігає етнічну ідентичність, іммігрантські громади українців у Канаді, США, Росії), через що відсутня економічна єдність, єдиний юридичний кодекс з однаковими правилами та обов'язками для всіх.

Загальнолюдська ідентичність – це різновид групової національної ідентичності.

Концепт «національна ідентичність». Домінантою в різних типологіях ідентичностей виступає національна ідентичність. Дослідники по-різному інтерпретують зміст цього поняття. Одні ототожнюють національну ідентичність з націоналізмом (Е.Сміт), інші – з національною свідомістю та нацією (А.Каппелер), треті розуміють під ідентичністю спосіб життя, комплекс культурних цінностей, правила поведінки, систему інституцій, притаманних певному народу.

Національна ідентичність, на нашу думку, інтегрує цілу низку понять: «нація», «націоналізм», «держава», «національна свідомість». «Ідентичність» – такий самий розумовий конструкт чи ідеальний тип, як «нація», «націоналізм», за допомогою яких описується сукупність реальних подій та явищ, учинки людей. Відповідниками «національної ідентичності» слугують поняття «національний характер», «національний дух», «народний характер», «національна свідомість», що виникають у добу романтизму, як відповідь на універсалістські схеми епохи Просвітництва. Увесь ряд понять вивисує колективну особистість – народність, народ чи соціальні групи, як-от селянство, козацтво, шляхта, аристократія, – котрі й виступають носіями «народного духу», національної свідомості, національного характеру.

Поняття «національна ідентичність» має певні рівні та власну генеалогію. Початкові етапи відповідають невідрефлексованим формам національної свідомості (родова, локальна, конфесійна), сталі форми пов'язані з процесом утворення елітами різних доктрин націоналізму. Національну ідентичність формують націєтворчі процеси й власне нації. У полі зору сучасних дослідників перебувають різні моделі формування національної ідентичності та націй.

1. Західна (або громадянсько-територіальна) модель формування національної ідентичності містить такі компоненти, як історична територія, «рідна земля», що є джерелом історичної пам'яті; політико-юридична спільнота; спільна громадянська масова культура. Ключовим компонентом цієї моделі постають юридичні норми, політичні права та обов'язки.

2. Незахідна етнокультурна модель творення національної ідентичності включає такі маркери, як спільність походження та рідної

культури. Незалежно від того, покидає індивідуум свою спільноту, чи емігрує до іншої, він завжди й повсюди залишається органічним членом тієї спільноти, де народився й несе на собі її відмітку. Етнокультурна модель має такі складові: 1) походження від єдиного предка, тобто всі члени спільноти – сестри та брати, родичі; 2) демократичний (народний) елемент; 3) народна культура. Це означає, що в етнокультурній концепції всі члени спільноти є родичами, братами, сестрами. На відміну від західної, в якій народ сприймається як політичне співтовариство, що підлягає єдиним законам та інституціям, в етнічній концепції народ відіграє морально-риторичну роль, звідси типові апеляції до «волі народу». Якщо у західній моделі ідентичності центральне місце посідає закон, то в етнічній воно належить культурі, мові, традиціям.

Невипадково саме філологи, етнографи, історики відігравали важливу роль на різних етапах розвитку національного руху та формування національної ідентичності, виступаючи у ситуації т.зв. «бездержавності» предтечею державних утворень. Ідея етнічної нації кристалізувалася інтелектуалами завдяки широкому використанню міфів, мовних традицій та історії свого народу. Спільне і відмінне в механізмах формування національної ідентичності простежуються на ґрунті російського та українського минулого.

Російська національна ідентичність: структурна модель А.Каппелера. Запропонована А.Каппелером модель формування російської ідентичності обумовлена низкою чинників. По-перше, йдеться про вирішальну, визначальну роль держави в національному будівництві. По-друге, специфіка російської національної свідомості полягає в тому, що ані Московія, ані Російська імперія так і не відбулися як національні держави. А.Каппелер характеризує ранні форми російської національної ідентичності, що поступово витворювалися й трансформувалися протягом чотирьохсот років (XVI–XIX ст.). По-третє, структури російської національної свідомості визначалися відсутністю т.зв. вертикальної національної ідентичності та одночасним існуванням трьох російських ідентичностей. Причини цього феномену А.Каппелер пояснював: 1) повільним соціально-економічним розвитком російського суспільства; 2) усталеною поляризацією соціуму; 3) довготривалим існуванням

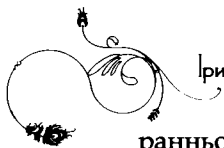
кріпацтва; 4) неписьменністю мас; 5) слабкою урбанізацією; 6) браком політичної активності. Усі ці обставини стримували соціальну мобілізацію російської етнічної групи, заважали комунікації між різними соціальними стратами.

Перший крок у процесі формування російської національної ідентичності (початкової форми національної свідомості) А.Каппелер пов'язує з добою утворення централізованої держави та кристалізації політичної ідеології. Створена Іваном IV і московськими книжниками політична ідеологія характеризувалася трьома складовими: 1) династичною; 2) імперською (або територіальною); 3) релігійно-політичною. Територіальна складова нової політичної ідеології, представлена концептом «руська земля», слугувала обґрунтуванням політики «збирання земель» (у тому числі золотоординських – після підкорення Казанського та Астраханського ханств). Третій компонент політичної ідеології централізованої держави – православ'я.

Офіційна ідентичність, на думку А.Каппелера, має бути з культурної перспективи «анаціональною» й толерантною відносно інших релігій. Місіонерська активність православної церкви була дещо обмеженою, що дало державі змогу співпрацювати з регіональною мусульманською елітою. Політична ідеологія російської держави, котра скристалізувалася у XVI ст., зберігала свої засадничі риси аж до XIX ст.

Наступний тип ідентичності А.Каппелер визначає як народну, етнорелігійну. Вона виникає у XVII ст. через загострення почуттів ксенофобії й православної ідентичності після Смути та внаслідок посилення контактів з Європою. Проявом нової етнорелігійної ідентичності став міф про «Святу Русь», котрий (як ідея й політична ідеологія) складався з трьох елементів: православ'я, династія, імперія.

Отже, на перший план виступає не династія чи територія, а конфесійний чинник Один із лідерів розколу – протопіп Авакум – сформулював не лише релігійні ідеї, але розгорнув протонаціональні концепції, що ґрунтувалися на таких цінностях, як російська мова, культура та народ. Згодом ці ідеї були «перехоплені» націоналістичною опозицією реформам Петра I. На думку А.Каппелера, релігійний варіант

ранньої російської ідентичності зберігався аж до XIX ст. і мав вплив на слов'янофілів.

Третій тип національної свідомості репрезентовано національною ідентичністю російської інтелігенції, яка виступала таким собі відповідником «середнього класу». У пошуках національної ідентичності протягом XVIII–XIX ст. вона продукувала різні політичні ідеології. Духовним підмурком слугували ідеї європейського Просвітництва, патріотизм 1812 р., стандартизація норм літературної російської мови, розвиток белетристики, історіографії, а також ідеали романтизму та лібералізму.

Декабристи – перша опозиційна група, котра живила національну ідеологію як певну альтернативу самодержавству. У пореформений період виникають доктрини націоналізму в таких формах, як панславізм, мовний російський шовінізм, конституційний націоналізм. Утім, російський націоналізм, на думку А.Капелера, чим більше відвертався від лібералізму, демонструючи типові риси інтегрального націоналізму (агресивного та антисемітського). Реакційний характер російського націоналізму дискредитував його в очах ліберальної та народницької інтелігенції, яка здебільшого орієнтувалася на революційні ідеали й рухи.

Таким чином, три варіанти російської національної свідомості (етнотериторіальна ідентичність, етноконфесійна ідентичність, національна ідеологія) існували пліч-о-пліч аж до самого кінця Російської імперії. Вони так і не злилися в єдину вертикаль сучасного націоналізму. Причину цього А.Капелер убачає в «подвійному розриві» між державою і суспільством та між елітою й масою населення. Лише в період тиранії Й.Сталіна та Великої Вітчизняної війни, на думку дослідника, «політична ідеологія держави злилися з сучасним націоналізмом та об'єднала більшість росіян у сучасну націю». Звісно, деспотичний сталінський режим не міг дозволити національний рух, окремішній від держави. Проте останні події, писав А.Капелер у 1993 р., засвідчили, що «запізніла російська нація ще не вичерпала можливості свого націоналізму». У цілому модель російської ідентичності А.Капелера має структурний характер і постає у вигляді трьох окремих національних ідентичностей – державної, народної та ідентичності середнього класу (інтелігенції).

Модель української національної ідентичності. Її можна уявити як вертикальну динамічну структуру. Поступова зміна та ускладнення (від простих до складних, інтегрованих) типів ідентичності відбувалися на тлі соціокультурного поступу та через механізм кризи ідентичності.

Початковий етап формування української ідентичності (етнокультурна матриця), зумовлений кризою конфесійної, етнорелігійної ідентичності, припадає на період першого культурно-літературного відродження (кінець XVI – середина XVII ст.). Соціокультурними передумовами, що призвели до кризи ранньої форми національної ідентичності, були: 1. виникнення річпосполитського імперського проекту; 2. церковна унія; 3. ескалація польсько-латинського-католицького культурного та соціального впливів; 4. потужний братський рух (як альянс реформаційних рухів в Європі); 5. козацькі війни/виступи як фактор культурно-політичної дестабілізації в українських землях.

Релігійна ідентичність виступала відповідником національної ідентичності у соціокультурних практиках цієї доби. Прізвища на зразок Русин, Роксолан, Рутенець (Павло Русин, Станіслав Оріховський-Роксолан) стали синонімами слів «православний», «християнин». С.Оріховський цілком усвідомлював свою етноконфесійну ідентичність, коли писав: «Я русин і похвалюся цим, і залюбки про це заявляю, пам'ятаючи про свій ... рід, руську кров, місце, де народився й виріс». Криза етноконфесійної форми ідентичності означала втрату відчуття цілісності свого культурно світу, системи цінностей, символів, що супроводжувалося порушенням почуття тотожності індивідуума з соціальними інститутами (родиною, громадою, групою, церквою, державою). Проявом кризи етнокультурної ідентичності українського населення було тотальне покатоличення вищих станів – магнатів та шляхти. Перетворення козацтва – захисника православ'я та свободи – на конструктивну, динамічну силу українського соціуму свідчило про конфлікт соціальних страт із владою, державними структурами. Криза конфесійної ідентичності знайшла віддзеркалення в полемічній літературі, релігійних дебатах між прихильниками унії та оборонцями православ'я. Отже, на даному етапі домінував тип національної свідомості у вигляді численних (подвійних) лояльностей,

тобто українська культурна верства – носій національної ідентичності – одночасно мислила себе і русинами, і поляками.

Другий етап формування української національної ідентичності був пов'язаний із кризою етносоціальної ідентичності українства (середина XVII – середин XVIII ст.). Причинами її були наступні чинники: 1. перехід українських земель під владу московського царя, що мало наслідком розв'язання в Наддніпрянській Україні релігійного питання; 2. формування козацької старшини як провідної верстви, еліти суспільства; 3. соціальні й політичні кризи доби Руїни; 4. поступова втрата автономного статусу (Малоросійська колегія, наказне гетьманство, реставрація гетьманства), що впливало на трансформацію структур національної свідомості українства.

Унаслідок цих процесів на зміну ієрархії подвійних лояльностей приходить принцип виключної ідентичності. Скасування автономії (Запорізька Січ – 1775 р., інститут гетьманства – 1764 р., полковий устрій – 1783 р.) мало своїм наслідком формування ідеології автономізму (представники української еліти Лівобережжя усвідомлювали себе малоросами/українцями). Щоправда, для цієї доби характерним було існування перехідних типів ідентичності. Етнотериторіальна ідентичність панувала до 1764 р., поступившись етносоціальної формі, котра збіглася з епохою «шукування» козацькою старшиною статусу російського дворянства та «документальною лихоманкою», яка супроводжувала ці процеси. Перехід української еліти на службу Російській імперії сприяв трансформації перехідної форми етносоціальної ідентичності в етнорегіональну ідентичність («я – малорос»).

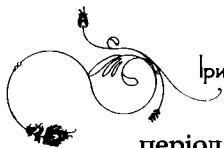
Третій етап у формуванні національної свідомості українства пов'язаний із кризою культурної ідентичності (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Дезінтеграція українського традиційного суспільства призвела до занепаду культурного життя в українських землях, і як наслідок – кризи освіти, шкільництва, пониження статусу Києво-Могилянської академії до суто духовного навчального закладу. Наприкінці XVIII ст. відбувається остаточне перетворення України на культурну провінцію Російської імперії. Відтік освіченого класу на імперську службу знекровлював інтелектуальний потенціал українства. В українському суспільстві

почав народжуватися новий культурний рух у формах збирання історичної спадщини, наукових практик статистичного і топографічного описів земель. Розпочинається велика фольклорна-етнографічна діяльність, стандартизація української мови – як під гаслами космополітичного просвітництва, так і національно спрямованого романтизму.

У структурах української національної свідомості співіснують ієрархії численних лояльностей і виключної ідентичності. Невипадково І.Лисяк-Рудницький убачав відмінності в ідентичностях українців сходу й заходу. Українці Галичини мислили за принципом виключної ідентичності. Тут лінія, що розділяла поляків та українців, «була чітка і ясна», а відтак, «треба було бути або поляком, або українцем, але не обома відразу». Для українців «середньо-східної України» характерні були «гібридні форми національної ідентичності» з «мінливою та розпливчатою» російсько-українською диференціацією. Участь українців у російській політичній та культурницькій діяльності не виключала «залишкової української свідомості». Отже, у структурах масової свідомості українців Російської імперії переважав принцип подвійної лояльності («гібридної ідентичності»). Окрім нечисленної групи «самовідданих патріотів», за словами І.Лисяка-Рудницького, «прихований комплекс українця жив у душах величезної кількості на вигляд покірних “малоросів”». Типовим продуктом «розколотої» національної свідомості була поява першої політичної програми українства, у свідомості її творців – кирило-мефодіївців – співіснували загальнослов'янські та українські лояльності. Носіями суто української ідентичності були нечисленні «самовіддані патріоти», учасники громадівського руху в Наддніпрянській Україні.

До розвинутих форм національної свідомості відносять національну ідеологію, що була сконструйована активними інтелектуалами. Національна ідеологія, уважає І.Лисяк-Рудницький, проходить певні фази еволюції: спочатку «м'яка форма» націоналізму у вигляді патріотизму, котрий репрезентував М.Драгоманов, наступна фаза – ідеологія самостійництва М.Міхновського, завершальна – доба інтегрального націоналізму Д.Донцова. У політичній лексиці кінця XIX ст. поняття «націоналізм уживалось як тотожне, однозначне з активною національною свідомістю та патріотизмом». Напередодні Першої світової війни та в

період Української революції 1917–1921 рр. «під націоналізмом стали здебільша розуміти самостійництво». У 1920-х рр., коли ідеологічна течія прийняла назву «націоналістичної» та перетворилася на організований політичний рух, «націоналізм» у політичній і соціологічній літературі став відомий під назвою «інтегрального» (І.Лисяк-Рудницький).

Література:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – Москва, 1995.
2. Гройс Б. Поиск русской национальной идентичности // Вопросы философии. – 1992. – №1.
3. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.1.
4. Лисяк Рудницький І. Націоналізм // Там само. – Т.2.
5. Оленченко В.С. Проблемы идентичности в России 30–40-х годов XIX века // Национальная психология и приемы её исследования: Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1991.
6. Рикер П. Герменевтика: Этика: Политика: Московские лекции и интервью. – Москва, 1995.
7. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. – К., 1994.
8. Толстой А. Незвестный классик // Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – Москва, 1996.
9. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – №10.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – Москва, 1996.
11. Kappeler A. Some Remarks on Russian National Identities (Sixteenth to Nineteenth Centuries) // Ethnic Studies. – 1993. – Vol.10.

Інтелектуал

Культурно-національні типи інтелектуала. У сучасній літературі фіксується відхід від спрощеного розуміння інтелектуала, ототожнювання його з представниками «вільних професій» – журналістом, письменником, ученим, або юристом, політиком, бізнесменом. Інтелектуал, насправді, той, хто живе напруженим інтелектуальним життям, маркерами якого стали свій мовний код, специфічна поведінкова модель, зовнішній вигляд, стиль життя та мислення, коло читання, спілкування, політична культура, незалежна громадянська позиція. Справжній інтелектуал має

свою особливу життєву і професійну мотивацію та волю протистояти колективним упередженням, ілюзіям, сам виступає творцем соціальної міфології у вигляді політичних ідеологій, наукових програм, культурних проєктів, правових норм, моральних стандартів.

Інтелектуальний клас (термін Ж.-Ф.Ліотара) представлений різними типами інтелектуалів. Так, П.Бурдьє розрізняє інтелектуала-спеціаліста з конкретних питань; фахівця «на всі руки»; інтелектуала-одинака, таку собі міфічну постать; інтелектуала-менеджера. Р.Коллінз ідентифікує ще один тип – «інтелектуальний герой» (або геній). В українському інтелектуальному просторі його роль належить Т.Шевченкові, а образ інтелектуала-менеджера блискуче репрезентує М.Грушевський. Інтелектуал-одинак відразу викликає в уяві образ типового інтроверта, зануреного у свій внутрішній світ, не стільки на словах, скільки в думках, зосередженого не на зовнішній поведінці, учинках, а внутрішній роботі мислі. Це знайомий в українській культурній традиції тип «сковородинської людини».

Образ інтелектуала має культурно-національні ознаки/характеристики і є ситуативним. Французький інтелектуал усвідомлює себе як опонента, таку собі протизагугу владі, і своє завдання вбачає у символічній боротьбі за справедливість, демократію, ліберальні цінності (Н.Кауппі). Образ англо-американського інтелектуала у зображенні Р.Гофштадтера та С.Колліні має «антиінтелектуальний» характер. Англосаксонському інтелектуалові, на протизагугу французькому, були властиві насамперед здоровий глузд, а не «політична запальність», прагматичний емпіризм, а не абстрактний раціоналізм, іронія замість патетики. На думку В.Дюваля, через зникнення «великих наративів», що поступилися «особистому знанню», місце «інтелектуала-універсала» посів технік, фахівець, університетський професор. Для російського інтелектуала характерні майже повна сублімація його духовно-інтелектуального потенціалу у творенні релігійно-філософських та соціально-політичних утопій, прояв небаченого злету духу, жертвності, моральності й водночас розмах стихійно-деструктивних дій, акультурних рухів (як політичний тероризм, тоталітаризм, репресії).

В українській культурній свідомості протягом тривалого часу витворювався та культивувався образ українського інтелектуала як

носія національної ідеї, історична та моральна місія котрого полягала у пробудженні самосвідомості рідного народу. Політична поведінка інтелектуала була підпорядкована українським інтересам й зумовлена національною ідеологією. Протистояння владі в діях та життєвих сценаріях здебільшого набувало форм культурної, моральної або мовної опозиції до режиму – імперського, радянського, пострадянського тощо. Типовими рисами українського інтелектуала є надмірна ідеологізація культурних практик, емоційна екзальтація та брак політичної волі, вождизму, особистісної харизми, апеляція до «свідомості споминів», котра обернена в минуле. Образ українського інтелектуала, що сформувався в масовій свідомості й став «стереотипом» для всієї країни, відтворює Г.Касьянов: «Людина цілком визначеного стилю життя, поведінки, манери одягатися, матеріально-культурних потреб. Охайний одяг, борода або вуса, окуляри, чемна поведінка, увічливість». Головною ж функцією українського інтелектуала, уважає дослідник, було створення «духовно-культурних цінностей» та сприяння «соціокультурному прогресу суспільства».

Важливий чинник українського духовно-інтелектуального життя XIX– XX ст. – надмірна його політизація в межах сильних політичних режимів, якими були Російська та Австро-Угорська імперії. І.Лисяк-Рудницький вивів історичну закономірність, згідно з якою у країнах, котрі не мають свободи, існує тенденція до «ідеологізації» політики й водночас до «політизації культури та духовного життя». Він розкрив механізм дії цієї закономірності й верифікував його на матеріалах новітньої інтелектуальної історії Росії та України: «Де громадські прямуювання не можуть виявитися в легальній, практичній діяльності, там вони звертаються в царину теоретичних програм й ідеологій. У цих умовах творці та носії культурних вартостей вирощують в собі сильне почуття свого громадянського покликання. Сказане стосується в рівній мірі російського та українського суспільства у XIX ст.». Утім, дослідник убачає між ними «важливу різницю»: «Росіяни хоч підвладні деспотичному режимові, були членами самостійної й могутньої нації і не мали підстав скаржитися на якісь специфічно національні кривди», через те їх духовна енергія «зосереджувалася головне на будіванні соціальних або теократичних

утопій»; українці вважали за обов'язок «відстоювати права своєї країни на відрубне національне існування».

Спостереження І.Лисяка-Рудницького щодо особливостей духовно-інтелектуально життя українців дають поштовх для пошуків інших закономірностей. Дійсно, якщо в умовах несвободи, політичних утисків духовна енергія російських інтелектуалів була спрямована на створення релігійно-філософських та соціально-політичних утопій, то культурні зусилля українських інтелектуалів зосереджувалися на справі оборони історичного буття рідного народу, його національно-політичної ідентичності. В умовах політизації духовно-інтелектуальної сфери українства відбувався процес сублімації вітчизняної культури в національну ідею. Через брак державності, механізмів інституціоналізації національних форм освіти, науки, літератури, мистецтва, інтелектуальних і громадських рухів культура перетворюється на національну ідею та психологію. Виникнення цілих груп різноманітних інтелектуальних співтовариств на українських теренах формувало душу й тіло культури протягом усього «довгого ХІХ ст.».

В умовах тривалої бездержавності та інституціональної нелегітимності культурно-освітніх установ осередками духовно-інтелектуальної праці в Україні виступали аристократичні салони, панські маєтки, резиденції вельмож-меценатів, літературно-філософські гуртки, таємні організації, масонські ложі, громади, земляцтва в імперських столицях, гміни тощо. Носіями культурно-національних цінностей та традицій, осередками інтелектуальної праці, активної громадянської позиції виступали українсько-старшинські родини, фамільні клани, покоління яких давали яскравих представників національної культури, науки, мистецтва, громадської думки, літератури, історіографії. Варті уваги харизматичні українські роди Марковичів-Маркевичів, Максимовичів-Тимківських, Репніних-Волконських-Розумовських, Білозерських-Кулішів, Драгоманових-Косачів, Ханенків-Терещенків, Антоновичів, Грушевських-Шамраїв та ін. Таке розмаїття форм інтелектуальних співтовариств, родинно-сімейно-сусідських, культурно-громадських, науково-корпоративних, освітніх об'єднань і груп створювало умови для використання цих локальних, відкритих і динамічних інтелектуальних

об'єднань для легітимації саме українських форм науково-освітніх практик в імперському культурному контексті.

Модель біографії (українського) інтелектуала. Книга С.Павличко «Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського» (Київ, 2000 р.) дає багатий матеріал для конструювання нової моделі біографії українського інтелектуала. Вона відтворюється на підставі джерел, архівів, життєпису, творчого доробку видатного діяча української культури, науки, громадської думки, людини, усебічно обдарованої, високоосвіченої, справжнього ерудита – А.Кримського. Отже, йдеться про модель вивчення біографії вченого в контексті культурно-інтелектуальної історії України. Біографічна конструкція ґрунтується на таких прийомах: 1. зіставлення наукових та літературних текстів, у традиційних біографіях учених перевагу зазвичай надавали саме науковим текстам; 2. психологізація оповіді, занурення у внутрішній світ героя, вивчення його психічних станів, рефлексій, відхилень, взаємин із близькими, родичами, друзями, жінками, колегами, співробітниками, підлеглими; 3. відтворення в біографії широкого культурного контексту, історії літератури, науки, духовного життя Росії, України, Європи доби модерну; 4. включення у тканину біографічної оповіді про яскравих особистостей її культурних двійників/аналогів (у даному випадку йдеться про представників гомоеротики у житті та творчості О.Вайлда, М.Кузьміна, В.Соловйова).

Людина «нестримних емоцій і пристрастей». Складовою моделі є загальна канва творчого життя та кар'єрного зростання інтелектуала. С.Павличко піддає аналізу різні напрями й сфери інтелектуальної діяльності А.Кримського як літератора, поета, філолога, історика, політичного мислителя, організатора науки. Так, його наукові інтереси в галузі іраністики, арабістики, тюркології простежуються в контексті еволюції сходознавства від романтично-літературного орієнталізму до академічних форм у вигляді наукової дисципліни, фундатором якої в Україні й виступає А.Кримський. Стан сходознавства в Росії та Україні С.Павличко розглядає на тлі європейської науки, починаючи від С. де Сасі до Е.Ренана.

Наступний компонент моделі біографії інтелектуала – це його внутрішній світ, психічні стани, хвороби, фобії, що характеризуються в термінах «нейротизм», «невроз» («істерія»). У поведінці та думках А.Кримського присутні такі ознаки «нейротизму», як постійний неспокій, сум'яття, відсутність внутрішнього комфорту, злагоди з собою, до цього додаються біль у серці, головний біль, і стан, коли заняття стають єдиними ліками. Невротизм А.Кримського супроводжувався депресіями, кризовими періодами, навіть суїцидними настроями.

Примітно, що А.Кримський, як інтелектуал, мав власну рефлексію щодо свого невротизму («нейротизму»), хоча рідко себе контролював. С.Павличко говорить про таку його рису, як здатність до «безжального самоаналізу», тобто він мав сміливість описувати свої нервові стани та відчуття, духовні травми, нервові зриви, переживання знаходили віддзеркалення в його художній і навіть науковій творчості. Отже, була потреба виговоритися, висповідатися, а листи, вірші, романи слугували формою сповіді, завдяки творчості він займався «самолікуванням», власною «психотерапією». Словом, «нейротизм» А.Кримського сприймається у широкому культурному сенсі не як хвороба чи клінічний діагноз, а стан душі, мотор творчості вишуканого інтелектуала, такий собі знак, «маркер епохи». Усі талановиті люди, зауважує С.Павличко, – невротики. Як відомо, вони зосереджені здебільшого на своєму внутрішньому стані, власних переживаннях, творчості. Це означає, що інтелектуал – типовий інтроверт, сконцентований на внутрішній роботі з продукування ідей, а екстраверт, який зорієнтований назовні, ці ідеї лише використовує (К.Леонгард).

Водночас «невротизм» постає як метафора, певна ознака часу та культури модерну. Невроз у літературі, за визначенням С.Павличко, це «риси модерності», «частина декадансу». А.Кримський же виступає представником модернізму в українській літературі. Саме в такому сенсі інтерпретує творчість іншого українського інтелектуала доби модерну – історика М.Грушевського – дніпропетровський дослідник В.Вашенко. Спираючись на листи, автобіографії, щоденники, мемуари М.Грушевського, він сприймає неврастенію не як хворобу, а символ епохи, знак обраності та вишуканості, форму усвідомлення інтелектуалом навколишнього світу

через власне сприйняття, внутрішнє «я». Гра довкола неврастенії – не лише мода доби модерну, це одна з форм індивідуалізації світу, людської свідомості, перетворення індивідуального, особистісного на цивілізаційні цінності наступної епохи. Нині ототожнення психологізму, психоаналізу з модерном стає нормою, стандартом професійності. На думку В.Агеєвої, «модернізм з його індивідуалізмом, психологізмом, інтелектуалізмом теж не з'явився (як здавалося багатьом тодішнім ревнителю народності) цілковито чужим, імпортованим, геть екзотичним явищем на пресловутому «рідному ґрунті»».

Складовими моделі біографії інтелектуала, запропонованої С.Павличко, є типи сексуальності, національна ідентичність, стиль наукового мислення.

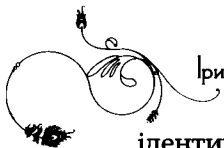
Сексуальна ідентичність. Цікаво, що саме неврозом, невротизмом А.Кримського С.Павличко пояснює особливий (периферійний) тип сексуальності історика та його українськість. Периферійна сексуальність, або «інакшість», А.Кримського означала невротичну самотність, негаразди, невміння вжитися у звичне середовище. Невроз – це хворобливий стан, депресії, внутрішні конфлікти, душевні розлади, самоневдоволення, відсутність внутрішнього душевного комфорту, з одного боку, з іншого – глибоке занурення вченого в наукову роботу, художню творчість як спосіб позбутися своїх вад, постійних думок про себе, свою інакшість, своєрідна втеча від особистих проблем. Неврози, істеричність, душевний неспокій А.Кримського автор пояснює його «інакшістю», радше рефлексією з приводу своєї «інакшості», пов'язаною з притаманним історичу «периферійним типом сексуальності». Відображення гомоеротичних уподобань А.Кримського С.Павличко знаходить повсюди – у його зашифрованої, «перелицьованої» поезії (на зразок перських поетів-дервішів, так само орієнтованих на еротичні форми сексуальності), у листуванні з рідними, колегами, друзями, приятелями, однодумцями й, особливо, у художній творчості – оповіданнях та романі «Андрій Лаговський», у літературних образах убачаючи пряму авторську проєкцію власних почуттів, страждань, образ та поразок.

Дійсно, модель біографії інтелектуала має включати його «сексуальну біографію» (заслуга С.Павличко – у «сексуалізації літератури», вона

спирається на англомовні дослідження «Сексуальний лабіринт Миколи Гоголя», Т.Шевченка та ін.), такі психоаналітичні маркери, як шлюбні, гетеро-, гомосексуальні, чи то периферійні типи сексуальності. Уважається, що буржуазне суспільство дев'ятнадцятого та наступного двадцятого століття було й залишається суспільством всіляких збочень. Влада через певні механізми привласнила таке суспільство, помножує і тиражує різні форми сексуальності, влада та розваги одне одного підсилюють. Сучасне суспільство, на думку М.Фуко, переповнене найрізноманітнішими типами та формами сексуальності, котрі виявляються відповідно віку: сексуальність немовляти, дитини, підлітка, юнака, зрілої людини. У суспільстві існують периферійні або маргінальні типи сексуальності, пов'язані з різними видами пристрасті та еротичними практиками (педофіли, гомосексуалісти, фетишисти, геронтофіли). Водночас сексуальність, уважає М.Фуко, виявляється в різних соціальних відносинах: начальник-підлеглий, учитель – учень, лікар – пацієнт. Сексуальне забарвлення мають стосунки між колегами («службовий роман»), у творчих колективах – «тусовках» богеми, на відпочинку, у відрядженні, інших побутових, життєвих ситуаціях, тобто сексуальність побутова (дім, школа, тюрма, клініка, університет, офіс, офіційна установа). «Розмноження» сексуальності, констатує М.Фуко, відбувається «через розповсюдження влади». У такому контексті гомосексуальність не виняткова, а лише «регіональна» форма сексуальності у сукупності інших. Той факт, що гомосексуальна стихія пронизує всі сторони життя, творчості інтелектуала, його свідоме й несвідоме, пояснюється тим, що це є особливий персонаж, із «відповідним минулим, історією, дитинством, характером, формою життя». Усе, чим він є, у цілому не існує окрім його сексуальності, сексуальність такої людини присутня «в ній повсюди, є підбивкою всієї його поведінки, оскільки вона є його утаємниченим і вкрай активним принципом». Перверсійна (спотворена) форма сексуальності, запевняє М.Фуко, «безсоромно викарбувана на його обличчі й на тілі, оскільки вона є таємницею, яка протягом усього часу себе видає». Словом, гомосексуаліст – це не гріхозна природа, а інакша «особлива природа».

«Самоукраїнізація» інтелектуала. Важливу складову біографії інтелектуала становить його національна ідентичність. Національна

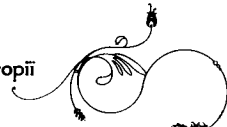

ідентичність А.Кримського містить різні компоненти (гібридна, як сказав би І.Лисяк-Рудницький). Російський пов'язаний із російською мовою, мовою освіти, наукового та приятельського спілкування, а також із повагою вченого до російського сходознавства, філології й діячів політичного руху, зокрема А.Герцена та М.Бакуніна. Водночас російський компонент національної ідентичності А.Кримського, уважає С.Павличко, завдавав йому болю, на відміну від інших компонентів, ним самим штучно вигаданих. До останніх належить білоруська ідентичність (яку він пов'язував із походженням своєї матері, «уважав себе частково білорусом із материнського боку»). Ця ідентичність простежувалася в інтересі до білоруської етнографії та створенні «білорусистики» як повноцінної наукової дисципліни. Наступний компонент національної ідентичності – кримськотатарський, котрий дедалі набирає ваги. Отже, національна ідентичність А.Кримського – це ідеальна конструкція, що включала «і російський, і український, і білоруський, і кримськотатарський компоненти».

Центральне місце у цій ієрархії ідентичностей А.Кримського посідала українська, котра «містила найбільше почуття і пристрасті». Саме українську ідентичність С.Павличко пов'язує з «нейротизмом» А.Кримського, вона «викликала стан, схожий до неврастенії»: почувши українську пісню на вокзалі, А.Кримський невтішно ридав, а потім описував свої сльози в оповіданні «Psychopathia nationalis» (написане 1890 р., опубліковане 1895 р.). Українство А.Кримського-історика С.Павличко кваліфікує як «форму неврозу».

Специфіка національної ідентичності історика-орієнталіста полягає в його «самоукраїнізації». Свою українську ідентичність А.Кримський творить власними руками, «інтелектуальними зусиллями і почуттями», встановлює її не по крові, стверджує авторка, а за вибором. А.Кримський не є українцем за походженням, мати у нього українка польського коріння з Волині, батько ж походив зі зросійщеного кримськотатарського роду, був нащадком мули.

Українськість (національне почуття) А.Кримського мали не лише генетичне, а й політичне підґрунтя. На прикладі цього діяча постає проблема конфлікту «неукраїнської крові» та «політичного українства».

Українство А.Кримського, як більшості вітчизняних інтелектуалів, на думку дослідниці, мало здебільшого політичну спрямованість. В Україні, де була офіційно заборонена політична діяльність, саме літератори, письменники, історики виступали в ролі політичних мислителів та ідеологів національного руху. Це означало, що культура та наукова думка були надміру заполітизованими. Українськість А.Кримського зумовлювалася його психофізичним станом. За темпераментом він був «максималістом і радикалом», адже культурно-психологічний парадокс його природи полягав у тому, що в умовах імперської свідомості Росії його національні почуття, його «неросійськість» сприймалися як вияв свободи, вивільнення творчої особистості. Націоналізм А.Кримського – це «форма свободи». Він «українець» не за походженням, а «за вибором», «націоналіст не за кров'ю, а за переконаннями».

«Українськість» А.Кримського, його національні почуття, політичні уподобання проходили певні фази. Перша – це знайомство з мовою. Наступна «інтелектуальна й політична фаза самоукраїнізації» пов'язана з навчанням у колегії П.Галагана. Вирішальний вплив на формування українськості А.Кримського мав відомий культурно-громадський діяч, старогромадівець П.Житецький. Викладаючи в колегії П.Галагана, він виховував у своїх учнів відчуття українськості, давав їм поради, що не втратили сенсу й понині: «Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте першорядними вченими й пишіть ваші праці по-українському. Тоді поневолі й чужі вивчатимуть українську мову, щоб знайомитися з вашими працями». Третя фаза у формуванні української ідентичності, на думку дослідниці, припадає на 1890-ті рр. Це був період співпраці А.Кримського з галицькими виданнями, дискусій із М.Драгомановим, політичного самовизначення між ідеалами народовців та радикалів.

Національно-політичні хитання А.Кримського між різними політичними течіями С.Павличко схильна пояснювати його нервовістю, «національним неврозом». Із 1890-х рр. він пройшов «помітну політичну еволюцію»: від «націоналістичного народництва і русофобства» під впливом М.Драгоманова, І.Франка, М.Павлика переходить на позиції «націоналізму, позначеного широтою ліберальних і демократичних поглядів», швидко розчаровується в київських українофілах, яким

бракувало сміливості, радикалізму й урешті не сприймає аполітичне культурництво старогромадівців. Як невротик, натура динамічна та радикальна А.Кримський переходить на позиції сепаратизму, «який мав виразний відтінок націоналізму й соціалізму». Його не влаштував демократичний лібералізм та федералізм М.Драгоманова, він не сприймав ілюзій відносно проектів федерації з Росією та ідею спільної боротьби українських і російських революціонерів.

Стиль мислення історика-орієнталіста. Стиль наукового мислення А.Кримського мав амбівалентну природу, органічно поєднував загальне й унікальне, спеціально-наукові та особистісні риси філолога, історика, ученого-сходознавця. Творчість А.Кримського цілком вписувалася в європейський та російсько-український сходознавчий контекст. Як орієнталіст він вийшов з російської сходознавчої школи, яка, своєю чергою, спиралася на традиції європейського сходознавства. Канонам для А.Кримського слугували твори С. де Сасі та Е.Ренана. Одночасно сходознавчі студії А.Кримського вирізняв «український акцент». Ще в 1890-х рр. він публікував у галицькій пресі тексти східних авторів українською мовою. На момент заснування ВУАН А.Кримський виступив ідеологом і фундатором циклу сходознавчих дисциплін в Україні.

Важливою рисою стилю мислення А.Кримського, подібно більшості українських істориків, була «філологічність», домінування бібліографічно-джерелознавчих жанрів. «Якщо спеціальністю і методологією Кримського була філологія, то бібліографія була його пристрастю», – констатує С.Павличко. Його історії арабів, Туреччини, Персії були «вкрай філологічні, в їхньому центрі передовсім стояли джерела та їх коментування», такі «історії передбачали велику увагу до мови, літератури, археографії». Усяка його праця «починається описом і коментуванням джерел, а часом ними й обмежується», бібліографічні розділи домінували над історичними або історико-літературними, у переліках та описах джерел нерідко «губився головний об'єкт аналізу».

Ще одна риса стилю мислення А.Кримського, властива й іншим українським історикам, – нелюбов до теорій, узагальнень, систематичних описів, складних конструкцій: «Жодних теорій, самі тільки факти – так можна окреслити кредо Кримського». Він був зосереджений не на

сучасних політичних, економічних, культурних і літературних процесах, а здебільшого на вивченні джерел і старожитностей, перекладах та історії написання текстів, словом, виступав прибічником вивчення класичних епох історії Сходу, а не сучасності.

Типовою ознакою стилю мислення А.Кримського слугує фрагментарність, незавершеність, недоговореність, що є зворотною стороною унікальної ерудиції, неабиякої обізнаності з предметом історика-орієнталіста, поліглота. Володіючи широким знанням, А.Кримський не завжди вмів сконцентруватися на одній темі, певному аспекті («не міг систематизувати власних знань», «систематизувати їх у цілісне завершене дослідження»). «Більшість його праць залишилися незавершеними, недописаними, а ті, що дописані, «слабують на фрагментарність».

Специфічною властивістю стилю мислення А.Кримського була підвищена саморефлексія – усе, що вчений писав, «він завжди писав про себе». У художніх творах А.Кримський відображав власні наукові заняття та інтереси, описував механізми наукової творчості. Натомість у наукових працях знаходять відображення емоції, сексуальна ідентичність та політичні алюзії історика. Як дослідник він звертався до таких маловідомих сюжетів, як релігійні еротика та гедонізм. Зокрема, суфії-дервіші були для нього «зразком самоідентифікації», а їх насичене духовне життя, зовнішня аскеза, амбівалентність мови, де перепліталось еротичне і духовне, зумовлювали інтерес А.Кримського до суфізму. Суфії-поети, які приховували свої еротичні вподобання під маскою звичайного аскетизму, виснаженням плоті, належали до найулюбленіших поетів вченого.

Як для українського історика характерною ознакою стилю мислення була надмірна політизація. Про що б не писав А.Кримський, «він завжди писав про політику». Усі його художні, критико-публіцистичні, наукові праці мали «політичний підтекст». С.Павличко наводить промовистий приклад, коли в одній своїй статті арабською мовою А.Кримський доводив ідею самостійності, самодостатності української мови, котра відрізнялася від російської, мала свою історію, і якою говорить 30 млн людей.

Модель нового типу біографії інтелектуала, запропонована С.Павличко, включає такі компоненти, як аналіз психоемоційного стану, сексуальна орієнтація, національна ідентичність, стиль наукового

мислення, що модернізує й удосконалює практики біографічного письма. Така модель цілком відповідає викликам часу, ознаками якого є антропоцентризм та міждисциплінарність.

Література:

1. Агеева В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму. – К., 2003.
2. Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (Реконструкція одного надпису – сеанс прочитання автобіографії М.Грушевського. – Дніпропетровськ, 2002.
3. Дюваль У. Утраченні ілюзії: інтелектуал во Франції // Республіка словесності: Франція в мировій інтелектуальній культурі. – Москва, 2005.
4. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993.
5. Каупті Н. Соціолог як мораліст: «практика теорії» у П'єра Бурдьє і французька інтелектуальна традиція // Нове літературне обозріння. – 2000. – №45.
6. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2008. – №1.
7. Коллінз Р. Соціологія філософій: Глобальна теорія інтелектуального змінення / Пер. с англ. Н.С.Розова. – Новосибірськ, 2002.
8. Леонгард К. Акцентуованні особистості. – Москва, 1987.
9. Лютар Ж.-Ф. Інтелектуальна мода / Пер. с фр. О.Туркіної [Електронний ресурс]: <http://kassandrion.narod.ru/commentary/11/2lyotard.htm>
10. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000.
11. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности: Работы разных лет. – Москва, 1996.
12. Хапаева Д. После інтелектуалов // Республіка словесності: Франція в мировій інтелектуальній культурі. – Москва, 2005.
13. Collini S. Intellectuals in Britain and France in the Twentieth-Century: Confusions, Contrasts – and Convergence: Intellectuals in Twentieth-Century France: Mandarins and Samurais / Ed. J.Jenkins. – New York, 1993.
14. Hofstadter R. Anti-Intellectualism in American Life. – New York, 1963.

Історична свідомість

Історична свідомість – це «первісна духовна матерія» і одночасно необхідна передумова функціонування й розвитку історичної думки та науки. Визначально рисою історичної свідомості постає проблема історичного часу. Експлікація даного поняття розкриває механізми взаємодії історичної свідомості та процесу історичного пізнання у цілому.

Що таке історична свідомість? Відповідь на це питання шукали філософи, культурологи, історики. Традиційним є погляд на історичну свідомість як різновид суспільної свідомості. На думку Ю.Левади, вона охоплює «все розмаїття стихійних чи створених наукою форм, в яких суспільство усвідомлює (відтворює та оцінює) своє минуле, радше в яких суспільство відтворює свій поступ у часі». Словом, історична свідомість зіставляється з такими відомими формами суспільної свідомості, як правова, моральна, національна, буденна, культурна тощо. Урешті Ю.Левада ототожнює історичну свідомість із соціальною пам'яттю. Специфіка ж історичної свідомості полягає в тому, що вона не просто представляє одну з форм ставлення людини до дійсності, а додає до цього ставлення таку складову/характеристику, як час.

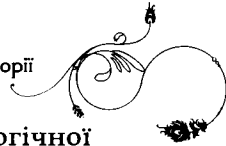
Із 1980-х рр. до проблем історичної свідомості звертаються й фахові історики. М.Барг у розвідці 1982 р. визначав історичну свідомість як форму суспільної свідомості, в якій поєднувалися три модуси часу: минуле, сучасне, майбутнє. Історичну свідомість у широкому сенсі він розуміє як світоглядну характеристику епохи, а вузькому – як різновид історизму, стиль історичного мислення, що зумовлює відповідний тип історіографії. У монографії 1987 р. автор уточнює свої уявлення про історичну свідомість, описуючи її через категорію культури. Полемізуючи з Ю.Левадою, він відкинув ідею тотожності історичної свідомості та історичної пам'яті, «через те, що це позбавляло історичну свідомість

таких вимірів, як сьогодення та будучність». У М.Барга поняття історичної та суспільної свідомості мали різний зміст. Історик визначав першу як структуруючий елемент культури, сукупність уявлень про навколишній світ та місце у цьому світі людини, притаманних певній добі. Отже, історична свідомість, в інтерпретації М.Барга, «постає як фундаментальна світоглядна характеристика культури будь-якої епохи».

Подальша еволюція уявлень М.Барга щодо історичної свідомості пов'язана з визначенням її за допомогою категорії не культури, а наукового світогляду. У доповіді, виголошеній 17 липня 1987 р. на науковій раді з історіографії та джерелознавства при відділенні історії АН СРСР, він кваліфікував історичну свідомість як форму осмислення людиною свого місця у світі, просторі та часі. Історична свідомість ширша за поняття «суспільна свідомість» (як відображення суспільного буття) і містить у своїх структурах уявлення про космос, земний світ, макро- і мікрокосм людини. Одночасно М.Барг не допускав ототожнення історичної свідомості з низкою понять, близьких за змістом: світогляд, світосприйняття, світобачення. Історична свідомість, у його розумінні, постає як суб'єктивний вимір світогляду певної епохи, аспект вивчення світу через того, хто цей світ вивчає. Інакше: історична свідомість – це світ, пропущений крізь людину.

На відміну від М.Барга А.Тартаковський уважав історичну свідомість за явище культури й характеризував її як «споконвічний та епохальний феномен культури з глибинними духовно-практичними основами». Безсумнівно, між історичною свідомістю та певним типом культури існує тісний зв'язок. Ідеться про особливості історичної свідомості; про те, що вирізняло її з-поміж інших форм духовності, зокрема ментальності. Так, А.Гуревич убачав у ментальності особливий «спосіб світобачення», а від інших систем мислення (філософії, науки, естетики) ментальність відрізняв її «невідрефлексований характер». Ментальність – це «той рівень суспільної свідомості, у межах якого мисль не відчленована від емоцій, від латентних звичок і прийомів свідомості, – люди користуються ними, зазвичай не зважаючи

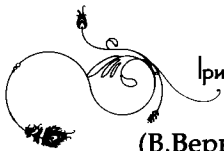

і не замислюючись щодо їх значення і походження, їх логічної зумовленості» (А.Гуревич).

Вочевидь, історична свідомість і ментальність, обидві, мають світоглядний характер, проте ментальність, на протигагу історичній свідомості, містить емоційну й поведінкову складові. Картина світу у символах та образах ментальності постає в неусвідомленому, невідрефлексованому вигляді. Натомість історична свідомість не лише відтворює, але, що вкрай важливо, пояснює картину природного та соціального світу й місце в ньому людини. Звісно, історична свідомість кожної конкретної епохи несе у собі рефлексивний компонент та вольовий аспект того, хто пізнає навколишній світ. На наш погляд, доцільним є визначення історичної свідомості за допомогою категорії «науковий світогляд».

Структура історичної свідомості. В.Вернадський у курсі лекцій із проблем наукового світогляду, прочитаному в Московському університеті (1902–1903 рр.), наголошував, що науковий світогляд він розуміє як «певне наше ставлення до навколишнього світу, коли кожне явище знаходить пояснення, що не суперечить основним засадам наукового досліду. Окремі явища кінець кінцем об'єднуються в єдину картину Всесвіту, космосу, котра містить рух небесних тіл, будову найдрібніших організмів, перетворення людських суспільств, історичні явища, логічні закони мислення чи безкінечні закони форми та числа, котрі створює математика». Отже, історична свідомість є складовою частиною наукового світогляду, його суб'єктивним, людським аспектом. Історична свідомість – це спосіб бачення світу через того, хто вивчає цей світ. Відтак складовою історичної свідомості є пізнавальна діяльність людини.

Історична свідомість має певну структуру. На думку Ю.Левади, вона складається з розмаїття «свідомого» і «підсвідомого», теоретичного та практичного, наукового й міфологічного способів запам'ятовування людством свого минулого. Якщо сприймати історичну свідомість (за В.Вернадським) як людський складник наукового світогляду, то структуру історичної свідомості утворюють: картина космосу, Всесвіту, рештки інших видів світогляду та вольовий аспект, або метод пізнання світу

(В.Вернадський). «З безлічі фактів і явищ, причетних до наукового світогляду, сам науковий світогляд зумовлюється лише деякими рисами космосу. До нього входять також теорії та явища, спровоковані боротьбою чи впливом інших світоглядів, які водночас служать людству. Врешті воно завжди, безумовно, пронизане свідомим, вольовим прагненням особистості розширити межі знання, охопити думкою весь навколишній світ». Засадничі риси світогляду, за В.Вернадським, залишаються незмінними в будь-якій галузі знання – «чи-то будуть науки історичні, природно-історичні чи соціальні, або науки абстрактні, дослідні (експериментальні), споглядальні чи описові». Усі вони прямують до єдиного наукового світогляду, сприяючи при тому розвитку окремих його частин.

Найважливіший компонент історичної свідомості, як і наукового світогляду – це космогонічна проблема. У культурній традиції всіх народів уявлення про будову Всесвіту слугують основою знання про роль і призначення людини в навколишньому світі. Історична свідомість кожної конкретної епохи, як відомо, містить у собі елементи інших світоглядів, теорій та концепцій. Первісні форми історичної свідомості – міфологічної – існували, за А.Лосевим, у вигляді *чистого міфу* (абсолютної первісної міфології); *епічної свідомості*; *класичної полісної свідомості*; *відрефлексованої системи міфології у Платона та Аристотеля* (свідомості, позначеної реставраційними рисами).

У добу середньовіччя елементи провіденціалістської історичної свідомості поєднувалися з античними міфологічними мотивами, що знайшло відображення в біблійно-християнській традиції. У новий час на зміну ідеї історичного колообігу, запозиченої від античності, приходить ідея прогресу, поступу людства від «природного стану» до торжества розуму. Наприкінці XVIII ст. місце прогресу заступає принцип історизму (генетична ідея, котра у XVII ст. ще була на периферії дослідницьких інтересів).

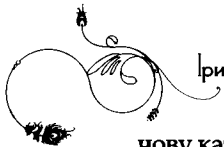
Складовою наукового світогляду, а відтак й історичної свідомості, є людський фактор, або вольове прагнення людини якомога розширити межі пізнання, оволодіти методом систематизації, перевірки та пояснення уявлень і знань про місце людини у природному світі й суспільстві.

Механізм взаємодії наукового світогляду з методом його перевірки на матеріалах історії постає як проблема співвідношення історичної свідомості та історичного пізнання.

Історична свідомість та історичне пізнання. У наш час доволі застарілими виглядають твердження про історичну свідомість як «донаукову», а історичне пізнання – «дійсно наукову» форми наукового мислення. Більшість дослідників убачають в історичній свідомості складну структуру, компонентом якої виступає історичне пізнання. Так, Ю.Левада кваліфікував історичні знання як один із «моментів» системи, котра створює історичну свідомість: «Упродовж кожної конкретної епохи історична свідомість репрезентує певну систему взаємодії «практичних» і «теоретичних» форм соціальної пам'яті, народних легенд, міфологічних уявлень та наукових даних (звісно останні виступають лише з моменту появи науки на суспільній сцені)». Дехто з учених вважає, що історична свідомість «передусє історичному пізнанню, але не як донаукова форма – науковій, а наче певне соціокультурне утворення, яке лише на певному етапі свого розвитку містить пізнавальну компоненту» (Г.Антипов). Отже, інтерес до минулого виникає не сам по собі, а зумовлюється потребами розвитку історичної свідомості

В історико-методологічних розвідках Л.Зашкільняка серед теоретико-методологічних проблем історичного пізнання предметом спеціального обговорення стає метафорична зв'язка «історична свідомість»/«історичне пізнання». У «Вступі до методології історії» (1996 р.) дослідник визначає поняття історичної свідомості як уявлення про людину та суспільство в їх загальній еволюції й на конкретних історичних етапах. В його розумінні, історична свідомість – це особлива форма суспільної свідомості, що перебуває на одній вісі з політичними, правовими, ідеологічними, моральними та іншими формами свідомості суспільства, але не збігається, а перехрещується з ними. В іншій праці («Методологія історії від давнини до сучасності», 1999 р.) він подає історичну свідомість як наукову категорію, що характеризує співвідношення наукових і ненаукових (об'єктивних і суб'єктивних) уявлень про минуле в конкретному соціумі. Отже, сенс «історичної свідомості» Л.Зашкільняк визначає через кло-

чову категорію «суспільна свідомість». Стосовно проблеми співвідношення історичної свідомості та історичного пізнання, він вважає, що свідомість передувала пізнанню, проте неясно, що мається на увазі під «історичним пізнанням»: чи то перетворення історії на «професійну діяльність» у так званий «осьовий час» (VIII–VI ст. до н.е.), чи то перетворення історії на науку в XIX ст. («Вступ до методології історії»). Припускаємо, що історичне пізнання Л.Зашкільняк сприймає як один із рівнів історичної свідомості, поміж яких виділяє: 1) «позаосвітній» (побутовий), обумовлений індивідуальним досвідом і соціальним оточенням людини; 2) «освітній», що витворюється в навчальному закладі; 3) «науковий», котрий ґрунтується на теоретичному осмисленні історичного процесу («Вступ...»).

Уважаємо за доцільно визначати сенс історичної свідомості, відштовхуючись від поняття «наукового світогляду», услід за М.Баргом, який сприймав історичну свідомість як суб'єктивний аспект світогляду, що відтворює картину світу у свідомості людини й зумовлює мотиви її соціальної поведінки. Відтак, на відміну від ментальності, що має невідрефлексований (аморфний) характер, науковий світогляд (картина світу) несе у собі вольовий аспект. Як відомо, складовими наукового світогляду є картина світу (космос, Всесвіт), елементи інших видів світогляду та вольовий аспект як метод пізнання, тобто пізнавальна діяльність, спрямована на наукове пояснення світу (В.Вернадський). Якщо у структурах ментальності картина світу постає у символах та образах свідомого/підсвідомого, тобто в невідрефлексовану вигляді, то історична свідомість не тільки відтворює картину природного, соціального світу та місце в ньому людини, але й пояснює цю картину світу, завдяки рефлексивному компоненту – вольовому імпульсу того, хто пізнає цей світ. Це означає, що історична свідомість не тотожна «науковому світогляду», а є лише його частиною, фрагментом. Словом, історична свідомість – це спосіб бачення світу через людину, яка вивчає цей самий світ.

Таким чином, історичне пізнання (за аналогією з науковим світоглядом та методом його перевірки – вольовим аспектом) можна розуміти наче метод перевірки історичної свідомості. Отже, співвідношення «історичної свідомості» та «історичного пізнання» не є опозицією «до-наукової» та «наукової» форм мислення. Історичне пізнання слугує не

«підструктурою» історичної свідомості, а становить саме її стрижень, засіб перевірки фактів перед тим, як вони будуть включені у систему історичної свідомості.

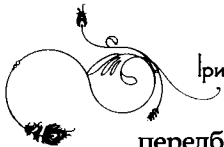
Джерелом формування історичної свідомості є наукові знання про минуле, релігійні та філософські ідеї, соціальні взаємини, культура, що обумовлюють різновиди історичної свідомості: 1) побутовий (повага до предків, традицій тощо); 2) художній (сприйняття минулого, сучасного та майбутнього за допомогою художніх засобів на підставі інтуїтивного проникнення в духовний простір епохи, явища, події); 3) науковий (через посередництво наукових методів).

Історичне пізнання має чітко виражену рефлексивну природу, адже, зрештою, поява ранніх форм історичної свідомості (міфу) являла акт рефлексії, призначений пояснити природні явища, що оточували людину. Становлення ж наукових форм історичної свідомості мало доповнювати усталену картину світу, а при потребі – змінювати її на іншу. Історичне пізнання виконувало при цьому конструктивну роль (функцію) інструмента формування та вдосконалення історичної свідомості.

Для розуміння механізму взаємодії історичної свідомості та історичного пізнання важливими є не лише змістовий, діахронічний, але й функціональний аспекти. Як не існує мистецтва без форм відображення, чи то у звуках гармонії, ритму вірша, законів про кольори, як немає релігії без культу й містичного відчуття, а філософії – без самозаглиблення в людську природу чи мислення, так само неможлива, за В.Вернадським, наука без наукового методу. Метод, стверджував він, завжди є засобом, за допомогою якого науковий світогляд не стільки будується, як перевіряється. Отже, історичне пізнання функціонально слугує засобом/методом перевірки та пояснення історичної свідомості.

Водночас джерелом формування історичної свідомості виступає не лише вивчення минулого, але й культура. Відомо, яку роль у процесі творення й закріплення символів та образів тоталітарного режиму у структурах історичної свідомості відігравали шкільні підручники з історії, а також література, живопис, скульптура, кіно доби соцреалізму.

Історична свідомість – багатовимірне явище, що має певні рівні: побутовий, художній, науковий. *Побутовий* зріз історичної свідомості

передбачає шанобливе ставлення до традицій і предків, знання родоводу та повагу до минулого рідної землі, народу, містить «відчуття історії», «історичний інтерес», міфологічні, епічні, героїчні образи і символи вітчизняної історії, роду, сім'ї.

Художній рівень історичної свідомості означає сприйняття минулого, поточного і майбутнього крізь призму художніх образів та засобів. Художнє осягнення минулого митцем, композитором, поетом зазвичай здається глибшим, допитливішим, ніж у фахівця-історика, через інтуїтивне проникнення в духовний простір, що є контекстом епохи й об'єктом зображення. Формування історичної свідомості епохи, соціуму, особистості (у побутовому, художньому, науковому зрізах) відбувається з огляду на емоційно-психологічний стан та естетичне осмислення дійсності в минулому та сьогоденні. Щоправда, побутовий рівень історичної свідомості стадіально передує художньому, а художньо-науковому. Проте на стадії існування розвинутих форм історичної свідомості всі три рівні тісно переплетені та взаємно доповнюють один одного.

Науковий рівень історичної свідомості представляє історичне пізнання, або науковий метод (вольовий/людський вимір історичної свідомості). Історичне пізнання, як наукове пізнання у цілому, має рефлексивну природу, що означає осмислити самого себе. Первісна форма історичної свідомості – міфологічна, сам факт появи якої вже становить акт рефлексії. Зміст і призначення міфу полягали в поясненні тих та інших явищ довкола людини. Міфологічна думка, доводив К.Леві-Стросс, що втілена в образах, має узагальнюючий, а відтак, науковий характер.

Початкова форма міфу – це «етіологічні міфи», котрі пояснювали першопочатки життя, усього суцього, доступного розумінню прадавніх людей: явищ природи, небесних світил, річок, гір, тварин, соціальних відносин та й норм суспільного життя, звичаїв, звичок, самої людини тощо. Такі міфи побутували у свідомості всіх без винятку народів, відсталих (австралійців, папуасів, бушменів) та культурних із власною розвинутою міфологією.

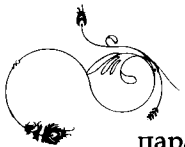
Головне призначення міфу – пояснення навколишнього світу та місця в ньому людини, тож він мав дати відповіді на споконвічні

питання: звідки й чому? Міфологічна свідомість пройшла певні стадії еволюції. Рання фаза міфотворчості, за визначенням А.Лосева – це чистий міф та епічна свідомість. На стадії класичної полісної свідомості виникають перші відрефлексовані форми міфу та історіографії. Із виникненням поліса на зміну родовій спільноті приходить новий тип суспільних відносин – громадянські, політичні. Вивільнення особистості від родових зв'язків і авторитетів породжувало інтерес до стосунків людей у нових умовах громадського устрою. Відтоді події близького й віддаленого минулого почали оцінюватися з психологічної перспективи та у зв'язку з природними умовами. Від зображення богів і міфічних героїв грецька історіографія звертається до реальних людей і подій у минулому, проте подолати містичні, фантастичні мотиви в історичному повістуванні не вдалося через вплив залишків свідомості первісно-родового ладу.

Основним джерелом давньогрецьких авторів були свідчення очевидців, а відтак, історичний метод античних істориків полягав в їх виявленні (Р.Дж.Коллінгвуд). Метод греків завжди тримав їх на короткому «ланцюжку» людської пам'яті, учасника чи оповідача подій, що переказувалися. У такій ситуації єдиним джерелом критики виступав очевидець подій, з яким можна було спілкуватися віч-на-віч. Отже, метод античного історика зумовлював і предмет його вивчення, він мав писати лише про ті події, що зберігалися в пам'яті людей, яких він міг розпитувати. Цей метод практично виключав будь-яку можливість укладання повної історії Греції. Відповідно до античної концепції історії, «жодне історичне повістування не може хронологічно вийти за межі людського життя» (Р.Дж.Коллінгвуд). Поява наукових форм історичної свідомості мала доповнювати й вдосконалювати усталену картину світу та місця в ній людини, а за потреби замінювати одну картину світу на іншу. Словом, історичне пізнання по відношенню до історичної свідомості виконувало конструктивну, критичну функцію, слугувало інструментом її формування та вдосконалення.

У цілому історична свідомість – це продукт духовного стану суспільства за конкретних історичних умов і представляє певний тип культури, а у ширшому сенсі – цивілізації. Одночасно історична свідомість як фактор науки, основа побутування історії виконує

парадигмальну функцію, тобто визначає тип історієписання певної доби, будь то прагматична оповідь античних часів, середньовічний літопис, хроніка, барокова повість і, нарешті, наукова систематизована історія країн та народів новочасного періоду. Засадничу умову зміни картини світу, а відтак історичної свідомості та відповідного типу історичного пізнання (історієписання) становила поява нової концепції часу.

Поняття історичного часу. Специфіка форм суспільної свідомості, як відомо, визначається через ключове поняття: мораль, право, естетика, релігія. Маркером історичної свідомості слугує поняття соціального (історичного) часу. Ця категорія – базова у структурах історичного пізнання та системі наукового світогляду. Уявлення про час – це засіб інтерпретації подій суспільного життя. Будь-яка історія, на думку А.Лосева, розгортається у часі та просторі, а щоб зрозуміти історичний процес у його просторово-часовій стихії, важливо з'ясувати, в який спосіб у суспільстві формувались уявлення про часопростір.

Початкові уявлення людини про час і простір були суто біологічними. Простір від початку сприймався як «периметр безпеки», наче відчуття безпеки всередині будь-якої схованки – нори, гнізда, примітивної людської оселі. Первісні уявлення про часопростір пов'язані з соціальним укладом життя. Для кочовиків типовим було «маршрутне», рухливо-динамічне сприйняття просторово-часових зв'язків. Давні мисливці і скотарі сприймали світ, кочуючи по місцевості, тому мотив руху народжував динамічне уявлення про нього, що знайшло відображення в давній міфології, епосі, легендах: культурний герой (Гільгамеш, Одісей) під час своїх мандрів привносили порядок і лад у навколишній світ.

Набагато складніші уявлення про часопростір були пов'язані з осілим способом життя хліборобських племен («осілий хлібороб будує світ концентричними колами навколо своєї житниці») (*История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. Москва, 1986*). Таке радіальне сприйняття світу, соціального буття знайшло відображення/втілення в біблійному міфі про земний рай як центр, осердя світу, від якого беруть свій початок чотири річки, що течуть на чотири сторони світу.

У давній Русі поняття часу формувалося в межах радіального просторового мислення, радіальної моделі просторово-часових зв'язків. Отже, минуле було пов'язане з тим, що знаходилося попереду, на початку, було ближче до центру світу, до «житниці». Етимологічно сліди (залишки) цих архаїчних уявлень зберігались у слові «прежде» (укр. «перш, ніж», «перед тим, як»). Задній – це те, що знаходиться в кінці, позаду визначеного центру. Заднє означає те, що недавно сталося, іноді те, що має статися, тобто майбутнє (Д.Лихачов).

Згодом на зміну радіальному уявленню про довкілля приходить вертикальна модель світу, котра стала домінуючою в історичній свідомості середньовіччя. Символом її був готичний стиль. Шкала оцінок, що виникла у середньовічній свідомості, мистецтві та творчості, постала в метафорах вертикальної динаміки, руху по вертикалі: усе найкраще вважалося високим, усе погане – низьким. У структурах вертикальної ієрархічної картини світу будь-який рух/поступ сприймався як горизонтальний. «Відтак, ієрархія уявлялася позачасовою. Час не мав жодного значення для ієрархічного підйому. Тому не існувало уявлень про поступ у часі, рух уперед у часі. Перетворитися на вищі сфери можна було за мить» (М.Бахтін). Знецінював час також притаманний середньовічній свідомості есхатологізм.

У добу Ренесансу вертикальна картина світу руйнується, на її місці починає витворюватися нова модель світобудови – горизонтальна. Вирішальну роль відіграла поява нової доктрини часу. У період Відродження з'являються перші уявлення про послідовність певних проміжків часу, зв'язок теперішнього з колишнім, сучасного з минулим. Рух часу сприймався по одній лінії, по горизонталі. Більше того, виникають уявлення про відкритість часу у будучність, не лише потойбічну, але цілком земну.

Історичний час як найважливіша світоглядна категорія, котра визначає сутність історичного буття, водночас містить уявлення про соціальний простір, виступає засобом вимірювання ритму та векторів суспільних процесів, їх тривалості, протяжності й темпу. Розуміння соціального часу слугує інструментом історичного пізнання, засобом інтерпретації історичних подій. Поширена в Україні-Русі порічна

фіксація історичних подій у літописах та хроніках цілком відповідала провіденціалістській моделі соціального часу та вертикальній картині середньовічного світу. Поступ історії від створення світу, земного існування Христа до його другого пришестя був зумовлений силами провидіння. Звідси мета літописця – проста констатація конкретних подій, явищ, фактів, які мають лише ілюструвати божественний смисл історії.

У Московії впродовж XVI–XVII ст. на засадах біблійно-античної традиції відроджуються ідеї циклізму, історичного колообігу, що знайшли відображення у вченні ченця Філофея про «Москву – третій Рим», та концепції чотирьох монархій.

У добу Просвітництва (XVIII ст.) на засадах раціоналізму утворюється модель лінійної історії, один із варіантів якої укладався за класичною схемою історії (давня, середня, нова); інший, природничий варіант – за віком живої істоти (дитинство, юність, зрілість, старість). У російському історієписанні вперше з'являється думка про зв'язок петровського періоду із попереднім, московським (І.Болтін, М.Щербатов), згодом Н.Карамзін доповнив цю схему. В українській історіографічній традиції за такою ж самою схемою спочатку з'єдналися в єдину лінію новітній і козацький періоди («Історія русів»), потім її було продовжено в глибину до київської доби, котра сприймалась як давній період «малоросійської історії» («Записки о Малороссии» Я.Марковича). Отже, осмислення часових зв'язків у просторі національних історій сприяло формуванню у структурах історичної свідомості поняття соціального часу.

Проблема історичного часу – одна з найскладніших методологічних проблем. Невипадково А.Лосєв попереджав, що «в наші дні проблемою часу часто цікавляться не за ради строгої науки, а заради будь-якої декадентської сенсації». М.Барг узагалі вважав проблему часу «невирішеною проблемою теорії історичного пізнання», а її актуалізацію у XX ст. пояснював двома обставинами. По-перше, теорія відносності А.Ейштейна вимагала відмови від ньютонівського сприйняття часопростору: у результаті зміни наукових парадигм час втрачав свій абсолютний характер й оцінювався у зв'язку з процесами, що виникали в ньому самому. По-друге, глобальні соціальні перетворення, динамізація

суспільного життя, ущільнення соціальних процесів, що відбувалися впродовж життя одного – двох поколінь, сприяли реактуалізації проблеми історичного часу, його значення, спрямування та ритму.

Проблема соціального часу, як найважливіша складова історичного пізнання, мала декілька вимірів: онтологічний, гносеологічний, історико-науковий, філософський, культурологічний. Усвідомлення такої багатовимірності – процес поетапний. Так, гносеологічний вимір передбачає визначення зв'язків соціального часу з історичною свідомістю, історичним пізнанням різних епох та аналіз уявлень про його структуру, динаміку, траєкторію змін. Отже, поняття часу неоднозначне.

Один із засновників структуралізму – Е.Еванс-Притчард – розрізняв час екологічний і час структурний: екологічний час і простір властиві природному середовищу, структурний час і простір – суспільній сфері. У М.Барга зустрічаємо поняття внутрішнього й зовнішнього часу: другий – астрономічний, календарний час, він безперервний та однонаправлений, перший – соціально-історичний, перервний, аритмічний, який не лише накопичується, але й «скидається». У М.Бахтіна є згадки про час біологічний, космічний та соціальний. Усвідомлення космічного часу відбулося в результаті появи календарів та астрономічних таблиць. Отже, поняття-визначення часу («внутрішній/зовнішній», «структурний», «біологічний», «астрономічний», «календарний», «історичний», «соціальний») характеризують якусь грань або певний етап усвідомлення людиною свого часу.

Суперечлива також проблема походження часу. Одні дослідники зазначають релігійну, інші – соціокультурну природу цього поняття. На думку Е.Дюркгайма, категорії часопростору виникають у сфері «колективних уявлень». У повсякденному житті конкретна людина не відчуває жодної потреби замислюватися над проблемами часопростору, проте на підставі власного досвіду пересічна людина має певні уявлення про час і довілля, котрі принципово відрізняються від понять, утворених колективним досвідом в умовах соціального життя. У підсумку це означає, що поняття часопростору є соціальним за походженням. Уявлення та знання про час виникають на підставі не індивідуального, а суто колективного

досвіду з метою розподілення територій між різними соціальними групами для полювання, організації та встановлення послідовності господарських робіт, присвятих обрядів окремих вікових груп.

Відчуття часу притаманне людині, яка має потребу у соціальному просторі та історичній перспективі. Найдавніше природне відчуття людиною часу кристалізується в таких доступних кожному поняттях, як старість, молодість, швидкоплинність життя, скороминущість часу, кінець життя/смерть. Первісно час сприймався, як зазвичай сприймається дитиною: протяжність його обмежена, він майже одномоментний. Згодом уявлення про час включали власне життя людини. У Гомера час – день, а вічність – усі дні. День – те ж саме, що життя, «забрати день», означає «забрати життя», убити.

В історичній свідомості час сприймається як жива істота. Хроносособлення часу, творець стихій – вогню, повітря, води. Пізніше, у класично-полісній свідомості, час розуміли більш абстрактно – доля, фортуна, тобто втілення волі богів. Згодом, перетворившись на предмет давньогрецької філософської рефлексії, час постав як одвічний, безперервний, що має свою структуру й конфігурацію.

У центрі міфологічного часу перебуває нерухоме, стале теперішнє, будь-які зміни й зрушення якого означали зло, призводили до порушення звичного вікового розпорядку та устрою життя. Час за межами життя однієї людини – це родовий час. Поза «родовою пам'яттю» перебуває «чистий міф», провідним мотивом якого є початок буття, походження усього суцього. У первісному міфі відсутні реальні події та особистості, а відтак, і час. Уявлення про майбутнє пов'язувалися з ритуальними діями, як-от приготування до загробного життя, піклування про вдале полювання та долю майбутнього врожаю.

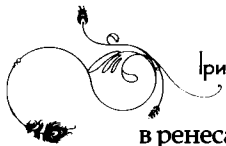
У структурах розвиненої античної свідомості час набуває іншої конфігурації. Символом античних уявлень про нього стає коло. Узагалі античній добі властиве візуальне сприйняття дійсності, навколишнього світу (видимий світ є замкненим, має вигляд сфери за аналогією з небесним склепінням), що й зумовлювало циклічне розуміння часу. Образ часу уособлювали сферичний рух небесних світил, коло як символ вічності, усебічної гармонії та досконалості. Отже, циклічна конфігурація

античного часу – витвір саме архаїчного, біологічного сприйняття часу за аналогією до астрономічних, метеорологічних, біологічних процесів та явищ, котрі й визначали ритми господарської діяльності, циклічність сільськогосподарських робіт, усталений темп суспільного життя (народження, смерть, зміна поколінь, перехід із однієї вікової групи в іншу тощо).

У структурах середньовічної свідомості поняття часу суттєво ускладнюється. Розуміння його формується не лише у сфері «колективних уявлень» як узагальнення соціального досвіду, але й релігійній, ідеологічній. Саме у цей період відбувається розмежування понять земного й теологічного часу. Актуалізація «теперішнього» була пов'язана з християнською ідеєю «центру часу», що ототожнювався із земною історією Христа. У середньовічній провіденціалістській свідомості поняття «майбутнє» мало також теологічні імплікації й містило уявлення про загробне існування, потойбічний світ як сенс життя людини. Примітно, що теологічний час має певну спрямованість, визначений вектор. У теологічній доктрині часу коло земного життя розімкнуте, усе сутнє має свій початок і кінець. Усе починається в акті божественного творіння й плине в певному напрямі від створення світу до різдва Христового, його земного буття, до другого пришествя (Р.Дж.Коллінгвуд). Поступ історії обумовлювався божественним промислом, а земний час залишався циклічним. Таке розуміння відповідало уповільненим темпам соціального та господарського життя у середньовічному суспільстві, котре регламентувалося біокосмічними циклами, астральними явищами, ритмом господарських робіт, святами й обрядами: зміною дня та ночі, пори року, святкуванням сонцевороту, проводів зими, зустрічі весни, Нового року, весіллями тощо.

Радикальні зміни щодо ставлення та розуміння часу відбулися в епоху Відродження. На думку М.Бахтіна, «література та інші документи доби Ренесансу засвідчували факт виключно ясного і чіткого відчуття сучасниками великого історичного рубежу, радикальної зміни часів, зміни історичних епох». Нове історичне відчуття часу полягало в розумінні особливостей свого періоду та новому ставленні до інших віків, епох. Саме в добу Ренесансу остаточно витворюється доктрина часу. Це означало, що

в ренесансній свідомості вперше було виокремлено складові – три модуси – часу. Виникає поняття минулого, якого не було у свідомості середньовічної людини, що значно ускладнювало розуміння нинішнього часу. Навіть саме поняття «Відродження» було наче зверненням до минулого, визнанням його відмінності від теперішнього. Проте в ренесансній доктрині часу М.Барг убачає парадокс, сенс якого полягав у тому, що людині доби Відродження значно ближчою за духом була античність, ніж «золотий вік» Риму чи період «темних віків». У добу Ренесансу разом із поняттям сучасного виникає і поняття світського майбутнього. Запорукою нової цінності стає етика «збереження часу», регулювання його відповідно з ритмом особистого, родинно-сімейного та суспільного життя. Символом усвідомлення соціальної цінності часу вважався годинник на вежах міських ратуш, який з'являється у XIV ст. (М.Барг). Усвідомлення трьох вимірів (модусів) часу – минулого, нинішнього та майбутнього в їх світському значенні було передчуттям історичного характеру часу, тобто зв'язку часів. Адже така тенденція в потрактуванні історичності часу виявилася швидкоплинною і дуже скоро поступилася відомій традиції античного циклізму. Ідея тяглості часу не мала історіософського підґрунтя й тому підмінювалася поняттям фортуни, долі, під впливом яких людина перетворюються на іграшку часу.

У новочасний період унаслідок десакралізації історичної свідомості концепція часу набуває наукового, «рефлексивного» характеру. Поняття часу стає предметом вивчення філософії та науки. Заслуга І.Ньютона полягала у філософському обґрунтуванні проблеми часопростору як світового абсолюту. У добу Просвітництва (XVIII ст.) відбулася остаточна соціалізація часу. Це означало, що він асоціювався не лише з астрономічними та природно-біологічними процесами, а вимірювався соціально-історичними реаліями й подіями. Нарешті соціальний час став історичним: кожна конкретна епоха могла порівнювати й відрізнити себе від інших та водночас пов'язувати себе з ними. У цей період остаточно сформувалися структурні складові поняття часу: минуле, сучасне, майбутнє. Центральним модусом історичного часу вважалося сучасне. Сучасність – це сама людина, сучасність містить і минуле, і майбутнє, себто створює той логічний апарат, за допомогою якого тільки й можливе

усвідомлення минулого. Розуміння минулого реалізовувалось у таких міфологемах, або «ходячих фікціях» XVIII ст. (вислів К.Маркса), як «золотий вік» та «природний стан». Категорія майбутнього асоціювалась з ідеєю часткового прогресу (у Вольтера).

Більше того, у XVIII ст. з'являється думка про цілісність часу завдяки працям Ж.-Л.Бюффона. Він перший застосував принцип розвитку (поступу) при вивченні природознавства, довів та оцінив значення великих часових пластів: дрібні й незначні процеси та явища у природі, накопичуючись у часі, призводять до величезних змін і переворотів. Кілька тисячоліть історії людства, відомих із літописних легенд, і до котрих звикли вчені, потьмянішали, відійшли на другий план перед десятками й сотнями тисяч літ, у котрі повинні були вкладатися ті явища, результати яких відкривалися в навколишньому природному світі. Запропонований Ж.-Л.Бюффоном принцип історії, або значення часу, мав вирішальний вплив на наукову свідомість XVIII ст. Після нього вже неможливо було обмежуватися лише описом та спостереженням процесів і явищ у природі та суспільстві. Мета полягала в пошуку причин даних процесів і явищ у глибинах віддаленого минулого, тобто в пояснюванні нинішнього як результату вікової діяльності. Ці ідеї, за словами В.Вернадського, мали абсолютно несподівані наслідки, «завдяки такому широкому тлумаченню історії відбувся в європейському суспільстві перелом у розумінні значення часу». Запозичене у Ж.-Л.Бюффона розуміння часу, з якого той виводив історичну причинність, було внесене І.Кантом до німецької класичної філософії, у рамках котрої ідея історизму, як відомо, набула завершеної теоретичної форми.

Час в історичній свідомості українців. У західних народів, як відомо, поширена монохронна система, котра передбачає майже матеріальне сприйняття часу, його цінності й означає зосередженість на одному виді діяльності. Західний час ніби подрібнений по секундах, що символізує зміна рекламних роликів, заставок, погодинні новини, які розповідають про події у світі майже по хвилинах. Натомість у східнослов'янських народів, зокрема українців, поширене поліхронне сприйняття часу, тісно пов'язане зі сприйняттям простору як вчуття у «хвилясту м'якість лісостепу» чи «безкраю далечінь степу», що, своєю чергою, зумовлює прагнення до

ідеального, безкінечного й недосяжного. У західних культурах, приміром німецькій, сприйняття простору асоціюється з образом «зачинених дверей», тобто ізольованістю, обмеженістю, «подільністю» простору. Це так звані компартименталістські культури (Е.Носенко).

Поліхронна система часу містить кілька часових потоків (О.Забужко). По-перше, ідеться про так зване «селянське» відчуття часу, обумовлене астрономічно-біологічними та господарськими циклами, котре має циклічну конфігурацію. По-друге, християнське сприйняття часу характеризується лінійною спрямованістю, у центрі якої перебуває земне існування Христа, від чого починається відлік минулого і відкривається перспектива в «потойбічне» майбутнє. По-третє, поряд із цими двома часопотоками у свідомості українців, як, до речі, і росіян, існує міфологічна темпоральність, репрезентована ідеєю «першодії», «першопоштовху» в історичному бутті народу (у Росії – реформи Петра I, Україні – події доби Б.Хмельницького, революція 1917–1921 рр., проголошення незалежності у серпні 1991 р.). По-четверте, для історичного життя українців характерний ще один тип переживання часу у вигляді «хронологічних розривів» (або «квантів історичної екзистенції»), що знаходить відображення у метафорах «Руїни», «культурно-національного відродження», історичних катастрофах та національних трагедіях, як-от війна, аграрна революція, Голодомор.

Поліхронне сприйняття українцями часу зумовлює їх соціальну поведінку, специфічні поведінкові реакції. Отже, типовим для українців є одночасне виконання кількох видів діяльності, необов'язковість у дотриманні строків, небажання чітко і ясно вирішувати питання, що часто ховається за фразами «будемо вирішувати», «як-небудь заходьте», «треба подумати». На відміну від досвіду західних суспільств із властивим їм відчуттям страху не встигнути, випасти з ритму, що межує з екзистенційною катастрофою (наочна форма якої – безробіття), структури історичної свідомості українців характеризуються почуттям «часового плюралізму», тягучого, спокійного життя, неповаги до свого і чужого часу у житті, у побуті та справах (Е.Носенко).

Тісний зв'язок структур свідомості з мовою дає можливість простежити відображення проблеми часу в мовній моделі часопростору

певного народу. Мовну модель часу складає сукупність відповідних мовних категорій, або темпоральна лексика. Мовну модель часу утворюють іменники, прикметники, прислівники з темпоральним значенням (колишній, нинішній, майбутній, теперішній). Найчисельніший клас темпоральної лексики, стверджує В.Маслова, становлять іменники. Для української свідомості ключовими є темпоральні поняття «час» і «година», які визначають циклічний і лінійний час. «Година» – темпоральна лексема, що відбиває циклічність часу (послідовність, повторюваність однотипних подій, явищ). В українській мові «година» походить від «год» (рідковживане, те ж саме, що рік, проте активно функціонує в російській мові) та означає: 1. одиницю виміру часу; 2. відтинок часу, яким позначають події, що повторюються, мають регулярний характер (наприклад, академічна година); 3. певний період часу, момент (комендантська година, мертва/тиха година відпочинку); 4. відрізок часу, позначений важливою суспільною подією (добра, лиха; чорна, героїчна). Є ще одне значення слова «година» – тепла, суха, сонячна погода.

«Час» репрезентує лінійний вимір мовної моделі часу. Час – метафора путі, розгортається в одну лінію (вперед, назад). Одне зі значень слова «путя» – місце, лінія у просторі, де відбувається пересування, сполучення (С.Ожегов). На думку В.Маслової, лексема «время» в російській мові виникла від «веремя», що близьке за змістом до слів «вертеть», «веретено». Таким чином, у російській картині світу ідея часу пов'язана з ідеєю повторюваності, регулярності, циклічності.

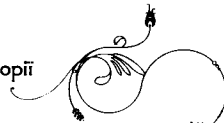
В українській мовній свідомості збереглася найбільш давня форма визначення плину подій на одній лінії – «час». «Час» сприймався: 1. як відстань, яку треба пройти, як рух до певного місця звідкись; 2. заздалегідь накреслений, визначений напрямок руху (маршрут, курс). Що «час» є метафорою путі засвідчує той факт, що в давнину це слово означало міру довжини 5 км. Слово «путя» корелюється з поняттям людського життя (життєва, остання путя). Можемо припустити, що слово «час» походить від «частий»: 1. який відбувається, з'являється, трапляється через короткі часові проміжки; 2. складається зі швидких дій, рухів, звуків; 3. який складається з густо розташованих один біля одного однорідних предметів або складових частин чого-небудь; густий, щільний. Невипадково час

сприймається як рідина, щось плинне, в'язке (час тече, час тягнеться). Однокореневі слова мають темпоральні конотації: «часина» (невеликий проміжок тривалості якоїсь дії, що становить годину або кілька хвилин), «часопис», «часослов/часословець» (богослужбова книга з текстами релігійних пісень і молитов, призначених для щоденних церковних відправ), «частівка» (коротка римована пісня, здебільшого чотиривірш, жартівливого, сатиричного характеру), «частка», «часточка» – життя, вік людини, «подати на часточку» – пожертвувати на церкву в ім'я здоров'я ближнього або родича, а також за упокій душі померлого, «часувати» у сенсі агонізувати (за «Великим тлумачним словником сучасної української мови»).

Лексичні засоби для означення темпоральності у спеціальній літературі називаються «темпоральними номінаторами» (В.Маслова). Для сприйняття природного часу слугують слова: день, ніч, ранок, південь, вечір, сутінки, весна, літо, зима. Антропологічну складову мовної моделі часу становлять вікові характеристики: дитинство, юність, зрілість, старість. Циклічні-у-часі події фіксуються в таких словах, як сніданок, обід, вечеря, Великдень, Різдво. Слово «пора» вживається для означення циклічних явищ – «осіння пора», «пора цвітіння садів», «пора відльоту птахів» тощо. Примітно, на відміну від часу пора на залежить від жодних бажань, час можна наблизити, а пора незмінна, приходить у свій час. До темпоральних номінаторів належать: нині, сьогодні, післязавтра, завтра наперед, упродовж.

Лінійний вимір часу репрезентують такі слова з темпоральним значенням, що означають проміжки часу невизначеної тривалості, на зразок – момент, мить, вічність. Так, мить – емоційно напружений час. Про те, що час дискретний та може вимірюватися свідчать темпоральні номінатори для позначення одиниць вимірювання часу (хвилина, година, секунда), а також слова, які слугують для відліку часу, фіксують відрізки певної тривалості (місяць, тиждень, доба). Час має і психологічні конотації. Якщо людина залучає нове, то час пришвидшується, якщо орієнтується на минуле, на спомини – час неначе вповільнюється. У літературі навіть існує думка про зв'язок трьох «моментів часу» з трьома видами психічних переживань: «Минуле є лише пізнання, а пізнання є усвідомлення того,

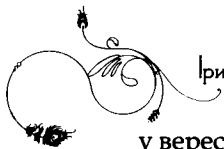
що відбулося. Сучасне – це лише відчуття, яке живе тільки в нинішньому. Майбутнє є лише воля, і сенс волі є тільки майбутнє» (В.Муравйов).

У центрі мовної моделі часу українців перебуває одиниця виміру – рік. Серед темпоральних номінаторів (вік, пора, місяць, тиждень, день, година, хвилина) рік – найбільш релевантна щодо життя людини, найбільш уживана та сприйнятлива одиниця виміру часу. Проблема мовної темпоральності у вигляді народного календаря викликала жвавий інтерес дослідників. У Я.Головацького є розвідка «Поділ часу в русинів», М.Максимович працював над сюжетом «Дні і місяці українського селянина». Відомі праці В.Гнатюка («Звичаї та обряди українського народу»), О.Воропая («Звичаї нашого народу»), С.Килимника («Український рік у народних звичаях»), В.Скурагівського («Український рік»).

Мовна модель «українського року» містить цілий спектр часопотоків в уявленнях українців. Ідеться про різновиди *циклічного часу*: *астрономічний* (зміна днів, місяців, пори року), *біологічний* (регулярні природні явища схід, захід сонця, зима змінюється на весну, весна на літо, дощі на хуртовину, спека на мороз), *господарсько-виробничий* (весняна оранка, сівба, косовиця трав, жнива), *лінійного часу*: *історичний, соціальний, сімейно-родовий, побутовий*, також *міфологічний, (сакральний)*, життя та смерть Христа; *психологічний* або суб'єктивний («рік – як вік», а «вік прожити – не ниву перейти») тощо.

В українській традиції існує декілька варіантів новолітування (термін використовує В.Скурагівський), себто започаткування нового року. У давніх слов'ян рік поділявся на дві частини: «зимову, що збігається з Колядою, і літню – на Купала, котра символізує літнє сонцестояння». Пізніше рік поділявся на три частини: зиму, весну, літо. У християнському літочисленні рік поділявся вже на чотири пори: зиму, весну, літо, осінь. Християнські святі замінили собою язичницьких, які уособлювали певну пору року – Ярило, котрий правив весною, поступився Юрієві, літній Купала – Петрові, зимовий Коляда – святому Миколаєві.

Спрадавна у слов'ян новолітування починалося з весни, коли пробуджувалася природа, а разом із нею все живе. Християнський релігійний календар переніс новий рік із весни на осінь. Саме християнство привнесло осінь у колишній потрійний поділ року. Новий рік відзначали

у вересні. З огляду на поширену у Західній Європі західнохристиянську традицію зустрічати новий рік у січні, П'ютр I вирішив уніфікувати російське літочислення й переніс відповідну дату з вересня на січень. Із радянських часів у зв'язку з декретуванням часу українці та росіяни відзначають Новий рік двічі, 1 й 14 січня (за старою релігійною традицією). Сакральними вважаються високосні роки, коли не брали шлюб, не будували і не переходили в нові оселі, не купували худобу. На високосний рік припадає 29 лютого – день Касяна (уважалося, «на кого Касян оком кине – усе гине»). Із високосним роком (магічним числом 12) пов'язувалося міфічне сприйняття часу, наприклад «кінець світу», катастрофи, хвороби, пошесті.

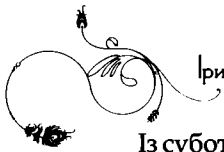
Із літочисленням пов'язані назви днів тижня. Уважалося, що семи-денний тиждень виник у Вавилоні. У стародавніх Китаї та Єгипті місяці поділяли на три частини – декади. Згодом в юдейсько-християнській традиції європейських народів було прийнято семиденний тиждень. Давні слов'яни також жили у системі тижнеднів. Доба й місяць (який пов'язувався і вимірювався фазами природного супутника Землі) слугували вимірами часопотоку, завдяки їм фіксувалися рік, місяці й семиденний тиждень. У християнстві семиденний тиждень офіційно іменувався «седмицею», в українській мовній свідомості побутує стара назва – «тиждень», себто «тий же день», що й сім днів тому (тиждень тому). Неділя походить від «не до діла», понеділок – від дня, що йде, тобто перший день по неділі, вівторок – другий (вторинний), середа – середина тижня, четвер і п'ятниця – четвертий і п'ятий дні, субота – від давньоєврейського «сабат/шаббат», вихідний (нетрудовий) день, який святкували як день створення світу та звільнення з єгипетського полону.

В українській традиції понеділок був тісно пов'язаний зі звичаєм «понеділкування». Понеділкувати могли лише заміжні жінки: раз на тиждень у понеділок вони звільнялися від господарських робіт і сімейних обов'язків, збирались у гурт в одній оселі, готували обід, спілкувалися, співали, згадували пору дівування. Отже, понеділкування засвідчувало високий соціальний статус жінки в українському суспільстві, це був такий собі засіб «психологічного розвантаження», релакс. Тому для чоловіка і решти родини понеділок – важкий день («У понеділок роботи не починай

і в дорогу не вирушай»). Понеділкування пов'язане з формами прощення, не випадково всі чотири пости – Різдва́ний, Великий, Петрівський, Спаський – починалися з понеділка. Понеділок має й міфологічні конотації як святий день, день, коли «світ заснувався». Вівторок в українців уважався щасливим для будь-якої справи, її початку, тому й говорили: «У вівторок – початків сорок» (В.Скуратівський).

Дні тижня поділялися на чоловічі (понеділок, вівторок, четвер) та жіночі (середа, п'ятниця, субота). Саме тому квочку на яйця саджали у «жіночі дні», щоб «добре вилуплювалися курчата». Легкими, «щасливими» днями вважалися вівторок, середа та субота, важкими – понеділок, п'ятниця. Середа уособлювалась в образі дівчини або жінки, адже вона «належить Матері Божій». Це день, коли жінкам можна було не працювати, поститися та відвідувати своїх матерів («Як прийшла середа, то вчепилася біда», «Середа як вода»). Четвер, щасливий день («Як не тепер, то у четвер»). Це був день, коли Бог створив усі планети. За звичаєм, в українців сватання припадало на четвер. «Як пахло сватання в Латина, і ждали тільки четверга...», – писав І.Котляревський в «Енеїді». П'ятниця – міфічний день, уявлялася в образі молодиці, яка ходить по хатах («П'ятниця – похатниця») і придивляється, хто працює у цей день і не поститься, того карає, а хто її шанує, – винагороджує добрими справами. Отже, п'ятниця символізувала долю як вияв міфічного часу. Дехто з дослідників уважав, що до XVI ст. серед простолюду п'ятниця вшановувалася як недільне свято (Є.Голубинський). У 1589 р. константинопольський патріарх Єремія у грамоті до львівських братчиків заборонив святкування п'ятниці поряд із неділями. Інші стверджували, що п'ятницю відзначали у дохристиянські та ще більше у християнські часи (як день смерті Христа), ось чому вона злилася з днем святої Параскеви (І.Огієнко). Словом, культ п'ятниці (27 жовтня – Параскеви) у мовній свідомості українців репрезентував біблійний час (муки і смерть Христа). У народній традиції існувало «Слово про 12 п'ятниць», приписів на зразок не працювати, поститися, не їсти до сходу сонця тощо («Хто в п'ятницю скаче, той у неділю плаче», «Хто в п'ятницю засміється, той у неділю буде плакати»). Субота – робочий день, проте в українській традиції з певними обмеженнями (не варто починати важливої справи), на суботу припадають поминальні дні.

Із суботою пов'язаний родинно-сімейний час – згадували предків, наприкінці кожного тижня милися, одягали чисту білизну («В суботу і ведмідь умивається», «Субота не робота: помий, помаж і спати ляж»). Був звичай: щосуботи перед заходом сонця чоловікам та парубкам голитися, а дівчатам – розчісувати волосся («Не жаль мені меду і вина, / А жаль мені дівування / Суботнього заплітання»). Неділя – присвячена Богові, уособлювалася в образі вродливої, привітної молодиці, яка, однак, може покарати тих жінок, котрі працюють у цей день («Неділя – не для діла»). У неділю люди відпочивали, їй чекали як свята, готувалися, одягалися в біле, весело проводили вихідний («Як неділя, то й сорочка біла»).

У мовній моделі часу українців побутує сакральне число 12, (дванадцять п'ятниць, місяців). На відміну від росіян, які користувалися римсько-візантійською системою місяценазв, українці створили свою, відповідну народному сприйняттю часопростору. Січень – місяць, що січе зиму навпіл. Натомість римський «януарій» походив від дволикого Януса, який відчиняв вхід до майбутнього і замикав вихід із минулого, тобто поділяв часопотік на дві частини, які єдналися в коло, що символізувало циклічну модель часу. Інша версія – «сніги, інеї з вітром січуть» (Я.Головацький). Ще одна версія назви «січень» – від лісопромислу, «сікти» деревину, щоб весною вчасно на розчищених ділянках посіяти збіжжя. «Сезон лісосік» у другий зимовий місяць і дав йому назву січня (В.Скуратівський). Існують варіанти назв: «студень», «просинь», «сніговик», «тріскун», «вогневик», «льодовик», «сніжень» («Січень снігом січе, а мороз вогнем пече»). Це був місяць найтриваліших свят, відпочинку селян від важкої праці. Назва останнього місяця зими «лютий» – від морозів, снігів, кривих шляхів. Як варіанти: «сніжень», «лютень», «крутень», «зимобор», «криводоріг», «межинь» (межа між зимою і весною), «бокогрій», «громник» (остання назва – від свята Стрітіння (Громниця), коли, за народними повір'ями, зима зустрічається з весною). Це період завершення зимових свят, коли селяни починали готувати свій реманент («Лютий – місяць вітрів і кривих шляхів», «Уже лютий геть підгриз – кидай сані й бери віз»). Березень, перший місяць весни (інші назви: «березоль», «березозорь», «березіль», «сочень», «соковик», «протальник», тобто «з гір потоки», «марець», «капельник»). Назва походить від берези й пов'язана з

промислом виготовлення березової золи і заготівлі кори, у цей час збирали березовий сік. У березня крутий норів, кажуть, що «у березня жіночий характер, бо вночі тріщить, а вдень плющить». Квітень – це пробудження лісів, гаїв, цвітіння садів, звідси розмаїття назв: «цвітень», «краснець», «снігогін», «дзюрчальник», «водолій», «лукавець». Відтоді висівалися перші яріві, тварин виводили на пасовиська («Квітневий день рік годує», «Квітень із водою, а травень з травою»). Травень – від «трави», проте існують й інші назви: «май», «травник», «пісенник», «місяць-громовик» тощо. У росіян зустрічається «мур» (від «трава-мурава»). В українців є назва «май», проте не латинського, а давньослов'янського походження, що означає зелень, буяння дерев, трав, квітів («Як у травні дощ і грім – буде радість людям всім», «У травні все квітує, а в червні визріває»). Червень – перший літній місяць, має назви: «червець», «ізок», що означало місяць сюрчання коників, «нилець», «кресник» (означає літній сонцеворот і походить це слово від кресати вогонь, запалювати купальське вогнище). Найвірогідніше пояснення назви – від «червоний», себто час досягання ягід, плодів, які у цей час червоніють («Червень тому зелениться, хто працювати не ліниться», «Червень – рум'янець, липень – громовик, а серпень на копи багатий», «Червень літо зарум'янив, а липень громами розпik»). Народна ж назва другого місяця літа – «липень» – доволі прозора. У цей час цвіте липа, збирають липовий цвіт, який є цілющими ліками від застуди та інших хвороб («Сонце пече, липа цвіте, день одбуває – коли це буває?», «У липні сонце йде на зиму, а літо на спеку», «Липень не тільки полудень літа, але й року», «Липень казати звик: я – грозовик») Інші назви походять від найменувань літніх робіт та погодних явищ: «липець», «сінокіс», «косень», «грозовик», «іллю» (від юдейського пророка Іллі, адаптованого християнством). Останній місяць літа серпень пов'язаний зі жнивими, серпами. Інші народні українські назви: «копень», коли на поля з'являлися копи жита, «гедзень», «хлібочол», «жнiveць», «спасівець», «зоряничник» – як доба дозрівання зерна. У росіян його називали «прибериха-припасиха», що також зрозуміле як збирання запасів на зиму; у білорусів – «жнивень». Жниварський місяць – доба надій на врожай та добробут, мрій про майбутнє («Один серпневий день рік годує», «Як у серпні дбаеш – так зимою маєш», «Серпень втоми не знає – усе збирає, припасає», «У серпні

хліборобові три роботи – косити, орати й сіяти»). Першій осінній місяць вересень, назва якого походить від вересу, рослини-медоносу, що цвіте до кінця жовтня. Звідси «вересовий місяць», тобто час збирання вересового меду, а також винограду («Верещить вересень, що вже осінь», «Серпень страву готує, а вересень подає її до столу»). Інші давньоукраїнські назви: «сівень» (означає пору висівання збіжжя), «вереснець», «ревун», «зарев», «бабине літо» (від давнього свята). Жовтень – місяць жовтого листя. Існують й інші назви: «паздерник», «кастрічник» (від давньослов'янського «костриця»), «весільник» (початок шлюбного сезону), «зазимник» (поява перших відчутних заморозків), «хмурень» (від частих хмарних днів). У цей час починали м'яти льон, коноплі, справляти весілля («Жовтень на весілля багатий», «У маю розумний жениться, а дурна заміж йде, а у жовтні розумна заміж йде, а дурний жениться», «Жовтень як не з дощем, то зі снігом»). Листопад – останній осінній місяць, про який кажуть: «Заспів зими і сутінок року». Його прозора загальнослов'янська назва пов'язана з опаданням листя з дерев. Називають його ще «падолистом», «листопаднем», «напівзимником», «воротами зими», «грудкотрусом». Поліський варіант – «братчини», вірогідно, пов'язаний з однойменним язичницьким обрядом, присвяченим мисливським святам наприкінці осені. Наступав час відносного відпочинку, традиційних вечорниць і досвітків («Листопад зимі ворота відчиняє», «Листопад уриває дня, а накликає ночі», «Листопад вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат»). Перший зимовий місяць грудень здобув свою назву від мерзлих грудок землі («Грудень землю грудить, а землю студить», «Січень рік починає, а грудень кінчає»). В Іпатіївському літопису знаходимо «мць грудень». Інші назви: «хмурень», «мочавець», «андрієць/андріїв» (від християнського апостола Андрія). У цьому місяці сонце «повертає па літо», і дні починають збільшуватися («на заячий скік»).

Таким чином, український місяцелік у мовній моделі українців відтворює тісний зв'язок природних явищ із господарськими циклами та народним обрядодійством. Домінуючим у цій моделі постає сільський або циклічний час, який містить астрономічну, біологічну, господарські складові. Соціальний або історичний час також присутній у мовній свідомості українців, він репрезентує еволюцію форм господарської діяль-

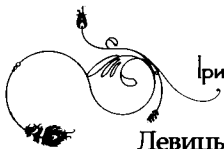

ності, подій громадського й духовного життя народу. Ідеться про те, як мисливські обряди поступалися хліборобським святкам, про вдосконалення знарядь праці, розмаїття одягу, звичок та прадавні вірування, історію багатовікових метеорологічних спостережень. У мовній свідомості українців є й міфічний час як уособлення сил та дій природи, їх втручання у життя людей. Біблійний час пов'язаний з іменами християнських святих (Андрія, Петра і Павла, Вожої Матері, Христа, Іллі, Параскеви, а також Різдом, Великоднем). Мовна модель відбиває і сприйняття модусів часу.

Так, для росіян, вважають дослідники, характерна зосередженість на минулому і майбутньому. Невипадково з двох засадничих російських питань «Хто винен?» і «Що робити?» одне належить минулому, а інше – майбутньому. Саме мова зреагувала на особливості психіки: дієслова доконаного виду не мають форми теперішнього часу, а замінюються на майбутній час, більше того, виникає звичка обходитися без нинішнього часу, так «Два и три будет четыре». Російська література демонструє замріяність у будучність, реальну чи уявну (Обломов, Манілов). Існує думка, що росіяни надають перевагу модусу майбутнього часу чи то у вигляді апокаліпсису, чи то ідеально влаштованого світу (радянська ідеологема: світле майбутнє – комунізм). Російський народ, на відміну від інших, думає не про своє, а вселенське майбутнє – філософія російського космізму, ідеї світової революції (В.Маслова).

На протигагу росіянам у мовній свідомості українців домінує модус нинішнього часу (у доконаній чи недоконаній формі), як це засвідчує великий масив фольклорних джерел (прислів'я, приказки, загадки). Українські пісні, фольклор, поезія зосереджені на сьогоднішній, навколишній природі, буденній праці та справах, розвагах і почуттях, діях і психологічних станах. Модус сучасного у структурі часу відображає гармонію навколишнього світу та людини, яка не занурюється в минуле й не поринає в уявне майбутнє. Така рівновага сигналізує про життєвий оптимізм, прагматизм, антропоцентризм історичної свідомості українців.

Цікава одна з версій щодо етимології слова «рік/року, год, літо». Дехто з дослідників вважає, що воно походить від «роковини» (І.Нечуй-

Левицький). Я.Головацькиці також розглядає в одному семантичному полі слова «рік, год, літо – і від тих схожі: вторік, втогід, такрік; на безрік, рочини; півроку, півгода; роковий, годовий, річняк, годовик». Українське слово «рік/року» має позитивні, святкові конотації, зважаючи на його походження від слова «роковини» – години/годовини/годовщина, що означає свято; роковий/годовий («торжественный») (у)рочистий; роківщина, роковщина – «подать прядивом та натурою за часу панщини» (І.Нечуй-Левицький), рокове, годівщина – «дань, вознаграждение» (А.Кримський, С.Єфремов). Отже, рік, вік, літо – вимір часу людського життя і довкілля, який об'єднує у собі три модуси: близьке минуле, очікуване майбутнє і продовжений нинішній час. Завершеність подій у цьому довершеному короткому циклі і є свято, яке відзначають, пам'ятають, святкують.

У цілому проблема історичної свідомості – одна з найскладніших проблем філософії історії. Зародження, еволюція її форм, сприйняття сучасниками і наступниками є великим доробком людської духовності. Усвідомлення цього феномену можливе на підставі духовного досвіду людини за допомогою науки, історичного пізнання, які й слугують засобом перевірки та збагачення історичної свідомості кожної конкретної доби.

Література:

1. Антипов Г.А. *Историческое прошлое и пути его познания.* – Новосибирск, 1987.
2. Барг М.А. *Историческое сознание как фактор историографии // Вопросы истории.* – 1982. – №12.
3. Барг М.А. *Категории и методы исторической науки.* – Москва, 1984.
4. Барг М.А. *Эпохи и идеи: Становление историзма.* – Москва, 1987.
5. Бахтин М.М. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса.* – Москва, 1990.
6. Вернадский В.И. *Избранные труды по истории науки.* – Москва, 1981.
7. Головацький Я. *Поділ часу у русинів // Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* – К., 1965.
8. Гуревич А.Я. *Уроки Люсьєна Февра // Февр Л. Бои за историю.* – Москва, 1991.
9. Забужко О. *«Психологічна Америка» й азіатський ренесанс, або Знову про Карфаген // Сучасність.* – 1994. – №9.
10. Зашкільняк Л.О. *Вступ до методології історії.* – Л., 1996.
11. Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності.* – Л., 1999.
12. *История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины.* / Отв. ред. акад. Ю.В.Бромлей. – Москва, 1986.
13. Коллинз Р.Дж. *Идея истории. Автобиография.* – Москва, 1980.
14. Левада Ю.А. *Историческое сознание и научный метод // Философские*

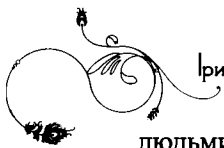
проблемы исторической науки. – Москва, 1969. 15. Лихачёв Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – Ленинград, 1978. 16. Лосев А.Ф. Античная философия истории. – Москва, 1977. 17. Маркс К. Философский манифест исторической школы права // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Москва, 1975. – Т.1. 18. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск, 2008. 19. Муравьёв В.Н. Философские заметки, афоризмы // Вопросы философии. – 1992. – №1. 20. Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови. – К., 1912. 21. Носенко Е.Л. Культурно-психологічні проблеми інтеграції України в європейське співтовариство // Грані. – 1999. – №2 (4). 22. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва, 1963. 23. Скуратівський В. Український рік. – К., 1996. 24. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени, восприятия). – Москва, 1994. 25. Яковлева Е.С. Языковое отражение циклической модели времени // Вопросы языкознания. – 1992. – №4.

Ментальність

«Ментальність», «історія ментальностей»: теорія і практика.

Серед численних тлумачень та дефініцій поняття «ментальність» довершене його визначення знаходимо у французького дослідника Ж.Дюбі: ментальність – це сукупність символів і образів, які відображають уявлення даного соціуму про навколишній світ та його місце у цьому світі, уявлення, котрі, своєю чергою, зумовлюють мотиви поведінки та вчинки людей.

У просторі радянської й пострадянської історичної науки прихильником і популяризатором проблеми ментальності виступав А.Гуревич. Термін «ментальності» («mentalités») запозичено з французької історіографії. На думку дослідника, ментальності являють собою головний предмет «нової історичної науки». Ментальність, за А.Гуревичем – це «соціально-психологічні настанови, автоматизми і звички свідомості, способи бачення світу, уявлення людей, котрі належать до тієї чи іншої соціокультурної спільноти». Не відміну від теорій, доктрин та ідеологічних конструкцій ментальності «дифузні, присутні повсюди в культурі та буденній свідомості». Зазвичай вони не усвідомлюються

людьми, а виявляються в їхній поведінці неначе повз їх волю. Ментальності відображають не стільки індивідуальні настанови особистості, скільки позаособистісну складову суспільної свідомості. Ментальності імпліковані в мову та інші знакові системи, у звичаї, традиції, вірування. Зasluga А.Гуревича як теоретика, уважаємо, полягає у зверненні уваги на той факт, що зміна понять, якими оперує історик, тобто його наукового інструментарію, продукує нові знання та уявлення. Традиційно історики використовують поняття «держава», «класи», «економіка», «власність», «ідеологія», і, здавалося, жодними іншими поняттями користуватися не можна, окрім тих, що виникли в контексті нашої культури. Проте для вивчення соціальних систем і культури цих узвичаєних понять явно недостатньо.

Поняття «ментальність», уведені в обіг школою «Анналів», виступає як засіб вивчення «соціально-культурних уявлень людей іншого часу». Предмет історії ментальностей, на думку А.Гуревича, визначали «константи, основні уявлення людей, закладені в їх свідомості культурою, мовою, релігією, вихованням, соціальним спілкуванням». Ідеться про «сприйняття простору і часу, зумовлене ними розуміння історії (поступовий розвиток, повторення, кругообіг, регрес, статика, а не рух тощо), відносини світу земного з потойбічним, і, відповідно, сприйняття та переживання смерті; розмежування природного й надприродного, співвідношення духу і матерії; настанови відносно дитинства, старості, хвороб, сім'ї, сексу, жінки; ставлення до природи; оцінка суспільства та його компонентів; розуміння співвідношення частини та цілого, індивіда й колективу, ступеня виокремленості особистості у соціумі, або навпаки – її поглинення ним; ставлення до праці, власності, багатства і бідності, різних сфер діяльності, настанови на нове чи традицію; оцінки права й звичаю та їх ролі у житті суспільства; розуміння влади, панування та підлеглості, інтерпретації свободи; доступ до різних видів джерел і засобів зберігання й розповсюдження інформації, зокрема проблеми співвідношення писемної та усної культур».

А.Гуревич простежує й генеалогію історії ментальностей. Проблема ментальностей постала як центральна проблема історичного пізнання, навколо якої зосереджувалися зусилля французької школи «Анналів»

та цілої низки представників історіографії США, Великобританії, Італії Німеччини, Польщі. В історії ментальностей А.Гуревич убачає «закономірний і логічний результат» пошуків найталановитіших істориків сучасної доби. Такі відомі медієвісти, як Ж.Дюбі та Е.Ле Руа Ладюрі пройшли шлях від вивчення соціальної та аграрної історії до історії ментальностей. Без неї неможлива навіть і сама соціальна історія. А.Гуревич вважає подібним власний «шлях від аграрної історії до історії культури». Проте історія ментальностей не означає відмову від соціально-економічних проблем. В основі такого переміщення – прагнення подолати «бар'єр, що існує між соціально-економічною історією, з одного боку, та історією духовного життя – з іншого». Перші спроби здолати його пов'язані з іменем К.Лампрехта. Програма ж створення історичної науки як науки про людину у суспільстві була реалізована М.Блоком і Л.Февром (з 1929 р.). Саме вони застосували до історії європейського середньовіччя та Ренесансу запозичене в етнологів поняття «ментальність» (щодо мислення первісних народів), а також «розумове оснащення», «духовна озброєність» («*ouillage mental*») як інструмент дослідження свідомості людини будь-якої доби. Проте розробка історії ментальностей як інтегральної складової соціальної історії розгорається, констатує А.Гуревич, із 1960-х рр. унаслідок нового прочитання марксизму та під впливом структурної антропології. Міждисциплінарний підхід (впливи на історію етнології, соціології, психології, історії мистецтв, літератури, лінгвістики, семіотики аж до біології та екології) також спричинився до розробки «антропологічно орієнтованої історичної науки», історичної антропології, а відтак історії ментальностей. Ще один із чинників інтересу до історії ментальностей, який фіксує А.Гуревич, це переміщення центру уваги «згори донизу» – від історії героїв, правителів, державних діячів та мислителів до історії щоденності різних соціальних верств і груп, пересічних людей, суспільства у цілому. Історики звертали увагу не лише на ідеології та еліти, але на погляди народу, емоції та думки простих людей, мотиви їхніх учинків та внутрішній світ.

Примітно, що А.Гуревич убачає важливе (когнітивне) значення історії ментальностей у тому, що вона «відкриває нові можливості для історичного синтезу». Традиційно історію поділяли на історію суспільства

та історію культури, причому зв'язки між ними були суто «зовнішніми» і зазвичай примусово «спрямлялися». Виходячи з того, що суспільство і культура – дві іпостасі людського спілкування, «центром соціально-культурної історії є людина у групі, суспільна людина». Отже, історія ментальностей повертає історика з «химерного світу політико-економічних і соціологічних абстракцій до "забутого" предмету історії – до людини як живої соціальної істоти».

На ґрунті радянської науки предмет історії ментальностей наближався до предмету семіотики, науки про знакові системи, котра представлена працями тартуської школи (Ю.Лотман, Вс.Іванов, Б.Успенський, В.Топоров) та співзвучна концепції карнавальної сміхової культури М.Бахтіна. Пласти свідомості, які досліджували семіотики, історики ментальностей та М.Бахтін, являли, на думку А.Гуревича, «величезний фонд людських уявлень, що живе за своїми законами». На рівні ментальностей і знакових систем, у сфері неформальної «карнавальної» поведінки соціальних груп культура минулого, стверджує А.Гуревич, «прохоплюється» про свої таємниці, навіть такі, що люди тієї епохи й не здогадувалися. Словом, нові напрями у радянській науці розвивалися здебільшого в галузі філології. Щодо історичних досліджень, то «жорсткі ідеологічні та політичні бар'єри, котрі відділяли радянську історіографію від нових тенденцій історичної науки», констатував А.Гуревич у 1989 р., прирікали «радянських істориків на відставання та провінціалізм».

У німецькомовному науковому просторі відоме колективне видання з історії європейської ментальності за редакцією П.Дінцельбахера, в якому вдало представлено теоретичні та «ментально-історичні можливості» дослідження. Концепту «історія ментальності» історична наука «завдячує саме французьким історикам» (до речі, Ж.Ле Гофф єдиний із представників Франції взяв участь у даному проекті). Проте упорядник видання завважує, що автори праці не зобов'язані «суворо дотримуватися прийнятого і широко вживаного у французькій історичній науці розуміння історії ментальності чи перетворити на норму його власне визначення». Сам П.Дінцельбахер розуміє історію ментальності як сукупність усвідомлених, а особливо неусвідомлених орієнтирів, «за якими розвиваються типові для тієї чи іншої епохи уявлення людей, за якими вони відчувають,

за якими й діють». Він уточнює: історична ментальність – «це набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях». Предмет історії ментальності П.Дінцельбахер визначає наступним чином:

- оцінювання зв'язків тіла й душі між собою; свідоме оцінювання і несвідомо роль тілесного;
- ставлення до молодості та старості й відповідні панівні у суспільстві образи (наприклад, геронтократія, культ молодості);
- ставлення до сексуальності та важливість кохання;
- страхи і надії (приміром, уявлення про потойбічний світ та утопії);
- уявлення про радість, печаль і щастя;
- оцінювання та лікування хвороб;
- уявлення про смерть та поведінка під час смерті;
- ставлення до індивіда, сім'ї і суспільства;
- суспільні критерії оцінювання (честь – ганьба; консерватизм – прогресивність);
- значення праці та свята;
- структуризація і ставлення до влади (її сакральна легітимація; анти-авторитарний рух);
- ставлення до насильства, війни й миру;
- форми етики і права;
- естетичні відчуття;
- релігійність;
- ставлення до природи та довкілля;
- космологія (світ як організм; світ як машина);
- сприйняття часу (циклічний образ історії; природний або штучний поділ часу);
- способи мислення (асоціативне мислення; дискурсологічне розв'язання проблем);
- урегулювання потягів «цивілізацією» (застольні звичаї; перебільшена соромливість);
- функції комунікації (переважання усної чи письмової комунікації; мова жестів).

Наведений фрагмент видається квінтесенцією досліджень з історіографії ментальності в німецькомовному інтелектуальному просторі. Примітно, що інтерес німецьких авторів до проблем ментальності та історії металності у середині 1980-х рр. був незначним, через те, що «професійною» визнавали «лише традиційну історіографію (описову, соціальну, економічну, конституційну історію)». Так, у відповідному томі (1982 р.) історичного лексикону «Geschichtliche Grundbegriffe» не було «ані титульного слова «ментальність», ані терміна «історія ментальності»». Не всі німецькі автори розуміють історію ментальностей як їхні французькі колеги, дехто прирівнює її до «історії ідей та духовного розвитку», або «історії понять і філософії», чи ставить «поряд із традиційною історією культури». Історія культури і соціальна історія мають бути присутні як історичне тло. Відмінності між історією ментальності та історією ідей П.Дінцельбахер пояснює їх різним призначенням: історія ідей «досліджує здобутки інтелектуальних і мистецьких еліт», а для історії ментальності ці здобутки «цікаві лише тоді, коли стають надбанням загалу і в такий спосіб зумовлюють відповідні схеми мислення, сприйняття й поведінки». Більше того, «історія ідей і духовного розвитку є допоміжною наукою для історії ментальності», зауважує дослідник. Він сприймає історію ментальностей радше за французьким сценарієм, наголошуючи, що вона «тяжіє до всеосяжності», тобто до тотальної історії («histoire totale»). Остання, як її розуміє німецький автор, «охоплює всі сфери життя людини». Проте «абсолютно повна реконструкція історії» неможлива. Якщо «тотальне» розуміти як «тотальне повторення», то «відтворення історичної події мало б тривати так само довго, як тривала ця подія, а сучасне якраз тим витіснялося б. І тому історія ніколи не може комплексно розповісти, «як це, власне, було»». У вузькому («схематичному») сенсі «тотальна історія» може бути «недосяжним ідеалом».

«Особливо важливим методом історії ментальності» П.Дінцельбахер вважає вивчення серійних джерел, проте необхідно «працювати з індивідуальними джерелами», і уточнює, «ментальності потрібно описувати на основі індивідуальних свідчень навіть у тих випадках, якщо вони характеризують поширену поведінку» (особливо стосовно античності й середньовіччя).

Стан та еволюцію історії ментальностей у контексті французької історіографії крізь призму власного інтересу до неї й досвіду досліджень аналізує Ж.Дюбі. У середині 1950-х рр. він разом «із Р.Мандру під сильним впливом Л.Февра» ввели до сфери історичних досліджень поняття «ментальність». Через його невизначеність у французькій мові Ж.Дюбі пояснює, в якому сенсі він його розуміє: «Це система (саме система) у русі, що є, таким чином, об'єктом історії, але при цьому всі її елементи тісно пов'язані між собою; це система образів, уявлень, котрі в різних групах або стратах, які складають суспільну формацію, поєднується по-різному, але завжди лежать в основі людських уявлень про світ та своє місце у цьому світі й, отже, визначають учинки та поведінку людей». Вивчення цих систем, котрі не мають чітких контурів і змінюються з плином часу, украй ускладнене. Адже дослідник упевнений, що всі відносини всередині суспільства безпосередньо і закономірно залежать як від подібної системи уявлень, так і економічних факторів. До речі, носієм сукупності уявлень у суспільстві виступає система освіти. Пропозиція вивчати ментальність від початку викликала інтерес у французьких істориків, навіть старої формації (позитивістські орієнтованих). Ідея ментальності, констатує Ж.Дюбі, швидко набула визнання в Італії, де зацікавлено ставилися до ідей школи «Анналів». У Німеччині, «однак, довго чинили опір новому напрямку». Більша частина англосаксонських істориків також сприйняла цей напрям «стримано». Швидко визнання поняття «ментальність» Ж.Дюбі пояснював двома сприятливими обставинами. По-перше, популярністю психоаналізу, що мав вплив «на весь комплекс наук про людину» і був пов'язаний із лінгвістикою, соціальною антропологією, семіотикою. По-друге, «розчаруванням у можливостях економічної історії», учені відмовлялися пояснювати історію суспільства і цивілізації «залежністю від економіки». Ідеться про розчарування в марксизмі, особливо після «політичного вибуху» 1968 р. Отже, в історії ментальностей Ж.Дюбі вбачав одну з перших ознак «великого повороту» французької історичної науки (мається на увазі антропологічний поворот).

Ж.Дюбі фіксує і наступний «поворот у розвитку історичної науки», який відбувся у 1970-х рр. Дослідник не дає йому назви, але за всіма ознаками це – постмодерністський поворот: відроджується інтерес до

політики, і, як наслідок, на перший план у дослідженнях французьких істориків виходить *подія*, що призводить до зміни способів переказу історичного матеріалу, оповідь і повісткування набули особливого значення. Проте, специфіка в тому, що подія чи то біографія вивчалися не як такі, а заради тієї інформації, до якої вони відкривали доступ. Поновлення інтересу до політики Ж.Дюбі пояснював увагою французьких філософів і соціологів до «механізмів влади всередині соціальної системи», що знайшло відображення у працях М.Фуко та П.Бурдьє; крахом офіційної ідеології та голістського режиму як результат рухів 1968 р.; «ною трансформацією нашого ремесла», що сприяло «поверненню історичної науки до політики, події, повісткування». Повернення до політичної історії Ж.Дюбі розцінював як «реакцію на знищення сюжету», адже відмова від події руйнувала хронологію, а постійне розширення поля історичного дослідження вело до його подрібнення, вивчення «мікросюжету, історичного анекдоту». Наголошуємо на тому, що політичну історію Ж.Дюбі трактував не як історики-позитивісти, тобто перелік фактів, а як їх образи, відображення подій-фактів у суспільній свідомості, уявленнях сучасників: «Політична чи воєнна подія, учинок відомої особи більше цікаві відгукami на них. Висловлювання сучасників із приводу події піднімають завісу над зазвичай прихованими структурами, котрі визначають учинок або діяльність визначної людини». Справа в тому, що соціальна історія, історія ментальностей у працях «нових» французьких істориків на певний час витіснила політичну історію. Повернення до політики, історичної інтриги, подієвої історії відповідала ідеалу «тотальної історії», проголошеної «ною історичною наукою».

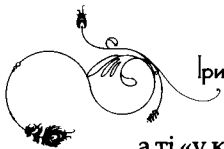
Ментальні риси української культури: родинність. За допомогою поняття «ментальність» можна описувати специфіку та різновиди національних культур. Культурний тип – це сукупність сутнісних і феноменологічних характеристик культури в певному просторово-часовому вимірі. Феноменологічно культура, культурний процес, культурні події та факти сприймаються крізь систему понять: «національний характер», «національний темперамент», «душа народу», що віддзеркалює тенденцію до «антропологізації» культури, основним предметом і суб'єктом вивчення якої є людина. Визначення типу української

культури зазвичай відбувається з перспективи таких бінарних опозицій, як «індивідуалістична»/«колективістська»; «інтровертна»/«екстравертна» (В.Янів, О.Пахльовська); «селянська»/«міська»; «західна»/«азіатська», «східнослов'янська»; «повна»/«неповна» (Г.Грабович, І.Лисяк-Рудницький), «монохронна»/«поліхронна» (Е.Носенко).

Найвідоміші символи української культури – це образ «Матері-землі», «Неньки-України», які уособлюють плодючість землі, м'якість краєвиду, мирне, лагідне життя в гармонії з природою, навколишнім середовищем. Даний архетип визначав шанобливе ставлення до жінки в українському суспільстві, визнання її особливої ролі як господині та виховательки в родині, породжував відчуття доброзичливості, м'якості, працьовитості, душевної емоційності. Цей архетипічний мотив знаходить відображення у фольклорі та літературній творчості. У Т.Шевченка добре відомий образ української дівчини, знедаленої бездушним «москалем» (певна аллюзія пригнобленого стану України в Російській імперії). Секвенція його в подальшій літературній традиції відбиває різні сторони соціально-психологічного буття українського народу. У творчості Є.Маланюка зустрічається образ України – «степової бранки», насилуваної кочовиком-монголом. У М.Бажана Україна – «повія ханів і царів». У О.Довженка – «вічна удова».

Наступний архетипічний мотив – рівність усіх синів однієї матері. Після смерті батька влада (спадщина) рівно розподілялася між синами й дочками. В Україні не було права майорату, пріоритету старшинства. Цього архетипічного ряду сягають своїм корінням, з одного боку, ідеали соборності, рівності, демократизму, з іншого, – відсутність в українському етносі ідеалів вождізму, настанови на лідерство, харизму, невміння утримати владу, анархія. Звідси вади українських політиків і публічної політики, політичної влади. «Наші вожді, – писав В.Липинський у «Листах до братів-хліборобів», – самі собі не вірять». Це вожді «з капризами замість хотінь; з магією і амулетами замість віри та релігії; [...] з романтичними спекуляціями замість ідей; з авантюризмом (на хвилину) замість волі (на довгі літа); з хитрістю замість розуму; вожді з орієнтацією, замість з організацією». Звідси численні в нашій історії провідники, які «в критичний момент «на бистрих конях» кидають напризволяще своїх підвладних»,

а ті «у критичний момент завжди кидають своїх вождів і видають їх ворогам під старим гаслом козацької черні: «Нехай твоя голова за всі наші голови, прощай, отамане!»». «Нація, в якій вожді завжди готові зрадити своїх підвладних, а підвладні готові завжди зрадити своїх вождів, – констатував В.Липинський, – мусить бути нацією недержавною».

Відтак низька культура політичної еліти нації провокує, на думку В.Липинського, відсутність «чесності, вірності, послуху, дисципліни». Через те в громадянстві розвиваються: «розперезане хамство, зрадництво, політична проституція, отоманія, слабодухість, взаємно себе пожираюче релігійне, політичне, філологічне і всяке інше сектанство, безідейність, безвольність, глупота і врешті отой «імперіялізм» та «містицизм» дикунів, який крім хвилих революційних вибухів нічого сильного та тривалого сотворити не в силі». В.Липинський зафіксував і такий психологічний штрих до колективного портрету українського політика, як «президентський» чи то «гетьманський» синдром: вітчизняний інтелігент при входженні до влади «не вдовольняється посадою низче президента, головнокомандуючого чи міністра в «самостійній Україні». Він робить народні повстання проти місцевої слабкої влади, коли вона благає його з оцею посадою підоджати».

Образ батька в колективному несвідомому українців символізував грізну, караючу силу, владу. Саме у ньому варто шукати витoki українського державного ірраціоналізму. Щоправда, у свідомості українців існує і протилежний образ батька, так званого «материнського типу». Цей образ доброго, лагідного батька-захисника асоціюється з відомим вітчизняним феноменом «отаманщини». Отаман – справжній, дбайливий батько, який опікується своїми синами, їхніми справами, радиться з ними перед ухваленням рішення. Отже, у структурах несвідомого української психіки (що засвідчує й останній епізод) переважає материнсько-жіночий елемент над батьківсько-чоловічим.

Символи й образи, що виникають у глибинах підсвідомого разом зі свідомісно-раціональним началом, відображають картину світу та місце в ньому даного народу. Перевага жіночого компоненту у психічній структурі українця визначає характер його уявлень про своє місце у світі. Лагідність, ніжність, м'якість, утеча від активного життя зумовили

пріоритет так званого малого гурту, родини. Чутлива, емоційна людина комфортніше почувається в оточенні близьких людей, а не у великих об'єднаннях, згуртованих за типом спілки, громади, просякнених єдиною метою чи волею.

Дзеркальним відображенням родинного типу життя українського народу є Запорозький Кіш, що становив родинний колектив, де всі брати рівні – сини Матері-Січі та Батька-Великого Лугу. Якщо інтимний пласт буденного життя українців визначався через поняття малого гурту, родини, сімейного клану, то у широкому історичному сенсі своє місце у світі український народ усвідомлював як життя на кордоні, на перетині різних етнічних, релігійних, політичних, культурних традицій. Це знайшло відображення в образі «країни при битій дорозі», у метафорах «на битім шляху між Азією і Європою», «пограниччя двох різних культур: візантійської та римської» (В.Липинський). Нескінченні умоспоглядання та суперечки сучасних філософів, істориків, культурологів про місце України на «цивілізаційному перехресті» між «Сходом і Заходом», «Європою та Азією» є генетичним проявом свідомості «людини прикордоння».

Типи соціальної поведінки українців. Сприйняття часопростору визначало й типи соціальної поведінки: 1. авантюрно-козацький, орієнтований на боротьбу з ворогами, лицарські чесноти, оборону віри та кордонів, розваги, насолоду життям; 2. «притаємного існування», «відступ у себе», що його уособлює козак, який ховається від ворогів в озері, дихаючи через тростинку. В Липинський також розрізняє в українській історії два типи: кочового («татарські люде», «запорожська чернь», «отамани», «революційна на ділі, а не словах – інтелігенція») й осілого («галицько-волинська князівсько-боярська верства, шляхта і городове козацтво», «куркулі-повстанці» за більшовицькою термінологією) войовників. Причому тип першого був сильнішим за тип другого.

Співіснування цих двох різновидів соціальної адаптації українців знімає опозицію української культури «інтровертність»/«екстравертність» (В.Янів, О.Пахльовська). Для «екстравертованої» людини, на думку німецького психіатра К.Леонгарда, характерним є виявлення «суто зовнішньої активності», незалежної від мисленнєвих процесів. Такий людині властива велика імпульсивність. «Інтровертовану» особистість

виділяє «посилена робота думки». Слідом за К.Г.Юнгом К.Леонгард уважав, що екстравертовані натури орієнтовані на конкретні факти, а інтровертовані – виробляють власні погляди. Більше того, екстраверт сприймає об'єктивну реальність такою, якою вона є, а інтроверт внутрішньо перероблює її. До речі, сам факт існування двох типів поведінкової реакції являє собою типовий епіфеномен прикордонного життя та свідомості українців.

Різні типи соціальної поведінки зумовили й національні типи українців. Найбільш відомий і популярний тип козака-вояка, епікурейця, життєлюбного оптиміста. Другий тип – це так звана «сковородинська людина», заглиблена у свій внутрішній світ, постійну працю, особисте самовдосконалення. Різновидом останнього є рідкісний тип аскета (І.Вишенський, представник пізнього ісіхазму; певною мірою В.Стус, якому при психіатричній експертизі було встановлено діагноз «патологічна чесність»).

За часи тоталітарного режиму в Україні тип «прихованого існування» трансформувався у тип денаціоналізованого конформіста, людини, байдужої до всього та всіх, яка прагне unikнути участі у громадському житті, колективній творчості, позбутися будь-якої відповідальності. Соціальний аутизм властивий не лише українській інтелігенції. Для кращих представників радянської творчої інтелігенції захисною реакцією слугувала так звана «внутрішня еміграція», що супроводжувалася «виходом» філософів, поетів, письменників, рок-музикантів, художників-авангардистів у двірники, кочегари, «безробітні».

Водночас розмаїття природно-історичних та соціально-психологічних реалій зумовило набір константних (незмінних, узвичаєних) рис української культури. Дехто з дослідників вважає її «неповною» (І.Лисяк-Рудницький, І.Дзюба, Я.Ісаєвич). Г.Грабович наголошує на некоректності самої тези про «неповноту» культури. І справді, якщо дивитися на культуру «зсередини», то в екзистенційному сенсі вона цілісна, «неповною» вона може бути лише в порівнянні з чимось або кимось, тобто з іншими культурами, літературами тощо.

Кордоцентризм. Лінгвоцентризм. Антеїзм. Домінантною рисою української культури були чуттєвість, емоційність, кордоцентризм.

Одні вбачають у цьому позитивні риси, інші – вади. Так, П.Юркевич розцінював емоційність українців як «прикмету національної вищості», Д.Чижевський, продовжуючи лінію «філософії серця» П.Юркевича, також наголошував на позитивних рисах емоційності українців. В.Липинський, навпаки, підкреслював негативні ознаки емоційно-чуттєвого чинника української вдачі, такі, як запальність і швидке охолодження, дразливість, зосередженість на дрібницях, байдужість до важливих подій: «Наші політичні провідники більше співали або поетизували, кричали або плакали, ніж висловлювались членороздільною, логічною і ясною прозою». Звідси зрозумілі й негаразди українців у сфері політики, яка неможлива без строгої організації розуму та вольового поступу до здійснення мети. В унісон В.Липинському І.Лисяк-Рудницький уважав, що брак «логосу» – це «хронічна слабкість української духовності». Із погляду сучасної психології, сильно розвинута сфера емоцій активізує альтруїстичні почування, такі, як співчуття до нещасних, бідних і водночас радощі за чужі удачу, щастя, талант, а також почуття обов'язку. Натомість в аналогічних випадках значно менше розвинуті протилежні переживання – прагнення до влади, зажерливість та користолобство. Для емоційної природи особливо характерна така риса, як співчуття.

Специфічною ознакою української культури є лінгвоцентризм. Звісно, емоційно-чуттєвій вдачі українця щонайбільше пасував «художній» стиль мислення, прикрашання реальності та минулого життя й свідомості. Саме мова протягом століть була носієм етнічно-релігійної та культурної ідентичності народу. У культурному просторі українців мова, словесність виступають справжнім відповідником філософії. Світовідчуття українців відбивалося не у філософських та природознавчих трактатах, як на Заході, а в поезії, думках, казках, піснетворчості. До речі, фольклор, як носій «мовної поведінки» українського народу, тривалий час слугував «альтернативою літературі». Цікаво, що високе українське письменство, красномовство, публіцистика значною мірою відчували інонаціональні впливи болгарської культури – посередниці між Візантією та східнослов'янським світом, інтелектуальні та релігійні імпульси другого південнослов'янського культурного впливу, зокрема тирновської школи

«перекладачів-виправлячів» Святого Письма, пізніше польської, російської словесності та стандартизованої мови.

Генетичну рису української культури становить селянськість, або антеїзм (від імені давньогрецького героя Антея, який брав свою силу від Землі-Матері, і якого Геркулес зміг здолати, лише відірвавши від землі). Хліборобські ідеали впливали з родинного стилю життя та пронизували свідомість як селянина, так і інтелектуала. Природне відчуття близькості з народною стихією знайшло втілення в українському романтизмі, народництві і, як це не парадоксально, у державницькій ідеології (еліта не може існувати без народу).

Сцієнтизм. Індивідуалізм. Антропоцентризм. До коду вітчизняної культури, спростовуючи саму ідею її неповноти, належить і поняття українського сцієнтизму. Звичайно, він – антипод європейського, засадничою характеристикою якого є логіко-раціоналістичний компонент, настанова на активну, творчу діяльність, спрямовану у зовнішній світ. Натомість український сцієнтизм характеризується підвищеною рефлексією, прагненням утекти від життя у сферу духу, глибини душі. Духовна енергія українських інтелектуалів розтікається начебто вшир, усім простором культури, насичуючи всі форми витвору духу – релігійну проповідь, публіцистичний памфлет, поезію, письменство, живопис, музичний твір тощо. Українського сцієнтизму притаманні ірраціоналізм мислення, містицизм, інтуїтивне шукання смислів. Символіка української демонології відповідає інтуїтивним, містичним струнам душі. Уособленням українського сцієнтизму став М.Гоголь в оточенні прекрасних покійниць, відьом, утоплениць, чортів тощо. Український сцієнтизм – це вияв властивого нашому народові відчуття безмежності, повноти простору, яке породжує мрійність, прагнення втекти від реального життя у сферу духу, драму життя, таємницю душі.

Отже, український сцієнтизм означає перевагу змісту над формою. «У нас ідеалізм і певність посідання найвищих правд», а в Європі – «матеріалізм і мертво шукання за формою» (О.Ольжич). Формотворче начало більш властиве західному сцієнтизму. На українському ґрунті чуттєвість і зміст поглинає форму. Приповідна піснетворчість українського народу, за словами М.Шлемкевича, – це «геніальний примітивізм», який

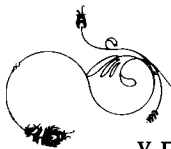

убиває творчі таланти. «Жертвою закоханості в пісні», на його думку, став М.Лисенко. В українському малярстві переважають етюдні мотиви, пейзажі як вияв чуттєвості. У народному театрі голосний сміх дівчат, співи і танці топлять розмову та дію.

М.Шлемкевич зазначає й таку ментальну рису української культури, як індивідуалізм. Парадоксальність українського індивідуалізму полягала в тому, що це був «індивідуалізм без індивідуальностей», адже індивідуалізм – це «ясна окрема форма». Український індивідуалізм є ліричною втечею від твердих форм, структуруючого, формотворчого начала. Основне завдання української культури М.Шлемкевич убачав у тому, щоб зрівноважити емоційне мрійництво з формотворчим мисленням, інтелектом: «пафосу степу» слід протиставити «пафос інтелекту». В українській культурі брак логосу (формотворчого елементу) зумовлював перевагу з-поміж мистецтв лірики та музики, а серед мистецьких стилів – бароко, романтизму, символізму, експресіонізму.

Найбільше співзвучним українській душі було бароко, українцям узагалі властива стихійна бароковість, тобто в народному мистецтві-промислі орнамент переважає над конструкційними формами, мова українців більш образна й лірична, ніж філософічна. Емоційне напруження, боротьба стихій, релігійна піднесеність, емоційна розчуленість, гіпертрофованість почуттів, красномовство – усі ці риси барокового стилю знаходять прийнятний ґрунт у глибинах української свідомості й культури.

Цілком релевантним українській культурній стихії був романтизм, здебільшого в німецькому консервативно-ірраціональному варіанті, що відкрив «таємницю індивідуальності», красу й цінність рідної мови, відродив героїку минулого (Г.-І.Гадамер). Актуалізовані романтизмом поняття «народ», «народність», «нація» ввійшли до структур свідомості української еліти як символи історичного буття, зв'язуючий розчин між імперськими державними установами та національним культурним життям. Український романтизм сформулював й ідеї національної самобутності, історичної державності, реабілітував «українське середньовіччя», відродив героїку козацької доби, заклав підвалини ідеології та політичної програми активного українства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Проте

у просторі української культури повною мірою так і не прищепилися такі європейські формотворчі стилі, як класицизм, реалізм, наукова фантастика.

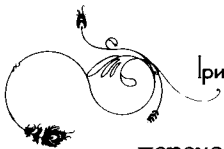
Важлива риса української культури, яку помітив І.Лисяк-Рудницький, – це стихійний антропоцентризм. Український антропоцентризм спрямований не на експансію у зовнішній світ, а здебільшого на розбудову особистості. Любов до рідного краю, природи, мови, пісні, інтерес до національних звичаїв, побуту, внутрішня релігійність – це складові стихійного гуманізму української психічної натури. Прийняття християнства візантійського зразка цілком відповідало емоційно-чуттєвій домінанті слов'янсько-української вдачі. Ренесансні та реформаційні впливи на українському ґрунті також мали здебільшого етико-релігійне забарвлення. Духовна енергія нації, як відомо, реалізується в культурних паттернах, паттерн означає культурну схему, зразок, форму, котра становить найбільшу вартість, як-от грецька скульптура, римська юриспруденція, німецька класична філософія, французька література, галлофільство в Європі XVIII–XIX ст. (А.Кребер). До паттернів української культури відносяться зразки національної освіти як компроміс між греко-слов'янською вченістю та латинською наукою (Острозька академія – «тримовний ліцей»); етатистська ідеологія київських книжників як інтелектуальне підґрунтя реформ Петра I в Росії; українська епіка (думи, народні пісні); поезія, література XIX ст., адже геній Т.Шевченка засвідчує духовну вартість філологічного паттерну української культури.

Особливості української культури полягали в тому, що духовна енергія українців була спрямована до інших культурних світів, Україна з її культурним потенціалом виступала донором інших культур, її духовними соками «годувалися чужі панівні держави й культурні організми» (І.Лисяк-Рудницький). Саме вихованцям Києво-Могилянської академії належала ідея утворення першого університету в Москві зі світськими науками й латиною (С.Полоцький, К.Істомін) та російської імперської ідеології (Ф.Прокопович, Д.Туптало). Більше того, європеїзація Росії з другої половини XVIII ст., на думку І.Лисяка-Рудницького, відбувалася за рахунок «влиття у зверхній шар імперії двох нових етнічних стихій», які були за своїми культурними традиціями європейськими на відміну

від російського дворянства. Ідеться про балтійських німців та українців-малоросів. Одночасно зростання українських впливів у центрі збігається з занепадом та ліквідацією залишків автономного адміністративного устрою України, що було «своєрідною соціологічною компенсацією». Збільшення українського елемента в імперському політичному керівництві відбувалося паралельно з ліквідацією української автономної державності. Українська еліта, зневірившись у можливості відстояти самостійний національний розвиток, шукала нову «всеімперську арену для свого соціального вияву» (І.Лисяк-Рудницький). Відтягнення кращих продуктивних сил до Росії позбавляло крайові, місцеві установи влади та зменшувало можливість опору центральному урядові.

Культурний код української історичної науки. Історична наука, як і мистецтво, література, філософія, політика, є складовою певного типу культури. Механізм взаємодії науки й культури на національному ґрунті має свою специфіку та ментальний код. Отже, *родинність* як ознака соціального існування та психіки українця, зумовлює форми організації історичної праці. В умовах бездержавності та інституційної нелегітимності культурного життя осередками духовно-інтелектуальної діяльності в Україні впродовж XVIII–XIX ст. виступали резиденції багатих дідичів-меценатів, високих посадових осіб, панські маєтки, літературні салони, масонські ложі, політичні гуртки, земляцтва, громади. Тяглисть української культурної традиції та наукової праці підтримувалися дворянсько-старшинськими родинами, фамільними кланами, які протягом поколінь давали видатних представників науки, літератури, мистецтва, історії: Марковичі-Маркевичі, Максимовичі-Тимковські, Репніни-Білозерські-Куліші, Драгоманови-Косачі, Лазаревські, Антоновичі тощо. Традиції культурних династій на ниві української історичної науки уособлювала родина Грушевських-Шамраїв. М.Грушевський, лідер української академічної науки, засновник цілого наукового клану (до якого входили його рідний брат, донька, рідна сестра, небіж, зять) «свідомо проводив сімейну політику в галузі історичних студій», маючи на меті широкі наукові плани і протестуючи проти насильницької «советизації» з боку уряду (І.Верба). Утім, «родинний сепаратизм» М.Грушевського був повністю знищений командно-адміністративною системою в період

переходу до політики стандартизації наукового мислення та праці історика. За радянських часів традиція наукових династій у галузі української історіографії практично зникає.

Емоційно-чуттєва складова української культури в інтелектуальній сфері означала домінування подієвого історієписання, поширення практик психологізації та драматизації історичних подій. Тому в українській історії бракувало теорій, філософських узагальнень, раціонально обґрунтованих концепцій та схем. Особливість історичного мислення українських істориків полягала в наявності емоційно-чуттєвого чинника, хронічній нестачі «логосу», через що їм бракувало теоретичності, концептуальності мислення. Методологічні вправи зазвичай не йшли далі обговорення проблем періодизації та термінології (О.Субтельний). Отже, теоретична індиферентність української історичної науки цілком вписувалася у споглядально-емоційний ландшафт національної культури. Синкретизм мислення, «нерозділеність» думки (аматорство, енциклопедизм, дилетантизм), знайшли відображення в такій специфічній сфері дослідження, як українознавство, ядро якого, уважав М.Грушевський, становили історичні дослідження. Зміст, інформація, описовість в історичному дослідженні часто переважали над структурою, систематизованими викладами, загальними схемами. Продукція більшості українських істориків має «камерний характер», в їх творчості домінують майже несвідомо «малі» форми: статті, розвідки, рецензії, есе, спеціальні монографії. Багатотомні праці з'являються на початку ХХ ст. під безперечним впливом європейського інтелектуалізму та вимог академічної історичної науки в Україні, яка вступала у фазу розквіту. Проте популярні в радянській історичній науці колективні праці були лише сурогатом великих форм, які не реалізовували формотворчих інтенцій української історичної думки.

У полі української історичної науки, де бракувало «логосу», концептуальності, функції філософії перебирає на себе мова. Емоційність, яскравість, вибагливість стилю, гнучкість мови слугували справжнім відповідником розвиненого наукового апарату. *Лінгвоцентризм* у полі історії означав охудожнення дійсності, минулого життя та свідомості, що було цілком співзвучно емоційно-чуттєвій вдачі українців. Мовно-літератур-

на стихія національної культури зумовила гегемонію бібліографічно-джерелознавчої складової у структурах української історичної науки. Культ джерел, потяг до їх пошуку та описання, укладання різноманітних бібліографічних покажчиків, словників, інформаційно-довідкових видань – типові риси українських істориків. Більшість із них в Україні й поза її межами прямо декларують свою прихильність до «документальної школи». У свідомості українського історика «енергія документальності» поборювала «імпульси раціональності», відтак домінували такі типи дослідників, як історик-джерелознавець, історик-археограф, історик-бібліограф, історик-археограф, у меншості були типи історик-критик, історик-мислитель, аналітик, систематик.

Антеїзм (селянськість) як генетична риса української свідомості зумовила сталий інтерес українських істориків до народу, його минулого, побуту, звичаїв, свідомості, творчості, культурних традицій. Низка понять: «народ», «народність», «громада», «нація» органічно ввійшли до багажу української історичної науки доби її активної соціалізації та самовизначення (XIX–XX ст.).

Сцієнтизм на ґрунті української історіографії має свою специфіку. Український сцієнтизм мирно співіснує з лінгвоцентризмом та виступає справжнім антиподом свого європейського аналога. Сутність європейського сцієнтизму становить логіко-раціональний компонент, настанова на активну творчу діяльність, спрямовану на зовнішній світ. Український сцієнтизм демонструє інтуїтивне шукання смислів, ірраціоналізм, містицизм. Українська історіографія представляє складну мозаїку міфів, історичних містифікацій, позитивістську «втечу» від історичного синтезу, концептуальних узагальнень. Адже міфотворчість як засіб сприйняття минулого доволі мирно уживається з раціоналістичними методами дослідження. Давня пора української історії стала джерелом міфотворчості, продуктом якого є «сарматський міф», міф про «єдине дерево», «спільну колиску» трьох «братніх народів», міф про «карпаторосів», міф «старшого – молодшого брата» (українців – росіян), «козацький міф» тощо. Численними історичними міфами та містифікаціями оповиті ключові події та постаті української історії – походження козацтва, Переяслав, В.Хмельницький, І.Виговський, І.Мазепа. Історіографічними

містифікаціями вважаються «Синопис», «Історія русів», «Запорожская старина» І.Срезневського. На відміну від європейського в українському сцієнтизмі слабке формотворче начало. Український сцієнтизм вивисує зміст над формою, а відтак, чуттєвість, зміст, настрої поглинають форму. Звідси фрагментарність та мозаїчність історичного дослідження.

Антропоцентризм української історіографії мав свою специфіку й заслуговує на спеціальне дослідження. Персоналізм на українському ґрунті асоціювався не стільки з особистістю, скільки з колективним індивідуальним в історії: громада, віче, родина, козаччина, народність. Антропологічні інтенції виявляються у феномені українського кобзарства, творчості авторів історичних дум і пісень, антикварному русі XVIII ст., етнографічному напрямі XIX ст., а також у діяльності школи М.Грушевського, що заклала підвалини української культурної антропології. Фемінний характер української психічної структури є джерелом творчої активності українських інтелектуалів. «Психологія творчого індивіда, – наголошував К.І.Юнг, – це, власне, жіноча психологія, тому що творчість виростає з глибин несвідомого [...], із царства матерів». Коли творче начало перевершує, то це означає, що підсвідоме одержує більшу владу над життям і долею, ніж свідомо воля. У такий спосіб реалізується потреба того чи іншого народу у творінні автора, який створив свій образ, а тлумачення цього образу доручається вже наступним поколінням. Гадаємо, настав час, коли історична наука не лише витворює і тлумачить образи авторів та образи минулого власного народу, а завдяки цим образам продукує культурні цінності й впливає на тип культури, що відповідає вимогам свого часу та наукового пізнання.

Українська ментальність: Coda. Українська ментальність не лише утворювала своєрідний культурний тип та зумовлювала особливості національного історієписання. Вона мала й зворотний бік, «шкідливі наслідки». До кола негараздів В.Липинський відносив прикордонне становище між Азією та Європою, відсутність природних кордонів, що робило Україну вразливою з боку ворогів, родючість і щедрість землі призводили до лінощів, задрості, зневаги до землеробства, поліетнічність, гетерогенність складу населення зумовлювали нестачу «стихійної єдності», урешті наша емоційність, «занадто чуттєвий темперамент»

мали наслідком брак «розуму і волі». Прозорливість В.Липинського як історичного мислителя полягала в тому, що всі ці вади й негаразди можна перетворити на переваги за наявності таких чинників: держава, праця, єдність (політична й територіальна). Так, наслідки географічного розташування України «на битім азійсько-європейським шляху і без природних границь» можна надолужити доброю організацією збройних, матеріальних та державних сил: «В залізно організованих українських руках там, де мали бути ріки або гори, ми зможемо використати для нашого розвитку наше природне положення між Азією і Європою». Саме так вчинила князівська Русь, яка використала «на добрій державній організації цього географічного положення, все своє багатство, всю могутність своєї держави і всю культурну красу князівського Києва, Галича і Львова побудувала». Шкідливі наслідки родючості української природи та її сприятливого клімату можна компенсувати «інтенсифікацією праці», яка привчить нас до витривалості, «відучить од лінивства, заздроси і дасть величезну силу нашій державі».

В.Липинський аналізує і такий чинник української культурного типу, як поліетнічний склад населення, за його термінологією – «наша расова неоднорідність, гетерогенність (ріжне походження)». З одного боку, поліетнічність населення створює «величезне багатство» – народжує «яскраві індивідуальності», з іншого – немає природної, «стихійної єдності». Отже, несприятливі наслідки багатоетнічності та гетерогенності українського населення «надолужимо свідомістю необхідної нам для нашого спільного життя на спільній землі єдності політичної, територіальної». Об'єднання індивідуальностей стане можливим на засадах «державно-національної ідеології», збудованої «на принципах територіялізму та патріотизму». Єдність населення на засадах спільної ідеології має спричинитися до створення «нової оригінальної і прекрасної української культури» та поширення «між всіми українцями – всіми мешканцями нашої землі» «вродженої, одідиченої» спільної мови.

Надмірну емоційність, чуттєвий темперамент українців В.Липинський уважав «політично руйніщним». Проте саме ці риси національного типу можуть стати «неоцінимою творчою силою, коли ми його шкідливі політичні наслідки надолужимо» цілеспрямованим

вихованням у наших людях, починаючи з молоді, «бракуючих їм в потрібній мірі розуму і волі». Справа в тому, що природна (вроджена) емоційність, якої не можна набути в будь-якій школі, «при розумі, логіці, пам'яті і волі, які відповідною школою збільшити і виховати можна, дозволить нам, нашою легкою запальністю, буйною творчою імагінацією і великою пристрасстю зробити в короткий час те, на що інші нації, з холодним і нечутливим темпераментом, потребували-б багато більших зусиль і багато більшого часу». Отже, запропонована історичним мислителем така модель української ментальності відкриває найширші перспективи перед нашим народом.

Література:

1. Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 1996. – №5. 2. Грабович Г. До історії української літератури. – К., 1997. 3. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – Вып.1. – Москва, 1989. 4. Дзюба І.М. Що за обрієм? Наша культурна спадщина і культурне майбуття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вып.1. – К., 1992. 5. Дінцельбахер П. Передмова; До теорії і практики історії ментальності (від упорядника) // Історія європейської ментальності / За ред. П.Дінцельбахера / Пер. з нім. В.Кам'янець. – Л., 2004. 6. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г. // Одиссей: 1991. – Москва, 1991. 7. Зборовська Н. Фемінний характер української ментальності // Сучасність. – 2001. – №7/8. 8. Ісаєвич Я.Д. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вып.1. – К., 1992. 9. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – 2002. – №1. 10. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К., 1989. 11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Його ж. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – Т.6. 12. Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Його ж. Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. 13. Лисяк-Рудницький І. Дискусійні виступи на міжнародному історичному конгресі // Там само. 14. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // Там само. – К., 1994. – Т.1. 15. Лисяк-Рудницький І. Розмова про бароко // Там само. 16. Носенко Е.Л. Культурно-психологічні проблеми інтеграції України в європейське

- ствітовариство // Грані. – 1999. – №2 (4). 17. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа / Під ред. В.Храмової. – К., 1992. 18. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь: Стаття перша: Історичний дуалізм давньої української літератури: Візантія чи Європа? // Сучасність. – 1994. – №1. 19. Храмова В.Л. Ментальні передпосылки українського парадокса // Наука та наукознавство. – 2007. – №1. 20. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа / Під ред. В.Храмової. – К., 1992. 21. Шлемкевич М. Душа і пісня // Українська душа / Під ред. В.Храмової. – К., 1992. 22. Юнг К.Г. Психология и поэтическое творчество // Самосознание европейской культуры XX в. – Москва, 1991. 23. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Основа. – 1995. – №6 (28). 24. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. – 1993. – Vol.18. – №1/2.

Концепти постмодернізму

Гранд-наратив (український)

Гранд-наратив як концепт та ідеологія
Український гранд-наратив
Криза гранд-наративу
Виклики сучасної української історіографії
Відродження гранд-наративу
Образ нелінійної історії
Модель нелінійної історії України

Дискурс

Поняття «дискурс»
Дискурс-аналіз
Дискурсивність
Текст
Інтертекстуальність

Наративна філософія історії

Філософія історії Г.Вайта
Доконцептуальні форми знання: тропи
Засоби концептуалізації історичного знання
Джерела «Метаісторії»
Критика метаісторії

Нелінійне письмо

Гіпертекст
Неєвропейське письмо
Дитячі тексти
Жіноче письмо

НЛП

Нейролінгвістичне програмування
Агресивні мовні стратегії
Техніки НЛП

Орієнталізм (Subaltern Studies)

Слова-терміни

«Орієнталізм»

Постколоніальні студії

Культурний колоніалізм

Постколоніальна свідомість українських інтелектуалів Заходу

Постмодернізм

Терміни та поняття

Передумови: модерн vs постмодерн

Постмодернізм: константні характеристики

Образ історичної науки у просторі постмодернізму

Постмодернізм і сучасна українська історіографія

Гранд-нарратив (український)

Гранд-нарратив як концепт та ідеологія. У сучасній спеціальній літературі існує ціла низка понять приблизно однакового змісту: «гранд-нарратив», «метанарратив», «метанарація», «мастер-нарратив», «велика історія», «теоретична історія», загальна схема, концепція, теорія тощо. Гранд-нарратив виникає в добу Просвітництва як теорія і практика історієписання. Це – ідеологія, або система знань, норм мислення, стандартів історієписання. Категорія «гранд-нарратив» з'являється в добу постмодерну. За допомогою цієї категорії постмодернізм відрізняє себе від модернізму. Отже, у західній інтелектуальній традиції гранд-нарратив сприймається як глобальний або тотальний нарратив системи знань та досвіду, в іншому випадку – як велика ідея модерну. Ж.-Ф.Ліотар стверджував, що гранд-нарратив як спосіб легітимації системи знань виникає з «мовної практики» та «комунікаційної взаємодії».

«Великий нарратив» як ідеологія має свої характеристики. По-перше, це універсалізм, котрий ґрунтується на принципах сцієнтизму та логоцентризму. Класичний метанарратив визнає наявність об'єктивних законів і причинно-наслідкових зв'язків в історії. Гранд-нарратив, як будь-яка ідеологія, представлений спектром ключових ідей/понять. Базовим є «розвиток» та похідні від нього: «еволюція», «прогрес», «революція», «історичні/неісторичні» народи, «відсталість». Гранд-нарратив нав'язує стандарт історієписання, уніфікує культурну, економічну, політичну та інші складові історії.

По-друге, компонентом класичного метанарративу вважається європоцентризм, котрий реалізується в ідеї цивілізаційної місії «старої Європи», культурними ж місіонерами, носіями цінностей цивілізації Заходу виступають Європа, Росія, США тощо. Класичний метанарратив домінував в європейській та північноамериканській гуманітарній сфері й науках протягом трьох століть і здійснював інтелектуальну експансію на весь світ. Європоцентризм, прагнучи створити єдиний стандарт

історієписання, нехтував іншими його типами (східноазіатське, арабсько-ісламське).

По-третє, гранд-наратив, як система норм і стандартів історієписання, поширених від доби Просвітництва (т.зв. класичної науки), створив усталений образ лінійної історії. Для неї характерний *безперервний лінійно-процесуальний розвиток подій*, тобто минуле строго обумовлене сучасним, а сучасність визначає майбутнє. Стрижень лінійного образу науки історії становить метафора «розвитку» (у різних конфігураціях: стадіального, еволюційного, прогресивного/регресивного тощо). Лінія, або зв'язок часу, є культурним здобутком Ренесансу, який актуалізував відчуття минулого та сьогодення. Романтизм, як відомо перетворив історичну статичну на історичну динамічну (гегельянство).

Лінійний образ історії має *телеологічний характер*, обумовлений зовнішніми, внутрішніми або трансцендентними причинами. Історичний процес завжди характеризує певна спрямованість (або мета), будь-то збирання земель-територій, утворення централізованої держави, формування нації, заміна однієї формації іншою, виникнення великих культур чи перемога соціалістичної революції. Лінійний образ історії передбачав *процесуальність, закритість, фінальність* історичних процесів. Лінійність означала початок і кінець явищ та подій, послідовні фази еволюції, порядок, завершеність, через що відбувалося спрощення дійсності, реального життя. Лінійній історії притаманний серйозний, похмурий стиль викладу.

Великий наратив як засіб легітимації історієписання створив низку моделей. Словом, метанаратив має різні форми репрезентації. Найпоширеніша й найвідоміша – це національно-державницька схема (модель) історії, яка абсолютизує політичний досвід розвинених країн Західної Європи щодо створення централізованої держави та формування нації. Дана схема надавала історієписанню універсальний, уніфікуючий характер, а все, що не вписувалось у ці зразки, уважалося за другорядне, відстале та «неісторичне».

Із другої половини XIX ст. поширюється формаційна схема, яка вивисувала роль економічного фактору в історії, і була представлена в категоріях «спосіб виробництва», «формація», «клас», «класова боротьба».

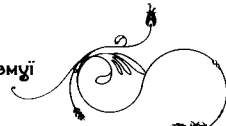

У першій половині ХХ ст. з'являються нові моделі метанарації, проникнуті ідеями історичного песимізму, повернення до циклізму (теорія великих культур О.Шпенглера та концепція локальних цивілізацій А.Тойнбі). Протягом другої половини ХХ ст. варіювалися також різні культурологічні схеми (геоісторія Ф.Броделя, теорія третьої хвилі Е.Тоффлера), утім усе закінчувалося песимістичними настроями та очікуваннями на зразок «кінця історії» Ф.Фукуями. Отже, класичний гранд-нарратив виступає засобом конструювання історії, коли велика, середня чи навіть мала схема «накидалися» на конкретний історичний матеріал.

Український гранд-нарратив. У межах ідеології модернізму виникає перший український оригінальний гранд-нарратив – концепція М.Грушевського. Акумулювавши теоретичний досвід своїх попередників – М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, – він створив струнку схему вітчизняної історії, альфою й омегою якої стали ідеї її безперервності та телеологічності. «Звичайна схема» української історії М.Грушевського вибудовувалась як контрверсійна офіційній російській історіографії, котра спростовувала будь-яку думку про самодостатність української минувшини. Логічна й переконлива, концепція М.Грушевського слугувала теоретичним та історичним підґрунтям українського політичного проекту кінця ХІХ – початку ХХ ст., квінтесенцією якого стала легітимізація ідеї незалежної держави та формування нації.

Концепція української історії М.Грушевського мала всі ознаки класичного гранд-нарративу доби модерну. Ідея тяглості зв'язувала розрізнені періоди й розпорошені події українського минулого в єдине ціле, струнку концептуальну схему: княжа доба, литовсько-польський, козацько-гетьманський періоди, доба національного відродження. Імпліцитно схема М.Грушевського мала телеологічний характер, себто засадничою була ідея створення незалежної держави як результат попереднього розвитку українського народу. Політичний проект М.Грушевського мав за мету відтворення цілісності українських земель-територій в єдиному державному організмі, що залишалися розчленованими в межах великих імперій – Російської та Австро-Угорської.

Водночас схема М.Грушевського не зовсім вписувалась у класичний європейський метанарратив через нестандартність українського минулого.

Цю невідповідність помітив І.Лисяк-Рудницький. Провінційність і теоретичну слабкість схеми М.Грушевського він убачав у тому, що литовсько-польський та козацький періоди не мали аналогів в історії інших народів, це ізолювало український історичний процес від широкого контексту. Свою власну модель І.Лисяк-Рудницький запропонував, наслідуючи класичну схему (від часів Ф.Бйондо – давня/середня/нова історія):

1. Стародавня та середньовічна історія

а) доба Київської Русі VI–IX ст.;

б) підперіод Київської федерації і Галицько-Волинської держави X – сер. XII ст. Галицько-Волинське королівство – це перша українська держава. Держава Володимира – Ярослава була ані російською, ані українською, але східноєвропейською;

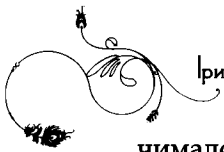
в) литовська доба середини XV – 1569 р. мала вирішальне значення у процесах соціокультурної, адміністративно-політичної диференціації України/Білорусії/Росії. Отже, в Україні середньовічна епоха, на думку дослідника, «тривала довше, ніж на Заході».

2. Ранньоновітній час 1569 – кінець XVII ст. Старий режим в Україні закінчився у XVIII ст., як у Західній Європі, що пов'язано з ліквідацією автономій – загальною рисою доби Просвітництва в Англії, Іспанії, Австрійській монархії тощо.

3. «Українське XIX століття», 1780/1790 – 1914 рр., тривало 130 років (т.зв. «довге століття»), характерними рисами якого були відмова від ідеї автономії та прийняття українською елітою всеросійської державної ідеології. У межах «українського XIX століття» І.Лисяк-Рудницький виокремлює: а) шляхетську (до 1840-х рр.); б) народницьку (1840–1880 рр.); в) «модерністичну» (1890–1914 рр.) епохи.

4. Україна XX ст.

Центральною проблемою новітньої історії України, наголошував І.Лисяк-Рудницький, було постання нації, перетворення етнічноромовної людності на самосвідому, політичну та культурну спільноту. Позиція автора як послідовного модерніста та європоцентриста пояснює «постколоніальну ідентичність» свідомого українства, котре зазнало

чимало комплексів: меншовартості, провінційності, другорядності, відчуття відсталості, «неісторичності».

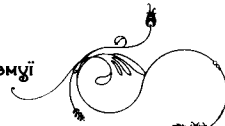
Донедавна в історіографічних практиках українських істориків домінувала марксистсько-радянська схема української історії, ознаками якої були формаційно-класовий підхід, реанімація державницької схеми російської ліберальної історіографії, у рамках котрої культивувалась ідея «одвічної дружби» східнослов'янських народів у метафорах «єдиної коліски», «старшого брата», «сім'ї братніх народів» тощо.

Показово, що марксистська та націоналістична схеми української історії, незважаючи на зовнішні різниці (фактографічну наповненість, термінологію, суспільно-політичний контекст) не виходили за рамки класичного гранд-нарративу, поширеного в європейській та світовій історіографії XVIII–XX ст.

У 1995 р. на шпальтах «Slavic Review» розгорнулася дискусія щодо наукової легітимності української історії. Сутність її полягала в пошуках відповіді на сакральне питання: чи має Україна історію у традиційно-звичайному розумінні, тобто в межах національно-державницької парадигми, подібно розвиненим європейським історіографіям. Це було запізніле віддуння європейських дискусій довкола питань кризи класичного гранд-нарративу.

Звісно, українська історична наука відчула на собі наслідки загальної інтелектуальної кризи (В.Смолій, О.Рєєнт, Л.Таран). У добу перебудови й постперебудови співіснували націоналістична, марксистська та «мішана» версії українського гранд-нарративу. Остання ґрунтувалася на спробах поєднати «звичайну схему» М.Грушевського з формаційно-класовою. Іш-лося про заміну марксистської термінології на національно-орієнтовану лексику (наприклад: формація – культура; клас – народ, нація; держава – еліта; класова боротьба – визвольний рух; національно-визвольна війна – козацька революція; громадянська війна та інтервенція – національно-демократична революція; колективізація – голодомор тощо). Як відомо, усвідомлення кризи – це крок на шляху її подолання.

Криза гранд-нарративу. Суттєві зміни в науковій свідомості припадають на останню третину ХХ ст. У праці «Постмодерністський стан:

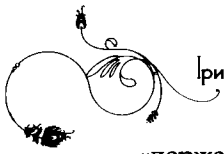

доповідь про знання» (1979 р.) Ж.-Ф.Ліотар констатував «занепад», «смерть» класичного гранд-нарративу в результаті швидкого технічного та технологічного підйому після Другої світової війни, який і «переніс акцент із мети на засоби її досягнення». Щоправда, перші паростки «делегітимації» великого нарративу виникають ще наприкінці XIX ст. Криза знання настає не через «технічний прогрес та експансію капіталізму», а внаслідок «внутрішньої ерозії засад легітимності знання». Саме вона «послаблює плетиво енциклопедичної тканини, де кожна наука знаходить своє місце» (Ж.-Ф.Ліотар).

Отже, в умовах свободи, яку декларував постмодернізм, не може бути обов'язкових норм, стандартів і схем метанарацій, реальними є лише досвід та вільний вибір. М.Фуко взагалі вбачав у постмодерні «добу коментарів». Постмодернізм як ідеологія спростовує всі обмеження, усі метанарації та системи пояснення світу, замінює їх плюралізмом, «фрагментарністю досвіду» (І.Гассан). Парадокс полягає в тому, що відмова від гранд-нарративу є так само нарратив, проте це історизуючий нарратив (*historieized narrative*) (Б.Страус).

На практиці демонтаж метанарративу як витвору європейської культури модерну засвідчила книга палестинсько-американського критика Е.Саїда «Орієнталізм» (1978 р.). Різницю між «письмом» Заходу та «мовчанням» Сходу він сприймав як «результат і знак великої культурної сили Заходу», «його прагнення влади над Сходом». Орієнталізм Е.Саїд розумів як «суто наукову діяльність», «систему мислення з приводу Заходу», предметом якої є «Схід, його цивілізації, народи і характерні риси». Із часом орієнталізм перетворився на методологію постколоніальних студій (*Post-Colonial Studies*). Їх американським аналогом вважається мультикультуралізм, сенс котрого полягає в актуалізації досвіду безмовних культурних груп, історія яких пов'язана з політичним та соціальним гнобленням, культурними та психологічними утисками (*Subaltern studies*).

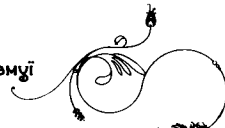
Мультикультуралізм (постколоніальні студії) спрямований на деконструкцію традиційної західної моделі знання, зокрема таких категорій, як «європоцентризм», «етноцентризм», «розвиток», «прогрес»,

«держава», «стать», та на створення власного, неєвропейського дискурсу. Минуле й сучасність неєвропейських народів розглядаються не під кутом зору національного, а з огляду явищ глобального характеру, як-от «історична травма», «рабство», «революція», «терор», «вигнання», «бездомність», «втрата культурної ідентичності» тощо. Отже, пошуки власної ідентичності нацією, групою, особистістю сприймаються як вияв інтелектуальної свободи, вибору чи протесту проти будь-якої стандартизації та унормування.

Виклики сучасної української історіографії. Ясна річ, українські історики відчували, що писати власну історію треба по-новому. Дехто вбачав в національній історії сукупність локальних наративів, звідси інтерес до регіональної чи локальної історії. Хоча ще Б.Лепті завважував, що національну історію не варто сприймати як зібрання монографій з локальної історії, це має бути принципово новий наратив.

Популярним є поліперспективний підхід до національної історії. Так, П.Магочій вважає, що всі існуючі історії України «мали помилку в назві», тобто були історіями українського народу («цілком виправданого суб'єкта історії»), однак «не історіями території, яку охоплює сучасна держава Україна». Свою «Історію України» він називає «першою історією, яка намагається змалювати розвиток усіх народів та культур, що коли-небудь існували в Україні». Принцип поліперспективності (багатонаціональності, поліетнічності) полягає в тому, що «в нашій історії росіяни, поляки, євреї, кримські татари, німці, румуни, греки поряд з іншими, що проживають на території України, розглядаються і розуміються як невід'ємна частина української історії, а не просто як супротивники етнічних українців». Наратив П.Магочія цілком вписується в межі європейського гранд-наративу, з його національно-державницькими імплікаціями: «подібно до більшості європейських держав», кордони України охоплювали й охоплюють нині «народи різноманітного етнокультурного, етнолінгвістичного походження та різного релігійного віросповідання». Свою працю П.Магочій ідентифікує як таку, що написана «іноземцем для іноземців», але «може все-таки мати певну цінність для всіх мешканців України, незалежно від їхнього етнічного походження».

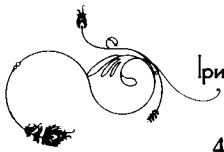

Автор «Малой історії України» А.Капелер також наголошує, що «вся праця написана неукраїнцем». Свою власну позицію він визначає також як поліперспективну, що цілком вписується у традиційний метанаратив: «Я значною мірою дотримуюсь українського національного “гранд-наративу” (“Großen Erzählung”)), прагнучи «інтегрувати в українську історію поляків, росіян, євреїв, німців та інші етнічні групи, котрі жили в Україні». На його думку, «відмова від ексклюзивної концентрації на історії етнічних українців» має «посилити поняття політичної або громадянської державної нації». А.Капелер узагалі залишається в полі дії «національно-державного принципу» історієписання, стверджуючи, що «істотною константою російської історії є поліетнічність», яку верифікує в межах «нової історії імперії». Відтак, констатує він, найбільш потужною є ідеологія «національного» націоналізму у широкому розумінні як «всеохопний нейтральний термін для означення всіх аспектів національного, що характерно для англосовітських і частково для останніх німецьких досліджень».

Не секрет, що більшість сучасних українських істориків працює і мислить у парадигмі національного, у традиціях національно-державницького наративу. Національно-державницький принцип структурування «великих історій» українського народу (з уточненнями, модифікаціями, варіаціями) і по сьогодні домінує у численних підручниках і монографіях західних українознавців, діаспорних та вітчизняних істориків.

Осторонь класичного метанаративу перебуває оригінальна концепція української історії Я.Дашкевича. Свій проект він пропонує з позицій державного релятивізму. Історія України постає як чергування періодів державності та бездержавності:

1. Київська держава;
2. епоха «першої бездержавності» (XIV–XV ст.);
3. перше культурно-національне відродження XVI–XVII ст., яке пов'язане з «лавиноподібним» наростанням національної свідомості, що збіглося з політико-військовим відродженням і створило умови для виникнення «другої держави української нації»;

4. епоха «другої бездержавності» (XVIII–XIX ст.) збігається з другим національним відродженням та новим «лавиноподібним зростанням» національної свідомості;

5. період третьої держави (1917–1920 рр.);

6. третя бездержавність, унаслідок концентрованого наступу сусідів (Росія, Польща, Румунія) нація знову на колінах, в «обіймах геноциду зазнає голокосту»;

7. період четвертої держави, у межах якої національне відродження вже буде непотрібне: «Воно не буде потрібно також тоді, – писав Я.Дашкевич у 1992 р., – коли четвертої української держави не буде».

Свою версію модерної історії України подає Я.Грицак – із позицій теорії модернізації/вестернізації. Модернізація поза межами Західної Європи, на його погляд, постає як вестернізація, тобто «свідоме копіювання західних зразків з огляду на успіх та багатство». Засадничою є думка, що без потужних західних впливів «Україна взагалі б не виникла», можливо, існувала альтернатива, «якась російська цивілізація», «російське співтовариство», «невідоме і невиразне». Модерну історію України дослідник починає з відкриття Америки «як ключової події для розуміння і європейської, і української історії». Без усяких спроб випростатися з обіймів класичного гранд-нарративу Я.Грицак стверджує, що «донька Європи» Україна є «продуктом вестернізації». Такі виклади римуються з мотивами колоніального, імперського дискурсу, лейтмотивом якого стає ідея цивілізаційної місії Європи/Росії/США в різних контекстах. Щодо України, то Я.Грицак використовує метафору равлика, «сповільненої істоти», яка ледь-ледь повзе, але все-таки повзе впевнено (очевидно, у бік західної цивілізації). Образ «равлика» в даному контексті сприймається як секвенція модерністської метафори розвитку/відсталості/неісторичності.

Цілком очевидно, що переспівування переваг класичного метанаративу, який ще в останній третині ХХ ст. європейськими інтелектуалами був визнаний недієздатним, навіть мертвим, у ХХІ ст. виглядає «інтелектуальним антикваріатом». Проте, незважаючи на всілякі констатації смерті, кризи, неспроможності класичного гранд-нарративу, він продовжує існувати. Питання, мабуть, перебуває в іншій площині: чи можливий принципово новий метанаратив?

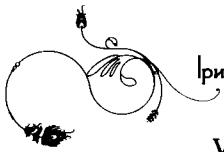

Відродження гранд-нарративу. Постмодернізм, як відомо, надає перевагу неупередженій, мультикультурній версії історії через те, що стара історіографія була надто європоцентричною й недостатньою з перспективи інших культур, ось чому нинішня історіографія має бути глобальною і водночас зберігати великі традиції західної цивілізації. Саме таким бачить сучасний гранд-нарратив Б.Страус.

Водночас метанаратив нині використовується як новий інструмент/засіб дослідження. Так, американські автори Дж.Ірвінг і К.Кленке характеризують його як якісний метод дослідження, котрий, по-перше, інтегрує історичну, психологічну та культурну перспективи; по-друге, вивіщує роль саморефлексії/самоінтерпретації, що відбиває онтологічну цілісність пізнання життя індивідуума. Урешті, метанаратив містить уявлення, котрі з герменевтичної перспективи визначають життя людини як «процес нарративної інтерпретації». Отже, метанаратив маніфестує повернення до «герменевтичного кола», або «кола смислу» (*hermeneutical circle, circle of meaning*), що і становить мету інтерпретуючої соціальної науки.

Метанаратив як засіб пізнання актуалізує сучасні підходи та методи, зокрема синергетичний, що описує нелінійні процеси у природі та суспільстві. Зasadничими рисами синергетичної свідомості І.Пригожин вважає *множинність, темпоральність, складність*.

Примітно, що східнослов'янська ментальність, на думку дослідників, створює певний ґрунт для засвоєння й адаптації синергетичної свідомості, синергетичних метафор і понять. У християнстві є вчення про синергію – існування двох поривів, благодаті й волі людини. У православній свідомості синергетика постає як поєднання двох енергій, ества Божого та людського. Це «сороботничество» божественної й людської енергії (С.Хоружий), на якому ґрунтуються засади богоспількування, поєднання людини з Богом. Східнослов'янська свідомість має синергетичний підтекст, який виявляється у традиціях покладання на випадок, долю, випадковість (російське «авось», українське «якось воно буде»), у довірі до містичних сил, чогось надзвичайного. Синергетика, уважає І.Пригожин, корелюється також зі східноазіатськими моделями знання, зокрема китайською традицією сприйняття всіх подій як взаємопов'язаних.

У сучасних гуманітарних практиках існують економічна, соціальна, психологічна та історична синергетика. Україна, як і Росія, нині переживає «синергетичний бум». У нашій країні з 2002 р. існує Українське синергетичне товариство, яке репрезентує себе як «організацію науковців, викладачів вищої школи, політиків та громадських діячів, зацікавлених у вирішенні проблем розвитку людства й модернізації українського суспільства на засадах синергетичної парадигми самоорганізації: нової методології пізнання та практики». Історична синергетика представлена московською школою, зокрема працями Л.Бородкіна, Г.Малинецького та ін., а також дніпропетровською школою кліометристів.

Проблема полягає в адаптації синергетичних ідей (метафор) до історії, По-перше, домовленість щодо термінології. Ключовими є синергетичні терміни: «структура», «саморегульована система», «неврегульована система», «біфуркація», «нелінійні історичні динаміки», «хаос», «порядок», «ентропія», «актори», «флуктуації».

По-друге, важливо віднайти їх соціокультурні відповідники: «саморегульована система» – *спільнота, суспільство, культурний простір*; «біфуркація» – період змін, соціальних зламів; «хаос» – кризовий стан; «революція» – синонім катастроф, історичних мутацій; «війна» як різновид історичних трансформацій мають нелінійний, катастрофічний характер; «неврівноважені системи» – національні рухи, ідеології, політичні системи. Економічні закони, норми моралі, закономірності мови, культури є результатом самоорганізації відповідних соціальних систем (Г.Рузавін). Сам термін «наратив» означає нелінійність і вживається замість детермінованого, математизованого «дослідження». «Літературення» тексту – це крок до нелінійності.

По-третє, в який спосіб синергетичний метод може бути спрямований на вивчення нелінійних процесів в історії? Російський автор М.Єльчанинов у праці 2005 р. розгортає концепцію структурно-синергетичної соціодинаміки на ґрунті російської історії. За допомогою синергетичних категорій «самоорганізація Росії», «самоорганізація російського соціуму», «модернізація Росії», «біфуркація Росії», «соціетальна біфуркація», «географічне середовище», «ментальні структури» він вибудовує структурно-синергетичну схему історії Росії доби модерну:

«Глава 3. Середовище, трансісторичні структури й самоорганізація

Росії

3.1. Географічне середовище

3.2. Колонізаційна структура

3.3. Монократична структура

3.4. Соціальні та ментальні структури

3.5. Православ'я й трансісторична структура

Глава 4. Модернізація та біфуркація в Росії

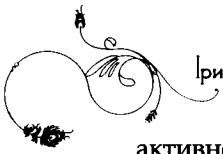
4.1. Стратегії наздоганяючої модернізації

4.2. Модернізація й самоорганізація російського соціуму

4.3. Соціетальна біфуркація в Росії, що модернізується».

На наш погляд, на ґрунті історії доцільно інтерпретувати дві синергетичні метафори: «саморегульована система» та «принцип нелінійних історичних динамік». Перша – суспільство як «саморегульована система», тобто така, що сама змінює власні структури й функції та зберігає життєздатність, поєднує у собі незворотність процесів саморегуляції, саморозвиток, самонормування системи та непередбачувану поведінку. Механізмом самоорганізації виступає навколишнє середовище (довкілля).

Друга метафора – «принцип нелінійних динамік» – деконструє ідею безперервного лінійного розвитку, тобто основного постулату класичного гранд-нарративу. Нелінійна динаміка постає як ключова проблема сучасного метанарративу. Принцип нелінійних історичних динамік означає чергування еволюційної (історичні закони, причинно-наслідковий зв'язок) та біфуркаційної (розриви, катастрофи, історичні мутації) стадій існування будь-якої системи. Фаза біфуркації (розщеплення) постає у вигляді часових розривів, історичних мутацій, катастроф, революцій і містить цілий набір альтернатив, можливість вибору, множинність субкультур та означає вивищення ролі лідера/мас і харизматичних ідей. У період біфуркації (від лат. *bi* – подвійний, *furca* – розгалуження) прискорюються темпи історичних подій і змін, виявляються нелінійні тенденції та ефекти. Фактор випадковості відіграє конструктивну роль. Виникає ціле гроно альтернатив і можливостей вибору. На думку І.Пригожина, у точках біфуркації відбувається

активне соціальне переструктурування, різкий ріст культурного розмаїття, виникнення численних субкультурних форм, поява харизматичних лідерів та харизматичних ідей. Вожді, ідеї, маси – це атрибути біфуркаційного стану суспільства, інструменти його самоорганізації. Вибір майбутнього відбувається в момент біфуркаційного вибуху, проте цей вибір обумовлений не причинністю, а випадковістю.

Образ нелінійної історії. Синтез синергетичної свідомості з ідеями мультикультуралізму, культурної антропології, історії повсякдення, нової соціальної історії народжує уявлений образ нелінійної історії у глобальному, національному та локальному вимірах. Нелінійна історія (Non-Linear History) має такі ознаки, як *незавершеність, нефінальність, поєднання лінійних і нелінійних процесів*. На протигагу лінійним, що мають певну закономірність, послідовність і спрямованість, нелінійні процеси пов'язані з поверненням до неоархаїки. Це означає, що на зміну індустріально-серійному, регульованому способу життя приходять практики нерозподілення праці й відпочинку, професійної діяльності та побуту у формах надомної праці, дистанційної освіти, спілкування, до яких зараз широко вдаються представники середнього класу, дрібного і середнього бізнесу, дилери, програмісти, митці, працівники сфери сервісу. Зближення архаїчного та сучасного типів духовності, формування нової картини світу (що нагадує ситуацію з архаїчним синкретизмом, себто нерозчленованістю всіх сфер буття людини і природи) руйнує такі прикметні для лінійного мислення бінарні опозиції, як об'єкт/суб'єкт, дух/тіло, матерія/свідомість, зміст/форма тощо. Неподільність сфер діяльності репрезентує неархаїчний спосіб життя і мислення, наприклад синкретизм (міксованість, колажність) у мистецтві, міждисциплінарність у науці, наднаціональне в історії.

Важлива риса нелінійної історії – *багатовекторність* історичного буття. Соціальна, економічна, політична, державна, культурна історія країни мають свої власні конфігурації та ритми, які часто не збігаються, більше того, репрезентують різні вектори руху. Ще Б.Лепті завважив, що будь-який момент часу має «численні темпоральності». Політичні піки можуть не корелюватися з економічними підйомами/спадами, відомо,

що збільшення розмаїття економічного життя призводить до зростання соціальної напруги у суспільстві. Ритми культурно-інтелектуального життя можуть прискорюватися або гальмуватися динамікою політичних процесів, складними механізмами державо- і націтворення.

Образ нелінійної історії несе у собі *ідеал цілісності* як архетип синергетичного мислення, що корелюється з сучасним розумінням культури розмаїття. Модель цілісності реконструюється через життя, життєвий досвід звичайної людини. З усіх реальностей найреальнішою є буденне життя індивіда, групи, соціуму. Повсякдення постає як світ різноманітних буденних практик, а життя конкретної людини являє сукупність мікроситуацій, які змінюються, доповнюються, накладаються одна на іншу або конфліктують між собою. У такому мерехтінні мікроситуацій і утворюється світ людини в усіх його зрізах і площинах. Структури повсякдення – природа, ландшафт, корисні копалини, харчування, будівлі, знаряддя праці, народна пісня, танець – такі нетрадиційні сюжети для класичного гранд-нарративу, сприймаються нині як вияв нелінійності. До речі, цілісність моделюється через життя, життєвий досвід конкретної людини.

Нелінійна історія – це *нестала, перервна, дискретна історія*, що не має заданості, каузальності. Образ нелінійної історії не лише важко уявити, але й складно репрезентувати. Метафору, що передає сенс образу нелінійної історії, навіяла російська літературна критика, яка кваліфікувала творчість відомого історичного белетриста М.Алданова як концепцію «вітистої історії». Це вдало передає сутність нелінійної історії, котру можна читати з будь-якого місця і в будь-якому напрямі.

Елементи нелінійності української історії зустрічаються в концепції М.Грушевського, які помітив і піддав критиці І.Лисяк-Рудницький, намагаючись вписати історію України у класичну тріаду: античність – середньовіччя – новий час. У 1995 р., у ході дискусії навколо питання: чи має Україна історію, М. фон Гаген також звернув увагу на неординарність української історії, зокрема на такі її риси, як поліетнічний склад населення, розмаїття ідентичностей, розриви в історії еліт, дискретність державного життя, прозорість культурних кордонів тощо, що сприймалися як слабкість, невідповідність європейським стандартам.

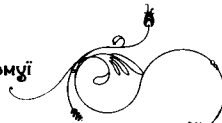

Ці ознаки нелінійності дали йому підстави припустити, що історія України – це лабораторія для застосування нових підходів і практик.

Новий образ «фундаментальної історії» України запропонував В.Сарбей. У 1995 р. він писав про необхідність такої «синтетичної праці з історії українського народу», якої «ніхто до цього не пробував створити». За ідеал справжньої історії українського народу історик уважав «розважливу, помірковану» історію, в основі якої – вивчення буденного життя: «Показ життя українського народу (буденного, повсякденного, а воно й становить власне 90% його історії), то це правді був би новаторський внесок в українську і світову історіографію». В.Сарбей закликає «відійти від міфотворчої історії України, створеної найбільшими корифеями української історичної науки і продовженої (хоч і зі зміною акцентів та оцінок) радянською історіографією». Отже, інтуїтивно він шукав модель цілісної української історії через культурний досвід народу та структури повсякдення. Вочевидь, його ідея/проект – це поліетнічна, антропоцентрична, соціокультурна концепція історія України.

Відтак, на часі переосмислення минулого країни, національного гранд-нарративу, створення нової синтетичної праці, проблема, котра постала у суспільній та професійній свідомості. Відчуття потреби щодо конструювання нового метанаративу української історії зумовлене низкою чинників та обставин. Останнім часом Україна переживає біфуркаційний період, адже вибір майбутнього обумовлений фактором випадковості. У моменти політичної, соціальної, економічної кризи, як відомо, актуалізуються нестандартні рішення, теорії, нові форми розвитку. На стадії біфуркації у суспільстві виникає й поглиблюється моральна рефлексія, посилюються релігійні настрої, відчуття провини, покаяння за дії попередніх поколінь, зростає інтерес до близького й віддаленого минулого народу, країни.

Важливим стимулом слугує також зацікавленість нових еліт у створенні респектабельного національного гранд-нарративу. У такій ситуації природно виникає конкуренція замовлень і проектів. Ідеться про представників численних субкультур, прибічників різних моделей економічного зростання, свідомості й політичної культури. Відтак доля нового українського метанаративу залежить від взаємодії субкультур,

політичного мислення українського сходу і заходу. Потреба в новій моделі національного нарративу щільно пов'язана з конструюванням різноманітних ідентичностей, від «родини до країни». Нові моделі історії мають допомогти людям зробити свій моральний та історичний вибір.

Модель нелінійної історії України. Маємо констатувати, що в розпорядженні сучасних істориків є декілька конкуруючих схем описання минулого України: формаційна (від якої вже почали відвикати), М.Грушевського (київська доба, литовська, козацька, Гетьманщина тощо) та цивілізаційна (радіше генетична) (середньовіччя, ранньомодерна доба, модерна, новітня, сучасність). У численних монографіях і підручниках існують гібриди цих схем. Усі вони мають лінійну, хронологічну спрямованість, а сутність їх (за винятком формаційної) становить творення держави та нації. Українська історія в таких схемах зазвичай виглядає «бідною родичкою» Європи, «равликом», жертвою численних «окупацій», «інкорпорацій», а відтак, «неісторичною», провінційною, із безліччю комплексів другорядності, меншовартості, яка тільки і робить, що «наздоганяє» європейські країни і прагне наслідувати їхні зразки націє-та державотворення.

У нинішній ситуації численних «поворотів», «викликів», відсутності гегемонії однієї теорії/схеми можна запропонувати не хронологічну, а структурну (нелінійну) схему минулого України. В її рамках вітчизняна минувшина постає як сукупність етносоціокультурних світів, спільнот, різних форм суспільства. Адже у середині цих етносоціокультурних світів відбуваються закономірні процеси, зміна історичних форм політичного, економічного, духовного життя. Утім, ці культурні світи можуть існувати автономно, самодостатньо, і не обов'язково від епохи до епохи передавати естафету єдиного державного життя, культурної тягlosti, навіть незмінність мови.

По-друге, соціокультурні світи варто сприймати як авторегульовані системи (термін Ю.Святця), ознаками яких є спроможність системи змінювати структури і функції, зберігати власну життєздатність, а також несподіваність її поведінки. Механізмами саморегуляції системи, тобто етносоціокультурних світів – спільнот – суспільств виступає навколишнє середовище, що врівноважує роль зовнішніх детермінант.

По-третє, принциповим є усвідомлення незворотності процесів самоорганізації такої системи. Справа в тому, що соціальна самоорганізація, як процес, відбувається одночасно у соціальному, культурному, психологічному вимірах, а людина постає як елемент такої системи. Це означає відмову від спрощеної лінійності та подієвості в історії. Численні складові таких авторегульованих систем, яким є суспільство, – політичні, економічні, соціальні, географічні, культурні, духовні, – мають свою власну конфігурацію й темпоральність. Ці складові часто не збігаються, а навпаки, розхитують систему, уводять її у стан нерівноваги, згодом безладдя. Народження порядку відбувається з хаосу, тобто через самоорганізацію порядку. У такому контексті роль безладдя конструктивна, тому що означає прагнення кожного елемента до автономії. Життя як базова реальність сприймається через повсякдення, умови буття конкретної людини чи соціуму. Отже, синергетична свідомість органічно поєднує та примирює «макрофілію» модерну з «мікрофілією» постмодерну.

Звісно, структурна (нелінійна) модель історії України незавершена, відкрита, гіпотетична, і якщо стисло, сутність її можна передати формулою – від спільноти до суспільства:

I. Цивілізаційний трикутник: південь – північ – центр. Шляхи освоєння східнослов'янського простору. На думку одного з фундаторів синергетики Г.Гакена, просторово-часові структури виникають у результаті самоорганізації, а не накладаються ззовні. Відтак, взаємозв'язок соціально-економічних, соціокультурних, геополітичних процесів має нелінійний характер. У літературі, наприклад, існує поняття «скіфо-сармато-аланське лінгвокультурне середовище» (М.Васильєв) або «Давня Русь» як поліетнічний, багатомовний торговельний союз/об'єднання (О.Пріцак).

II. Виникнення української спільноти: конструювання кордонів і територіальної, етнічної, конфесійної ідентичностей (XIV–XVI ст.). Уважається, що географічний простір – не «об'єктивна даність», а продукт політичної та культурної уяви. Географічний простір соціально обумовлений і ментально сконструйований. Географічні кордони реконструюються відповідно до стратегій, які обирають політичні та інтелектуальні еліти, а не з огляду на незмінні геополітичні параметри й інтереси. Геополітичний

дискурс України – це розмаїття уявлень і настанов. Кордони України завжди були рухливими, мінливими, залежними від геополітичних ситуацій та стратегій еліт.

III. Східноукраїнський соціокультурний простір: структура й динаміка (XVII–XIX ст.). Східноукраїнський соціокультурний простір як саморегульована система мав різні виміри: політичний, соціальний, культурний, економічний, буденний, державний, релігійно-конфесійний, духовно-інтелектуальний із власними траєкторіями розвитку та пройшов відповідні еволюційні й біфуркаційні фази. Нелінійний характер українського державного життя засвідчує розмаїття його форм та відсутність зв'язку між ними: патримоніальна монархія Давньої Русі, Галицько-Волинське королівство, латентні форми української державності у структурах Великого князівства Литовського, козацька держава до кінця XVIII ст., Україна 1917–1920 рр., квазідержавність у складі СРСР, із 1991 р. – нова форма національної державності. Як самоорганізована система постає українське козацтво. Кризи, війни, революції у вітчизняній минувшині – це точки біфуркації, у хаосі яких народжувався порядок. Явище української поліетнічності корелюється з практиками мультикультуралізму. У межах структурної схеми предметом історії України постають не події національної історичної драми (політична, соціально-економічна, культурна канва; навіть не історія повсякдення, як уважав В.Сарбей), а соціокультурні світи, котрі виникали, співіснували, змінювали один одного, у центрі яких перебувала мовчазлива більшість з її буденними потребами, радощами, печалями, одвічним коловоротом життя, як говорив Л.Февр, від народження до смерті.

IV. Західноукраїнський культурний світ. Еволюція та розриви (XVIII–XIX ст.). Для західноукраїнського культурного світу характерні такі нелінійні явища, як відсутність національної еліти (відповідником було уніатське духівництво), мультиетнічність населення, полілінгвізм, численні культурні лояльності, прозорість кордонів, практики мовно-культурної експансії (мадяризація у Закарпатті, полонізація в Галичині, румунізація на Буковині тощо).

V. Українське суспільство XX ст. як саморегульована система. У складних авторегульованих системах природно сполучалися лінійні й нелінійні

процеси, відбувалося чергування еволюційної та біфуркаційної стадій. Під впливом випадкових флуктуацій (збурень) такі складні системи стають неврівноваженими, здатними на зміни, і внаслідок самоорганізації, саморегуляції та самодостатності можуть перейти в якісно новий стан. Біфуркаційний соціум, як відомо, насичений подіями, конфліктами, альтернативами. Уважається також, що лінійне мислення в політиці призводить до криз, вихід з яких передбачає нелінійний характер поведінки та прийняття рішень. Накопичення соціальних, економічних, культурних відхилень/мутацій із часом призводить до їх акумуляції й перетворення на історичні причини, передумови, виклики, які зумовлюють перехід соціуму до наступної фази еволюційного чи біфуркаційного характеру. До речі, вибір альтернативи в період біфуркації не буває випадковим, він завжди обумовлений численними об'єктивними та суб'єктивними чинниками.

В умовах нинішнього стану наукової свідомості та авторефлексії історика кожен має право на конструювання свого «світу історії». Утворення моделей нелінійних соціокультурних процесів відкриває нові можливості морального вибору й теоретичного досвіду в історії. Наскрізною, ключовою ідеєю структурної (нелінійної) схеми є самодостатність, самоунормованість історії, у просторі якої періоди закономірного еволюційного розвитку переривалися історичними катастрофами і розривами, а самоорганізація суспільства відбувалася внаслідок взаємодії внутрішніх ресурсів суспільства та викликів навколишнього середовища (природних умов, воєн, завоювань, революцій) як механізму саморегуляції. Структурна (нелінійна) схема української історії може бути верифікована на конкретному фактографічному матеріалі й розгорнута у вигляді монографії, підручника, спеціального дослідження.

Література:

1. Бородкин Л.И. *История, альтернативность и теория хаоса // Одиссей: Человек в истории: 2000. – Москва, 2000.*
2. Бородкин Л.И. *О «кризисе» концепции научной рациональности и исторической синергетике // Вісник Дніпропетровського університету: Серія «Історія та археологія». – Дніпропетровськ, 2000. – Вип.8.*
3. Бородкин Л.И. *Теорія хаосу в історичних дослідженнях: новий етап квантифікації // Історіографічні та*

джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. 4. Грицак Я. «Украина словно улитка: медлительная, но уверенная» // Зеркало недели. – 2007. – 26 января. 5. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. – 1992. – №3. 6. Доманська Е. Криза метанаративів (випадок постколоніальних студій) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип.2. 7. Ельчанинов М.С. Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна // Синергетика в гуманитарных науках. – Москва, 2005. 8. Каппелер А. Мала історія України / Пер. з нім. – К., 2007. 9. Каппелер Ф. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. Х.Назаркевич. – Л., 2005. 10. Колесник І.І. Гранд-нарратив в українських історіографічних практиках // Историческая наука сегодня: Теория, методы, перспективы / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2011. 11. Колесник І. Український гранд-нарратив: Ретроспективи та перспективи // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2007. – Вип.3. 12. Лепти Б. Общество как единое целое: О трёх формах анализа социальной целостности // Одиссей: Человек в истории: 1996. – Москва, 1996. 13. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н.А.Шматко. – Москва, 1998. 14. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Йога ж. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. 15. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX ст. // Там само. 16. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Там само. 17. Магочій П.-Р. Історія України. – К., 2007. 18. Магочій П. Про написання історії народів і держав // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2007. – Вип.3. 19. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель і народів / Пер. з англ. Е.Гуйдель, С.Грачова, Н.Кушко, О.Сидорчук. – Ужгород, 2012. 20. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории [Электронный ресурс]: <http://ecsosstan.edu.ru/images/pubs/2004>. 21. Малинецкий Г.Г., Потапов А.Б. Нелинейность. Новые проблемы: Новые возможности. – Москва, 1994. 22. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. №6. 23. Реент О. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // IV Міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення: Історія. – Ч.2: XX століття. – Одеса; К.; Л., 1999. 24. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопросы философии. – 1995. – №8. 25. Саид Э.В. Ориентализм: Западные концепции Востока / Пер. с англ. А.В.Говорунова. – Санкт-Петербург, 2006 (Саид Е.В. Орієнталізм / Пер. з англ. В.Шовкун. – К., 2001). 26. Сарбей В. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України» // Київська старовина. – 1995. – №2. 27. Святець Ю.А. Історичне

джерело як синергетичний об'єкт // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвузівський збірник наукових праць*. – Дніпропетровськ, 2003. 28. Святець Ю. Злами в історії як точки біфуркації // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – К., 2007. – Вип.3. 29. Синергия: Проблемы аскетики и мистики православия / Под ред. С.С.Хоружего. – Москва, 1995. 30. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі XXI століття: Проблема пошуку нових теоретичних та методологічних підходів // *Освіта України*. – 1997. – №27. 31. Таран Л. Про кризу сучасної української історіографії // *IV Міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення: Історія*. – Ч.2: XX століття. – Одеса; К.; Л., 1999. 32. Глостанова М.В. Проблема мультикультуралізму і література США кінця XX века. – Москва, 2000. 33. Хакен Г. Синергетика. – Москва, 1985. 34. Цыганков А.П. Что для нас Евразия? Пять стратегий российского освоения пространства после распада СССР // *Вопросы философии*. – 2003. – №10. 35. Hagen M. von. Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. – 1995. – Vol.54. – №3; Grabowicz G. Ukrainian Studies: Framing the Context? // *Ibid.*; Kappeler A. Ukrainian History from a German Perspective // *Ibid.*; Isaievych J. Ukrainian Studies – Exceptional or Merely Exemplary? // *Ibid.*; Plokhly S. The History “Non-historical” Nation: Note on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography // *Ibid.*; Slezkine Y. Can We have Our Nation State and Eat it Too? // *Ibid.* 36. Irving J., Klenke K. Telos, Chronos and Hermēneia: The Role of Metanarrative in Leadership Effectiveness through the Production of Meaning // *International Journal of Qualitative Methods*. – 2004. – №3 [Електронний ресурс]: http://www.ualberta.ca/~iiqm/backissues/3_3/html/irvingklenke./html. 37. O'Brien P. Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history // *Journal of Global History*. – 2006. – №1. 38. Strauss B. The Rebirth of Narrative // *Historically Speaking*. – 2005. – №6. 39. Hassan I. Culture. Indeterminacy and Immanence: Margins of the (Postmodern) Age // *Humanities in Society*. – 1978. – Vol.1.

Дискурс

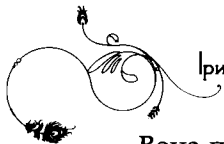
Поняття «дискурс» багатосенсове й означає: 1. процес мовної діяльності; 2. практики мовлення та письма; 3. виробництва, поширення та рецепції текстів (Н.Філіппс, С.Гарді). Дискурси, як відомо, реалізуються

за допомогою текстів. Примітно, що дискурс існує поза конкретними текстами, проте вони виступають як матеріальне втілення дискурсу. Тексти, своєю чергою, мають різноманітні форми: письмові, усні, зображення, символи й артефакти. Лінгвістично орієнтовані дослідження не випадково виникають в епоху інформаційного суспільства. Теорія комунікацій переконує, що саме інформація зв'язує в єдине ціле об'єкт, суб'єкт і канали комунікації. Засобами комунікації виступають мова, текст, слово. Саме лінгвістика – «дитя філології» (М.Бахтін) – уважається найбільш розвиненою серед гуманітарних дисциплін.

Зрозуміло, що в умовах суцільної глобалізації мова, методи лінгвістики стають найбільш надійним засобом власної самоідентифікації та самопрезентації людини у світі. Лінгвістика утворює нову мову науки, конвертує свої методи в різні сфери гуманітарного знання, у тому числі історію. Через це теоретичне знання сприймається як «нарратив», «текст»; пізнання – «дискурс»; наука – сукупність дискурсів, «мовленнєва взаємодія»; один із методів – «деконструкція». До речі, М.Бахтін, який у західній літературі, принаймні французькій, уважається засновником теорії дискурсу, наголошував, що «мовленнєвий акт або, радше, його продукт – висловлювання» (дискурс) – явище не індивідуальне. Воно (висловлювання/дискурс) «не може бути з'ясоване через індивідуально-психологічні або психофізіологічні умови особи, яка говорить», адже це явище – «соціальне». Відомо, що М.Бахтін не вживав слово «дискурс», змістовим аналогом якого слугували терміни «висловлювання» («высказывание»), «мовленнєвий акт» («речевой акт»), «слова». Ця обставина вкрай ускладнювала переклад його праць. Якщо оманливо прості бахтінські поняття самі потребували перекладу, мовляв «із російської на російську», то на Заході незахідним конотаціям цих понять більш відповідав латиноосновний європейський ряд: *discours, discourse, discorso* (В.Махлін).

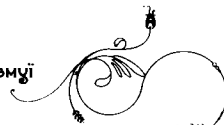
Відповідником теорії дискурсу є міркування М.Бахтіна про «висловлювання як одиницю мовленнєвого спілкування». Ключовими концептами є «мова», «мовленнєвий потік», «наше мовлення», «мовленнєве спілкування», «мовленнєві суб'єкти». Засадничий концепт теорії – «мова», сутність її «зводиться до духовної творчості індивідуума». Мова виконує «комунікативну», «експресивну» функції і «є умовою мислення».

Вона потребує мовця (того, хто говорить чи пише), включає предмет мовлення та передбачає зв'язок з іншим, тобто учасником мовленнєвого спілкування. Невизначеним вважає М.Бахтін слово «мовлення» («речь»), котре «здатне позначувати і мову, і процес мовлення, тобто говоріння, і окреме висловлювання, і низку таких висловлювань, і визначений мовленнєвий жанр». Таку термінологічну невизначеність і плутанину М.Бахтін пояснює ігноруванням «реальної одиниці» мовленнєвого спілкування, як-от «висловлювання».

«Висловлювання» (читай «дискурс») мають «структурні особливості» та чіткі межі. Межі конкретного висловлювання визначає «зміна мовленнєвих суб'єктів, тобто зміна мовців». Будь-яке висловлювання, від побутової репліки до роману чи наукового трактату, має «абсолютний початок і абсолютний кінець». Висловлювання – реальна одиниця, яка завершується передачею слова іншому. Наочно зміну мовленнєвих суб'єктів можна спостерігати в діалозі, в якому висловлювання партнерів (співрозмовників) змінюють один одного. Діалог, – наголошує дослідник, – «класична форма мовленнєвого спілкування». Твір, який несе у собі відбиток індивідуальності автора (суб'єкта мовленнєвого спілкування), як і репліка в діалозі, пов'язаний з іншими творами – «висловлюваннями: і з тими, на які він відповідає, і з тими, які на нього відповідають».

Отже, перша особливість висловлювання (дискурсу), за М.Бахтіним, – зміна мовленнєвих суб'єктів, друга – «завершеність висловлювання», яка означає можливість відповіді. Завершеність передбачає: 1. предметну вичерпаність, що є доволі умовною в творчих сферах, особливо науковій; 2. присутність мовленнєвої волі (задуму) мовця; 3. наявність великого репертуару усних і писемних мовленнєвих жанрів, мовленнєва індивідуальна воля мовця виявляється лише у виборі певного жанру та його експресивній інтонаційності (короткі побутові жанри привітань, прощань, поздоровлень, побажань; існують високі, строго офіційні форми цих жанрів, а також жанри салонних, застільних, інтимно-дружніх, інтимно-сімейних розмов). Висловлювання характеризуються певним «предметно-смісловим змістом», який і визначає вибір мовцем мовленнєвого жанру, а також експресивною складовою, яка зумовлює композицію і стиль висловлювання. Самі по собі слово і речення позбавлені експресивної

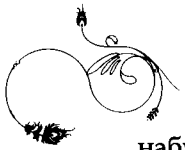

інтонації, яка з'являється у процесі мовленнєвого спілкування. Абсолютно нейтральне висловлювання, уважає М.Бахтін, неможливе. Експресія, емоція, оцінка народжуються «в умовах реальної ситуації, контакту, який здійснюється індивідуальним висловлюванням».

Таким чином, дискурс, або «висловлювання», за М.Бахтіним, має комунікативну природу: його предмет є відповіддю на те, що було вже сказано про цей предмет, саме висловлювання наповнене обертонами експресії та діалогічними обертонами, «адже сама наша думка – і філософська, і наукова, і художня – народжується й формується у процесі взаємодії та боротьби з чужими думками, і не може не знайти свого відображення і у формах словесного вираження нашої думки». Висловлювання (дискурс) має соціальну спрямованість, завжди орієнтоване на іншого, його конститутивна ознака – це «зверненість до когось», тобто «адресованість». Висловлювання, на відміну від слів і речень, має автора з відповідною експресією та свого адресата. Останнім може бути співрозмовник, учасник побутового діалогу, колектив спеціалістів, публіка, народ, сучасники, однодумці, супротивники й вороги, підлеглі, начальники, близькі, чужі тощо. Отже, для висловлювання важлива роль іншого. Усі висловлювання будуються «ніби назустріч відповіді», на яку очікує мовець. Від того, «як мовець, чи той, хто пише, відчуває і уявляє своїх адресатів», і залежить композиція, стиль висловлювання. Це означає, що науково-популярна література адресована певному колу читачів, навчальна – іншому читачеві, а спеціальні дослідницькі праці – ще іншому, пояснював М.Бахтін.

На Заході філологізація інтелектуального простору рухалась у двох конкуруючих напрямках: 1. німецька герменевтична лінія акцентувала проблему розуміння себе та іншого, а також проблему взаєморозуміння; 2. французька, постструктуралістська лінія вивисувала теорію дискурсу та лінгвістичні методи. У теперішньому когнітивному полі існують «кругові методології», техніки деконструкції та мирно уживаються/співіснують концепти «герменевтичне коло», «семантичний трикутник».

Дискурс-аналіз скерований на вивчення того, як саме тексти та поняття набувають смислів і значення. Текст сам по собі не має сенсу, а

набуває його лише у процесі взаємодії з іншими текстами, поняттями, дискурсами, а також засобами їх виробництва, поширення, споживання. Дискурсивний аналіз спрямований на розуміння того, як тексти набувають сенсу у процесах їх вироблення, розповсюдження та використання. Дискурс-аналіз дає уявлення про роль текстів і понять у конструюванні соціальної реальності при створенні їх смислів.

Дискурс народжується внаслідок взаємодії соціальних груп і структур. Він не може утворюватися, і тим більше бути зрозумілим, поза контекстом. Яким є дисциплінарний статус дискурс-аналізу? Він сприймається як методологія пізнання соціального світу. Дискурсивна методологія важлива для усвідомлення процесів соціального конструювання. Мета і значення дискурсивного аналізу полягають у тому, щоб зв'язати в єдине ціле текст – контекст – дискурс. Дискурсивний аналіз використовується при конструюванні теоретичних категорій на різних ступенях: конкретного дослідження, академічного співтовариства та суспільства загалом. До речі, ще Р.Козеллек визнавав взаємозв'язок історії понять з історією дискурсів.

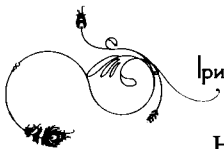
Отже, можна констатувати, що історія понять вивчає не окремі поняття чи групи, а розкриває їх семантичні структури. Ідеться про близькі або протилежні значення, синоніми, подібні та оціночні поняття. Історія понять не є історією окремих понять, вона вивчає взаємозв'язок понять з історичною дійсністю та між собою. Так, Р.Козеллек наголошував, що поняття поєднує у собі мову й позамовний світ. Саме семантичні зв'язки між елементами лексики беруть участь у процесах творення і трансферу понять.

Дискурсивність пов'язана з проблемою автора, котру реактуалізував М.Фуко. У вузькому, звичайному сенсі, автор – це особа, «якій законно можна приписати створення тексту, книжки чи трактату». У сфері дискурсу «автор є щось більше, ніж автор книжки, тобто можна бути автором теорії, традиції чи дисципліни, в якій інші книги чи автори займають відведене їм місце. Ці автори є в позиції, яку назвемо “трансдискурсивною”». Ідеться про старий, як сама наша цивілізація, «феномен повторювання», і «таку роль грали всі: Гомер, Аристотель, святі отці церкви, перші математики та основоположники традиції Гіппократа».

У XIX ст. в Європі з'явився новий, незвичайний тип автора, котрий можна ідентифікувати як «засновників дискурсивності». Їх унікальність полягає в тому, що вони «є авторами не тільки власних праць», вони «спродукували ще дещо: можливості та правила для утворення інших текстів». Першорядним прикладом засновників дискурсивності М.Фуко вважає таких мислителів, як К.Маркс і З.Фройд. Як фундатори «нової дискурсивності» вони зробили можливою не тільки певну кількість аналогії, але уможливили певну кількість розбіжностей. Словом, вони створили більше, ніж власний дискурс, а саме – можливість продукування інших дискурсів. «Нова дискурсивність» означає не примітивне наслідування ідей, концепцій, методів засновників дискурсивності, а можливості їх подальшого розвитку й застосування. «Говорити, що Фройд заснував психоаналіз, не просто означає віднайти концепцію лібідо чи техніку аналізу уяви у творах Карла Абрагама або Мелані Клайн: це означає, що Фройд зробив можливою певну кількість розбіжностей, що ґрунтується на його власних текстах, концепціях і гіпотезах, розбіжностей, які є наслідком психоаналітичного дискурсу» (М.Фуко).

Ідея «нової дискурсивності» пов'язана з двома проблемами: 1. оригінальності автора, науковця, які внесли деякі важливі зміни в науку; 2. проблема опозиції заснування науки та утвердження нової дискурсивності. М.Фуко ставить ці питання, і сам на них дає відповідь. Нова дискурсивність не лише вможливлює розбіжності, але провокує виникнення нових дискурсів та ствердження нової дискурсивності. «Адже Галілей уможливлював не тільки дискурси, що повторювали закони, які він сформулював, але також і відкриття, які дуже відрізнялись від того, що він сказав сам. Якщо Кув'єр є засновником біології, чи Соссюр – основоположником лінгвістики, то не тому, що їх наслідували, і не тому, що досі науковці звертаються до концепції організму або теорії знака. А тому, що Кув'єр зробив можливою теорію еволюції, діаметрально протилежної до його положень, і тому, що Соссюр уможливив граматику, яка докорінно відрізняється від його структуральних аналізів». Отже, «нова дискурсивна практика», констатує М.Фуко, виникає подібно до заснування науки («наукового досвіду»).

На відміну від дискурсивного почину, заснування науки передбачає її постійні модифікації: дія, яка започатковує науку, «є одночасно опорою для всіх її майбутніх модифікацій», проте акт започаткування дискурсивності є насправді намаганням ізольовати «певну кількість тверджень і положень, що, власне, і надають цьому заснуванню його ваги». «Інакше кажучи, – писав М.Фуко, – на відміну від заснування науки, утвердження нової дискурсивної практики не бере участі в її пізніших трансформаціях». Свої теоретичні виклади він ілюструє на прикладі засновників дискурсивності – Г.Галілея, І.Ньютона та наук фізики й астрономії: «Перегляд текстів Г.Галілея мав би змінити наші уявлення про історію механіки, але він ніколи не змінить самої механіки. А з іншого боку, перегляд текстів З.Фрейда видозмінює сам психоаналіз, так само, як ревізія Марксової теорії може видозмінити марксизм». Відтак, наука ширше за дискурсивність, перебіг науки визначає зміна дискурсивностей.

Текст. До проблеми тексту звертався М.Бахтін. На його думку, текст (письмовий та усний) – «це первинна даність усіх тих дисциплін і взагалі всього гуманітарно-філософського мислення». Більше того, «текст є тією безпосередньою дійсністю (дійсністю думки та переживань), з яких тільки й можуть виходити ці дисципліни і це мислення». У широкому сенсі текст являє собою «будь-який пов'язаний знаковий комплекс». З огляду на це навіть мистецтвознавство (музикознавство, теорія та історія мистецтва) «має справу з текстом». «Думки про думки, переживання переживань, слова про слова, тексти про тексти», – саме у цьому, стверджував М.Бахтін, полягає «основна відмінність наших (гуманітарних) дисциплін від природничих, хоча абсолютних непроникних меж і тут немає». Специфіку гуманітарної думки філософ-лінгвіст убачав у тому, що вона «народжується як думка про чужі думки, волевиявлення, маніфестації, вираження, знаки, за якими стоять боги, які себе виявляють (одкровення), або люди (закони властителей, заповідь предків, безіменні вислови, загадки тощо)». Цілий «переворот у гуманітарному мисленні» спричинила поява наукових текстів і їх критика. Текст як висловлювання (дискурс) має два моменти: «його задум (інтенція) і здійснення цього задуму». Боротьба цих моментів і визначає характер тексту. Кожен текст передбачає загальнозрозумілу систему знаків – мову. Якщо за текстом не стоїть мова, то це не текст, а «природничо-

натуральне» явище, себто «комплекс природних криків і стогону». За кожним текстом, усним чи писемним, наголошує М.Бахтін, стоїть «система мови», котрій відповідає «все, що повторюється і відтворюється». Водночас кожен текст є «чимось індивідуальним, єдиним і неповторним, і у цьому весь його смисл (задум, заради чого він створений)».

Сутність гуманітарного знання, за М.Бахтіним, становить діалог. Ідеться про взаємозв'язок тексту і створюваного контексту, «в якому реалізується пізнавальна та оцінна думка вченого». Відтак, «зустріч двох текстів: тексту готового і тексту, що створюється, і є реакцією», це зустріч двох суб'єктів, діалог двох авторів. Істинно творчий текст, на думку М.Бахтіна, певною мірою завжди є вільне «одкровення особистості». Зрозуміти автора тексту означає побачити і зрозуміти іншу, чужу особистість та її світ. При пояснюванні задіяна одна свідомість, при розумінні – дві свідомості, два суб'єкти. Це означає, що пояснювання позбавлене діалогічних моментів, а розуміння – завжди діалогічне.

Р.Барт пропонує розрізнити твір і текст. Таке розрізнення впливає з огляду на «вчення Ейнштейна», яке вимагає, у літературі зокрема, «ввести категорію відносності у взаємовідносини того-хто-пише (скриптора), читача і споглядача (критика)». На противагу твору – «традиційному поняттю», який сприймається «по-ньютонівськи». Відмінність між твором і текстом полягає в тому, що твір є «матеріальним фрагментом, що займає певну частину книжкового простору (наприклад, у книгозбірні)», а текст – «це поле методологічних змагань». Твір може «вміститися на долоні», а текст знаходить «притулок у мові», він існує лише в дискурсі, – уважає Р.Барт. Текст за своїм еством мусить рухатися крізь «твір, шереги творів». Визначальною ознакою тексту «є здатність ламати узвичаєні канони». Твір – малосимволічний, текст – «усуціль символічний», він повертається «до лона мови», як і в мові «у ньому є структура, але немає об'єднувального центру, немає закритості». Парадоксальність тексту полягає в тому, що це «система без методу і без центру». Текст протилежний твору своєю множинністю смислів, а прочитання тексту «всуціль зіткане з цитат, посилань, як відгомону», як засобів висловлювання культури, «застарілі й нові мови проходять крізь текст, створюючи могутню стереофонію». Саме в такій текстурі варто шукати джерела інтертекстуальності. Текст

слід розглядати «не як завершений, закритий продукт», а як процес «продукування, "підключений" до інших текстів, інших кодів», що і є інтертекстуальність. Текст «артикулюється у суспільстві та історії не способами визначення, а цитування». Твір зумовлений дійсністю, кожен твір має свого автора, якого вважають «батьком і господарем свого твору, отож літературознавство вчить нас поважати автограф і відкрито засвідчені наміри автора, а суспільство юридично визнає зв'язок автора зі своїм твором», що й становить «авторське право», узаконене лише в епоху революції. На відміну від твору в тексті відсутній «запис про батька». Твір асоціюється з образом організму, «який природно розростається, розвивається». Метафора ж тексту зовсім інша. Текст, за Р.Бартом, – це «сітка, невід». Від тексту не вимагається якась «монолітна цілісність, його можна розчленувати». Саме так робили зі Святим Письмом та Аристотелем, двома авторитетними текстами у середні віки, які «можна було читати, не беручи до уваги волю його батька».

Аналіз, за влучним висловом Р.Барта, «це прогулянка текстом». Дослідник розрізняє структуральний та текстуальний аналіз, не проголошуючи їх «ворогами»: структуральний аналіз застосовують до усної оповіді (міфу), а текстуальний – «тільки до письмових розповідей». Текстуальний аналіз не намагається описати структуру твору, предметом його не є характеристика усталеної структури, а створення «рухливого структурування тексту», такого структурування, що «переміщується від читача до читача протягом історії». Мета текстуального аналізу – не пошук цілості тексту, а з'ясування того, як текст «вибухає і розсіюється в міжтекстуальному просторі». Визначення всіх значень тексту неможливе, «оскільки текст відкритий до нескінченності, і жоден читач, жоден суб'єкт, жодна наука не можуть ув'язнити текст». Отже, об'єктом структурального аналізу є структура, а текстуального аналізу – структурування. Текстуальний аналіз вимагає, щоб текст сприймали як тканину (тим паче, що етимологічно «текст» означає «тканина») як павутину «різних голосів і множинність кодів».

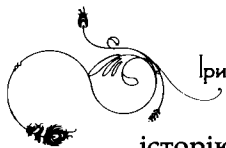
«Кодами» Р.Барт називає «асоціативні поля», «понадтекстуальну організацію системи значень». Код належить до системи культури і є «певним типом уже баченого, уже прочитаного, уже зробленого». Усі коди

створює культура: культурний код – це код суспільного знання, громадської думки, культури, як її передають книжки, система освіти, усе суспільство. Субкодами загального культурного коду, констатує Р.Барт, є науковий, риторичний (містить правила мовлення), металінгвістичне висловлювання («дискурс розповідає сам про себе»), хронологічний (датування, що містить «певну ідеологію часу»), соціоісторичний («пов'язує висловлювання з усією сумою знань про наш час, наше суспільство, нашу країну») код. Отже, код – це сукупність суперечливих правил, які видаються природними, але, коли оповідання виходить за рамки цих правил, воно відразу стає «нечитабельним». Є також «код комунікації», «код дій» (або акціональний код, який ґрунтується на «логіко-часовій упорядкованості»), «код загадки, або герменевтичний код» («проблема завершується її розв'язанням»). Коди важливі «як пункт відправлення "вже читаного", як початок інтертекстуальності» (Р.Барт).

Інтертекстуальність. Термін, запроваджений 1967 р. Ю.Кристевою, став одним із засадничих постулатів постмодерністської критики. Концепція інтертекстуальності спиралася на ідеї М.Бахтіна, узагальнені у праці «Проблеми змісту, матеріалу й форми у словесній художній творчості» (1924 р.). Описуючи діалектику буття літератури, М.Бахтін наголошував, що митець oprіч даної йому дійсності перебуває в постійному діалозі з попередньою та сучасною літературою. Причому діалог сприймався як боротьба письменника з існуючими літературними формами. Діалог між літературами різних періодів Ю.Кристева зводила до діалогу між текстами, тобто інтертекстуальності (міжтекстовості). Теоретики структуралізму та постструктуралізму (Р.Барт, М.Фуко, Ж.Дерріда, Ж.Лакан) ототожнювали свідомість людини з письмовим текстом. Усе почало розглядатися як текст, чи то література, культура, історія, суспільство, особистість. Якщо історія і суспільство прочитувалися як суцільний текст, то культура виступала наче єдиний інтертекст, який слугував підтекстом будь-якого тексту. Ототожнення свідомості й тексту означало розчинення суб'єктивності людини у текстах-свідомостях.

Інтертекстуальністю французька дослідниця називала «текстуальну інтеракцію, яка відбувалася всередині окремого тексту», інтертекстуальність – це «ознака того способу, за яким текст прочитує

історію та вписується до неї». Із концепцією інтертекстуальності пов'язували теоретичну проблему «смерті суб'єкта» (М.Фуко), «смерть автора» (Р.Барт), «смерть» індивідуального тексту, розчиненого у цитатах, урешті «смерть» читача, цитатна свідомість якого так само нестабільна й невизначена, як і безнадійні пошуки джерел цитат. У процесі читання автор – текст – читач перетворюються на єдине «безмежне поле для ігор письма» (Л.Перрон-Муазес). Концепція інтертекстуальності Ю.Кристевої сприяла деконструюванню протилежностей між критичною і художньою продукцією, класичних опозицій суб'єкт/об'єкт, свій/чужий, письмо/читання (І.Льїн).

Класичним вважається визначення інтертекстуальності, інтертексту, запропоноване Р.Бартом: «Кожен текст є інтертекстом, інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш-менш упізнаваних формах: тексти попередньої культури й тексти навколишньої культури. Кожен текст являє собою нову тканину, зіткану зі старих цитат. Уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом тощо – усі вони поглинені текстом й перемішані в ньому, оскільки завжди до тексту та навколо нього існує мова як попередня необхідна умова для будь-якого тексту. Інтертекстуальність не може бути зведена до проблеми джерел та впливів; вона постає як загальне поле анонімних формул, походження яких рідко можна віднайти, несвідомих чи автоматичних цитацій, які подаються без лапок».

Інтертекстуальність як прийом взаємодії текстів має різноманітні форми, що піддаються численним класифікаціям, типологізаціям і систематизаціям. Французький дослідник Ж.Женетт виокремлює 5 типів інтертекстуальності: «1. інтертекстуальність як співприсутність в одному тексті двох чи більше текстів (цитата, алюзія, плагіат тощо); 2. паратекстуальність як відношення тексту до свого заголовка, післямови, епіграфу й т.п.; 3. метатекстуальність як коментар чи критичне посилення на свій власний підтекст; 4. гіпертекстуальність як осміяння та пародіювання одним текстом іншого; 5. архітекстуальність, під якою розуміють жанровий зв'язок текстів». І.Льїн говорить про форми літературної інтертекстуальності, запропоновані німецькими авторами (У.Бройх, М.Пфістер, Б.Шульте-Мідделіх) як-от «запозичення та переробка

тем, сюжетів, явна й прихована цитатія, переклад, плагіат, алюзія, парафраза, наслідування, пародія, інсценізація, екранізація, використання епіграфів і т.п.». У такий спосіб І.Льїн фіксує два підходи до розуміння інтертекстуальності: 1. постструктуралістське – інтертекстуальність як своєрідне колективне несвідоме, що визначає діяльність творця незалежно від його волі та бажання; 2. традиційне – як літературний прийом, котрий свідомо використовують письменники, автори. Отже, якщо французька традиція схильна до сприйняття інтертекстуальності як чинника колективного несвідомого, то німецька розцінювала інтертекстуальність як літературний прийом функціонального значення під кутом зору того, «з якою метою, задля досягнення якого ефекту письменники звертаються до своїх сучасників і попередників».

Звісно, будь-який текст базується на попередніх текстах і безлічі контекстів, тому що використовує певний код – мову. Серед дослідників існує думка, що жоден текст не є абсолютно унікальним, «авторським», через те, що його створенню, побутуванню та поширенню в певному культурному середовищі передують інші тексти й культурні практики. Будь-який текст постає як продукт колективної творчості. Розрізняють правила функціонування та побутування текстів: 1. вільний обіг, циркулювання; 2. зловмисне використання чужих текстів (плагіат, глухе цитування, відсутність лапок, переробка висловлювань тощо); 3. агресивні практики, спрямовані на заборону знання (цензура, масова дезінформація, інформаційні війни, спалення книжок).

Ясна річ, обережне поводження зі словом є показником здоров'я інтелектуальної еліти та наукового середовища у цілому, що має повну свободу вибору щодо новітніх ідей, методів, концепцій. Єдиним критерієм такого вибору слугують рівень освіти, професіоналізму, смакова культура, стиль мислення сучасної еліти.

Література:

1. Барт Р. Від твору до тексту / Пер. Ю.Гудзя; Барт Р. Текстуальний аналіз «Вальдемара» Е.По / Пер. Х.Сохацької, М.Зубрицької // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької, 2-е вид., доп. – Л., 2001.
2. Бахтин М. Естетика

словесного творчества. – Москва, 1979. 3. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування / Пер. М.Зубрицької; Бахтін М. Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / Пер. М.Зубрицької // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької, 2-е вид., доп. – Л., 2001. 4. Волошинов В.Н. [Бахтин М.М.]. Марксизм и философия языка // Вопросы философии. – 1993. – №1. 5. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – Москва, 1996. 6. Інтертекстуальність (intertextuality) // Енциклопедія постмодернізму/ За ред. Ч.Е.Вінквіста та В.Е.Тейлора. – К., 2003. 7. Махлин В.Л. Бахтин и Запад // Вопросы философии. – 1993. – №1. 8. Филлипс Н., Харди С. Что такое дискурс-анализ? / Пер. Е.Кожемякина // Современный дискурс-анализ: Методология: концептуальные обоснования. – 2009. – Вып.1. – Т.1 [Електронний ресурс]: <http://www.discourseanalysis.org/ada1/st4.shtml> 9. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – Москва, 1996. 10. Фуко М. Що таке автор? / Пер. М.Зубрицької // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької, 2-е вид., доп. – Л., 2001. 11. Barthes R. Texte // Encyclopaedia universalis. – Paris, 1973. – Vol.15.

Наративна філософія історії

Філософія історії Г.Вайта. Ідеологом постмодернізму на ґрунті історії виступає американський дослідник Г.Вайт, а справжнім маніфестом нового типу історієписання стала його «Метаісторія» (1973 р.). В автора є цікава фраза про те, що «провідні філософи історії» були «по суті філософами мови». Перефразувавши її («філософи мови є справді філософами історії»), можна здобути ключ до розуміння творчого доробку самого Г.Вайта. Його філософія історії має поетико-лінгвістичну природу.

Сутність філософії історії Г.Вайта полягає у сприйнятті історії не як науки, а лінгвістичної, мовно-поетичної діяльності. Історія постає наче витвір літератури, результат белетризації факту й минулого. З огляду на це сам процес пізнання сприймається як наративізація чи то белетризація

реальності, словом, оповідь «накладає» на реальність форму і зміст. Таким чином, філософія мови у Г.Вайта перетворюється на справжню філософію історії. За мету він ставить розкриття таємниці творчості історика, тобто механізмів утворення смислів. Предмет спеціальної уваги становить термінологія, яку використовує історик-постмодерніст. Ідеться про такі поняття, як «історія», «історична подія», «метаісторія», «новий тип письменства» (постмодерністичний) тощо.

Під поняттям «історія» Г.Вайт розуміє «минуле», але не тільки». Кожна група чи особистість має власне минуле, завдяки володінню генетичною та культурною спадщиною свого роду. Проте минуле, на яке накладається спадщина, за Г.Вайтом, не тотожне історичному минулому. Справа в тому, що історичне минуле створене (сконструйоване) професійними дослідниками в добу пізньої модерності. Отже, історичне минуле «є конструктором, твореним через відбір із широкої гами подій людського минулого специфічних збірок таких подій». Услід за М.Оукшотом Г.Вайт розрізняє «історичне минуле» і «практичне минуле». Перше «є створене як ціль саме по собі» та в «мінімальний спосіб співтворити те», що «люди розуміють як “сьогодення”». Друге ж людина «носить у собі у формі пам'яті, уяви, уривків інформації, формул, ритуальних дій чи туманних уявлень на тему “історії”», котрі щоденно конструюються. Іронію він убачає в тому, що «чим більш науковими стають професійні історичні дослідження, тим менше вони позиточні для практичних цілей», навіть таких традиційних, як система освіти та політичне життя. Сучасні історичні студії історик вважає інтелектуальними (надто затеоретизованими), що виявляється в тому, що вони більше зосереджені «на рефлексії, аніж на діянні». У дослідницькому словнику Г.Вайта термін «історія» фігурує і як історична наука, «історіографія» – історія історичної науки. Історичну науку він сприймає як «не наукову галузь», а «суміш науки і мистецтва». Саме художній, поетико-лінгвістичній складовій історії, на відміну від її «логіко-дедуктивного компоненту», на думку Г.Вайта, дослідники приділяли занадто мало уваги. «Новий тип письменства» Г.Вайт визначає як «постмодерністичний». Саме він покликаний з'ясувати зміни, котрі відбуваються в наш час у способі конструювання «історії», «подій», «історичності».

Поняттю «історична подія» дослідник присвячує спеціальну розвідку (перший досвід перекладу цього Вайтового тексту українською належить Д.Вирському). Автор розрізняє події «природні», «чудесні», «історичні». «Чудесна подія є маніфестацією надприродних сил» (позаісторичних) і «не може бути потрактована як історичний факт». «Природні події» – такі, що досліджуються точними науками. «Історичні події», на відміну від природних, «течуть неупорядковано», а «як результат інтервенції людських агентів і агенцій». Отже, історичні події неупорядковані й від природних подій їх відрізняє «присутність людини, її мотивації, інтенції, прагнень».

Г.Вайт розрізняє поняття «подія» та «історичний факт»: «Події відбуваються та більш-менш адекватно відображаються в документальних джерелах і пам'ятках»; факти ж – «конструюються в мислі та/або в уяві» й «існують лише в мислі, мові чи дискурсі». Відтак, подія – це реальність, а факт – конструкція. Г.Вайт цілком солідарний із Р.Бартом, який наголошував на «виключно лінгвістичному існуванні факту». Факт дослідник розуміє «як те, що відбувається в мові або на письмі», і в такому сенсі визнає його за подією». Факти, за Г.Вайтом, «є подіями спеціального роду – подіями в мові». Факти можна описати, класифікувати і назвати у спосіб, що дозволяє відрізнити факти індивідуальні (або «атомарні») від «корінних» (або макрофактів), таких, як, наприклад, «Жовтнева революція 1917 р.» чи «Ренесанс».

«Історична уява», у розумінні Г.Вайта, – це різновид мислення образами та асоціаціями, котрі «притаманні поетичній мові, літературному письму й, звісно, міфологічному мисленню». Уява, вимисел – гіпотетичний конструкт, тому що історичну реальність можна лише уявити, але не можна сприйняти. «Дискурс» у лексиконі Г.Вайта, – те, «що історик говорить і пише». «Історичні знання» він кваліфікує як знання другого рівня, такі, що зіперті на гіпотетичні конструкції самих об'єктів дослідження, тобто знання, котрі тлумачаться за допомогою уяви, а відтак, історичні знання значно ближчі до літератури, ніж до науки. «Історичний твір» – вербальна структура, в якій абсолютно по-різному використовується «концептуальний апарат для пояснення тієї ж самої сукупності даних». Згідно з «теорією історичного твору», Г.Вайт наводить

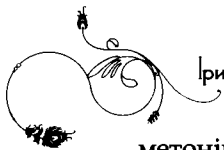
його «ідеально-типологічну структуру», яка містить: а) певний обсяг даних; б) теоретичні поняття; в) оповідну структуру у вигляді сукупності подій для пояснення цих даних; г) «глибинний структурний зміст», що має лінгвістичну природу й некритично сприймається. *Парадигма* «функціонує як “метаісторичний” елемент в усіх історичних роботах». Термін «*метаісторія*» у дискурсі Г.Вайта корелюється з поняттями «історія історичних досліджень», «історія історичної думки», «історія історичної свідомості».

Доконцептуальні форми знання: тропи. Мету і зміст «Метаісторії» Г.Вайта становить, як відомо, репрезентація механізмів творчості історика. Його проект «метаісторії» містить два структурних блоки: 1. *доконцептуальні форми історичного знання*; 2. *п'ять типів концептуалізації історичного знання*.

Безперечна заслуга Г.Вайта полягає в актуалізації доконцептуальних, тобто глибинних, структур історичного знання, котрі тривалий час залишалися на периферії інтересів істориків. Вони мають тропологічну (або мовно-поетичну) природу. Будь-який історичний твір складається з тропологічних і логіко-дедуктивних компонентів.

Тропологічний компонент представляє собою поетичний, докогнітивний і некритичний рівень знання. Саме тропологічний рівень (або тропологічні операції) сприяють перетворенню хаосу (певної сукупності подій) на серію, серії – на послідовність, послідовності – на хроніку, а хроніки – на оповідь. Доконцептуальне знання функціонує у вигляді чотирьох тропів (мовних зворотів), як-от *метафора*, *метонімія*, *синекдоха*, *іронія*. Метонімія – троп, що означає перенос назви одного поняття на інше, із ним пов'язане, через це ціле зводиться до якоїсь однієї, але суттєвої, частини. Наприклад: «душа співає» (співає людина), або «читати Шекспіра» (читати твори В.Шекспіра); у Г.Вайта ж зразок: «п'ятдесят вітрил», де «вітрило» заміняє слово «корабель». Синекдоха – вид метонімії, мовний зворот, котрий означає вживання більшого замість меншого, цілого замість частини, загального замість часткового, наприклад, «захист потребує виправдання підсудного» (замість «захисник»).

Тропи (тропологічні модуси) відрізняються один від одного за типом редукції (або інтеграції), тобто метафора «по суті репрезентаційна»,

метонімія – «редукційна», синекдоха – «інтегративна», іронія – «негативна». Домінування того чи іншого тропу, тропологічної стратегії, за Г.Вайтом, зумовлює певний «мовний протокол». Історик конструює сюжет і вибудовує конфігурацію подій на «мовному ґрунті», тобто на підставі певної доконцептуальної (тропологічної) стратегії. «Мовний протокол», у тлумаченні Г.Вайта, практично тотожний поняттю «стиль мислення», зокрема «стилю історичного мислення». Подібно до М.Фуко Г.Вайт визначає стиль як «певну усталену манеру використання мови, за допомогою якої світ постає й набуває змісту».

Проблема історика полягає «в конструюванні мовного протоколу», на підставі якого він у відповідних термінах пояснює і презентує у власній оповіді історичне поле та його елементи (сукупність подій як сегментів історичного процесу). Отже, «доконцептуальний мовний протокол» описується з погляду домінування того тропу, в якому виконаний, і це означає, що кожен із чотирьох тропів репрезентує «унікальний мовний протокол», тобто стиль мислення історика.

Значення теорії тропів полягає в тому, що вона створює підвалини для класифікації глибинних структур історичної уяви (доконцептуальних форм знання) та аналізу різних типів раціональності, форм репрезентації історичної думки. Наприклад, троп іронії домінує у професійній історіографії, а середовищем його існування стають університети. Формою прояву іронії як стилю мислення (мовного протоколу) Г.Вайт уважає кризу історичного пізнання кінця ХІХ ст. та кризу історизму наприкінці ХХ ст.

Засоби концептуалізації історичного знання. Визначальним пунктом філософії історії/мови Г.Вайта, гадаємо, є те, що він пов'язує мовні структури з логіко-раціональним мисленням історика, тобто доконцептуальні, глибинні механізми знання з типами та формами концептуалізації історичних знань. Примітно, що історик обирає концептуальні стратегії на глибинному, тропологічному рівні. Саме тропологічні модули, на думку Г.Вайта, визначають історичні конструкції істориків, саме на мовних засадах ґрунтуються наукові історичні теорії.

Згідно з «теорією історичного твору», Г.Вайт виділяє п'ять основних видів та форм концептуалізації історичного знання, які, своєю чергою,

поділяються на найпростіші та складні. До перших належать: «хронізація подій», тобто хроніки, і проста оповідна історія. «Історичні історії» (stories) відслідковують послідовність подій від зав'язки до розв'язки, котрі не потрібні у хроніках, що починаються відтоді, відколи хронікер приступає до запису подій; у хроніках «кінець завжди відкритий». «Хроніка» та «історія» – це примітивні стратегії концептуалізації. Спочатку сукупність подій, або «елементи історичного поля організовані у хроніку подій» у тому порядку, як вони відбувалися. Трансформація ж «хроніки» в «історію» відбувалася з огляду «перетворення простого ряду подій на “спектакль”, який має початок, середину і кінець». Кожен історик у конструюванні історії використовує свої оповідні тактики. Чим вони складніші, тим досконаліші моделі історичної репрезентації (концептуалізації знання).

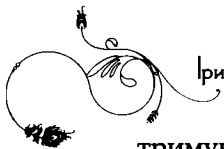
Поряд із найпростішими формами концептуалізації Г.Вайт виокремлює складні, до яких він відносить концептуалізацію за принципом, близьким до літературних жанрів побудови сюжету (emplotment). Через побудову сюжету послідовність подій перетворюється на історію (story), розкривається як історія певного типу. У межах цього виду концептуалізації Г.Вайт виділяє такі різновиди історії:

- а) роман як «драма самоідентифікації», що символізує вихід героя за межі чуттєвого досвіду, як драма спокути, триумфу добра над злом, світла над темрявою, фінальний вихід людини за межі світу, який її поглинає;
- б) трагедія;
- в) комедія;
- г) сатира.

«Ці чотири архетипічні форми історій», на думку Г.Вайта, дають історикові засоби для будування сюжету у вигляді процесуальних (діахронічних) і статичних (синхронічних) оповідей.

Наступний вид концептуалізації історичного знання Г.Вайт пов'язує з типами історичного пояснення, засобами аргументації (argument). У його рамках він виокремлює чотири різновиди раціональних пояснень історичних подій. Кожна форма аргументації створює свій образ історичних подій, свою візію історичного процесу.

- а) *Формістська* аргументація зосереджена на унікальному, специфічному, феноменальному в історії. Формістської стратегії до-

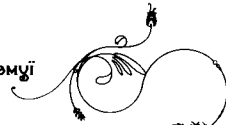
тримувалися історики-романтики Й.Г.Гердер, Т.Карлайл, Ж.Мішле, Б.Г.Нібур та інші, орієнтовані на охоплення в історичному полі якомога більшої кількості деталей, проте їм нерідко бракувало «концептуальної точності».

б) *Органіцистська* аргументація передбачає цілісне сприйняття минулого на підставі загальних ідей, принципів, реконструкцій. Історичні теорії, що відповідають цій стратегії, зазвичай «інтегративні». Історики, які працюють у рамках органіцистської стратегії, як-от Л. фон Ранке та «націоналістичні історики» середини ХІХ ст. (Г. фон Зібель, Т.Моммзен та інші), прагнуть структурувати свої праці так, щоб «зобразити консолідацію чи кристалізацію» із сукупності розрізнених подій, з окремих індивідуальних сутностей «певної інтегрованої сутності». Саме цей різновид історичної аргументації виявляє великі абстрактні інтенції, які репрезентує, наприклад, Г.В.Ф.Гегель.

в) *Механіцистська* аргументація орієнтована на редукцію (зведення) історичного процесу до певних законів та пошук «причинних законів», які нібито й визначають розвиток цього процесу. До механіцистів Г.Вайт відносить К.Маркса, Г.Т.Бокля, А. де Токвіля, які вважають історичне пояснення завершеним, і «відкривають» закони, що «керують» історією, так само, як закони фізики – природою. Проте і механіцистам також закидає нестаток кругозору та схильність до абстракції, подібно органіцистам.

г) *Контекстуалістська* аргументація пояснює історичні події в межах певних періодів і тих соціокультурних контекстів, в яких вони відбувалися. Для контекстуаліста важливий «функціональний взаємозв'язок» між індивідуумами й інститутами, які вивчаються, та «їх специфічним соціокультурним "теперішнім"». Контекстуалістські стратегії властиві для більшості істориків від Геродота до Й.Гейзінгі, зокрема домінують у працях Я.Буркгардта.

Вид концептуалізації за *типом ідеологічної імплікації* (ideological implication) пов'язаний з ідеологічним підтекстом/виміром історичних описів. Йдеться про характер ідеологічних уподобань та преференцій дослідників, котрі відображають, наголошує Г.Вайт, етичну складову позиції історика. Ідеологічні настанови зберігаються, як правило, не на поверхні тексту, а у глибинах підтексту. Це означає, що відповідно до

ідеологічних преференцій, свідомо чи несвідомо, історик затемнюватиме, приглушуватиме або, навпаки, схвально висвітлюватиме ті чи інші фрагменти історичного поля (процесу).

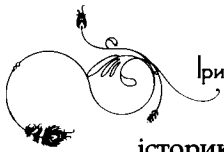
Так, Г.Вайт постулює чотири різновиди основних ідеологічних позицій, у світлі яких історик оцінює ті чи інші події:

- а) *анархізм*;
- б) *консерватизм*;
- в) *радикалізм*;
- г) *лібералізм*.

Консерватори прагнуть розглядати соціальні зміни за аналогом росту рослин, ліберали – за аналогом «підгонки», або «тонкої настройки» механізму, радикали впевнені в необхідності структурних трансформацій, перевлаштуванні суспільства на нових засадах, анархісти – у «ліквідації „суспільства“ та заміні його „спільнотою“ індивідумів».

У цілому виділення Г.Вайтом п'яти видів концептуалізації (двох простіших, трьох складних) і дванадцяти різновидів за формулою жанр – методологія – ідеологія означало створення ним моделі історичної науки, що складалася з трьох базових компонентів: «Комбінації типів побудови сюжету, доказу та ідеологічного підтексту». Типи концептуалізації, які використовує історик, зумовлені «мовним протоколом», тобто стилем історичного мислення. У такий спосіб автор встановлює вплив глибинних структур, тропологічних модусів («мовного протоколу»), на вибір стратегій концептуалізації. Наприклад, операція «метафора» сполучається з формістською аргументацією, «метонімія» корелюється з механіцистською, «синекдоха» – з органіцистською, «іронія» та її літературний різновид – сатира, виступають «естетичним двійником» скептичної концепції знання.

Г.Вайт припускає різні комбінації складних типів концептуалізації (за сюжетом, аргументацією та ідеологічною імплікацією). Кореляцію він убачає між такими основними типами концептуалізації, як романтизм – формізм – анархізм; трагедизм – механіцизм – радикалізм; комедизм – органіцизм – консерватизм; сатиризм – контекстуалізм – лібералізм. Звісно, таке сполучення/суголосність типів і форм концептуалізації не є жорсткою композицією. У неординарних, найбільш талановитих

істориків цілком можливі несподівані поєднання та взаємозв'язок типів концептуалізації, а причиною цього є мовні стратегії.

Джерела «Метаісторії». Байтова модель історієписання мала відповідні джерела. Отже, концептуальні стратегії за типом сюжету спиралися на відому класифікацію Н.Фрая, яка радше пасувала до простіших літературно-художніх творів, зокрема казок. На підставі даної стратегії концептуалізації (за типом сюжету) Ж.Мішле писав свої історії як роман, Л. фон Ранке – наче комедію, А. де Токвіль – трагедію, а Я.Буркгардт використовував сатиру.

Концептуалізація за типом історичної аргументації на підставі чотирьох парадигм історичних пояснень була запозичена Г.Вайтом у С.Пеппера: формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм. З огляду на тип історичної аргументації Г.В.Ф.Гегель дотримувався органіцистської стратегії, Л. фон Ранке – формістської (фіксація унікального, особливого в історії). Механіцистами були К.Маркс, А. де Токвіль, Г.Т.Бокль, О.Шпенглер, які прагнули «розгадати» закони історії й показати «в наративній формі наслідки цих законів».

Цілком очевидно, що форми історичної аргументації – це поле методологічної діяльності історика. Ортодоксальними серед професійних істориків, на думку Г.Вайта, уважалися стратегії формізму та контекстуалізму на противагу механіцизму й органіцизму, останні з їх інтенціями до абстракцій на полі історії сприймалися як «єресь». Проте негативне ставлення частини професійних істориків до органіцистської та механіцистської аргументації так і залишилося для Г.Вайта теоретичною загадкою.

Концептуальні стратегії за типом ідеологічної імплікації були запозичені Г.Вайтом у К.Мангайма, який констатував чотири ідеологічні позиції: анархізм, консерватизм, радикалізм, лібералізм.

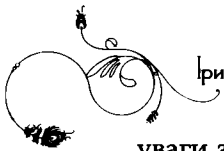
Сенс і значення філософії історії Г.Вайта становить прагнення поєднати глибинні механізми мислєдїяльності з раціональними формами творчості історичних мислїтелїв. Наративну філософію історії він репрезентує на підставі концептуальних стратегій таких відомих істориків та філософів XIX ст., як Ж.Мішле, Л. фон Ранке, А. де Токвіль, Я.Буркгардт, Г.В.Ф.Гегель, К.Маркс, Ф.Нїцше, Б.Кроче.

Для Г.В.Ф.Гегеля, на його думку, характерним було поєднання жанру трагедії (відносно окремої цивілізації) та комедії (щодо історичного процесу у цілому) з органіцистською аргументацією (йдеться про максимум заздалегідь виготовлених ідей, принципів, навіть раціональних реконструкцій), з ідеологічними хитаннями між радикалізмом та консерватизмом. Ідею історії у К.Маркса Г.Вайт ідентифікує наче досконалу синекдоху (частина, поглинена цілим), а історичну концепцію – з жанром роману, із механіцистським типом аргументації та його радикалістською ідеологією. У Л. фон Ранке жанр комедії природно сполучався з органіцистською методологією та консервативною ідеологією, котрі ґрунтувалися на його «синекдохічній свідомості». Ж.Мішле пояснював історію через метафору, конструював її як роман, використовував формістську аргументацію та співчував анархізму. Стиль мислення (мовний протокол) швейцарського історика культури Я.Буркгардта сприймався як суміш сатиризму, контекстуалістської методології (аргументації) та елементів консервативної реакційної ідеології.

Цілком очевидно, що вирішальну роль у процесі історичного пізнання Г.Вайт віддає лінгвістичним структурам. Мовні звороти (тропи), наративні тактики, концептуальні стратегії визначають формування та функціонування процесу історичного пізнання, процедури мислення історика. Словом, Г.Вайт маніфестує наративну філософію історію (або мовно-лінгвістичну модель історичного пізнання). Показово, що в українській історіографії під впливом ідей Г.Вайта також з'являються спроби «граматизувати» історіографічний процес, зокрема кваліфікувати жанр історієписання М.Грушевського як драму.

Критика метаісторії. На мовно-поетичну модель історії Г.Вайта російські філософи звернули увагу ще задовго до того, як про неї заговорили в українському науковому середовищі. Так, поняття «метаісторія», «метаісторичний підхід» на початку 1980-х рр. побутували в радянському наукознавстві. І.Тимофеев використовував «метаісторичний підхід» із точки зору методологічних змін при визначенні предмету історико-наукових досліджень. Теоретизація предмету залежить від форм концептуалізації, однак дуже швидко виникає ситуація, «коли сама концептуалізація стає предметом думки історика». Це означає, що фокус

уваги зміщується до «метапроблем», без вирішення яких неможливо піднятися на наступний рівень дослідження. «Метаісторичний підхід», за логікою радянського дослідника, пов'язаний із процесами теоретизації знання й означає актуалізацію «різних видів позаджерельного знання», пояснює «розмаїття видів і форм концептуалізації».

Пафос новизни підходів і конструкції американського дослідника радянські філософи вбачали в актуалізації проблеми «глибинних структур», знання та «доконцептуальних механізмів» мислення. Дійсно, доконцептуальне функціонує у процесі творчості, і не усвідомлюється дослідником, тобто доконцептуальне, ірраціональне функціонує, не маючи вияву в логічних поняттях (І.Тимофєєв). Важливу аналогію дослідник убаचाє в наступному: «Коли вперше зіткнулися з числами, що мали несумірність з одиницею та будь-якими її частинами, назвали ці числа ірраціональними, тобто незбагненними думкою, невираженими прийнятними до того логічними засобами, проте в подальшому ірраціональні числа було асимільовано математичним розумом уповні раціональним логічним шляхом, хоч вони й зберегли вказану властивість – несумірність».

Сумнівні викликала констатація «поетико-лінгвістичної природи самих засад історичного знання». Як аргумент, критик Г.Вайта нагадував про той факт, що абстрактні числа, хоча й не можуть існувати без «спеціальних мовних форм (числівників та ін.)», проте це не означає констатації/визнання лінгвістичної природи самих цих чисел. «Так само розкриті Вайтом складне виявлення думки, що створює доконцептуальні прообрази предмету та працює в "мовних" формах, аналогічних поетичним тропам, – стверджував І.Тимофєєв, – не можна звести до поетико-лінгвістичної природи, як не можна звести всякий зміст думки до її мовної форми. Радше навпаки, поетико-лінгвістичні тропи самі визначені та розвинені мисленням».

Дійсно, навряд чи зміст думки зводиться до її мовних форм. Напевно, варто погодитися з І.Тимофєєвим, що саме мовні звороти, тропи детерміновані мисленням. Справа в тому, що акту мислення властиві імпульси (спалахи). Людина мислить не словами чи фразами. Одиницею мислення є не думка, а вербально-образний комплекс. Можливо, людина

мислить «ейдосами». У такому контексті «ейдос» виступає як ідея/образ, що передує предметно-уречевленим та подієво-процесуальним формам сприйняття навколишнього, «світу речей» та «світу ідей». Отже, мислєдіяльність, мислєтворення зумовлені імпульсами, які не піддаються контролю, а виступають як диктовка не/підсвідомого.

При переведенні думки в мовний потік відбувається її структурування, вона стає конструктом мови, набуває форми, розгортаючись у раціонально оформленому та культурно впорядкованому часі. Мисль – це не тільки мовна форма, вона завжди підпорядкована нормі, етикету, культурно опосередкована. Відтак, думка – продукт не мови, а, ширше, культури.

Ставлення істориків до ідей і праць Г.Вайта залишається неоднозначним. Його студії відомі, проте викликають різні реакції. Так, за словами М.Кукарцевої, Г.Вайта не любили історики, але поважали філософи та критики. Йому нерідко «закидали непрофесіоналізм та некомпетентність», чимало істориків не «сприймали його “релятивізм”, а літературознавці піддавали критиці його “формальний” метод». Г.Гінзбург, за висловом самого Г.Вайта, «ненавидить “Метаісторію”», уважає, що подібно Б.Кроче, він (Г.Вайт) «маніпулює історією задля естетичного ефекту». Проте Ф.Р.Анкерсміт стверджує, що «Метаісторія» – найкраща після «Ідеї історії» Р.Дж.Коллінгвуда книга з історіографії, саме вона відіграла вирішальну роль «у руйнуванні наївних форм модернізму». Схильність Г.Вайта до типологічних схем викликала «різке невдоволення в багатьох критиків, які бажали ясного й послідовного викладу базових тез концепції». Читач часто не знає, «де закінчується схема та починається інтерпретація», відчуває напруження і суперечливість між схематизмом та повістуванням. Через те, пише М.Кукарцева, лекції Г.Вайта «розподіляють аудиторію на два табори: одні захоплені тим, що лектор імпровізує, у нього немає заготовленого тексту, і ніхто, включно із самим автором, не знає напевно, що стане головною тезою та як вона буде представлена; інші просто підводяться й уходять, не бажаючи стежити за химерними заламами думки лектора». Дійсно, можна погодитися з критиками, те, що Г.Вайт запропонував тридцять років тому вважалося за «останнє слово» в історичній теорії, «хоча й залишалося незрозумілим

більшістю істориків» (Й.Рюзен, М.Кукарцева). Ідеї Г.Вайта, його нарративна філософія історії – це важливий епізод і цінний епістемологічний досвід у нинішніх та наступних практиках теоретизації історії й історіографії.

Література:

1. Вайт Г. Історична подія / Пер. з англ. Д.Вірського // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2010/2011. – Вип.5.
2. Волошинов В.Н. [Бахтин М.М.]. Марксизм и философия языка // Вопросы философии. – 1993. – №1.
3. Иггерс Г.Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта // Одиссей: 2001. – Москва, 2001.
4. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – Москва, 1996.
5. Кукарцева М.А. Хайден Уайт и практика исторических исследований XX века // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2008. – Вып.24.
6. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н.А.Шматко. – Москва; Санкт-Петербург, 1998.
7. Манхейм К. Диагноз нашего времени. – Москва, 1994.
8. Тимофеев И.С. Методологическое значение изменений в понимании предмета и целей историко-научных исследований // Методологические проблемы историко-научных исследований. – Москва, 1982.
9. Тимофеев И.С. Рационализация и некоторые проблемы концептуализации историко-научного знания // Там же.
10. Уайт Х. Ответ Иггерсу // Одиссей: 2001.– Москва, 2001.
11. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX в. / Пер. с англ. под ред. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитоновой. – Екатеринбург, 2002.
12. Frye N. The Anatomy of Criticism: Four Essays. – Princeton, 1957.
13. Pepper S.C. World Hypotheses: A Study in Evidence. – Berkeley; Los Angeles, 1966.
14. Mannheim K. Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge. – New York, 1946.

Нелінійне письмо

Засобами репрезентації нелінійної історії виступають нелінійне письмо та історична пам'ять. Нелінійне письмо (Non-Linear Writing) руйнує ієрархію одного смислу, як правило, чоловічого дискурсу, передбачає

суміш жанрів, тобто пастиш (pastiche) (Ф.Джеймсон), надає перевагу текстуальним колажам, вільному стилю викладу. Нелінійне письмо має різновиди: гіпертекст, неєвропейське письмо, жіночий текст, дитяче письмо. Жіноче письмо (Women's Writing) відрізняється від чоловічого деталізацією, уточненнями, фрагментарністю, увагою до подробиць (чоловічим текстам властива логічність, структурованість, ієрархічність змісту, розподіл на абзаци, короткі, чіткі речення тощо). Різновидом нелінійного письма є дитячі тексти, вивчення яких у спеціальній літературі лише починається.

Гіпертекст. Ознакою нелінійного письма є багатовимірність, нелінійність, представлена гіпертекстом. Сам термін «гіпертекст» (hypertext) виникає в 1965 р., його авторство належить Т.Нельсону. Визначення гіпертексту він дав у 1987 р. – як вітиста форма письма, що здійснюється через запит. Нелінійне письмо завжди більше, ніж текст. Гіпертекст – це надання текстової інформації як мережі, в якій читач має можливість вільно переміщуватися/рухатися нелінійним способом. Біблія, Талмуд, словники, енциклопедії, де існують перехресні посилання, комп'ютерні пошукові системи сприймаються як гіпертекст, варіант багатовимірного тексту. Метафора «вітиста історія» (або гіпертекст) означає відсутність структури, ієрархії, коли немає фіксованого початку й кінця, логічної замкненості, властивих звичайному (лінійному) тексту. Нелінійний, багатовимірний текст, на думку М.Суботіна, руйнує ієрархію одного смислу, однієї наскрізної ідеї, як правило чоловічого тексту. Гіпертекст із вузлових точок може розгортатися в різні сторони, тобто читати його можна в різних напрямках, із будь-якого місця чи фрагменту. Гіпертекст не має усталеної структури та ієрархій смислу, він «принципово відкритий для додавання нових елементів», у тканину гіпертексту «можуть включатися й елементи раніше створених лінійних текстів».

Нелінійне письмо – це буяння смислів, що означає відмову від серйозної похмурості традиційного лінійного тексту. Саме сучасне інформаційне суспільство створює умови для поширення нелінійного письма. Справжні постмодерністські тексти, найбільш талановиті, являють зразки нелінійного думання та письма. Нелінійне письмо розмикає одномірність тексту, дає простір мислі, вияву авторської індивідуальності,

присутності автора в тексті. Воно утворює єдиний текстовий простір, в якому тексти, різні за жанром, стилем, змістом переходять один в одного, доповнюють і збагачують смисли. До речі, Ж.Дерріда, услід за А.Леруа-Гураном, уважав, що найдавніші форми письма мали нелінійний характер і були поборені лінійним письмом. Лінійність витиснула нелінійне письмо, тому що структурно збігалася з економікою та технікою (М.Суботін).

Ознакою нелінійного письма є активний діалог із читачем або користувачем інтернет-ресурсу. На думку А.Леруа-Гурана, нині на перший план виступає проблема читання. Якщо починають писати по-новому, то варто вчитися читати по-іншому. Виявом нелінійності є історична пам'ять, політика пам'яті. Історична пам'ять фіксує події минулого, мозаїку фрагментарності крізь призму нелінійності у свідомості індивідуума.

Неєвропейське письмо. Гранд-наратив – проєкт доби Просвітництва, не лише впорядковував мислення європейців, але здійснював культурну експансію на весь світ, нав'язуючи стереотипи мислення, властиві лише західній цивілізації, нехтуючи іншими типами історієписання, як-от східноазіатським, арабо-ісламським. На особливості неєвропейського письма звертає увагу англійський дослідник П.О'Брайн. Якщо для Китаю, Японії, країн Південно-Східної Азії окрім власних просторових, етнічних та політичних кордонів був притаманний інтерес до історії цивілізацій, культур, релігій, династій, імперій та політики, то так не можна сказати щодо Африки, Австралії, доколумбової Америки, більшої частини Південної Азії напередодні її колонізації в XIX ст.

Найдавніша модель неєвропейського історичного письма – китайське історієписання, образ якого у загальних рисах окреслює петербурзький орієнталіст Б.Доронін. Важливою складовою була династична історія: 24 династичних біографії та 30 тис. біографій персонажів, від імператорів до ватажків народних рухів і навіть жінок, які виконували свій обов'язок щодо держави. Династична історія містила такі складові, як хронологія, генеалогія, біографії, трактати.

У китайському історієписанні існували три рівні: офіційна історія, популярні виклади окремих сюжетів династичної історії та простолюдна історія. Офіційна, тобто елітарна історія призначалася для обраних,

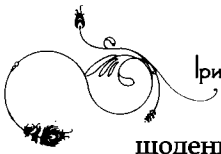

писали її колективно, авторами були переважно чиновники, остаточний текст такої історії затверджував сам імператор. Популярна історія, що подавала окремі сюжети династичної історії, була розрахована на більш широке коло читачів. Третій рівень являв спрощений варіант оповіді для простолюду й поширювався в «кабаках» у вигляді анекдотів, побутових переказів із щонайбільш відомих і поширених сюжетів. До речі, історична свідомість пронизувала всі верстви/стани традиційного китайського суспільства.

Важлива складова моделі китайського історієписання – концепція циклічно-лінійного часу. Основною темою залишалася влада – божественна влада імператора, т.зв. «мандат неба». Для китайської традиції історієписання взагалі характерна висока політична культура, що ґрунтувалася на нормах конфуціанства, традиціях східноазійського письма. Праці китайських істориків були вільними від поточної політичної кон'юнктури. У просторі уваги історіографів перебувала не сучасність, а давнина, минуле сприймалось як безцінний досвід, украй необхідний для сьогодення. Цікаво, що в китайській традиції історичного письма відсутній інтерес до майбутнього. Китайське історієписання функціональне, його мета полягала в накопичуванні досвіду, вихованні мас. Ця модель історієписання поширена в т.зв. «конфуціанському регіоні» – Японія, Корея, Сінгапур. На погляд Б.Дороніна, ще одна особливість китайської історіографії полягала в тому, що вона мала суто колективний характер і була позбавлена рис індивідуальності.

Дитячі тексти. Різновидом нелінійного письма є тексти, створені дітьми. Заслугує на увагу концепція дитячого письма, запропонована А.Сальниковою. До недавнього часу дитину в історичному просторі сприймали як маргінальну особистість, наче «неповноцінного дорослого», такого, що не відбувся. Під впливом психоаналізу, поширення жанру психобіографії почало змінюватися ставлення до дитинства та писемної культури дитинства. Поступово тексти, створені дітьми, почали трактувати як самобутній, специфічний і водночас самодостатній текст, певний тип его-джерела.

За формальним принципом дитячі тексти – це наративні джерела, різноманітні за подачею інформації: шкільні твори, вірші, оповіді, особисті

щоденники, листи, анкети, матеріали опитування. Специфіка їх у тому, що виникнення було спровоковане дорослими. Задані теми, опитування, анкети зумовлювали соціальні акценти, певну спрямованість текстів, засвідчували належність їх авторів до конкретної соціальної групи.

Для розуміння специфіки дитячих текстів варто розрізняти тексти, створені дітьми, та спомини про дитинство, написані дорослими. Дорослим властива ідеалізація дитинства, яке сприймається як «втрачений рай», щось світле й добре. «Реальні діти» завжди сприймають своє існування, умови життя більш об'єктивно і критично. Механізми «дорослої» та «дитячої» пам'яті принципово різні – за змістом, оціночними складовими, лексикою, словниковим запасом, емоційною наповненістю. Тексти, написані дітьми, деміфологізували сприйняття дорослими свого дитинства (минулого) й набували значення самотутнього, самодостатнього, повноцінного історичного джерела.

Оригінальні дитячі тексти – спомини, щоденники, листи – мали такі спільні риси: емоційність, гіперболізація, фантазійність, символічність образів, наївність, відкритість, оригінальність сприйняття подій, деієрархізація смислів, діти з легкістю переходять від опису макроподій до мікроісторичного повісткування. А.Сальникова наводить типовий приклад дитячого тексту стосовно сприйняття хлопчиком подій Лютневої революції 1917 р.: «За обідом я дізнався, що всі стали рівними та можуть робити що завгодно. По обіді бонна давала мені риб'ячий жир, котрого я не любив. Я не захотів його пити й сказав, що тепер свобода та я не прииму риб'ячий жир. Через тиждень приїхав Керенський і виголосив промову». Як бачимо, текст дитини з легкістю перетікає від подій макроісторичного формату (свобода, революція) до побутових сцен, мікросторичних деталей (бонна, риб'ячий жир).

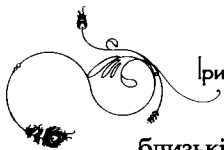
Недосконалість дитячого тексту зближує його з т.зв. «наївним письмом». Поняття «примітивного» (наївного) письма, констатує А.Сальникова, часто співвідносять із «культурою бідності». Воно корелюється з дитячим текстом, на відміну від письмової культури дорослих, для якої характерні освіченість, соціальний статус, культурний рівень того, хто пише. Ознаками наївних текстів, а відтак і дитячих, є

парадоксальність, непередбачуваність, наявність елементів сторонніх мовних дискурсів.

Значення дитячих текстів полягає в тому, що вони дають несподівані ракурси, дозволяють побачити такі нюанси й аспекти подій, які недоступні сприйняттю дорослої людини, дитяче письмо вирізняє щирість, наївність, критичність (А.Сальникова). Таким чином, нелінійний дитячий текст протистоїть традиційному чоловічому письму, ознаками якого є логічність, хронологічна послідовність, емоційна стриманість, структурованість, ієрархія смислів, оціночність, жорстка спрямованість від початку до завершення.

Примітно, що А.Сальникова звертає увагу на гендерні відмінності в дитячих текстах, обумовлені не лише психосоматичними факторами, а також «соціальними детермінантами хлопчиків і дівчаток у суспільстві». Події Жовтневої революції 1917 р. сприймалися по-різному: хлопчиками – через вулицю, дівчатками – через родину та школу. В останніх переважали чуттєво-звукові образи, чуттєво-емоційна пам'ять про події, у сприйнятті перших – предметно-уречевлена символіка та раціонально-логічний опис революційних подій. Для текстів дівчат характерні ознаки дитячого й жіночого письма: висока емоційність, відвертість, рефлексивність, природність, ліричність, заглибленість у саму себе, свій внутрішній світ, надто афектована лексика, постійне переключення на різну тематику, надмірна гіперболізація, відвертість («ах, нам привезли панчохи, які чудові панчохи!», «ах, який хороший учитель К.І., як ми його любимо!»). У текстах дівчаток найчастіше зустрічаються епітети, пряма мова, «внутрішнє мовлення автора, яскраві, нестандартні характеристики настроїв та поведінки людей». Мовлення дівчаток більш емоційне й вільне від кліше і штампів, докладно фіксує подієву канву того, що відбувалося. Особливість текстів дівчаток полягає у зосередженості на проблемах щоденності, побуту, на школі, оцінках учителів, подруг. Їхні тексти контрастують із текстами хлопчиків, які прагнуть до відображення дійсності, міркувань на морально-етичні теми. На думку А.Сальникової, особливості письма хлопчиків і дівчаток укладаються в концепцію гендерного «жіночого письма». Особливості «жіночого письма» накладаються, перетинаються, тобто цілком корелюються з «письмом дитячим», з яким по суті «надто

близькі». Слідом за Е.Сіксу А.Сальнікова вважає, що жіночий, як і дитячий, текст не має ані початку, ані кінця, перебуває у ситуації незавершеності, що відображає наївне, невідрефлексоване сприйняття реальності, засноване на «тілесній» комунікації з фізичним світом речей». У цілому, дитячі тексти відрізняються від стереотипних оцінок дорослих несподіваним поглядом на відомі події, оригінальністю оцінок, новими сюжетами і типажами, що не були помічені дорослими (А.Сальнікова).

Жіноче письмо. Проблема жіночого письма постала в різний ви-мірах: «літературний успіх жінки як утеча від категорій жіночності» (М.Елман), «як «жіночість позначається на творчому жіночому самовираженні» (М.Спакс), чи позначені статтю мовлення, читання та письмо. У 1972 р. французький філософ і феміністський теоретик Е.Сіксу запровадила поняття «жіноче письмо» (*écriture féminine*), яке мало протистояти маскулінному (чоловічому) типу письма. Типовими рисами останнього вважалися домінування логіки, прагнення єдиної істини, тиск самопізнання. Сенс жіночої мови, жіночого письма полягає у процедурах децентрації «традиційних текстових значень». Замість структури одного, тобто центрації, що властива чоловічому письму, жіноче передбачає множинність, децентрованість (жінка ніколи не може дати однозначної відповіді на питання через нескінченні уточнення, доповнення, повертаючись знов і знов до початку своєї думки) (І.Жеребкіна).

Дослідники взагалі виокремлюють два типи письма: раціональний і виразний (чуттєвий). Чоловік у процесі письма користується закінченими формулюваннями, жінки створюють ситуацію незавершеності, нескінченності у власному тексті. У жіночому тексті немає ані початку, ані кінця, себто він постає як нелінійний. Жіночим текстам, як і дитячим, бракує рефлексії, їх автори сприймають світ здебільшого крізь призму «апріорних понять та визначень». У жіночому, як і дитячому, наївному, світосприйнятті, переконана Е.Сіксу, переважають не категорії раціонального (чоловічого) мислення, а чуттєві чинники, тілесне сприйняття світу (через відчуття кольору, смаку, запаху). Мовленнева поведінка жінки, на думку Р.Лакофф, також суттєво відрізняється від чоловічої. Для жіночої моделі мовленневої поведінки характерні такі ознаки: невпевненість, менша агресивність у порівнянні з чоловіками, більша орієнтація на партнера по комунікації.

Це означає, що жінка більш уважно слухає співрозмовника й не прагне домінувати протягом розмови/бесіди. Натомість чоловіки агресивніші, намагаються тримати під контролем ситуацію, вони більш войовничі в діалозі, менше схильні до компромісів. У такій ситуації складається враження невпевненості, некомпетентності жінки. Для жіночої лексики характерні слова, пов'язані з традиційно жіночою діяльністю, часте вживання модальних часток, використання емпізи (мовні фігури: вигуки, риторичні питання, звертання, анафоричні повторення). Цікаво, жінки жартують значно рідше за чоловіків. Проте якщо жінка починає вживати чоловічі мовленнєві тактики, то вона, за словами Р.Лакоффа, сприймається як нежіночна, нахабна феміністка.

Дослідники виокремлюють і жіночі жанри письма: вірш, новела, автобіографія, мемуари, щоденник (І.Жеребкіна). «Нормальній» (чоловічій) біографії властиві такі ознаки, як лінійність, прогрес, освіта, успіх (неуспіх), кар'єра. Жіночі сценарії життя наповнені розривами, паузами, суперечливими перспективами, зорієнтовані на відносини, соціальні мережі, біографії жінок характеризуються амбівалентним характером, нелінійним біографічним часом (С.Меццеркіна). Якщо чоловіче авторство формувалося в публічному просторі університетів, літературних дискусій, то жінка як автор формується в «інтимному просторі родини та інтимізованого читання». На жінок-авторів найбільший вплив мають, як це не парадоксально, не чоловіки-письменники, а їх попередниці, автори-жінки. Рисами жіночої суб'єктивності в літературі слугують емпіризм і жіночий досвід, який суттєво відрізняється від чоловічого. В умовах патріархатної культури жінки-автори весь час опиняються в «дискурсивних пастках»: з одного боку, вони вимушені наслідувати домінуючий чоловічій дискурс, з іншого – чинять йому опір.

Складовою моделі жіночого мовлення є жіноче читання. А.Колодни стверджує, що «жінка-читач читає інакше, ніж чоловік». По-перше, жіноче читання менш абстрактне, ніж чоловіче. Жінка завжди пропускає текст, який читає, через власний життєвий досвід. По-друге, у жіночому читанні більше уваги приділяється жіночим образам, ситуаціям, які чоловікам уявляються другорядними, незначними, нецікавими.

У сучасній літературі фіксують такий новий напрям, як «лінгвістична гендерологія», що досліджує гендерні аспекти мови та комунікації (А.Кириліна, Є.Горошко). Представники цього напрямку вважають, що існує різниця між жіночою та чоловічою мовною свідомістю. Перша виявляється більш рухливою, схильною до змін. Для мовленнєвої поведінки жінок та чоловіків характерне використання різних мовних засобів. До комплексу властивостей чоловічого мовлення належать такі узвичаєні ознаки: використання ввідних слів, із значенням констатації, абстрактних іменників, бідність лексичних прийомів при передачі емоцій. Жіночому письму притаманне вживання модальних конструкцій, що означає невпевненість, поширення книжкової лексики, складної, надмірно вишуканої, престижних форм та іншомовних формул, мовленнєвих стереотипів, кліше, а також здебільшого нейтральних слів та евфемізмів (Т.Гомон, Є.Горошко). Чоловічий текст зазвичай коротший за жіночий, у ньому більше помилок, негативних часток і префіксів, більший словниковий запас, менше мовних штампів і кліше, переважають крапки. Жіночий текст більше нагадує усну мову, містить чимало негативних часток, мовленнєвих штампів, згадки про власні емоції, багато подробиць, дрібних деталей, уточнень, ком. Моделі мови містять різні рівні фемінності та маскулінності.

Заслуговує на увагу сюжет про гендерні репрезентації в науковому дискурсі. На думку В.Вульф, першою почала писати жінка з середнього класу. До проблеми вербальних репрезентацій жінки-історика в українському науковому дискурсі звертається Д.Андросова-Байда. 1920-ті роки вона вважає періодом, коли виникають нові жіночі ампула (жінка-поет, жінка-письменниця, жінка-історик), котрі (ампула) з домашніх курйозів та розваг перетворюються на суспільні явища, набувають культурного статусу. Саме у цей період в українському академічному співтоваристві з'являється плеяда жінок-дослідниць: Н.Полонська-Василенко, К.Грушевська, О.Багалій-Татарінова, К.Лазаревська, Н.Мірза-Авак'янц та ін. Механізм входження жінки-історика до професійного співтовариства Д.Андросова-Байда пов'язує з династійною родинністю, протекцією впливових чоловіків (родичів, батьків, чоловіків, керівників). Особливості жіночого письма в українському історіографічному дискурсі

розглядаються в контексті специфіки україномовних наукових текстів узагалі. Українському науковому письму, що розраховане здебільшого на емоційного читача, притаманне «широке застосування емоційно-риторичних фігур», така експресивність «часто призводить до *пафосності*, більш характерної для науково-популярного стилю». По-друге, українським науковим текстам властиве уникання авторського «я» (переважають знеособлені конструкції: «у нашій статті», «доцільно сказати», «логічно припустити»), це означає, що модус присутності суб'єкта викладу в тексті «формально трансформується в безсуб'єктний, безособовий» (І.Бариш, Д.Андросова-Байда).

У контексті українського наукового дискурсу виокремлюються такі вербальні стратегії жінок, як відмова від «дизайну об'єктивності», тобто від мови універсальних форм, раціонально-логічного чоловічого дискурсу, увага до подробиць, опис побуту, зміщення акцентів із конкретних подій на описання «тла», емоційність письма, відмова від маскуліної історіографічної моделі, в якій переважає принцип конкурентності, прагнення нав'язати своє бачення, створити власну наукову теорію, з якою всі повинні погоджуватися (С.Шервін, Д.Андросова-Байда). Стереотипи жіночого письма пов'язані з використанням певних лексичних зв'язок, норм пунктуації та синтаксису. Тексти жінок-істориків орієнтовані на «літературну норму», тобто залучення «престижних форм мови», чоловіків – на «прихований (неформальний) престиж», себто відхилення від загальноприйнятих норм (С.Вул, А.Мартинюк). У чоловічих текстах чимало ввідних слів, які мають «значення констатації та символізують упевненість автора в істинності написаного», домінують іменники та лексичні кліше. Лексичні особливості чоловічого письма пов'язані з використанням т.зв. «периферійної лексики: архаїзмів, історизмів, рідкісних слів. У жіночому письмі переважають конструкції прислівник+прислівник («дуже часто», «більш повно»), звороти з подвійним запереченням («не мають нічого спільного», «не має ніякої сили»). Чоловіки уникають знаків оклику, питання, надають перевагу крапкам, жінки – навпаки (тире, трикрапка). Гендерні особливості письма пов'язані з довжиною мовленнєвих конструкцій, підрядних і сурядних зв'язків. Для жіночого тексту характерний сурядний зв'язок, емоційне забарвлення, чоловічому

письму властиві довгі речення, велика кількість складнопідрядних речень, що засвідчує абстрактність мислення.

Самосвідомість жінок-учених, на думку Н.Пушкарьової, пов'язана з вивченням ними самих себе та статусу своїх попередниць. У спеціальній літературі існує думка, що історія, написана жінкою – точніша та об'єктивніша, ніж написана чоловіком, через те, що знання пригніченого точніше та глибше за знання гнобителя (С.Гардінг).

Література:

- 1 Андросова-Байда Д. «Жіноче письмо» в українському науковому просторі // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2007. – Вип.3. 2 Введение в гендерные исследования. – Ч.1: Учеб. пособие / Под ред. И.А.Жеребкиной. – Х., 2001; Ч.2: Хрестоматия. – Х., 2001. 3. Горошко Е.И. Особенности мужского и женского вербального поведения (психолингвистический анализ). – Москва, 1996. 4. Сальникова А.А. «Детский текст», его специфика и значение для реконструкции детского восприятия и детской памяти «эпохи российских катастроф» // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип.8. 5. Сальникова А. «Остров достоверности»: «детский» текст и его специфика // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2007. – Вип.3. 6. Сальникова А.А. Российское детство в XX веке: История, теория и практика исследования. – Казань, 2007. 7. Субботин М.М. Теория и практика нелинейного письма (взгляд сквозь призму «грамматологии» Ж.Деррида) // Вопросы философии. – 1993. – №3. 8. Суприянович А.Г. Язык текстов в гендерном измерении // Выбор метода: изучение культуры в России 1990-х гг. / Сост. и отв. ред. Г.И.Зверева. – Москва, 2001. 9. O'Brien P. Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history // Journal of Global History. – 2006. – Vol.1.

Нейролінгвістичне програмування – відомий і доволі розкручений бренд, що використовується у системі комунікацій (політиці, бізнесі, ЗМІ).

НЛП виникає на початку 1970-х рр. у США й первісно впроваджувалось у психотерапії як сукупність психотехнік для корекції особистих сценаріїв. Нині пік популярності НЛП на Заході минув, сучасні технології НЛП сприймаються як данина моді й використовуються у системі прискороного навчання, тренінгах ділового спілкування, психоемоційній корекції особистості.

В Україні технології НЛП успішно практикуються в політиці, а з другої половини 1990-х рр. найбільш активно варіюються в нескінченних виборчих кампаніях, парламентських бійках-спектаклях, піар-презентаціях провідних політиків, журналістів, рекламі, ЗМІ, самоменеджменті.

НЛП – це сукупність технологій впливу, про що свідчить і зміст самої аббревіатури: *нейро* – означає, що людина отримує інформацію, яка керує її поведінкою за допомогою п'яти органів почуттів; *лінгво* – вказує, що ми систематизуємо, зберігаємо, передаємо отриману інформацію, тобто кодуємо та структуруємо її через слово, мову; *програмування* – це механізми і засоби організації думки та поведінки, спрямовані на здобуття певного результату.

Неетичне, безконтрольне використання НЛП у системі комунікацій перетворює його на засіб маніпулювання свідомістю – індивідуальною, корпоративно-груповою та масовою, суспільною. Безумовно, поняття «маніпулювання», «маніпуляція», «маніпуляційний підхід» мають негативні конотації. Дійсно, маніпулювання – це техніки прихованого примусу людей. У системі комунікацій маніпулювання виступає як програмування свідомості, певного психоемоційного стану та поведінки конкретної групи, соціуму. Маніпулювання свідомістю означає отримання передбачуваного результату, прогнозованих змін у психіці, поведінкових реакціях і діях людей. Це специфічний вид психологічного впливу, мета якого – контроль за психічним станом та свідомістю людей. Маніпулювання суспільною свідомістю відбувається за допомогою словесних конструкцій, з огляду на те, що інформація постає як основний інструмент влади. НЛП використовує слова для зміни системи цінностей та поведінки людей.

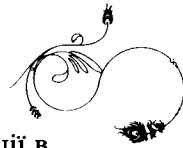
«НЛП від науки» – відносно новий простір щодо використання психотехнік для маніпулювання корпоративною свідомістю. Негативний

ресурс у комунікаційному просторі науки може виконувати різні функції. Наприклад, руйнувати професійну етику, стандарти наукової поведінки, стереотипи спілкування. Натомість монтуються квазінорми наукової комунікації, на очах відбувається легітимація таких форм девіантної поведінки в науковому середовищі, як прагнення домінації, монополії на істину, тенденційність, упередженість, гра без правил, брудні технології, інформаційні війни, шельмування, цькування «чужого».

Нейролінгвістичне програмування у брудних руках перетворюється на засіб нищення наукових, культурних цінностей і національних традицій, наукових генеалогій і передусім їх засновників. Генеалогія, у ніцшеанському розумінні, означає пошуки «предків». Генеалогія моральних практик, конкретних ідей, інституцій постійно змагається з іншими конкурентними культурними моделями й цінностями, примушуючи їх або зникнути, або пристосуватися до інших. Нищення етосу науки (професійної етики та наукових традицій) має за мету встановлення контролю над корпоративною свідомістю, психоемоційним станом, поведінкою наукового співтовариства. На «лініях розламу» масової наукової свідомості непомітно засновуються нові генеалогії, встановлюються інші стандарти праці, професійної культури, наукові пріоритети. Контроль – це монополія на інформацію і канали інформації. Інформація – це влада, а не лише символічний капітал. Хто володіє інформацією та каналами інформації, у того й влада, у кого їх немає – той не існує «соціально».

Агресивні мовні стратегії. В арсеналі технік і засобів НЛП, спрямованих на програмування відповідного способу мислення та поведінки «наукових мас», найефективнішими залишаються агресивні мовні стратегії. Агресія має психологічну природу й характеризує людину, яка не може адаптуватися до певного середовища, скорегувати свою поведінку з іншими, задовольнити вимоги та очікування оточення. Агресивна реакція зумовлена незахищеністю особистого простору, власною уразливістю, невпевненістю, слабкістю. Саме ці обставини й визначають мовні стратегії поведінки людей в різних комунікативних ситуаціях. Мовна агресія виявляється у підвищенні голосу, неконтрольованому виборі слів, жестів, міміки. Розрізняють типи агресії: *соціокультурний*,

пов'язаний із порушенням етичних та естетичних норм інтеракції в науковому співтоваристві, активними спробами за будь-яку ціну досягти своєї мети; *психологічний* – як активний самовияв, саморепрезентацію особистості.

Існують вербальна й невербальна агресії. Перша має свої специфічні мовні стратегії та мовну поведінку. Вияв агресії пов'язаний із відсутністю самоконтролю у виборі слів, висловів, використанням образ, реплік, спрямованих на характеристику особистісних рис комуніканта, себто кар'єру, зовнішній вигляд, особисті вподобання. У процесі комунікації співіснують два типи поведінки: 1. комунікативна поведінка, котра орієнтована на знання, компетентність, визначення й пошук спільних чи то близьких позицій комунікантів; 2. комунікативна поведінка, що спрямована на домінацію одного з учасників комунікації. З агресією пов'язаний тип поведінки саме того комуніканта, який прагне домінувати. Лексичні форми вербальної агресії представлено дієсловами домінування (атакувати, втручатися, наступати) та дієсловами, що означають деструктивні (агресивні) дії (бити, колоти, ударити).

Причиною виникнення мовної агресії слугують різні комунікативні ситуації: незахищеність особистісного простору, прагнення захистити свій внутрішній простір, протиставлення/протиція «іншому», «чужому». Мовна агресія зазвичай пов'язана з порушенням усталених/узвичаєних мовних комунікативних норм. Набір агресивних мовних стратегій доволі розмаїтий: експліцитна, імпліцитна (прихована) агресія, іронія, порушення мовленнєвого етикету, стратегія домінування, стратегія уникання.

Імпліцитна вербальна агресія оперує непрямими засобами у вигляді псевдоімперативів для виявлення погрози («Поговори в мене!»), питань для вираження невдоволення, докори, закидів, роздратування («Ти що, не бачиш, що тут написано?»), конструкції з негативними частками, що виражають невдоволення («ех, ти», «теж мені», «де вже»). Як різновид імпліцитної завуальованої агресії можна розглядати т.зв. «пробивні» стратегії при бізнес-комунікаціях, у процесі ділових перемовин. До них відносять наполягання у вигляді перефразування, повернення до теми.

Широко використовується такий різновид вербальної агресії, як *порушення мовленнєвого етикету*, тобто корпоративних стандартів мовної

комунікації, використання оціночної лексики та мовних конструкцій, які мають наступально-оборонний сенс. Сутність мовної агресії – досягнення своєї мети за будь-яку ціну, неправильне вживання мовленнєвих формул, вторгнення в особистісну сферу партнера з мовної взаємодії, негативна експресивність лексики, що призводить до втрачання самоконтролю у виборі слів, висловів, до вживання різких випадів, реплік, навіть лайки. Найбільш виразно агресивні мовні стратегії виявляються при обговоренні політично заангажованих проблем, як-от національна (геополітична, культурна, енергетична) незалежність, статус української мови як державної, у виборчих кампаніях з їх агресивною (депресивною або наступальною) політичною рекламою в контексті сучасних українських реалій. До речі, ступінь агресії залежить від меж свого простору, (не)бажання розширити ці межі, засвоїти «інше», «зрозуміти чужого». Р.Коллінз звернув увагу на зв'язок між емоційним станом людини, групи та мовленнєвими ситуаціями. Товариські, дружні розмови мають певну ритмічність, кожен із учасників вступає у відповідний момент, розмова/комунікація нагадує пісню, вимушена розмова характеризується численним паузами, браком слів, а коли люди сваряться, вони й зовсім не чують один одного. Через суперечку, конфлікт складається така мовна ситуація, коли люди не дають один одному слово сказати, вставити, перебивають, намагаються перекичати один одного. Коли одна людина починає злитися, це може розлютити іншого (Р.Коллінз).

Задля більш ефективного впливу, удосконалення механізмів маніпулювання, зазвичай, надається перевага формам *експліцитної* мовної агресії, коли превалює наказ, критика, провокативні запитання, деструктивна лексика, на відміну від позитивної ввічливості, котра вивищує адресата у вигляді таких мовленнєвих актів, як комплімент, запрошення, вдячність/подяка.

Різновидом вербальної агресії є *стратегія домінування*, сенс якої полягає в нав'язуванні інтелектуальному середовищу своїх моделей, ідей, інформаційних матриць. Менторський тон, безапеляційність, абсолютна впевненість у своїй правоті – усі ці ознаки репрезентують агресивну мовну стратегію домінування.

Поряд зі стратегіями домінування та деструктиву найчастіше зустрічається *прийом іронії*, точніше – «вибивання з сідла», коли іронія переплавляється на в'дливий сарказм чи то звичайнісінький глум. Негативний психоемоційний настрій програмується за допомогою вільного вживання оціночно-наступально-образливої лексики на зразок: «некомпетентний», «непродуктивний», «ненауковий».

Потужний руйнівний ресурс акумулює також *стратегія «уникання»* (Г.Вайт), або замовчування. Проблема презентації в науці – це не просто проблема виживання чи то захисту «власної території». Проблема презентації напряму, школи, інституції, часопису, книги й, передусім, самопрезентація є боротьбою за пріоритет, лідерство в науці. Якщо одних авторів убивають словом, то інших – його відсутністю, мовчанням. Стратегія уникання (замовчування) авторів, їхніх творів, утворених ними дисциплінарних полів, наукових шкіл, учнів переслідує одну мету – збереження своєї власної «наукової території», тобто пріоритету, статусу, лідерства. Специфіка стратегії уникання полягає в тому, що відсутність слова, мови, мовлення демонструє позицію неприйняття, відторгнення, незрозуміння. Є таке поняття – «вчені у ЗМІ», тобто «видимі вчені», і навпаки – «невидимі», які опинилися поза інформаційним простором. Практика замовчування – не спонтанна, це свідомо стратегія власного самоствердження, лідерства, утворення нових, «своїх», генеалогій у науковому просторі. У контексті стратегії уникання сприймається доля творчого доробку покійного професора В.Підгаєцького, засновника першого й найпотужнішого в Україні центру історичної кліометрики, лідера школи «системної методології». Замовчування спіткало його твори, ідеї, методи, праці його учнів-послідовників. Творчість В.Підгаєцького залишається незатребуваною, незрозумілою навіть на його «малій» інтелектуальній батьківщині – у Дніпропетровському університеті. На жаль, чи на щастя автора, його ідеї, праці, думки випередили свій час і ще чекають на визнання. Парадокс, але його ім'я більш відоме в Росії, ніж в Україні, і не тільки серед колег-кліометристів – воно відоме, що особливо приємно, студентам-історикам, тим, хто має смак до методологічних чи квантитативних студій.

У цілому, варто з'ясувати мотивації агресивної мовної поведінки. Серед різних форм агресії, як відомо, Е.Фром виокремлює: *злюкисну* (деструктивність, жорстокість), *захисну* (вітальні інтереси), *ненавмисну* (травматизм), *ігрову* (тренінги на майстерність, у спорті). Увагу привертає такий тип агресії, як агресія самоствердження, що, на думку Е.Фрома, найбільш поширена в політиці, спорті, мистецтві та сфері науки. Її джерелом є нарцисизм, що «виявляється у відчутті власної досконалості». Людина-нарцис має подвійний стандарт світосприйняття: значущим для неї постає власне «я», решта – не цікавить. Пікантність ситуації полягає в тому, що більшість людей, як стверджує Е.Фром, навіть «не здогадуються про свій нарцисизм». Більше того, високий ступінь нарцисизму – це вже «професійна хвороба», ознаки якої – упевненість у своїй правоті, переконання у своїй абсолютній непогрішимості й безпомилковості, що ґрунтуються не стільки на власних досягненнях, скільки очікуваннях та визнанні публіки.

Історик-нарцис не може жити без підживлення свого нарцисизму, тому що його особистість, точніше, за Е.Фромом, «ядро особистості: уподобання, віра, совість, любов», у нього недостатньо розвинені. Таке підживлення здійснюється у формах вербальної та невербальної агресії, демонстрації непомірних амбіцій, упевненості у своїй непохибності, праві карати чи милувати «інших», нищенні чужих репутацій, традицій, цілих наукових генеалогій та їх засновників. Особистості з підвищеним рівнем нарцисизму, стверджує Е.Фром, «просто потребують слави, інакше вони можуть впасти в депресію чи збожеволіти».

До речі, поряд з індивідуальним існує й груповий нарцисизм, який надає комфортне відчуття задоволеності особливо тим членам корпоративної групи, хто сам по собі нічого не вартий і не має жодних підстав пишатися власною персоною. Інтерпретуючи Е.Фрома, можна припустити, що частина української інтелектуальної еліти вражена «комплексом хробака». Це означає, що навіть «найменша й пририта в душі людина, жалюгідний хробак», зараховуючи себе «до кращої у світі групи», завдяки належності до неї відчуватиме себе справжнім «велетнем».

Групова агресія, за Е.Фромом, має форму або фанатизму, або конформістської агресії. У контексті стану сучасної української

історичної науки цікавим є феномен конформістської агресії, сутність якого полягає в тому, що нищівні дії здійснюються через небажання виявитися боягузом в очах свого оточення (кращої у світі групи). Близьке минуле та сучасність вітчизняної гуманітаристики демонструють безліч проявів конформістської агресії. Наприклад, жив такий собі «совєтський» історик, студіював «діамат» та «істмат», піддавав критиці «буржуазних фальсифікаторів», а згодом, опинившись у «кращій у світі групі», почав роздавати на всі боки стусани, тобто «хробак» відчув себе «велетнем». Утім, не варто і «хробакам», і «велетням» нехтувати зауваженням Е.Фрома: агресивні дії шкодять передусім не жертві, а агресорові! Для знищення опонента зазвичай мають бути задіяні різні психотехніки НЛП, зокрема заякорення.

Техніки НЛП. Нейролінгвістичне програмування має свою мову. Так фундаментальне поняття «стиль мислення» на мові НЛП означає метапрограмування. Ключові поняття – «комунікація», «інформація». Механізми психотехнік ґрунтуються на постулатах НЛП. По-перше, карта/мапа не є територія. Якщо територія – це навколишній світ, то мапа – уява про цей світ, себто його модель. Когнітивна (мислена) мапа – це репрезентація світу, відтак між світом та його картами (репрезентаціями) існує принципова різниця. Уважається, що між реальністю та її образами наявні «фільтри сприйняття». Ідеться про: 1. нейрофізіологічні фільтри (зір, слух, через кінестетичні відчуття, у дотиках та почуттях, у смаках (густаторіально), через запахи, органи нюху (ольфакторно); 2. соціальні (система соціальних стандартів, мова); 3. індивідуальні фільтри (система обмежень, утворена завдяки особистісному досвіду). Саме низка цих фільтрів утворюють розходження/розбіжність між «сирою» реальністю та «реальністю-для-суб'єкта». Через процедури набуття, перетворення, репрезентації, зберігання, відтворення інформації людина створює власну модель (або мапу) світу, свою репрезентацію реального світу.

Існують також механізми, що адаптують нову інформацію до тієї, що є, тобто вписують нову інформацію в образ світу конкретної людини, групи, суспільства (це узагальнення/генералізації, скорочення, спрощення світу до контрольованих розмірів, нарешті спотворення інформації за рахунок зміщення акцентів задля збереження потрібної моделі реальності).

Отже, когнітивні фільтри є комбінацією індивідуальних уподобань, нейрофізіологічних можливостей особистості та культурних стандартів. Саме через систему фільтрів сприйняття утворюється когнітивна мапа світу людини. На таких когнітивних мапах, які презентують наше бачення світу, ґрунтується світогляд. Когнітивні мапи свідомості визначають поведінку людини, чим багатша така мапа, тим більше можливостей адаптації її автора до реальності.

Важливий постулат НЛП – задля досягнення мети потрібно мати декілька способів. Цей принцип теорії систем зіпертий на закон необхідного розмаїття, сутність якого полягає в тому, що слід постійно варіювати дії та процеси, за допомогою яких людина прагне досягнути результатів. Ще один постулат – для використання методів і технологій НЛП необхідно знати закони функціонування психіки. Нейролінгвістичне програмування широко використовує практики моделювання, зокрема оперує моделями психічних процесів, комунікацій, емоцій тощо. НЛП отримує бажані зміни щодо психічних станів людей та їх поведінки шляхом реорганізації способів отримання, подання, перетворення та відтворення інформації.

Сутність техніки *заякорення* полягає в переносі певного емоційного стану (у даному випадку негативного) з однієї уявної ситуації на іншу за допомогою «якоря», яким може стати слово, дотик, будь-яка дія. Певним словом-маркером якориться негативний емоційний стан чи то наукового співтовариства, чи то електорату. Слово з негативним маркуванням викликає в людини психологічний дискомфорт, поганий настрій, негативні емоції. При зустрічі з цим словом-якорем (приміром, «плагіат») у людини виникає негативна реакція на нього, у свідомості спливає такий образ, який не викликає симпатії. Психотехніка заякорення широко використовуються в комунікаційному просторі та інформаційних війнах, що розгортаються в політиці, журналістиці, а також на полі історичної науки.

В арсеналі НЛП є техніки рефреймінгу. Будь-яка подія перебуває в певному контексті (фреймі), саме він і визначає позитивне/негативне ставлення до інформації. Рефреймінг – уміщення події в новий контекст, новий фрейм, перетворення смислу шляхом зміни рамок чи контексту.

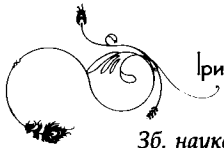
Розрізняють рефреймінг контексту та змісту. Так, перший означає переміщення події в новий контекст, заміну фрейму, що надає події нового змісту. Наприклад, один і той самий факт сприймається чи то добре, чи то погано. Класичний приклад рефреймінгу змісту – склянка води наполовину «повна» або «порожня». Сутність цієї техніки полягає в тому, що коли перейменувати слово, подію, факт, то вони змінюють свій зміст (наприклад: Жовтнева революція – заколот/переворот; колективізація – голодомор). Родзинка виявляється в тому, що від перейменування змінюється реальність, саме суб'єктивна реальність людини. Мається на увазі зміна психоемоційного стану, настрою, ставлення до того, що відбувається/обговорюється. Людина постає перед вибором, як реагувати на зміну подій, обставин, смислів.

Невипадково притаманне культурній свідомості модерну протиставлення «автор – текст» провокувало скандали та гучні звинувачення, наприклад, О.Шпенглера – у «шарлатанстві та плагіаті», А.Ейнштейна – у «науковій непорядності», що йому закидав А.Пуанкаре. Численні критики О.Шпенглера нарахували близько півсотні авторів, праці яких він використовував, але не посилався на них. Сам О.Шпенглер визнавав, що найвищим авторитетом і джерелом ідей та натхнення для нього були думки Й.Гете та Ф.Ніцше.

Свобода, вільний вибір як найвищі цінності буття і творчості означають можливість утворення власного культурного середовища, свого «символічного світу», в якому немає місця агресії, підступності, непорядності, подвійним стандартам для «своїх» та «інших». Щирість і простота є запорукою нормального функціонування науки як системи цінностей і способу життя.

Література:

1. Белянин В.П. Психолінгвистические аспекты художественного текста. – Москва, 1988.
2. Белянин В.П. Основы психолінгвистической диагностики (Модели мира и литература). – Москва, 2000.
3. Вестник НЛП. – Москва, 1999. – №1.
4. Горошко Е.И. Судебно-автороведческая классификационная экспертиза: проблема установления пола автора документа // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:

Зб. науково-практичних матеріалів конференції. – Х., 2003. – Вип.3. 5. Горошко Е.И. Языковое сознание: гендерная парадигма [Електронний ресурс]: <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=43> 6. Коллинз Р. Мой путь в социологии // Социс. – 2006. – №11. 7. Марусенко М.А. Атрибуция анонимных и псевдонимных текстов методами прикладной лингвистики // Прикладное языкознание. – Санкт-Петербург, 1996. 8. Репина Е.А. Агрессивный текст как тип текста [Електронний ресурс]: <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=102> 9. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с нем. Э.Телятниковой. – Москва, 2004.

Орієнталізм (Subaltern Studies)

Слова-терміни. Слова «постколоніальний», «постколоніальність» мають часовий зміст й означають період після здобуття незалежності країною, народом, територією. Відповідно, «колоніалізм» визначають як «політику гноблення та експлуатації за допомогою військового, політичного та економічного примусу економічно слабозвинених країн», «колоніальний», тобто «пов'язаний із володінням колоніями, з наявністю колоній» (за «Великим тлумачним словником сучасної української мови»). Префікс «пост-» у словах «постколоніальний», «постколоніальність» виступає не лише як часовий маркер, а як концепт із кількома смислами, що водночас означає: а) певний період; б) процес; в) дискурс деколонізації. «Постколоніальні студії» (Subaltern studies, Post-Colonial Studies) – це реконструкція взаємовідносин колонізатора, колонізованого та постколоніального інтелектуала (критика). «Пост-» тут має не стільки часові, скільки змістові конотації й характеризує простір методологічної рефлексії стосовно протоколоніальних, колоніальних і постколоніальних проблем. Постколоніальне, на думку М.Павлишина, «відмежовуючись від колоніального, рівночасно вбирає у себе його історичний досвід, а той співіснує з ним в одному часі, місці та навіть одному культурному явищі».

Постколоніальний інтелектуал і витворює постколоніальний дискурс, який спрямований або проти колонізації, або спродукований

самими ж колонізованими. Вибух постколоніальності було спровоковано виходом у світ книги палестинсько-американського критика Е.Саїда «Орієнталізм» (1978 р.).

«*Орієнталізм*». Книга Е.Саїда майже водночас із «вироком»-спостереженням Ж.-Ф.Ліотара щодо європейського гранд-нарративу на практиці засвідчила демонтаж метанаративу як витвору європейської культури модерну. Слідом за М.Фуко Е.Саїд вважає, що академічні тексти можуть не лише народжувати знання, але створювати саму реальність, яку мають описувати (себто те, що французький філософ та історик називав дискурсом). Різниця між таким «письмом Заходу» й «мовчанням» Сходу Е.Саїд сприймає як «результат і знак великої культурної сили Заходу», «його волі щодо владарювання над Сходом». У книзі Е.Саїда зустрічаємо різне визначення орієнталізму, що виникає наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Він розуміє орієнталізм і як «суто наукову діяльність», пік розвитку котрої припадає на середину XIX ст., коли з’являються вчені-орієталісти; і як «систему мислення з приводу Заходу» (орієнталізм сприймав Схід «незмінним і абсолютно відмінним від Заходу»); і як «проекцію Заходу на Схід і волю панувати над ним». Більше того, орієнталізм – «це школа інтерпретації, предметом якої є Схід, його цивілізації, народи і характерні риси». Отже, орієнталізм можна вважати за різновид «регламентованого письма», дослідження, в якому домінують «імперативи, перспективи та ідеологічні преференції». Схід вивчають, досліджують та їм керують, підсумовує Е.Саїд.

Постколоніальні студії. Із часом орієнталізм перетворився на методологію постколоніальних студій (Post-Colonial Studies). У 1980-х рр. виникла невеличка дослідницька група – Subaltern Studies Group, (співтовариство інтелектуалів, за висловом Г.Ч.Співак), представники якої ставили за мету дослідження пригнічення (підпорядкування). Її учасники задалися питанням: «Чи може пригнічений (підпорядкований) промовляти?» (йдеться про програмну статтю Г.Ч.Співак «Can the Subaltern Speak?»). Г.Ч.Співак спростовує постулати колоніальної та неокolonіальної історіографії, що творцями індійської нації й національної самосвідомості (націоналізму) є еліти, чи то британські колоніальні власті (адміністратори, інституції, культура), чи то індійські національні еліти (з «персоналіями,

інституціями, рухами, ідеями»). Об'єктом студіювання, «у нашому випадку досліджень не народу як такого, але дрейфуючої буферної зони регіональних підпорядкованих еліт», стверджує Г.Ч.Співак, є народ або пригнічені/підпорядковані, «котрі самі по собі трактуються як відхилення від еліти».

Як літературний критик Г.Ч.Співак, перефразуючи власне питання: «Чи можуть залежні (як жінки) промовляти?», свідомо формулює «неосяжну проблему свідомості залежної жінки» (підпорядкованого). Якщо ви – жінки, бідняки й темношкірі – «то ви стаєте жертвою потрібно». А залежна жінка завжди «німа». Г.Ч.Співак дає відповідь: «Пригнічені не можуть промовляти (самі по собі)». Запозичуючи «методологічну ауру фрейдівської стратегії», вона, зокрема, убачає аналогію «між перенесенням та літературною критикою чи історіографією», інакше кажучи, суб'єкт постає як текст.

Отже, методологією постколоніальних студій слугують екзистенціалізм, фрейдизм, (нео)марксизм, структуралізм та постструктуралізм. Поряд із постмодернізмом і фемінізмом постколоніальні студії сприймаються як базовий критичний, політично опозиційний дискурс. Постколоніальні студії мають різні форми: в університетах та академічних установах Заходу вони постають у вигляді наукової теорії, літературної критики, у «незахідному» культурному просторі представлені літературною творчістю, есеїстикою та публіцистичними жанрами.

Постколоніальні студії спрямовані на деконструкцію західної традиційної, домінуючої моделі знання, зокрема таких структуроутворюючих категорій, як універсалізм, європоцентризм, етноцентризм, розвиток, прогрес, держава, стать; а також на створення/легітимацію власного дискурсу неєвропейського характеру. Постколоніалізм перетворюється на методологію, засіб дослідження, легітимації та репрезентації знання. Американським різновидом (аналогом) постколоніальних студій вважається мультикультуралізм. Сенс постколоніального дискурсу (мультикультуралізму) полягає в актуалізації досвіду мовчазних/безмовних культурних груп, історія яких пов'язана з «крайнім політичним, соціальним, культурним і психологічним пригніченням». Основні поняття, концепти, якими оперує мультикультуралізм – це проблема

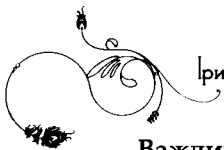

«іншування», створення образу «чужого», «іншого», культурної мімікрії, визнання символічного «бездоння», відчуженості, розщеплення/розколотості свідомості. Мультикультуралізм свідомо відмовляється від національного метанаративу, акцентуючи увагу на кроскультурних зв'язках та взаємодіях.

Дисциплінарний статус постколоніалізму можна визначати як методологію, у межах якої відбувається пошук нового інструментарію та мови оповіді. Наголос ставиться на механізмах кроскультурної взаємодії. Минуле, сучасність неєвропейських народів розглядається не під кутом зору національного, а з огляду явищ і впливів глобального характеру, як-от «історична травма, рабство, революція, терор, вигнання, бездомність, втрата культурної ідентичності» тощо (М.Тлостанова).

Культурний колоніалізм. Поняття «культурний колоніалізм» М.Павлишин визначає через категорію колоніального в культурі, що містить колоніальне і постколоніальне в одному часі й місці. Примітно, що поняття «постколоніальна культура» дослідник вважає незадовільним через його «всеохопність» та «неконкретність», себто в одному концепті об'єднано «всі культурні явища, що постали під впливом колонізації».

Натомість культурний колоніалізм – «це комплекс заходів (культурних установ, ідеологій, практик, а також риторичних стратегій) у будь-яких видах популярної чи високої культури, спрямований на підтримку політичної та економічної влади – гегемонії (А.Грамші, М.Павлишин). До прийомів культурного імперіалізму М.Павлишин відносить практики привласнення метрополією цінностей максимальної вартості, а колоніями – меншої. Ідеться про мову, мистецтво, цивілізації. Наступний прийом пов'язаний із привласненням метрополією загальноновизнаних культурних цінностей, як-от таланти, музеї, установи, міфи про історичні першопочатки. Ще одна стратегія культурного колоніалізму, про яку згадує М.Павлишин, це створення бінарних опозицій, при тому, що утворене метрополією має позитивне значення, а колонією, навпаки, негативне: універсальне/місцеве, модерне/відстале, перспективне/позаісторичне, загальнонародське/етнографічне, відповідальне/нездатне до самоуправління. Культурний колоніалізм реалізується у законодавстві, діях державних установ, в освіті та науці, у масовій і високій культурах.

Важлива теза М.Павлишина про те, що культурний колоніалізм «притаманний культурі колонізованого не менше, ніж культурі колонізатора».

Критики констатують наявність двох видів протистояння колоніалізму в культурі. Перший, *антиколоніальний*, означає простий опір колоніалізму, вивіщення національних цінностей над універсальними імперськими. Антиколоніалізм набуває полемічної виразності та політичної заангажованості «шляхом прямого успадкування структур колоніалізму» (Г.Бгабга, М.Павлишин). Наступний різновид протистояння колоніалізму – *постколоніальний* – це не просто заперечення колоніалізму та схвалення протилежного, ідеться про усвідомлення самого колоніалізму. Постколоніальне протистояння передбачає використання «досвіду як колоніального, так і антиколоніального», а також «розуміння відносності цих двох історичних структур». На відміну від антиколоніальної постколоніальна свідомість має «схильність до плюралізму, толерантності, компромісу й іронії». Утім, подібно до антиколоніальної постколоніальна свідомість «аж ніяк не позбавлена політичної заангажованості».

Постколоніальні дослідження М.Павлишин умовно поділяє на три групи. Перша – це метакультура, теоретичні студії, пошук відповіді на запитання: «Що таке постколоніальність?». Другу групу утворюють дослідження, спрямовані на деконструкцію колоніальних дискурсів. Особливу увагу концентрують на бінарних опозиціях своє/чуже, або навпаки, на імперському «ми», позбавляючи колонізований суб'єкт «будь-якої свідомості, крім імперської». Третю групу утворюють дослідження представників «колись колонізованих культур», ті, які підкреслюють колоніальний фактор, і ті, котрі свідомо позиціонують себе осторонь постколоніальної критики й знаходять інші ключі до явищ цих культур. Великий потенціал постколоніальних студій М.Павлишин убачає «у розшифруванні культур Російської імперії, Радянського Союзу та країн, що постали після нього». У даному просторі постколоніальних студій він окреслює такі перспективи: дослідження структур імперського домінування у виявах російської культури метрополії; неросійських культур; аналіз «антиколоніальних і постколоніальних начал у колонізованих культурах». Ці напрями-проекти важливі для інтелектуальної, наукової

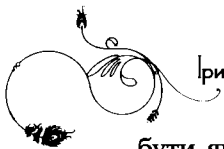
та культурної «деколонізації як колишніх периферій, так і колишнього центру» (М.Павлишин).

Постколоніальна свідомість українських інтелектуалів Заходу.

Прикладом антиколоніальних досліджень, що постають як антитеза (або інтелектуальний опір) культурному колоніалізму Російської імперії, слугують історичні тексти М.Грушевського. Його стаття «Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства» (1904 р.) має всі ознаки антиколоніального письма (дискурсу). По-перше, вона полемічно загострена проти офіційної російської імперської ідеології, історіографії, отже імперському універсалізмові протиставляється ідея національної самобутності, бездержавному ірраціоналізмові – принцип національного визволення. Стаття не лише полемічна, вона має політичну, антиімперську спрямованість із наголосом на системі національних і культурних цінностей українського народу як самостійного суб’єкта історії (поряд із російським та білоруським народами).

По-друге, текст М.Грушевського не виходить поза межі структур імперського наукового дискурсу. Автор простежує еволюцію звичайної (традиційної) схеми «русскої» історії: від «історіографічної схеми московських книжників», в основі якої «лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії»; далі з початком наукової історіографії в Росії дану схему «положено в основу “Російської держави”», а згодом її було перенесено на історію «народу, суспільності, культури» й «русская» історія почала перетворюватися на «історію великоруського народу», ту ж саму схему прийняла історія російського права, складаючись із «права Київської держави, московського й імперського».

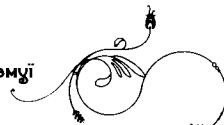
По-третє, деконструкція традиційної державницької схеми «русскої» історії була пов’язана з доведенням «фікції “київського періоду”», що «не дає можливості відповідно представити історії великоруської народности», а також того факту, що «в цілості включити історію Великого князівства Литовського в “русскую історію” нема причини». І ще один аргумент М.Грушевського з посиланням на теорію, що центр уваги має бути перенесений «з історії держави на історію народу». «Антиколоніалізм» М.Грушевського полягає в тому, що імперському універсалізмові він протиставляє національні цінності: «“Общерусскої” історії й не може

бути, як нема “общерусскої” народности. Може бути історія всіх “русских народностей”» (української-руської, білоруської, російської). «Нова конструкція східного слов’янства» має заступити місце «русської історії». Таким чином, антиколоніальний дискурс М.Грушевського, ґрунтуючись на структурах імперської свідомості, деконструє традиційну схему «руської» історії. Його інтелектуальні конструкції жорстко протистоять структурам мислення імперських істориків, проте всі разом вони працюють, мислять в одному інтелектуальному просторі, за подібними нормами, канонами та ідеалами науковості.

Постколоніальна свідомість українських інтелектуалів на Заході була толерантнішою, гнучкішою, ідейно розмаїтою й плюралістичною, ніж антиколоніалізм мислення М.Грушевського. Характерною для постколоніальної свідомості була рецепція понять «колоніалізм», «колоніальний», спроби їх визначення та впровадження низки новітніх понять і формул на кшталт «імперська політична концепція», «імперська цивілізація», «малоросіянізація», «нео-Малоросія» тощо.

Так, І.Лисяк-Рудницький, на відміну від представників діаспорної літератури й публіцистики, котрі «залюбки лають “московський імперіалізм і колоніалізм”», деконструює ці поняття, надаючи їм нових смислів і конотацій. Ідеться про основний концепт постколоніальної свідомості – «колоніалізм». В есе «Роль України в новітній історії» (1963 р.) він наголошує, що поняття «колоніалізм» було запозичене «істориками-економістами раннього радянського періоду (М.Слабченко, М.Яворський, О.Оглоблин, М.Волобуєв)» з марксистського арсеналу задля «визначення становища України в колишній царській імперії». І.Лисяк-Рудницький наводить різні погляди щодо розуміння колоніалізму. Так, якщо М.Слабченко «вважав Україну колонією *sui generis*», то О.Оглоблин заперечував сам факт того, «що Україна була “колонією Росії”». На думку О.Оглоблина, Росія проводила «колоніальну політику на Україні, зокрема в царині економічній», а сам термін «колоніалізм» є «не цілком відповідний для Східної Європи». І.Лисяк-Рудницький не згоден із текстуальними практиками марксистів, які воліли «кожну форму національного поневолення називати колоніалізмом». На його думку, поневолення й колоніалізм – не тотожні поняття. Слідом за О.Оглоблиним

він не вважає даний термін релевантним для Східної Європи, себто колоніалізму в класичному розумінні тут не було. Термін «колоніалізм», на його переконання, «треба застосовувати тільки в тих випадках, коли держава-метрополія, експлуатуючи завойовану країну у своїх інтересах, не прагне до національної асиміляції населення останньої». Іншими словами, І.Лисяк-Рудницький спростовує тезу про колоніальний статус України в межах Російської імперії, проте не відкидає цього явища як такого: «Царська Росія мала справжні колонії, як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зараховувати до них».

Отже, у постколоніальному дискурсі І.Лисяка-Рудницького переплетені колоніальні й антиколоніальні структури мислення: з одного боку, імперська адміністрація відносила Україну «до ядра корінних провінцій європейської Росії», а український Південь за темпами економічного зростання випереджав «московський центр», з іншого боку, господарська політика уряду була несприятлива для українських інтересів, тобто Україна «несла на собі надмірний податковий тягар». Словом, колоніальний тиск був найпомітнішим в економічній сфері.

Відповідно до постколоніального мислення І.Лисяка-Рудницького, Україна не є російською колонією у класичному розумінні цього слова через наявність в її соціально-політичному житті таких явищ, як російщення та асиміляція. У ХІХ ст. перед українським народом постала «дилема щодо вибору між асиміляцією з російською нацією та утвердженням власної окремої національної індивідуальності». Успіхи асиміляційної політики І.Лисяк-Рудницький пояснював не лише репресивними заходами царського уряду, а більш глибокими, соціально-психологічними чинниками, як-от «велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації», який зваблював багато українців. Водночас імперська адміністрація «провадила війну на знищення всіх, навіть найбільш невинних, виявів української національної самосвідомості», «пропонуючи “вірним малоросам” нагоди для кар’єри, визнання та матеріальних користей».

За радянських часів Росія стає «законним спадкоємцем традиційної російської державності», а УРСР являє собою «компроміс між фактом відновленого російського панування» та здобутками Української револю-

ції, які «вже не можна було викреслити». До останніх дослідник відносить глибоку «мутацію» духовності українського народу, його перетворення на «модерну націю», а також зміну структур східноєвропейського простору: «Відродження України [...] поруч із Великоросією і Польщею».

Зміни після Другої світової війни у Східній Європі знаменували поширення імперської сфери Москви та остаточне здійснення територіальної програми українства – «консолідації всіх земель з українськомовним населенням в одному українському політичному тілі». Попри те, що слово «малорос» вийшло з ужитку, «імперська політична концепція», яка крилася за цим словом, залишалася чинною. У такому контексті УРСР, за висловом дослідника, «є своєрідною нео-Малоросією». Небезпека полягала у практиках переоцінки російщення й недооцінки «малоросіянізації». І.Лисяк-Рудницький використовує останній термін як синонім асиміляції. Царській адміністрації вдалося «державно і культурно асимілювати провідні шари населення України, а народні маси консервувати в стані національної пасивності та аморфності». Радянський режим також прагне накинути українському народові «спільну з Росією політично-державну свідомість та спільну «високу» культуру». Саме у цьому й полягає зміст концепції «злиття націй», «єдиного радянського народу», констатує І.Лисяк-Рудницький. Звісно, його постколоніальний український дискурс інший, ніж у західних постколоніальних критиків та незахідних інтелектуалів у площині тлумачення колоніалізму на російському імперському ґрунті й національних прагнень України.

Таким чином, пошуки власної ідентичності нацією, культурною групою, особистістю завжди сприймаються як прояв інтелектуальної свободи, акт свідомого вибору чи протесту проти будь-якої стандартизації та унормування.

Література:

1. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992. 2. Доманська Е. Криза метанаративів (випадок постколоніальних студій) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип.1. 3. Лисяк-Рудницький І. Роля України в

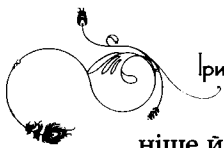

новітній історії // Його ж. *Історичні есе: У 2 т.* – К., 1994. – Т.1. 4. Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? // Там само. – Т.2. 5. Павлишин М. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі // *Слово і час.* – 1994. – №4/5. 6. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія // *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / За ред. М.Зубрицької. – Л., 2001. 7. Саїд Э.В. *Ориенталізм: Западні концепції Востока* / Пер. с англ. А.В.Говорунова. – Санкт-Петербург, 2006 (Саїд Э.В. *Ориенталізм* / Пер. з англ. В.Шовкун. – К., 2001). 8. Співак Г.Ч. Чи може підпорядковане промовляти? / Пер. М.Зубрицької // *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / За ред. М.Зубрицької. – Л., 2001. 9. Глостанова М.В. *Проблема мультикультуралізму і література США кінця ХХ століття.* – Москва, 2000. 10. Pavlyshyn M. *Post-Colonial Features in Contemporary Ukrainian Culture // Australian Slavonic and East European Studies.* – 1992. – Vol.6. – №2.

Постмодернізм

Терміни та поняття. Термін «moderne» виникає у Франції в XV ст., що означало усвідомлення людьми раннього Ренесансу відмінності свого часу від минулих епох. Згодом ним позначали світогляд і культурні практики Нового часу (XVII–XX ст.). Відповідно терміном «pre-modernity» («передмодерн») маркували добу середньовіччя («традиційне суспільство») з типовою для неї релігійно-теологічною домінантою у суспільній свідомості та духовних практиках. Пік модерну як культурної епохи припадає на злам XIX–XX ст. Прогресивні потенції було спричинено «новим урбаністичним чуттям і чималим досвідом руйнування старих форм комунального та урбаністичного життя» (Ф.Джемсон).

Культурні пари «модерн/модернізм» та «постмодерн/пост-модернізм» означають, відповідно, тип культури та його ідеологію. Поняття «постмодерн», «постмодернізм» характеризують соціокультурний простір другої половини ХХ ст. Постмодернізм як ідеологія оформлюється в останній чверті століття. Постмодерн як тип культури починає домінувати з другої половини ХХ ст. Однак елементи постмодерну виникають ра-

ніше й визрівають у тілі культури модерну. Відтак, постмодерн у жодному випадку не можна протиставляти модерну. Постмодерн – це не «трансмодерн», або «антимодерн». Із погляду Ж.-Ф.Ліотара, постмодерн розташовується не після модерну і не проти нього; він уже потай міститься в Модерні. Парадокс у тому, уважає В.Вельш, що постмодерн настільки інклюзивний, тотально всеосяжний, принципово плюралістичний, що включає у свій простір і модерн та вміщує його на почесне, однак не виняткове місце.

Передумови: модерн vs постмодерн. Двадцятье століття постало на межі двох епох: модерну та постмодерну, звідси складність, амбівалентність його самооцінки. Зіткнення цих двох культурних світів та ідеологій (модернізму й постмодернізму) у свідомості, соціокультурних практиках людини на зламі ХХ–ХІХ ст. народжує відчуття хаосу, розламу, катастроф, що призводить до ренесансу есхатологічних настроїв, психологічного дискомфорту, внутрішньої розгубленості. Стан такого дискомфорту, пригніченості репрезентує метафора В.Єрофєєва: людина кінця ХХ ст. почувається неначе в «утробі своєї мачухи».

Сучасні дослідники для визначення понять модерн/постмодерн (модернізм/постмодернізм) надають перевагу прийому їх зіставлення, визначення сенсу одного через протилежне, контрверсійне. Так, в «Енциклопедії постмодернізму» модернізм окреслюється як «супротивний рух», тобто «модернізм був тим, проти чого виступив постмодернізм», або модернізм постає як «прототип, з якого постмодернізм не тільки розвинувся, а й традиції якого він також продовжує». Більше того, «різні постмодерністські мислителі та філософи прагнуть поставити себе по якийсь один бік модерно-постмодерної вісі або/або. Проте, [...] мабуть найефективнішим буде погодитися на тому, що модернізм є сполученням усіх цих різних відтінків і не є жодним із них повністю; він являє собою водночас і історичну, і ідеологічну епоху; він є водночас і джерелом постмодернізму, і тим, із чим постмодернізм рішуче порвав». Отже, якщо стисло, то модернізм, за версією «Енциклопедії постмодернізму», є водночас і прототипом, і джерелом, і запереченням постмодернізму.

Вітчизняний історик-теоретик і методолог В.Підгаєцький також використовує прийом порівняння аналітичних структур модернізм/

постмодернізм у вигляді описових моделей. Він розробив порівняльну таблицю, давши кожній її частині назву у вигляді метафор. Так, перша називається «Модернізм, або історія як культура», друга – «Постмодернізм, або історія як література». Модернізм в його уявленні «є спробою отримання “позитивного” знання про минуле шляхом залучення, для досягнення цієї мети, усього спектра як загальнонаукових, так і конкретно-наукових теорій і методологій, у тому числі властивих так званим “точним наукам”, і природничим наукам, і мовознавству, і історії мистецтва тощо». На відміну від інших, хто використовував прийом порівняння, В.Підгаєцький прагнув не протиставляти поняття модернізму і постмодернізму (принаймні на полі історії), а радше «об’єднати їх під “узагальнюючим, інтегруючим крилом” культури», яку історики-модерністи сприймали як теоретико-методологічний досвід, а постмодерністи – здебільшого у вигляді наративу, зосередившись на «філолого-лінгвістичному досвіді його досліджень».

Відомо, константами модернізму були: 1. ідея універсального; 2. ідеал внутрішньої цілісності; 3 принцип конструювання; 4. принцип пізнання як основа активності людини (науковий раціоналізм й осягнення істини).

У сфері *політики* модерн продукував такі явища, як тоталітаризм, явні та приховані форми деспотизму, ідеологічного монізму, практики уніфікації свідомості та буденного життя. Модерну притаманний етичний ідеал внутрішньої цілісності, завершеності, консенсусу, образ людини як цілісної особистості, «яка направляється зсередини», для якій характерна незмінна ієрархія духовно-культурних, національних цінностей, ідеалів і принципів.

У *мистецтві* модерн пов’язаний із руйнуванням традицій, нехтуванням міщанськими смаками, вивищенням спотвореного, незвичайного. У Ф.Джеймсона є поняття «високого чи класичного модернізму» (1960–1970-ті рр.), який перебував на межі з постмодернізмом і зумовлював до певної міри самовизначення останнього. «Інституціоналізація високого модернізму» означала «перехід класиків модернізму з опозиційної до гегемонічної опозиції, завоювання ними університетів, музеїв, картинних галерей та фондаций, одне слово, асиміляцію різних високих модернізмів у певний “канон” і поступове їх ослаблення». У живопису останньою

школою високого модернізму, за словами Ф.Джеймсона, став абстрактний експресіонізм. У кінематографі класичний модернізм представлено такими метрами, як А.Гічкок, Ф.Фелліні, А.Курасава, І.Бергман, у літературі – Г.Ібсен, у живопису – В. ван Гог. У музиці «момент високого модернізму» охоплюють «Бітлз», «Роллінг Стоунз». У літературі «високий модернізм» пов'язаний із новими формами розповідності. Ідеться про «порушення лінійної розповіді», відмову від зображальності, про «“революційний розрив” із репресивною ідеологією розповідності», які вже недостатні для французького» нового роману та його наступників, «нехудожніх романів». В архітектурі високий модернізм пов'язаний із міжнародним архітектурним стилем (Ле Корбюзьє, Ф.Л.Райт, Л.Міс).

У галузі *філософії та науки* модерн орієнтований на жорсткий раціоналізм, сцієнтизм, пошуки істини, принцип розвитку (у формі прогресу, еволюції, циклічності). Образ науки доби модерну репрезентовано нескінченною ієрархією наукових і культурних цінностей. Ідеалом науковості постає процедура конструювання на логіко-раціоналістичних засадах, логічність, завершеність мислення на зразок математичного дослідження, ідеали сцієнтизму та послідовного раціоналізму. Ознакою науки модерну є «невроз системоутворення» (В.Малахов), тобто продукування узагальнюючих схем, концепцій, теорій. Невипадково доба модерну представлена теоріями націй і націоналізмів, концепціями модернізації.

У царині *історичної науки* епоха модерну продукувала великі пояснювальні схеми (позитивістські лінійні, марксистська у вигляді прогресивного розвитку формацій, циклістські концепції великих культур О.Шпенглера та локальних цивілізацій А.Тойнбі). В ідеологічному арсеналі істориків модерністської орієнтації перебували такі раціоналістичні концепти, як «розвиток», «процес», «клас», «держава», «нація», «цивілізація», котрі становили стрижень усіх модерністських схем, а процесуальні відносини подавалися з перспективи універсальності та цілісності, інтерпретувалися як односпрямовані, соціально-економічно й ідеологічно детерміновані.

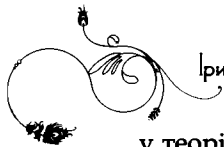
Для історичної науки цієї доби характерне уречевлено-діяльнісне сприйняття минулого за стандартною подієво-процесуальною схемою:

подія – учинок – людина. Це означало, що історичний факт є реальністю, а історичне джерело – залишок тієї реальності. За такою формулою джерело надає повне уявлення про минуле, а відтак, роль автора тексту нехтувалася, його функції зводилися лише до фіксації «того, як воно було». Об'єктивність, історизм, істина/правда сприймалися як атрибути, необхідні маркери (принципи) науки модерну. За мету науки вважалися досягнення «об'єктивної істини», пошуки «історичної правди», вивчення принципу історизму та історичний оптимізм.

Конструювання минулого відбувалося в лінійних (або циклістських) схемах, на логіко-раціоналістичних засадах та у процесуальних категоріях, як-от «формація», «цивілізація», «культура», «держава», «нація», «конфесія», «клас», «революція». Процесуальний, діяльнісний підхід до конструювання минулого в модерністських історіографічних практиках корелюється з ідеєю розвитку (в категоріях «прогресу», «еволюційного поступу», «революційних вибухів»). Концепти «процес», «розвиток» знаходять своє логічне продовження в теорії модернізації, яка передбачає спрямованість історичного поступу, закономірність змін економічних, соціальних структур, політичних систем на макро- та мікрорівнях.

Образ історичної науки «високого (класичного) модернізму» (термін Ф.Джеймсона) містить певні віхи її поступу. Так, перша половина ХХ ст. характеризується створенням глобальних пояснювальних схем, «великих теорій» історії людства. Марксизм – витвір доби модерну з його пріоритетами соціологічних абстракцій, матеріальних засад життя, цілей прогресивного розвитку суспільних форм (формацій), мав великий авторитет у сфері соціологічної та історичної думки Європи, котра зазнала потрясінь унаслідок революцій, війн, краху монархічних режимів. Усе це створювало ілюзію реалізації марксистських гіпотез і схем на практиці. Відповіддю на виклик «скромної принадності марксизму» стало виникнення альтернативних «великих теорій» О.Шпенглера, А.Тойнбі. Теоретичним підмурком їхніх історичних конструкцій слугував принцип циклізму як контрверза ідей прогресу й соціального оптимізму. Теорія великих культур О.Шпенглера та концепція локальних цивілізацій А.Тойнбі інтерпретували світову історію не в категоріях процесу чи прогресу, а як сукупність культур або цивілізацій, реалізуючі в такий спосіб

у теорії принцип перервності, дискретності (відносності), «розривного характеру» перебігу історії. Ясна річ, ці схеми були продуктом епохи модерну з властивими їй ідеалами універсального та поступального розвитку.

Наступна фаза історичної науки доби модерну пов'язана з практиками вивчення соціальних та ментальних структур історичного буття. У середині ХХ ст. виникає новий напрям – антропологічно орієнтована соціальна історія, зосереджена на дослідженні соціальних структур і структур свідомості. Знані репрезентанти «нової історичної науки» – представники французької школи «Анналів». Один із її фундаторів – М.Блок – визначав феодальне суспільство як особливу структуру, живий організм, в якому соціальні, економічні відносини переплітаються з соціально-психологічними та політичними. Аналіз феодальних структур провадився наче зсередини, під кутом зору взаємин людини і відповідного соціуму, родини, системи спорідненості, стосунків з сеньйором.

Інший засновник школи «Анналів» – Л.Февр – займався дослідженням структур свідомості представників високої культури – Ф.Рабле, М.Лютера, Б.Деперье, Маргарити Наваррської – гуртка інтелектуалів часів Франциска I. Вивчаючи характер їх мислення, історик волів розпізнати ментальні структури доби Ренесансу. У фокусі уваги представників третього покоління школи «Анналів» перебувала історія ментальностей – проблеми смерті, сміху, дитинства, жінок, праці, сексу, війни, миру у структурах свідомості людей доби середньовіччя та Відродження. Примат структур знецінював ідею еволюції/поступу й абстрактних конструкцій (за схильність до яких Л.Февр критикував А.Тойнбі). Примітно, що «соціальну історію» представники школи «Анналів» писали «по-французькі» (Ж.Ревель), себто зосереджувалися на локальному і свідомо не виходили за межі національної історії. Аналіз соціальних та ментальних структур актуалізував міждисциплінарний підхід, тобто звернення істориків до методологічного арсеналу суміжних сфер знання, як-от історична психологія, демографія, лінгвістика, семіотика, соціологія, культурологія тощо. Отже, представники «нової історичної науки» заклали підвалини вивчення історії культури, як «безмовної більшості», так і культури еліти. Одним із нових напрямів історичної науки доби модерну були

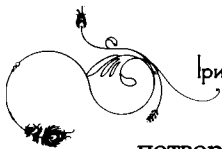
кліометричні дослідження, тобто застосування математико-статистичних методів в історичних студіях, що пояснюється природою масових джерел з серійної історії.

На специфіку проявів модернізму на теренах сучасної української науки звернув увагу В.Підгаєцький. В одному зі своїх есе в окремому сюжеті з промовистою назвою «Чи був і чи є модернізм (у його кліометричному варіанті) у модерній українській науці?» він дав наступну відповідь: «Якщо модернізм був і є у нашій історичній науці, то він “присутній” лише у “локальному” варіанті, одним із проявів якого і є кліометрика. На моє глибоке переконання, не пройшовши суворої і вимогливої школи модернізму, “школи джерела і методу”, годі й підступатися до витонченого мережива метафор, алюзій та ілюзій постмодерну». Сам В.Підгаєцький був засновником та очільником школи дніпропетровських кліометристів.

Протягом 1970–1980-х рр. відбувалося становлення нового напрямку в методології історії, сенс якого визначали по-різному: «постмодерністський виклик історії», «постмодерністський поворот», «лінгвістичний поворот», «нова риторика», «семіотичний виклик».

Постмодернізм: константні характеристики. Постмодерн як тип культури – явище багатовимірне, суперечливе, неосяжне, визначати яке вкрай важко. Якщо відштовхуватися від протилежного, то постмодерн можна сприймати як дзеркальне відображення модерну з тими ж фігурами та символами, однак із протилежним знаком. Невипадково Ф.Джеймсон визначає постмодернізм як контрреволюцію, «нову консервативну культурну контрреволюцію».

Ідеї універсалізму, ієрархії духовних цінностей модерну постмодернізм протиставляє принциповий *плюралізм*, відсутність будь-якої ієрархії культурних, національних вартостей, політичних, психологічних лояльностей. Постмодерн поглинає ідею ієрархії, утім не відкидає її. Для постмодернізму, наголошує В.Вельш, характерний принцип «подвійного кодування». Це означає, що постмодернізм має дві мови – еліти й натовпу, мови, що були доступні вишуканому інтелектуалові та пересічному обивателю. Постмодерн заповнює простір між міфом і реальністю, фаховістю та дилетантизмом, елітарним і буденним, високою культурою та масовою поп-культурою, космополітичним і регіональним, красою й

потворністю, колективним та особистим. У просторі постмодерну можна перераховувати безліч опозицій, протистоянь, які рівнозначні й мають право на існування. Натомість у системі модерну кожне з цих понять, явищ, подій посідало своє визначене місце в тотальній ієрархії цінностей та лояльностей. Отже, культурна свідомість постмодерну опозиційна за походженням.

Постмодерн – культура розмаїття, емблемою якої є звичайний кліп, який поєднує музичний і візуальний ряди, мерехтіння ж аудіо-відео картинок символізує калейдоскоп смислів, а пульт управління телевізора урівнює у правах політичні новини, аналітичні огляди, пізнавальні, розважальні програми, еротичу, драму, серіали, елітарне кіно, трилер, містику, блокбастери, детективи тощо. Постмодерн відроджує дух античності, реактуалізує ідею агона, змагання на рівних, принцип конкурентності, боротьби. Утім, постмодерн із його послідовним плюралізмом не варто ототожнювати зі стихією свавілля, уседозволеності, культурним хаосом, ідейною індіферентністю. Постмодерн також не слід плутати з «псевдомодерном», що передбачає хаос, руйнацію цілого.

Справжній постмодерн актуалізує право вибору, репрезентацій, диференціацій. Принцип *диференціації* – ще одна ключова складова у формулі постмодернізму. Цей принцип розширює горизонти змагання та вибору. Одне й те саме явище, факт, подія, людина можуть сприйматися через різні форми та види репрезентації. Історичне минуле, події можуть бути репрезентовані в науковому дослідженні, популярному малюнку, усній традиції (легенда, дума, пісня), у філософській інтерпретації, творах мистецтва, живопису, музики, у кіно, театрі, літературному бестселері тощо. Сприйняття даної події залежить від форм її репрезентації, які можуть конкурувати між собою, а також від рівня інтелекту, освіти, смакової культури та настрою споживача. Взірцем різних форм художніх, інтелектуальних, політичних, соціально-психологічних репрезентацій є образи вождів, героїв (Будда, Карл Великий, Богдан Хмельницький, В.Ленін) та переламних подій у житті кожного народу (війни, революції, соціальні конфлікти, стихійні катаклізми тощо). Принцип диференціації вивіщує локальне, культивує індивідуальне, національне, унікальне, неповторне. Отже, диференціація – не самоціль, а радше засіб орієнтації

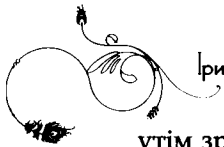

у просторі нової культури, форм життя та самовизначення, власної репрезентації індивідуума. Водночас диференціація є засобом запобігання хаосу, руйнування цілого шляхом деконструкції.

Принцип *деконструкції* – складова формули постмодернізму. Він корелюється з принципом конструювання як атрибутом модерну. Деконструкція – це саме те, що перетворює постмодерн із хаосу, мішанини та свавілля на континуум нових смислів. Концепт «деконструкція» не слід сприймати як слово з негативним маркуванням, плутати чи ототожнювати його з поняттям «деструкція», руйнація. Деконструкція несе позитивний заряд й означає руйнування старих смислів, створення нових. Деконструкція – це когнітивна процедура, котра вивіщує роль суб'єкта пізнання, завдяки якій із хаосу, розмаїття смислів народжуються нові смисли. У семіотичному просторі постмодерну той самий музичний кліп продукує справжнє мерехтіння текстуальних, візуальних, музичних, кольорових, політичних смислів, народжує безліч асоціацій, що врешті-решт формує своє сприйняття конкретною людиною всього розмаїття почуттів і символів. Власне розуміння даного витвору відповідає внутрішнім інтенціям, культурі, смакам, психологічному настрою певної особистості.

Створення нових смислів завдяки процедурі деконструкції неможливе поза *культурним контекстом*. З огляду на це відбувається актуалізація поняття культури. У добу постмодерну спостерігається нова рецепція концепту «культура», яка виступає засобом і формою трансляції та «осучаснення» культурних смислів. У просторі постмодернізму виникають різні модифікації, відповідники концепту «культура»: «культурна пам'ять», «культура спогадів», «культурологія». Будь-яка подія, процес, духовний чи матеріальний артефакт є продуктом певної культурної традиції й має сприйматися в контексті сучасних йому культурних смислів. Культура – це не те, що залишається після економіки, політики, ідеології, а єдиний простір, котрий пронизує всі сторони життя суспільства. Культура, стверджував Г.Зіммель, не фрагмент, а радше тотальність, загальна сукупність діяльності людини у всіх сферах життя.

Отже, формула постмодерну, що ми пропонуємо (*плюралізм, диференціація, деконструкція, культурний контекст*), конвенціональна,

утім зручна на початкових стадіях рефлексії щодо самого феномену постмодерну, постмодернізму та його численних інтерпретацій.

У *політичній сфері* постмодерн є реакцією на тоталітаризм, лімітацію дій індивідуума та суспільства. Нині в політичних практиках беруть гору ідеали децентралізації, регіоналізації, анархізму. Деконструкція в полі політики набуває форм регіональних конфліктів, локальних війн, соціальних вибухів та гуманітарних катастроф. У соціології поширене поняття «постіндустріальне» суспільство, що означає інформаційне суспільство, в якому домінує не промисловий потенціал та індустріальні потужності, а інтелектуальний ресурс, високі наукові технології. Антитоталітарний за природою постмодерн скерований на звільнення індивідуальності, вивільнення творчої особистості. У просторі постмодерну домінує етичний ідеал компромісу, співпраці, ідейного плюралізму. Особистість доби постмодерну – це людина, орієнтована назовні (other-directed), тобто на зовнішнє, моду, свою референтну групу (Д.Рісмен). Культура середнього класу постіндустріального суспільства скерована на «зміну масок», схвалення за будь-яку ціну з боку референтної групи, а також гонитву за модою, на пріоритет «малих альтернатив», тобто особистих життєвих сценаріїв, проєктів власного успіху. Ідеться про тип конформіста, відкритого до всяких змін заради того, щоб залишатися відповідним своєму соціуму та часу. Цей тип конформіста є повним антиподом людини модерну, якій притаманні внутрішня цілісність, узвичаєна ієрархія ідеалів та цінностей.

Для *мистецтва* постмодерну характерні відмова «від єдиної утопічної моделі», перехід до свідомого кітчу, створення гібридів, епатажних комбінацій, інтерес до несподіваного, незвичайного. Нині зникають грані між елітарною та повсякденною культурами. Естрада, непрофесійне мистецтво, масові рок-концерти, фестивалі починають конкурувати з високим мистецтвом. Постмодернізм представлено естетикою концептуального мистецтва, фотореалізмом та неоекспресіонізмом, стилем кемп (camp).

Літературний простір постмодерну характеризують поліструктурність, жанрова дифузійність. Це означає, що есе, публіцистика, художній твір, фантастика, наукові студії, автобіографія в різних

комбінаціях та пропорціях можуть несподівано проступити в будь-якому тексті, утворюючи цілісний авторський дискурс. У літературі панують «нехудожні романи» та нові форми розповідності.

У галузі *філософії* та *науки* постмодерн культивує відхід від сциєнтизму, інтерес до невіршеного, незнайомого, міфічного й ірраціонального. «Новий журналізм», на думку Ф. Джеймсона, «представляє один із видів постмодернізму». Ідеал науковості доби постмодерну – деконструкція, відмова від процесуальних категорій, котрі відбивають реальність у пласкому форматі: одноманітно, одновимірно, лінійно. Постмодерна наука, за словами Ж.-Ф. Ліотара, зосереджена на конфліктах, зламах і катастрофах, постмодерне мислення актуалізує ідею розриву, невпорядкованого, парадоксального поступу. Важливою ознакою постмодерного образу науки є відсутність жорсткої ієрархії наукових пріоритетів і цінностей, розмаїття дослідницьких практик, що означає відмову від «єдиної вірної» теорії, універсального методу дослідження. По-перше, ідеться про руйнування дисциплінарних кордонів, тобто «роздисциплінування» науки. На зміну дисциплінарному її образу приходять проблемний, для якого суттєвим є постановка та вирішення дослідницької проблеми всіма доступними методами, що циркулюють у різних дисциплінарних полях. По-друге, принцип плюралізму маніфестує, що немає єдиного правильного погляду на предмет, однак існує чимало правильних поглядів, кожен з яких потребує свого стилю репрезентації. По-третє, типовим для образу науки постмодерну є жанрове розмаїття – есеїстика, публіцистика, великі (монографії), малі (статті, рецензії, критика) форми. Для образу науки доби постмодерну характерна відмова від таких усталених цінностей модерну, як ідея детермінізму, закономірності, пошуку істинності, ідеали сциєнтизму та раціоналізму.

Протягом ХХ ст. змінювали один одного й образи історії науки. Інтерналістська модель, запропонована французьким істориком фізики А.Койре, маніфестує внутрішній розвиток наукових ідей, наступність наукових методів, ідей, теорій у середині наукової школи. Перебіг науки А.Койре пояснює перш за все її внутрішніми властивостями, а не потребами техніки, промисловості або впливом соціальних детермінант і

структур. Екстерналістська модель вивчення історії науки, сформульована англійським фізиком Дж.Берналом, доводить, що розвиток науки (процес пізнання) обумовлений зовнішніми факторами: суспільно-політичні практики, діяльність виробничих сил суспільства, вплив техніки.

Нове бачення минулого науки витворювалося на ґрунті французької історико-наукової традиції. Ж.Кангілем трактує минуле науки як історію наукових понять. Він також актуалізує ідею перервності в науці. Невипадково М.Фуко формулює своє бачення історії науки як епістемологічної проблеми в передмові до студії Ж.Кангілема «Нормальне і патологічне». М.Фуко відмовляється від розуміння минулого науки як «просто історії ідей та умов, за яких ці ідеї виникали, щоб знов-таки зникнути», історія науки постає як історія «правдивих дискурсів», котрі «самі себе покращують, виправляють і самі здійснюють справжню роботу над собою», спрямовану на те, щоб «вимовляти істину». Отже, історія науки, за М.Фуко, – не шукання істини, а поглиблення змісту, збільшення смислів.

Засадничими у М.Фуко є ідеї перервності та нормативності в існуванні знань, науки. Історичні зв'язки між окремими моментами в історії науки «виступають здебільшого у формі перервності», тобто формі, що констатує переробки, зміну масштабів, появу нових основ.

Методом історії наук, як «історії правдивого дискурсу», виступає рекурентний, сенс якого, на думку М.Фуко, полягає в тому, що «послідовні трансформації цього правдивого дискурсу постійно призводять до кардинальних перетворень в їх власній історії»: те, що вважалося в науці за глухий кут, раптово стає «рятівним виходом», а будь-який периферійний, «факультативний досвід» водночас перетворюється на центральну проблему, навколо якої починають гуртуватися інші; або «несуттєве відхилення» стає «фундаментальним розривом». Наразі історія перервностей, розривів, твердить М.Фуко, сама стає дискретною, тобто «вона повинна постійно відновлювати себе ціною дедалі нових і нових зусиль».

Ідея нормативності означає, що добір думок, теорій, об'єктів «відбувається щомиті відповідно до певної норми», яку не можна

ототожнювати з жодною теоретичною структурою чи будь-якою сучасною парадигмою, через те, що сьогодні вважається за істину, завтра буде лише окремим епізодом.

Отже, у постмодернізмі історія науки постає як рухома, пластична, дискретна історія, а її окремі епізоди та моменти структуруються й артикулюються завдяки набору наукових понять. Усвідомлення ролі та місця понять в історії науки є повноцінною складовою постмодерністсько-історико-наукового мислення. У його структурах поняття сприймаються наче одна з «форм тієї ж інформації, котру кожен, хто живе, отримує зі свого середовища, і за допомогою котрої він це середовище структурує». Людина існує у середовищі, яке, за словами М.Фуко, «понятійно вибудоване». Це означає, що в людини вільні стосунки зі своїм середовищем, у межах якого вона змушена переміщуватися, збираючи інформацію й тим самим надавати рух речам відносно один одного, щоб зробити їх корисними.

Вибір понять, на думку М.Фуко, – творчий акт, що означає «жити, а не вбивати життя», тобто жити «у відносній рухливості», виявляючи «своєрідний тип інформації – інформації про інновації», не зважаючи, чи вважатимуть таку інформацію нічого не вартою, або важливою. У Ж.Кангілема, стверджує М.Фуко, історія наук про життя (медико-біологічний комплекс дисциплін) постає як історія одного поняття – «поняття похибки», що виступає маркером цінності та норми. Для М.Фуко Ж.Кангілем – «філософ похибки», відштовхуючись саме від цього поняття, він порушує філософські проблеми істини та життя. Здебільшого такі образи минулого науки базувалися на матеріалах історії фізико-математичних або природничих дисциплін.

Образ історичної науки у просторі постмодернізму. Образ постмодерністського історичного мислення містить нове розуміння предмету, методів вивчення минулого, що базується на активній ролі мови, тексту, історичного наративу. Протягом 1960–1970-х рр. на засадах постструктуралістської літературної теорії виникає «нова риторика», або гуманітарна субдисципліна, – наратологія. Ключовою була теза про родову спорідненість літератури та історії як письма незважаючи на їх жанрові відмінності. Нові інтелектуали сформулювали проблему подібності та різниці літературного й історичного наративу.

Найважливішою складовою постмодерністського сприйняття історії є концепція активної ролі суб'єкта пізнання. Це означає, що історик має справу не з «об'єктивною реальністю», а лише образами цієї реальності, відображеними в текстах. Нові інтелектуали творять реальність за допомогою слова, мовленнєвих конструкцій: «Слова конструюють соціальну реальність так само, як її відображають» (П.Бурдье). Пафос «нової наративної філософії історії» полягає в тому, що історик працює не з минулим, а документами – образами реальності (Д.Лакапра). Безперервність оповіді імітує неперервність реальності, котра постає як безперервність культури.

У центрі уваги перебуває не суб'єкт історії, а суб'єкт історичного пізнання, дослідник, автор тексту (наратор) та його стосунки з текстом. Головним, як це було у М.Фуко, стає позаджерельне знання, особистісне знання як продукт творчої суб'єктивності. М.Фуко – автор концепції «влада-знання», згідно з якою теорія, думка, ідеологія мають зворотний вплив на предмет. Марксистська теорія класів призвела до того, що в реальності почали виникати саме такі структури. У сучасних умовах історія стає предметом цілеспрямованого конструювання, слова історика сприяють «продукуванню, творенню історичної реальності».

З огляду на активну роль суб'єкта (автора) у процесі пізнання історія постає як предмет конструювання. Історичний факт – не даність, а конструкція (К.Леві-Стросс). Тексти, історичні виклади, стверджує ідеолог постмодернізму в історіографії Г.Вайт, – це «вербальні моделі, або ікони, окремих сегментів історичного процесу». «Історики, – пояснював він, – зазвичай уявляють свою працю так: спочатку дослідження, і лише потім написання текстів, котрі мають відображати результати наукових досліджень [...] утім створення повісткування починається, коли історик виокремлює для аналізу певний фрагмент минулого. Само встановлення та опис потенційного предмету дослідження вже містить його відповідну концептуалізацію та уявні пізнавальні моделі, які можуть прислужитися для його пояснення, розуміння, викладу або простої констатації». Зв'язність викладів потребує від історика конструювати оповідь, самі тільки факти зв'язувати за допомогою вимислу чи фантазії. Завдяки таким процедурам читач отримує вже синтезовану через авторську

свідомість інформацію. Таким чином, уважають постмодерністи, межа між літературою та історіографією зникає, історик використовує вимисел, уяву, а літератор прагне відобразити історичну реальність. Відтак основна лінія змагань істориків-модерністів і постмодерністів пролягає між подієво-процесуальним та вербально-текстуальним сприйняттям минулого, епістемологічними чи то наративними стратегіями дослідження.

У новому образі історичної науки роль метода виконує принцип деконструкції як розумова операція, що вивисує роль суб'єкта пізнання – дослідника, який руйнує попередні авторські смисли й утворює нові, власні. Постмодерністи взагалі ставлять під сумнів існування об'єктивної реальності, замість цього використовують поняття «екстратекстуальна реальність» (Г.Вайт). Це означає, що немає різниці між об'єктом та суб'єктом пізнання. Р.Барт уважав, що текст – це форма, зміст якої наповнює читач. Словом, постмодерністи «на місце фактів і причин ставлять чисті дискурси» (О.Г.Ексле). У добу постмодерну, коли зникли великі теорії, великі наративи, стало модним писати історію «рідною мовою», тобто не світову чи загальноєвропейську, а національну.

Важливий принцип постмодерністського історичного мислення – диференціації (відмінностей), що означає наголос на локальному, регіональному, культурно-національному. Цей принцип призводить до переосмислення універсалістських тенденцій європейського модерну, примирення опозицій та подолання суперечностей, як-от Схід/Захід, культура/повсякдення, особистість/соціум, цивілізація/формація. Примат одиничного над загальним, специфічного над універсальним реалізується в таких сучасних напрямках, як мікроісторія, історія повсякдення.

Сильну сторону постмодерністського мислення становить комунікативність, іншування, співвіднесення себе з іншими (позиціями, культурами), що має наслідком визнання «діалогу» культур та ідей. Відтак ідеалом науковості в добу постмодерну можна вважати принцип деконструкції, перехід від універсального до локального, національного, регіонального, відмову від ідеї розвитку.

Складовими образу постмодернізму в історії є категорії «культура» та «культурний контекст». Дискурси, розумові процедури, історія ідей сприймаються лише в певному культурному контексті. Із дискурсивних

практик історика виходить, що тексти можуть розповісти більше за самого їх автора. Не можна зрозуміти історичний текст без контексту. Іntenції, соціокультурна мотивація автора тексту – важлива складова контексту. Контекст – це культура, а культура – це «повітря», що пронизує всі сфери життя – економіку, політику, ідеологію, громадську свідомість та психологію суспільства.

Виникнення нових смислів унаслідок деконструкції старих і відомих відбувається в контексті культурних традицій, нових ціннісних орієнтирів. Такі культові для радянської та пострадянської історичної науки смисли-концепти, як «об'єктивність», «вірогідність», «історизм» – конвенціональні. Вірогідність та об'єктивність зумовлені правилами конкретного наукового середовища й пов'язані з культурними уявленнями, що домінують у місці та часі їх створення. Про яку об'єктивність ідеться, коли постмодернізм в історії передбачає вивчення не самого минулого, а радше описів цього минулого, уявлень, наших і наших попередників, про події, що відбулися. Таке розуміння історії як сукупності історієписань, історіографічного дискурсу означає «кінець» історії у традиційному сенсі – як пошук істинності та об'єктивності на підставі критичного аналізу джерел. Історіографія перетворюється на «замінник» історії, тобто на засіб вивчення минулого через усвідомлення попереднього досвіду його описування, коли історичні знання спираються не на ідеал точного збігу з минулим, а на різні «історизації» минулого (К.Дженкінс).

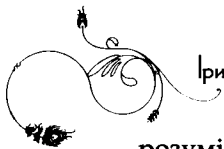
Поняття історизму в новітніх практиках історика має поступитися концепту «історичність». Вона не є історичною мінливістю чи історичною відносністю. Історичність варто сприймати як фундаментальне визначення людини, особистості, що означає не властивість людини «бути в історії», а її властивість «бути історією». Історія сприймається не як пряма лінія, що з минулого через сьогодні веде в майбутнє, життя постає в послідовності моментів людського буття. Буття людини історичне, має початок (коріння, витоки) і кінець, тобто десь завершується, не витягується в лінійну безкінечність. Будь-яка мить, ситуація чи момент життя людини унікальні, не можуть бути жорстко виведеними з попередньої ситуації чи моменту або зведені до наступної. Будь-яка ситуація чи момент життя

людини вбудовані в певний соціокультурний контекст, історичний континуум, і не можуть випасти з нього. Історія, історичне буття не охоплюється уявою у вигляді лінії чи то спіралі, а відтак не фіксується в категоріях поступу, прогресу/регресу. Сутність і сенс буття людини передається через поняття «подія», в якому зливаються тут і там, минуле і сучасне (В.Малахов).

Постмодернізм і сучасна українська історіографія. Ставлення до постмодернізму в українській історичній науці неоднозначне, часто полярне від повного несприйняття до використання його як нового інструменту мислення. Полюс критичного ставлення до постмодернізму представляє стаття професора Я. Дашкевича «Постмодернізм та українська історична наука». Автор розрізняє дві фази: «постмодернізм I» та «постмодернізм II». Період 30-х рр. до 80-х рр. – «це час антимодернізму чи постмодернізму I (як я його назвав)». Сенс цього періоду Я.Дашкевич визначає як реакцію на модернізм у вигляді тоталітаризму. В Україні модернізм, у широкому сенсі слова, «не мав можливостей розвинути ся й дійти до природного завершення, постмодернізм I було насаджено насильницьким способом». Нова фаза – постмодернізм – «виник і термінологічно оформився наприкінці 70-х рр. (називаю його постмодернізм II)», а світоглядну «начинку» його становили лібералізм і демократія. Поширення «постмодернізму II» було здійснено «інтенсивними методами»: від мистецтва і літератури до філософії, гуманітарних наук і врешті до політики й економіки, з метою глобалізації економічних і політичних процесів. На наших очах, писав наприкінці 1990-х рр. Я.Дашкевич, «постмодернізм II» перетворюється «з напрямку, тенденції на ідеологію. спосіб мислення, досить нетолерантний за своєю сутністю».

Водночас у Я.Дашкевича знаходимо, як на мене, вдале визначення «постмодернізму II», наче реакції (протесту) на модернізм у широкому розумінні. У понятті постмодернізму «справді поєднуються 'пост' у розумінні 'після, та 'модерн', 'модернізм', в розумінні 'сучасність'». Примітно, що «'сучасність' після якої є і проти якої протестує постмодернізм, локалізують у часі від середини XVIII до початку XX ст. Отже під сучасністю, себто модерном, Я.Дашкевич цілком слушно

розуміє «Просвітництво з вірою в науку і прогрес, або раціоналізм новочасності, або літературу і мистецтво другої половини ХІХ ст. з їхніми експериментальними шуканнями, або авангард перших десятиріч ХХ ст.». Можна погодитися з першою частиною тези Я.Дашкевича про те, що постмодернізм є «запереченням» всіх згаданих вище явищ, проте навряд чи можна прийняти другу частину, що постмодернізм є «поверненням назад з одночасним переконаванням, що це крок вперед, до чогось нового (хоч і з відкиданням ідеї прогресу)». Автор статті не вважає позитивним «вторгнення» постмодернізму до науки, в тому числі й гуманітарної, адже така «інвазія» призводить до десцієнтизації «в ділянці історії». «Постмодернізм II» дається взнаки в Західній Європі у 60-х рр., згодом в Америці, в 80-х поширюється у Центрально-Східній Європі, а у 90-х, за словами Я.Дашкевича, знаходить своїх прихильників в Україні, де «як і загалом по світі, виявив себе насамперед як своєрідна інтелектуальна мода». Небезпеку постмодернізму для суспільства дослідник пов'язує не лише з «національним індіферентизмом», а також застосуванням його як «безвідповідального способу мислення в політиці та економіці».

І далі Я.Дашкевич піддає критиці «постмодерністичну філософію історії», котра намагається вплинути на «методологію 'традиційної' історичної науки». Те, що Я.Дашкевич подає як слабкість постмодернізму, ідеології якого «виступають проти будь-якої систематизації», насправді є перевагою над пояснювальними схемами модернізму. Мішелью Фуко він закидає, що той «відкинув можливість написання безперервної, закінченої історичної праці, адже, згідно з ним, не існують критерії розвитку, еволюції, прогресу», тому може «існувати 'альтернативна' історіографія з різноманітними варіантами інтерпретації подій».

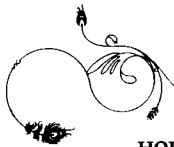
Г. Вайта піддіє критиці за трактування історичного твору як цілком «релятивного (відносного)», «суб'єктивного» та «одночасно інспірованого». За Г.Вайтом, як його тлумачить Я. Дашкевич, історик спочатку «займається примітивною працею: підшуковує відомості з джерел та, аналізуючи їх, творить хроніку, на підставі якої виготовляє свою розповідь. Потім настає вища стадія праці історика: реалізація наративного дискурсу, тобто тексту». Утворення тексту здійснюється за допомогою фабуляції (літературного взаємопов'язання), аргументації та ідеологізації».

Аналізуючи мовні стратегії Г.Вайта, Я.Дашкевич дотепно зауважує, що його «немов переслідує число чотири» У Г. Вайта є чотири способи фабуляції, тобто історик творить «або роман, або комедію, або трагедію чи, врешті, сатиру». Г. Вайт, пояснює Я.Дашкевич, «послугується чотирма способами аргументації – формізмом, органіцизмом, механіцизмом або контекстуалізмом». Г.Вайт також застосовує «чотири способи ідеологізації – анархізм, консерватизм, радикалізм, лібералізм», не визнаючи при тому, за словами Дашкевича, «таких ідеологій як націоналізм, комунізм, демократія, тоталітаризм». Для конфігурації дискурсу Г. Вайт використовує чотири тропи: «метафора, метонімія, синекдоха та іронія», проте, як зазначає Я. Дашкевич, інші тропи «наприклад, алегорію, гіперболу, літоту», він не згадує. Висновок Я.Дашкевича невтішний: якщо наслідувати усім вимогам цього «постмодерністського рецепту» Г.Вайта, то це повністю стирає «межу між історіографією та літературою», а сам історичний твір перетвориться «на звичайну описову (дескриптивну) прозу». У Г.Вайта є ще чотири «парадигми історичної інтерпретації – формістична, контекстуальна, органістична і механістична. Отже Г.Вайт відкидає, за словами Я.Дашкевича, «можливість ширшого історичного синтезу типу генеральної історії», а також «закони історії». У Ф.Анкерсміта, на думку українського історика, «взагалі зникає поняття історичної правди», адже історик творить минуле «у вигляді метафори».

Постмодерністська філософія історії, підсумовує Я.Дашкевич, заперечує автентичність історичної науки, а відтак ставить під сумнів сцієнтизм, деконструє історіографію, а мову оголошує заміником дійсності, «псевдодійсністю». Отже на відміну від «традиційної» постмодерністська історіографія не доводить, що трапилось в минулому, а лише «веде від однієї інтерпретації минулого до іншої». Словом, постмодернізм в історичній науці намагався «заслонити реальність».

Поширення постмодернізму в українській історичній науці Я.Дашкевич пояснює складною поточною ситуацією, а через те потребою суспільства в теоретичній площині «чогось містичного, утопійного, антифактичного». Цілком очевидно, український історик піддає критиці постмодерністську історіографію з позицій послідовного позитивізму та класичного сцієнтизму, апелюючи до «автентичних джерел», «автентич-

ного і об'єктивного (відповідно до стану джерел) історичного змісту», без чого «історії не є і не може бути». Щоправда, Я.Дашкевич визнає, єдиним здобутком постмодернізму є «вивчення психології творчості історика», саме постмодернізм на відміну від попередніх історіософських течій зумів проаналізувати «співвідношення історик – історичне джерело – історичний твір». Проте «той єдиний згаданий позитив не здатен реабілітувати течію загалом», – наголошував критик.

Специфіка критичних міркувань львівського історика полягає в наступному: все, що він наводить в останньому розділі свого есею з характерною назвою «Внесок постмодернізму в методологію української історичної науки» із знаком «мінус», можна сприймати й симетрично – із знаком «плюс». Постмодернізм означає:

1. «Руйнування межі між історичним дослідженням та белетристикою». Навряд чи можна погодитись із твердженням Я.Дашкевича, «що не може одночасно існувати кілька історичних істин», проте він абсолютно правий, що не можна перетворювати белетристику на історичну науку, через те й з'являються «в історії України арії, ет – рус – ки, країна Рош із біблії, Велесова книга, династія Київичів, триразове хрещення Русі» тощо.

2. «Десцієнцізацію науки», що має наслідком дискредитацію «дослідницького ремесла». Як послідовний прибічник позитивізму, Я.Дашкевич вважає, що «без скрупульозного дослідження джерел» не можна обійтись, а історіографічна творчість не може зводитися «до порівняння різних інтерпретацій явищ і подій», адже може бути лише та «інтерпретація, яка найадекватніша джерелам». Однак невідомо, хто і як визначає адекватність джерела.

3. «Дискредитацію макроісторії на користь мікроісторії». Ідеалом науковості для історика-позитивіста є «об'єктивна, широкопланова історія, адекватна джерелам, універсальна в часі й просторі» – те, що він називає «макроісторією». Аргумент Я.Дашкевича, що мікроісторію «досліджувати легше і зручніше», аніж займатися макроісторією, котра «вимагає багато праці й часу», та часто є небажаною, навіть небезпечною, навряд чи потребує коментарів. Постмодернізм, як зазначав Я.Дашкевич, уникає синтезу, систематизації, універсальних схем.

4. Фрагментарність, незавершеність, рвана сюжетна лінія, відсутність кінця, те, що закидає український критик постмодерністський історіографії, на практиці є реакцією на застрілі універсальні пояснювальні схеми історії, ознаками нового методологічного досвіду.

5. «Конструювання неіснуючої історії» – альтернативної історії («'якби та якби' тобто якби було не так як насправді, а цілком інакше»), тут можна погодитися з Я.Дашкевичем, «проводиться відповідно до кон'юнктури часу, з погляду сучасної ідеологізації та політизації», однак ми не можемо поділяти його скептицизму щодо «запровадження математизації історії».

6. «Проголошення кінця історії та історіографії», Я.Дашкевич вважає не новим явищем, починаючи від Г.В.Ф.Гегеля, К.Маркса до Ф.Фукуями, який «оголосив кінець історії, адже є американська демократія, далі якої людству вже нікуди йти».

7. Викриття «прихованого змісту» тексту, коли, за словами Я.Дашкевича, вивчення тексту «перетворюються на самоціль з явними ознаками лінгвістичного детермінізму». Дійсно, спостереження критика мають рацію через те, що часто таке дослідження тексту ведеться «з відривом від історичного контексту», тобто мовиться про порушення рівноваги при аналізі історичного й лінгвістичного контекстів побутування тексту.

8. Заперечення достовірності («достотності», за Я.Дашкевичем,) історичних знань «з позицій крайнього релятивізму». Парадоксальність ситуації полягає в тому, що сам Я.Дашкевич в іншому своєму есе пропонує схему української історії з позицій державного релятивізму. Минуле України він трактує як чергування періодів державності й бездержавності: «Київська держава» / «Епоха першої бездержавності (XIV – XV)»; Перше культурно-національне відродження, що створило умови для виникнення «другої української нації» / Епоха «другої бездержавності» (XVIII – XIX); «Період третьої держави» (1917–1920) / «Третя бездержавність» (з 1920-х рр.); «Період четвертої держави» (з 1990-х рр.). Відтак, даною схемою Дашкевич перший в українській історіографії запроваджує принцип історичного релятивізму, проти якого виступає в теорії.

9. «Рішуче і безапеляційне руйнування національної історії» – саме те, що Я.Дашкевич закидає постмодерністській історіографії, він

спростовує сам, стверджуючи, що «заперечення національної історії суперечить принципів мікроісторії», котрий, слід нагадати, культивує постмодернізм.

10. Заслуговує на увагу й остання теза Я.Дашкевича, що в Україні відбувається «інвазія» постмодернізму в історіографії, а відтак є його прибічники й провісники, «незалежно від того, чи ці послідовники використовують вивіску постмодернізму, чи від неї відмовляються».

Отже у випадку з Я.Дашкевичем, маємо критику постмодернізму неначе «ззовні», піддаючи постмодернізм доволі жорсткій критиці, критик легітимізує й визнає сам факт присутності його в українській історіографії (щодо ідеології, прибічників, «наслідків і плодів» інвазії постмодернізму). Постмодернізм у просторі української історіографії представлений «зсередини» дискурсами В.Підгаєцького, В.Ващенко. На думку професора В.Підгаєцького ставлення «певної частини історичного загалу до постмодерну» можливо схарактеризувати «за допомогою таких знакових слів: несприйняття, занепокоєння і стурбованість». Решта істориків, на його думку, мусить «спокійно і уважно сприймати 'нарративний виклик', зокрема тому, що нашим роботам почасти дійсно бракує тої уваги і поваги до тексту, які виявляють до нього представники постмодернізму. Не вистачає нам і знань з епістемології, семантики, семіотики, лінгвістики, та й загалі нам бракує знань не лише з стародавніх та іноземних мов, але й з рідної». Він цілком свідомий, що історична наука і література «були і залишаються самостійними галузями пізнання людини». Якщо поети використовують «художню уяву», то історики – «історичну уяву», що «має назву наукове моделювання». Отже події минулого ми вивчаємо «не прямо», а опосередковано за допомогою його моделей у вигляді текстів, історичних джерел. Використання «модельної методології як складової методології історичних досліджень, тобто використання 'наукової історичної уяви', – наголошував В.Підгаєцький, – може бути одним з варіантів відповіді на 'виклик постмодерну'». Якщо в сучасній українській історіографії В.Підгаєцький став засновником модельної методології та кількісних методів, то В.Ващенко використовує постмодерністські ідеї у царині нарративної психології.

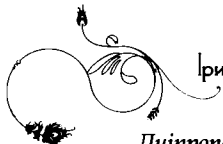

Певний інтерес становлять спостереження американського дослідника М. фон Гагена, на думку якого історія України відповідає «постмодерністському політичному розвитку». Те, що раніше сприймалося наче «слабкість» української історії, або її «дефекти», вади, за критеріями таких західноєвропейських країн, як Франція чи Великобританія, згодом може перетворитися у «силу» для нової історіографії. Дискретність культурної й історичної традиції, «прозорість» культурних кордонів, політична та культурна «аморфність», поліетнічне суспільство – усе це може зробити українську історію «сучасним полем досліджень». Під таким кутом зору вся вітчизняна минувшина «заперечує» застарілі на сьогоднішній день штампи «національно-державницької парадигми». Українську історію М. фон Гаген сприймає як «лабораторію для вивчення кількох паралельних процесів державного та національного будівництва та для порівняльної історії загалом». Відтак дослідник визнає, що постмодерністська перспектива української історії – це справа майбутнього, нагальним завданням істориків залишається створення саме громадянської й патріотичної історії свої національної держави.

Звісно, постмодернізм викликає суперечливі оцінки й судження. Проте, ми, як констатував Ф.Джеймсон у 1980-х рр., «вже є всередині культури постмодернізму». Ідеологічне засудження постмодернізму сьогодні, на його думку, означає «засудження самих себе й артефактів, які вже існують», адже постмодернізм – не «симптом занепаду», а «новий культурний продукт», модифікація культури у системі «пізнього капіталізму». Водночас у своїй концепції «постсучасності» А.Гулига розвінчує постмодернізм, який протистоїть цілісності, через те, що саме людство відчуває себе цілісним і завдяки такій цілісності зобов'язане вижити. І критики, і прибічники постмодернізму єдині в одному, що це – етап в усвідомленні цілісності, етап, який створює передумови для виникнення нового синтезу.

Література:

1. Ващенко В. Від самопрезентації до методології: психобіографічний вимір простору історіописання М.Грушевського / За загальною редакцією проф. І.І.Колесник. –

- Дніпропетровськ, 2007. 2. Вельш В. Наш постмодерний модерн / Пер. з нім. А.Л.Богачова, М.Д.Култаєвої, Л.А.Ситніченко. – К., 2004. 3. Вельш В. «Постмодерн»: Генеалогія і значення одного спорного поняття // *Путь: международный философский журнал*. – 1992. – №1. 4. Вжосек В. Умеренный модернизм // *Его же. Культура и историческая истина*. – Москва, 2012. 5. Визгин В.П. Постструктуралистская методология истории: достижения и пределы // *Одиссей*: 1996. – Москва, 1996. 6. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI – XVII ст. // *Сучасність*. – 1992. – №3. 7. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // *Пам'ять століть*. – 2000. – 4 (25). 8. Джеймсон Ф. Політика теорії: ідеологічні погляди у постмодерністичних дебатах // *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / За ред. М.Зубрицької. – Л., 2001. 9. Дубровский Д.И. Постмодернистская мода // *Вопросы философии*. – 2001. – №8. 10. *Енциклопедія постмодернізму* / За ред. Ч.Вінквіста та В.Тейлора; пер. з англ. В.Шовкун; наук. ред. перекладу О.Шевченко. – К., 2003. 11. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – Москва, 1996. 12. Лиотар Ж.-Ф. *Состояние постмодерна*. – Москва; Санкт-Петербург, 1998. 13. Підгаєцький В.В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне-майбутнє? // *Його ж. Основи теорії та методології джерелознавства історії України ХХ століття*. – Дніпропетровськ, 2001. 14. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // *Одиссей*: 1996. – Москва, 1996. 15. Уайт Х. *Метаісторія: Историческое воображение в Европе XIX в.* / Пер. с англ. под ред. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитоновой. – Екатеринбург, 2002. 16. Фуко М. *Жизнь: опыт и наука* / Пер. с фр. С.В.Табачниковой // *Вопросы философии*. – 1993. – №5. 17. Hagen M. von. *Does Ukraine Have a History?* // *Slavic Review*. – 1995. – Vol.54. – №3. 18. Canguilhem G. *Normal and Pathology*. – New York. 1977. 19. Jameson F. *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism* // *New Left Review*. – 1984. – Vol.146.

Інтелектуальне співтовариство

Інтелектуальне співтовариство: союз, інститут, мережа

Структура інтелектуального співтовариства

Механізми утворення співтовариств українських інтелектуалів

Інтелектуальні співтовариства в Україні: досвід типологізації

Земляцтва українців в імперських столицях, студентські гміни

Салони, вечори

Родинні осередки, «культурні гнізда»

Літературні (редакційні) гуртки

Суспільно-політичні об'єднання та угруповання

Культурно-громадські рухи

Науково-корпоративні об'єднання

Кар'єра історика

Кар'єра та біографічні профілі історика

Психотип українського історика

Уявна модель кар'єри історика

Модель кар'єри жінки в науці

Типова біографія історика: проблеми типології

Міждисциплінарність

Міждисциплінарність як концепт

Структури міждисциплінарності

Функції міждисциплінарності

Практики міждисциплінарності

Монодисциплінарність/міждисциплінарність

Ментальне картографування

Когнітивні мапи

Мапа особистості

Ментальні мапи

Ментальна географія в колі понять

Ментальні мапи Європи

Ментальна географія України доби пізнього модерну

Мережева модель науки

Образ постнекласичної науки

Мережева модель науки

Категорії мережевого аналізу історичної науки

Старі/нові категорії історіографічного аналізу: мережевий контекст

Мережева модель української історіографії

Історична пам'ять

Поняттєве та лексичне поля концепту «пам'ять»

Пам'ять як аналітична структура

Історія-наука та пам'ять: архетипи взаємодії

Ситуація з історичною пам'яттю українців

Українська історіографія та пам'ять

Поворот до матеріального

Люди й речі

Речі в рецепції істориків

Поворот до матеріального: передумови та сутність

Соціокультурна історія речей

Історія речей: методологічні підходи

Мода на межі матеріального й соціального

Колекціонування: між предметом та особистістю

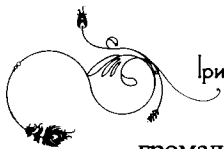

Інтелектуальне співтовариство

Інтелектуальне співтовариство – це «базова реальність» і водночас витвір уяви, образ, що конструюється учасниками культурного життя та його дослідниками. Концепт «інтелектуальне співтовариство» слугує інструментом вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних, політичних практик українських інтелектуалів.

Інтелектуальне співтовариство: союз, інститут, мережа. При визначенні поняття «інтелектуальне співтовариство» можливі різні стратегії. Ідеально-типовий метод М.Вебера передбачає, що об'єднання у суспільство відбувається у вигляді двох ідеальних типів: «цільовий союз» та «інститут». Перше означає об'єднання на засадах згоди, порозуміння (домовленостей). Конститутивними тут є загальні правила й наявність «власних органів» союзу. На відміну від «цільового союзу», що утворюється завдяки добровільному порозумінню його учасників, «інститут» як ідеальний тип об'єднання ґрунтується на «раціональних установах» та «апараті примусу». Різновидом «цільового союзу» вважається мовна чи родинна спільноти, котрі не мають «раціональних настанов», а «інституту» – політичні структури (держава, церква). «Інститут» М.Вебер характеризує як «частково раціонально впорядкований союз». На відміну від «союзу», в якому порядок ґрунтується на домовленості, «інституту» притаманне примусове запровадження ладу його «органами».

Отже, визначення «інтелектуального співтовариство» через ідеально-типову пару союз/інститут завдяки лексичному ресурсу української мови вможливує поглиблення смислів, уточнення змістових відтінків, словникових нюансів. Відповідно, «інтелектуальне співтовариство» корелюється з ідеальним типом «цільовий союз», що заснований на принципах добровільності, взаємного порозуміння й домовленостей та ідентифікується як аморфне, добровільне об'єднання у вигляді родинних культурних гнізд, гуртків, салонів, клубів за інтересами, неструктурованих

громадських організацій, зборів, приятельських товариств. «Інтелектуальна спільнота» сприймається як інститут, тобто більш жорстко структуроване об'єднання корпоративного, наукового, політичного спрямування (масонські ложі, таємні політичні організації, політичні гуртки й партії, наукові установи у вигляді кафедр, товариств, шкіл).

Наступний – мережевий – підхід зосереджений не на аналізі типів, а механізмах виникнення та функціонування інтелектуальних співтовариств, зважаючи на мозаїку форм, організаційну аморфність, ідейну прозорість, їх формальну неструктурованість, численні метаморфози й несподівані перевтілення. Теорія мережевого суспільства (theory of network society) М.Кастельса виникає в 1990-х рр., і фіксує новий тип суспільства, котре утворюється потоками інформації та комунікацій. Нове суспільство – це мережа взаємин, нічим не обмежена, відкрита та рухлива, що розширюється чи звужується. Інформаційні технології пронизують усі сфери – від господарства до особистого життя й ідентичностей. Більше того, сучасна економіка, що живиться інформаційними технологіями, перетворюється на складову культури. Політика застосовує інформаційні технології задля маніпулювання свідомістю та суспільством, влада, яка є грою з культурними кодами, також залежить від інформації. Мережеве суспільство трансформує соціальний та особистісний досвід, змінює ідентичності. Криза теорій нації-держави створює нові колективні ідентичності в межах інформатизованої культури, а влада в нинішніх умовах виходить із-під контролю таких традиційних інститутів, як держава, бізнес, церква. Вона неначе розчиняється в комунікаційних та інформаційних мережах.

Базовими поняттями мережевої теорії є «інформація» та «культура». У новому типі суспільства основою соціальної інтеграції виступає не виробництво, не класова боротьба, не правові культурні норми, моральний імператив, а перш за все інформація. Саме інформаційна культура зв'язує та інтегрує сучасне суспільство. Словом, мережевий підхід репрезентує суспільство не як систему, а наче безшовну та рухливу структуру, мережу відносин і потоків інформації.

Уважаю за доцільне дати визначення «інтелектуального співтовариство» в контексті теорії мереж, тобто як динамічної й гнучкої мережевої структури комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів.

Структура інтелектуального співтовариства. Теорія мереж апробована Р.Коллінзом у його масштабному дослідженні «Соціологія філософій» (1998 р.), де він конструює історію філософії як історію груп, друзів, однодумців і тісних гуртків. Отже, внутрішня структура інтелектуальних мереж функціонує у вигляді трьох складових: 1) *вертикальних ланцюжків* або «міжпоколінних мереж» зв'язків на зразок учитель/учень (для прикладу, Фалес – Анаксимандр – Анаксимен; Ф.Брентано – Е.Гуссерль – М.Гайдеггер – Г.-Г.Гадамер – Г.Арендт); 2) *горизонтальних альянсів*, тобто взаємопов'язаних послідовних груп інтелектуалів (класичні приклади: Піфагор – Сократ – Платон – Аристотель; віденський гурток 1920–1930-х рр. – гурток французьких екзистенціалістів 1930–1940-х рр.; варто додати: слов'янофіли – західники в російському інтелектуальному просторі, в українському ж – кирило-мефодіївці – «Основа» – київські старогромадівці); 3) *структурне суперництво*: лінії суперництва (інтелектуального партнерства, конкуренції) сучасників простежуються в усі часи на будь-якому локальному матеріалі. Видатні мислителі, на думку Р.Коллінза, часто постають як пари чи тріади, а паттерн творчості сучасників-опонентів, тобто суперництво, є універсальним – від класичних пар Геракліт – Парменід або Епікур – Зенон Стоїк і по сьогодні.

Ідея структурного суперництва інтелектуалів-сучасників Р.Коллінза корелюється з тезою М.Вебера про боротьбу, що притаманна всім без винятку соціальним об'єднанням. У більшості актів боротьби, на думку М.Вебера, існує певний ступінь суспільного об'єднання або порозуміння, тобто боротьба (суперництво, партнерство, протистояння, конфлікт) є атрибутом будь-якого соціального об'єднання, зокрема інтелектуального співтовариства. Від рицарських турнірів, судового двобою або товариського поединку «корпорантів» до спортивних змагань повсюди знаходимо об'єднання у спільноти сторін, які борються. Припускаємо, що такий перегук думок М.Вебера й Р.Коллінза щодо суперництва/боротьби ілюструє вертикальну лінію їх власних інтелектуальних зв'язків.

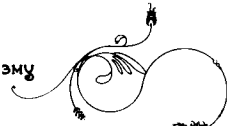
Структуру інтелектуального співтовариства утворюють різні форми комунікації, інтелектуальної взаємодії, інформаційного обміну ідеями, символами, ідеологіями, текстами, програмами, думками. Спілкування, комунікації («архетипи взаємодії» за Е.Джоркгаймом) об'єднують людей у

співтовариства, союзи, інститути. Форми комунікації – найрізноманітніші за походженням, змістом та результатом. Архетипи інтелектуальної взаємодії виникають у сімейному колі, оточенні сусідів, родичів, друзів, партнерів з обговорення, об'єднаних спільними інтересами та працею. Інтелектуальне спілкування відбувається в тісних гуртках друзів, однодумців, аристократичних салонах знаті, демократичних вітальнях учених, митців, літераторів, закритих масонських лож, політичних організаціях, партіях і союзах. Інтелектуальні комунікації – це не тільки творення та обмін текстами, думками, а також коло читання, дискусії, лекції, видавничка діяльність, журнали. Еволюція форм інтелектуальної комунікації протягом кількох поколінь інтелектуалів та ситуація інтелектуальної конкуренції призводять до зростання рівня абстракції й підвищення рефлексії суб'єктів комунікаційного процесу.

Об'єднання інтелектуалів у співтовариство, тобто структурування певного інтелектуального простору, зумовлене конкретними обставинами та постійною зміною мікроситуацій, з яких складається життя конкретної людини. По-перше, Р.Коллінз звернув увагу на такі обставини, коли відомі в майбутньому особи, як правило, уже спілкувалися задовго до того, як здобули визнання (згадаємо, що протопіп Авакум і майбутній патріарх Никон походили з однієї місцевості й були знайомі задовго до свого релігійно-політичного протистояння). По-друге, успіх одного з учасників інтелектуального об'єднання обов'язково породжує, «тягне» за собою успіх інших корпорантів. По-третє, аморфний інтелектуально-духовний простір або сформована інтелектуальна спільнота структуруються ситуацією інтелектуального партнерства-суперництва, котра (ситуація) супроводжується відкритою чи прихованою боротьбою за лідерство, пріоритет, можливість опинитися у центрі «простору уваги». Р.Коллінз вважає, що саме конфлікт – особистісний, соціальний, ідейний, культурний – є енергетичним джерелом творчості.

Творчий тонус інтелектуала репрезентовано поняттям «культурний капітал» Цікаво, що П.Бурдьє та Р.Коллінз сприймають культурний капітал як сукупність попередніх і набутих знань. Значущість інтелектуала визначається доступом до найбільшого обсягу цього капіталу, що слугує

запорукою генерації нових ідей, та «обігу» з прискореною швидкістю. Природним є той факт, що творчі люди мають непереборне бажання формулювати власні судження, котрі підживлюється раннім досвідом, прагненням ще з дитинства отримати незалежність і доступ до «нових порцій досвіду» (Р.Коллінз).

У «Соціології філософій» Р.Коллінз широко використовує поняття «емоційна енергія», під якою розуміє творчий ентузіазм, властивий інтелектуалу чи групі інтелектуалів. Емоційна енергія («емоційний капітал»), має певні рівні інтенсивності та наповненості. Найвищий – це ентузіазм; середній рівень – стан меншої емоційності й інтенсивності; нижчий дорівнює полюсу депресій, поганого самопочуття, відсутності ініціативи. Цікаві схеми розподілу емоційної енергії в інтелектуальному, зокрема науковому, середовищі. Депресії, «блокування письма», переключення уваги з інтелектуальних проєктів на буденний світ – це найбільш типовий шлях звичайного інтелектуала, рухаючись яким він втрачає можливість залишити після себе бодай якийсь слід і випадає з даного простору. Отже, більшість людей, які перебувають в інтелектуальному полі, констатує Р.Коллінз, назавжди залишаються в такому «перехідному стані».

Емоційна енергія, на відміну від простих емоцій і чуттєвих поривів (страх, радість, гнів тощо) – явище довготривале. Джерелом емоційної енергії є архетипи спілкування, комунікації та «інтерактивні ритуали» (interactive rituals) – обговорення, лекції, дискусії, читання, письмо. У духовно-інтелектуальному середовищі спостерігаються коливання емоційної енергії: домінування, лідерство у групі збільшує її, навпаки, низький груповий статус суттєво знижує інтенсивність емоційної енергії інтелектуала. Справа в тому, що успіх, а будь-який інтелектуал це знає з власного досвіду, породжує новий успіх, провал призводить до спаду, низки інтелектуальних невдач, зниження емоційної енергії. Сполучення її з культурним капіталом структурує духовний світ інтелектуала, визначає його місце у мережевій структурі (старі/нові зв'язки) інтелектуального співтовариства.

Змістовою складовою поняття «інтелектуальне співтовариство» є інформаційний ресурс. Учасники інтелектуального співтовариства

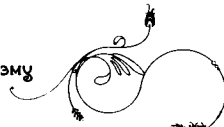

поглинають і продукують інформацію у вигляді ідей-емблем, ідей-проектів, ідеологій, програм, текстів, проте конкретні інтелектуальні співтовариства не створюють філософських систем, наукових теорій та схем, а лише пристосовують їх до конкретних ситуацій і поширюють ті з них, що затребувані суспільством через свої соціокультурні практики. Умовою входження в певне інтелектуальне співтовариство є володіння відповідним культурно-освітнім капіталом.

Водночас інтелектуальні спільноти генерують ідеї-символи, що створюють інтелектуальне напруження та об'єднують людей, партнерів і сучасників-опонентів, саме така група інтелектуалів породжує харизму (Р.Коллінз). Результати творчості у вигляді різноманітної інформації циркулюють в інтелектуальному середовищі, генеруючи творчу, емоційну енергію для всіх, хто належить до цього середовища. У цілому місце інтелектуала визначається, на думку Р.Коллінза, мережевою позицією в інтелектуальному співтоваристві та інтенсивністю його інтелектуальних зв'язків і контактів.

Механізми утворення співтовариств українських інтелектуалів. Аналітична категорія «інтелектуальне співтовариство» є засобом вивчення особливостей культурного-духовного життя в Україні протягом «довгого ХІХ ст.». Сенс проблеми полягає в усвідомленні ролі й статусу груп та об'єднань інтелектуалів, інтелектуальних героїв у складних процесах легітимації культурного та наукового життя в українських землях в умовах державницького ірраціоналізму, чужокультурних впливів, імперських утисків, політики нищення національних традицій та ідеалів. При тому варто зважати на особливості мислення і поведінки українського інтелектуала в умовах бездержавного існування.

У поліетнічних державах із розвиненим апаратом соціального і політичного примусу духовне життя підлеглих народів було занадто заполітизованим. Їхня інтелектуальна енергія в рамках таких політичних режимів була спрямована на оборону права свого історичного існування, національного самовизначення. В умовах дискретності державного життя українського народу культурно-громадська, літературно-наукова діяльність вітчизняних інтелектуалів часто виступала відповідником політичної ідеології, засобом творення національної свідомості,

кристалізації національної ідеї. Якщо в умовах несвободи духовна енергія російських інтелектуалів була спрямована на продукування релігійно-філософських і соціально-політичних утопій, то культурні зусилля українських інтелектуалів зосереджувалися на справі оборони історичного буття рідного народу, його національно-політичної ідентичності. В умовах політизації духовно-інтелектуального життя українства відбувався процес сублимації української культури в національну ідею. Отже, через брак державності, механізмів інституціоналізації національних форм освіти, науки, літератури, мистецтва, інтелектуальних і громадських рухів саме культура перетворювалася на національну ідею, психологію, свідомість.

В умовах тривалої бездержавності та інституціональної нелегітимності культурно-освітніх установ осередками духовно-інтелектуальної праці в Україні виступали резиденції вельмож-меценатів, панські маєтки, «старосвітські гнізда», «малоросійські земляцтва» в імперських столицях, аристократичні салони, літературно-філософські гуртки, масонські ложі, таємні й легальні політичні організації, наукові товариства, школи, часописи, університетські кафедри, громади тощо.

Носіями культурно-національних цінностей та традицій, осередками інтелектуальної праці, активної громадянської позиції були українсько-старшинські родини, фамільні клани, представники багатьох поколінь яких давали яскравих представників національної культури, науки, мистецтва, громадської думки, літератури, історіографії. Багате розмаїття форм інтелектуальних співтовариств, родинно-сімейно-сусідських, культурно-громадських, науково-корпоративних, освітніх об'єднань і груп уможливлювало використання цих локальних, відкритих і динамічних інтелектуальних об'єднань для легітимації саме українських форм розумово-освітніх практик в імперському культурному дискурсі. Виникнення мережі й цілих груп мереж інтелектуальних співтовариств на українських теренах формувало душу й тіло національної культури протягом усього «довгого XIX ст.».

Механізм утворення інтелектуального співтовариства пов'язаний із появою лідера або організаційного ядра, що кристалізується довкола товариського чи родинного оточення, гуртка друзів, партнерів зі спіль-

кування, навколо університетської кафедри, впливового часопису. Наприклад, Новгород-Сіверський патріотичний гурток виникає у 1780–1790-х рр. у колі вищої бюрократії, середнього чиновництва, освіченої шляхетської інтелігенції та окультуреного місцевого панства. Гурток просвітників-інтелектуалів «Попівська академія», предметом обговорювання яких були літературно-філософські, громадські та нагальні політичні питання, скристалізувався у середовищі українського слобідського панства та інтелігенції, лідером його був архітектор-аматор, літератор-просвітник О.Паліцин. Кирило-Мефодіївське братство виросло з тісного гуртка друзів і однодумців, що складався з викладачів та студентів Київського університету. Студентські гміни польського та українського походження, що конкурували між собою в київському університетському середовищі кінця 1850 – початку 1860-х рр., через розкол, дискусії, роз'єднання та об'єднання утворили першу українську Громаду, а згодом цілу мережу активного українства, що постійно зазнавала утисків із боку імперської бюрократичної машини. Учасники «Руської трійці» водночас репрезентували організаційне ядро та склад львівського інтелектуального співтовариства національно-романтично налаштованих студентів-семінаристів. Організаційним ядром науково-освітніх об'єднань українських інтелектуалів середини – другої половини ХІХ ст. стали редакційні гуртки, що концентрувалися навколо великих культурно-інтелектуальних проєктів українства – часописів «Основа» та «Киевская старина».

Механізм утворення інтелектуального співтовариства був таким: організаційне ядро поступово трансформувалося в товариський гурток, групу партнерів, коло спілкування за інтересами чи видами занять або морально близьких людей, а згодом на об'єднання з елементами морального чи організаційного примусу.

Показово, що інтелектуальні співтовариства виникали з соціально-однорідних елементів – освіченого панства (аристократичні салони), офіцерства та чиновництва (масонські ложі, декабристські організації), студентів і викладачів (гурток харківських романтиків, «Руська трійця», київська Громада,), діячів церкви (гуртки русинських інтелектуалів О.Дух-

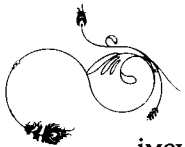

новича, І.Могильницького А.Добрянського у Закарпатті та Галичині). Учасники інтелектуальних співтовариств зазвичай усвідомлювали свою групову належність та статусну ідентичність.

Інтелектуальні об'єднання, гуртки були носієм цінностей – етичних, ментальних, соціальних і світоглядних. Саме моральні імперативи, поєднуючи теорію з практикою, створювали символічну владу у відповідних контекстах та конкретно-історичних ситуаціях. Символічну владу активного українства представлено в розгалуженій мережі гуртків, що сповідували й поширювали принципи національної ідеології. У сфері історичної науки така символічна влада належала М.Грушевському та його інтелектуальному оточенню, завдяки зусиллям якого «звичайна» схема української історії була розгорнута у цілісну історичну ідеологію.

Інтелектуальні співтовариства в Україні: досвід типологізації.

Інтелектуальні співтовариства в українському культурному просторі виникали й конкурували між собою, зникали та відроджувались у нових формах. У витоків інтелектуального співтовариства стояв або організаційний лідер, або організаційне ядро (часопис, видання, кафедра тощо). Форми гуртків, груп інтелектуалів модерної доби на українському інтелектуальному полі були найрізноманітнішими. За соціальним статусом це були аристократичні салони, буржуазні вітальні, студентсько-різничинські демократичні гуртки; за характером інтересів, інтелектуальної праці та занять – літературно-філософські, літературні вечори, зібрання літераторів, митців, столичної та місцевої літературно-артистичної богемі; за принципом організації – групи друзів, кола товаришів за освітою, однокашників («однокоритників», як називали себе приятелі М.Гоголя по Ніжинській гімназії), партнерів з обговорення, колег; за ступенем відкритості – таємні об'єднання (масонські ложі, декабристські організації), напівтаємні об'єднання (Кирило-Мефодіївське товариство, Братство тарасівців, народницькі організації, студентські політичні гуртки кінця ХІХ ст.), легальні культурно-громадські об'єднання (Громади, Літературне товариство імені Шевченка, «Просвіта»), наукові товариства (Київська археографічна комісія, Одеське товариство історії та старожитностей, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Історичне товариство Нестора-літописця, Наукове товариство

імені Шевченка, Українське наукове товариство); за способом репрезентації – родинні осередки, культурні традиції українських «харизматичних кланів», шляхетсько-дворянські «культурні гнізда», великосвітські салони, панські маєтки, магнатські палаци з домашніми театрами, артистами, картинним галереями, книгозбірнями, колекціями історичних старожитностей, резиденції високопосадовців, представників місцевої бюрократії. Проблема полягає у спробах типологізації інтелектуальних співтовариств в українському культурному контексті. Розкидані у часі й просторі ці інтелектуальні спільноти та осередки духовної праці сплїтали дивовижне мереживо культурного світу українців доби модерну.

Перші спроби типологізувати об'єднання інтелектуалів було зроблено в літературній історіографії. Так, наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. у радянському літературознавстві спостерігався особливий інтерес до різноманітних інтелектуальних співтовариств, зокрема літературних салонів і гуртків. Учасниками семінару з «літературного побуту» в Російському інституті історії мистецтв (Ленінград) під керівництвом Б.Ейхенбаума (1929 р.) було підготовлене видання, присвячене літературним гурткам і салонам. У розпорядженні його укладачів були матеріали щодо 400 таких осередків, утім до книги ввійшли свідчення сучасників лише про 30 об'єднань. У середині XIX ст. гуртково-салонного життя в імперських столицях занепадає, а відродження його дослідники 1920-х рр. пов'язували з виникненням численних літературно-художніх угруповань, гуртків та салонів на зламі XIX–XX ст. – акмеїстів, символістів, кубофутуристів, які були «насичені гуртковою семантикою» (Б.Ейхенбаум).

Салони та гуртки сприймалися як надзвичайне культурне явище першої половини XIX ст., та аж ніяк не випадкове. Уважалось, що гуртки більше пов'язані з літераторами, авторами творів, а салони – із читацькою публікою, де ці твори обговорювалися. М.Аронсон розрізняє гуртки «діалогічного типу», 1820-х рр., де обговорювалися твори, встановлювалися нові «літературні цінності» («Арзамас», Любомудри) та «монологічного типу» 1830-х рр., де домінувала сильна особистість, котра гуртувала навколо себе прихильників та однодумців (вечори в Н.Кукольника, пізніше гурток В.Белінського). «Меценатський тип» салону (М.Віельгорського)

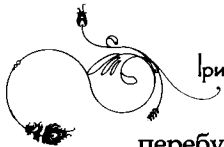

мав такі риси: господар, зазвичай високопосадовець, наближений до царської родини, аматор і меценат протегував молодим музикантам та літераторам, його салон був «на три чверті музично-артистичним».

У цілому, проблема періодизації салонно-гурткового життя як культурного явища епохи потребує свого осмислення в літературній історіографії. На наш погляд, перші гуртки та салони виникають у 1810–1820-х рр.; у 1820–1830-х рр. салонно-гуртковий побут досягає піку; протягом 1840-х рр. виникають редакційні гуртки («Современник», «Отечественные записки»), у центрі яких постають проблеми організації літературно-журнальної індустрії та суспільно-політичні питання. У 1850–1860-х рр. салони і гуртки як культурно-літературне явище зникають, окремі гуртки стають організаційним ядром інтелектуальних та громадських рухів.

Сучасні дослідники гуртки, салони, літературні об'єднання оцінюють як важливе «соціокультурне явище» крізь призму «прикладної соціології літератури». У дослідженні М.Шруба, присвяченому літературним об'єднанням Москви та Петербурга 1890–1917 рр., запропоновано наступну типологію літературних об'єднань: *товариства* (союзи, постійні об'єднання зі своїм статутом, структурою); *гуртки* – групи літераторів, що постійно збираються для спільних занять, пов'язані тематичними, естетичними та світоглядними настановами; *салони* – регулярні зустрічі у дні прийомів для обмеженого літературно-художнього кола; *псевдоугруповання* – фіктивні групи, що складаються з однієї особи й побутують у вигляді однієї назви (імпресіоністи, кларисти); *фантастичні товариства*; *творчі об'єднання* від назви напряму (акмеїсти, кубофутуристи, символісти), а також *провінційні об'єднання*; *аматорські літературні товариства*; *літературні гуртки земляцтв, національних меншин*; *столичні «довколалітературні» товариства*.

Проблема інтелектуальних співтовариств стала предметом обговорення в рамках конференції «Політичні й інтелектуальні співтовариства в порівняльній перспективі» (Москва, 20–22 вересня 2007 р.), де було зроблено спроби з'ясувати поняття «інтелектуальне співтовариство» як «сукупність людей, які використовують інтелект як ресурс для творення нових смислів», члени котрого продуктивні й відкриті до взаємодії із зовнішнім світом. Концепт «інтелектуальне співтовариство»

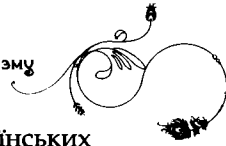

перебуває в полі «історико-соціологічного аналізу» та «соціальної історії інтелектуалів», що щільно вписується у «соціальну історію еліт» (Л.Репіна). Заслуговує на увагу й сюжет про літературні салони як специфічну форму інтелектуального співтовариства. Хтось уважає, що салони – форма, що віджила своє (І.Семенко), на думку інших, це «культурне явище» (Т.Сабурова) і водночас одна з найстаріших інституцій Росії (Р.Пайпс), тому що будь-яка теорія, аби стати фактом культури, мала бути перекладена «мовою дам і салонів» (Ю.Лотман).

Проблема українських інтелектуальних співтовариств постала в мемуарній літературі та історичній періодиці на рубежі XIX–XX ст. Предметом дослідження стала «Попівська академія» О.Паліцина та її учасники (М.Сумцов, І.Айзеншток). Інтелектуальному співтовариству, що виникло в оточенні малоросійського генерал-губернатора Н.Репіна Д.Дорошенка присвятив спеціальну розвідку, яка так і не була надрукована за життя автора. В.Міяковський раніше за проекти Б.Ейхенбаума, М.Аронсона, С.Рейсера, Н.Бродського відтворював коло кирило-мефодіївців у літературно-побутовому контексті крізь призму їх листування. У 1930-х рр. особливий інтерес викликає мережа університетських гуртків, груп, літературних об'єднань харківських романтиків.

Із 1939 р. О.Оглоблин почав писати перші нариси, які згодом перетворилися на його відому працю «Люди старої України», видану 1959 р., де українську культуру, громадські та інтелектуальні рухи подано як складну систему родинних, службово-адміністративних, товариських, літературно-наукових зв'язків. На п'ятачку локальної історії Новгород-Сіверського намісництва (1781–1796 рр.), тобто історії української культури, науково-літературної праці, громадських настроїв та суспільної думки кінця XVIII – початку XIX ст. він використовує метод «культурної анатомії», що дає змогу реконструювати унікальну картину інтелектуальних зв'язків і відносин українських інтелектуалів.

Весе «Проблеми українських зв'язків Шевченка» (1972 р.) О.Оглоблин розглядає життя та діяльність Т.Шевченка через усвідомлення його ідеологій (культурної, соціальної, політичної) у контексті його доби і проникнення «в оточення ідей і людей Шевченківського космосу, у ту духовну і фізичну атмосферу, в якій жив, діяв і творив Шевченко».

Метод О.Оглоблина не означає просте взяття на «облік» усіх українських друзів та знайомих поета й опрацювання біографій комунікантів, а вивчення «особистих, родинних, фамільних, громадських відносин», «відповідних середовищ й окремих осередків, їх питому вагу та значення в тогочасному громадському житті України». Тільки за таких умов можна оцінити «обопільний вплив, їх на Шевченка й Шевченка на них». Саме постаті такого формату, як Т.Шевченко, потребують таких підходів, що виходять за вузькі рамки звичайних біографічних студій та словниково-енциклопедичних видань.

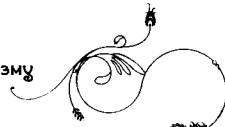
У 1990-х рр. спробу класифікувати культурно-інтелектуальні осередки в Україні першої половини XIX ст. зробив дніпропетровський дослідник С.Дремлюга. Предметом його уваги було культурно-політичне оточення Н.Рєпніна-Волконського, при характеристиці якого автор пропонує свою типологію українських гуртків. Критерієм поділу слугувала ідеологічна складова: а) гуртки *«політичного спрямування»* (Новгород-Сіверський патріотичний, Малоросійське та Кирило-Мефодіївське товариства); б) гуртки *«релігійно-етичного спрямування»* – масонські ложі, до яких вступало українське панство (полтавська «Любов до істини»); в) гуртки й салони *«літературно-просвітницького спрямування»*, зокрема О.Паліцина, Н.Рєпніна в Яготині – резиденції малоросійського генерал-губернатора. С.Дремлюга порушує правомірне питання про статус гуртка Н.Рєпніна з погляду історіографічної рецепції. Одні автори (І.Павловський, В.Кравченко) вважали, що це було «тільки культурне ото-чення» правителя краю, інші (М.Драгоманов, М.Ульянов) вели мову про «гурток із політичним забарвленням», треті (О.Кониський, П.Федченко) – про «салонний гурток» із літературними читаннями, мистецькими бесідами за участю самого князя (останнього погляду дотримується й С.Дремлюга).

У сучасній літературі накопичено багатий досвід щодо вивчення інтелектуальних співтовариств на українському ґрунті – як формальних (наукові товариства, Українське наукове товариство, Київська археографічна комісія, університети, редакційні гуртки часописів «Основа» та «Киевская старина», академічні школи, науково-дослідні кафедри, зокрема М.Грушевського й Д.Багалія), так і неформальних (родинні

«культурні гнізда» лівобережного українського панства, Марковичів/Маркевичів, Білозерських/Кулішів, «малі спільноти», як-от сім'я, рідне село, коло товаришів у навчанні, редакції газет і журналів, нелегальні гуртки) (Я.Грицак).

На наш погляд, широке розмаїття інтелектуальних співтовариств в українському культурному просторі доцільно типологізувати за організаційним статусом – союз/інститут (згадуючи М.Вебера), маркерами при цьому слугують наявність раціональних настанов і механізмів примусу. До першої великої групи інтелектуальних співтовариств належать добровільні об'єднання за типом союзу, що кристалізуються навколо певних раціональних засад (культурні цінності, ідеї-символи, моральні імперативи, організаційний лідер, харизматична особистість). Цю групу інтелектуальних об'єднань презентують родинно-свояцькі, сусідські мережі зв'язків, земляцтва «малоросів» в імперських столицях Росії, студентські гміни, салони, вечори, літературні гуртки. Другу велику групу інтелектуальних співтовариств утворюють об'єднання інтелектуалів за типом інституту, для яких характерна наявність окрім спільних ідейних засад та інтересів елементів примусу соціального, морального, інституціонального, або вимоги політичної доцільності.

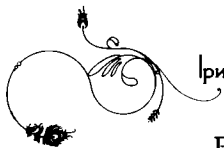
Земляцтва українців в імперських столицях, студентські гміни. Численні земляцтва українців виникали, змінювалися, перетікали один в одного в імперських столицях Росії, студентські гміни – в університетських містах. Українці, котрі служили у громіздкому бюрократичному апараті Російської імперії, були тісно пов'язаними між собою повсякденними практиками протегування, патрунування, родинності, тобто мережами родинно-свояцько-сусідських, маєткових, службово-корпоративних, товариських і культурних зв'язків. Земляцтва та гміни становили аморфні інтелектуальні співтовариства, що виникали на підставі неформальних відносин, відзначалися рухливістю, невизначеною конфігурацією. Земляцтво петербурзьких «малоросів» гуртувалося навколо таких постатей, як канцлер О.Безбородько, «козак-вельможа» Д.Трощинський. Пізніше в Петербурзі українські інтелектуали скупчувалися довкола братів Н. та П. Кукольників, Є.Гребінки, М.Гоголя, М.Костомарова, П.Куліша тощо. У Москві центрами «українського тяжіння» вважалися

постаті М.Максимовича, О.Бодянського. Наприкінці 1850 – на початку 1860-х рр. українські земляцтва в Петербурзі почали гуртуватися навколо організаційного ядра та групи лідерів, перетворившись згодом на гурток, як сталося у випадку з часописом «Основа». Студентські гміни в київському Університеті св. Володимира сприяли виникненню нових форм інтелектуального співтовариства, як Громада. Згодом культурний побут уже київських старогромадівців характеризується щотижневими зустрічами – «суботами» – у М.Лисенка або П.Житецького.

Салони, вечори. Історію салонно-гурткового життя виводять із Франції XVI ст. Узагальнюючий образ світського салону першої половини XIX ст. реконструює сучасна французька дослідниця А.Мартен-Фюж'є. Париж, як відомо, виступав «законодавцем мод» у салонному житті, що не було винятковою прерогативою вищих прошарків. Навпаки, світське життя аристократів слугувало зразком і для т.зв. середнього класу. У ті часи вважалося, що родина, яка досягла рівня дрібного буржуа, мала два способи засвідчити про це – завести покоївку та призначити день для прийомів. Вечори буржуа нагадували вечори у вищому світі. Як і Париж, Петербург та Москва мали свою «світську біографію», а салони – свій специфічний склад: денді, літератори, модниці, знаменитості. Світське життя мало свій ритм і було узвичаєним: сезон салонного життя розпочинався у грудні, тривав до Великодня й поділявся на дві частини Великим постом. До нього світське товариство було зайняте раутами, танцями, балами, маскарадами, костюмованими та благодійними балами під час Масляної, а під час посту танцювали менше, переважно слухали музику. Протягом травня панство залишало столицю, від'їжджаючи на літо у свої маєтки та замські будинки. Канікули у студентів та учнів тривали з середини серпня до початку жовтня. Модний молодий чоловік, денді, не міг показатися в Парижі у вересні, тому що жовтень був весь присвячений полюванню. Світське товариство поверталось до столиці в листопаді. Звичайно, життя салонів на різних суспільних рівнях мало свої особливості.

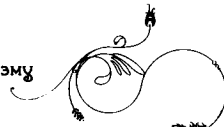
У Росії гуртки та салони поширюються у XVIII ст. «Літературність» російської культури у XIX ст. зумовила активну роль салонів і гуртків у культурного-громадському житті та розвитку літератури не лише імперських столиць, але на культурній периферії імперських околиць.

Різниця між салоном і гуртком полягала у соціальному статусі та віці господарів, у тривалості існування. *Гуртки* були короткочасними і виконували певні літературні завдання, зреалізувавши які, припиняли своє існування. Зазвичай гуртки виникали в надрах салону наче його інтелектуальне ядро, невеличка й неусталена група. Так, А.Хом'яков був у центрі салону А.Єлагіної, слов'янофіли взагалі збиралися випадково, як згадував М.Погодін. Саме у салонах виникає слов'янофільство, а в гуртках – західництво. *Салони* існували у формі журфіксів та вечорів. Журфікс (фр. «jour fixe» – певний день) – спеціальний день тижня, призначений для прийому гостей (наприклад, «середа» Н.Кукольника, «п'ятниця» В.Жуковського, «субота» С.Аксакова). Із журфіксами у вигляді «обідів» конкурували «вечори» – усталені дні зустріч. Форми раутів, вечорів, журфіксів були дуже мінливими, неусталеними, дивовижними. Наприклад, салон А.Оленіна, директора Публічної бібліотеки і президента Академії мистецтв, члена Російської академії наук, не мав усталених форм, збиралися майже щоденно та залишалися зазвичай аж за північ у дружніх бесідах, жартах та критиці творів близьких друзів дому – художників, музикантів, письменників.

Вечори як форма літературно-інтелектуальних об'єднань пов'язані з традицією «домашніх читань» та салонного спілкування, практикою авторських читань, які згодом трансформувались у публічні або університетські. Увага публіки зосереджувалася здебільшого не на літературному творі, а на його авторові. Усім було цікаво побачити й послухати чи то письменника, поета, чи університетського професора. Відомо, що в публічних читаннях у Петербурзі брав участь Т.Шевченко (разом із Ф.Достоевським) і мав приголомшливий успіх. Салони і гуртки дають уявлення про літературний побут і стиль життя інтелектуалів-українців, які оберталися в культурному світі імперських столиць і зберігали український колорит.

У літературі є цікаві згадки про салони вельмож і царських сановників українського походження – Трощинського – Хілкової та Полторацьких. Так, салон дочки Д.Трощинського – княгині Н.Хілкової являв собою не журфікс, а щоденні зібрання, як прийнято у знаті, на яких усе, що

виходило з-під пера В.Жуковського, К.Батюшкова, А.Шаховського негайно прочитувалось і «ставало предметом жвавих обговорень». Постійними гостями салону були земляки Д.Трощинського – В.Капніст, М.Гнедич, А.Родзянко. Вони з'являлись у вітальні Н.Хілкової зі щойно виданими книжками й нічого не друкували без попереднього обговорення тут, у салоні. Літературно-музичним був салон Полторацьких, в якому бували Г.Державін, Н.Карамзін, А.Оленін, І.Крилов, М.Гнедич, В.Капніст, а також чимало художників, музикантів і вчених.

На протипагу аристократичним салонам вельмож українського походження веселою, навіть епатажною була атмосфера «вечорів» Н.Кукольника, товариша М.Гоголя по Ніжинській гімназії, з яких, як вважають дослідники, і почалася літературно-художня богема Петербурга. На «середах» Н.Кукольника збиралося до 80 осіб, земляків-«малоросів», літераторів, офіцерів, чиновників середньої руки, художників, музикантів, акторів. На цих вечорах царював культ «високого мистецтва», який мирно уживався «з п'яним розгулом» (І.Панаєв). Тут лунали імпровізації та романси М.Глінки, розважалися карикатурами Н.Степанова та К.Брюллова. Саме «тріумвірат» Кукольник – Глінка – Брюллов став ядром і «мотором» епатажних «серед». Про побут вечорів свідчить «культура прізвиськ» та «своїх словечок». Так, гурток іменували «біржею» або «комітетом», Н.Кукольник мав у найближчому колі прізвисько «Клюкольник» та «Єпископ» (М.Гоголь називав його «Возвышенный» через пишномовність стилю), Я.Яненко – «П'яненко», К.Брюллов – «Карл Великий». На «середах» Н.Кукольника з літераторів були присутні Н.Греч, Ф.Булгарін, О.Сенковський, Н.Полевой, члени гуртка В.Белінського, які протистояли партії «літераторів-аристократів». Сам Н.Кукольник у щоденнику визнавав, що свідомо уникав товариства А.Пушкіна і «взагалі аристократії». Для вечорів Н.Кукольника характерним був щільний зв'язок творчості з богемою. Тут відбувався синтез мистецтв на засадах романтизму – музику для опери «Життя за царя» («Іван Сусанін») писав М.Глінка, над декораціями працював К.Брюллов, а в лібрето присутні вірші Н.Кукольника.

Демократичний характер мали вечори іншого петербурзького українця – Є.Гребінки, викладача кадетського корпусу й популярного

літератора. Розпочалися вони у середині 1830-х рр. й обірвалися з його смертю у 1848 р. Навколо Є.Гребінки виник гурток земляків-«малоросів», серед яких були офіцери, чиновники, художники, літератори: М.Прокопович, Н.Кукольник, Т.Шевченко, бували також В.Даль, П.Єршов, Н.Язиков та ін. Оточення Є.Гребінки становило ядро демократично-різночинського українського земляцтва на противагу відомим попереднім земляцтвам «петербурзьких малоросів», котрі гуртувалося навколо О.Безбородька та Д.Трощинського. Вечори Є.Гребінки були відомі в петербурзьких колах «малоросійською гостинністю та хлібосольством». Як згадує сучасник, на цих вечорах практикувалося суто «малоросійське» частування: «сало, варення, запіканка, варенець». На відміну від богемних «збіговиськ» Н.Кукольника вечори Є.Гребінки проходили спокійно, тут читали, сперечалися «без найменшого озлоблення», розповідали анекдоти, усілякі пригоди.

Про український колорит салонного життя Москви свідчать «обіди» С.Аксакова, котрі перетворювалися на «вареники», коли сходилися відомі земляки-«малоросіяни» М.Гоголь, М.Максимович, О.Бодянський. Зібрання супроводжувалися літературно-науковими розмовами, музикуванням на фортепіано та «малоросійськими» співами. Під «варениками», нотував О.Бодянський у щоденнику, «мався на увазі обід у С.Т.Аксакова, по неділях, де обов'язковою стравою були завжди вареники для трьох хохлів: Гоголя, М.А.Максимовича й мене, а по обіді, за годину-другу, пісні малоросійські під фортепіано, що їх співала друга донька господаря [...]. Зазвичай при цьому Максимович підспівував». Отже, салонно-гурткове життя російських столиць є об'єктом мікроісторичного аналізу культурно-інтелектуальної історії, «літературного побуту», стилю життя інтелектуалів, їх оточення, боротьби літературних партій та культурних рухів ХІХ ст.

Родинні осередки, «культурні гнізда». Родинність, мережі сімейних українських анклавів, ланцюжки культурних харизматичних кланів, у нашому розумінні, постають не просто як маркер-ознака існування та психіки українця, а наче специфічна форма організації праці в умовах бездержавності та інституціональної нелегітимності культурного життя в Україні. Більше того, спадковість української культурної й наукової

традиції підтримувалася дворянсько-старшинськими родинами, фамільними кланами, такими, наприклад, як родини Марковичів-Маркевичів, Репніних-Волконських, Белозерських-Кулішів, Максимовичів-Тимківських, Лазаревських, Антоновичів, Драгоманових-Косачів.

Прийоми і техніки мережевого аналізу мають за мету визначення місця родичів у мережі зв'язків особи – скільки їх та які пропорції, чи утворюють родичі окремі групи у середині мереж особистісних зв'язків, яким чином розподіляються ролі родичів і знайомих у мережах суспільних зв'язків, «чи можуть родинні та дружні взаємини стати джерелом існування в економічному сенсі» тощо. При вивченні мереж особистісних взаємовідносин дослідники розрізняють різні типи цих відносин, що забезпечують різноманітну соціальну підтримку: 1. взаємини з прямими родичами надійно забезпечують послуги, емоційну та фінансову підтримку; 2. друзі, приятелі, «приносячи радість спілкування, відкривають інші джерела ресурсів і доступ до громадських кіл за межами даної спільноти» (Б.Веллман).

Розмаїття форм інтелектуальних співтовариств освіченого й патріотично налаштованого українства утворювало розгалужену мережу родинно-свояцько-сусідських, маєткових, службових, корпоративних літературних, наукових, мистецьких взаємин, що й визначали український культурний простір, кроскультурні українсько-російські, українсько-польські, українсько-чеські та інші зв'язки. В.Капніст був тісно пов'язаний із гуртком Г.Державіна, з яким був посвячений. А.Мусін-Пушкін, відомий дослідник-антикварій і письменник, через О.Лобисевича був обізнаний із діяльністю Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. М.Максимович відвідував літературний салон А.Єлагіної, мати братів Киреевських. М.Гоголь був бажаним гостем московських салонів Аксакових та Єлагіної, подовгу жив у М.Погодіна. М.Глінка був вхожий до аристократичних салонів Ф.Толстого, М.Віельгорського та літературно-музичних салонів В.Одоевського й А.Оленіна, а також бував на літературних вечорах В.Жуковського, А.Дельвіга, приятелював із «братією» Кукольників. Т.Шевченко бував на званих обідах у К.Кавеліна.

Як бачимо, мереживо подібних зв'язків було таким складним і заплутаним, що їх носії навіть не здогадувалися про свою родину

близькість. Класичний приклад – М.Гоголь, який не знав, що доводиться далеким родичем дружини А.Пушкіна Н.Гончарової (обидва – нащадки гетьмана П.Дорошенка), а також про те, що має родинні зв'язки з гетьманом І.Скоропадським і О.Толстим. Такі казуси родинних ланцюжків та інтелектуальних мереж дали привід О.Оглоблину зробити припущення, що М.Гоголь і А.Пушкін, – обидва далеких і несвідомих того родичів, – відчували «підсвідомий потяг, взаємну симпатію».

У розвідці «Предки Миколи Гоголя» (1967–1968 рр.) О.Оглоблин вибудовує чітку мапу родинно-своєцьких, фамільних зв'язків Гоголів-Яновських на підставі історичних, генеалогічних джерел, фактів і згадок. Гетьмани М. та П. Дорошенки, І.Скоропадський, чернігівські полковники батько й син Я. та Ю. Лизогуби, генеральний обозний П.Забіла, його син ніжинський полковник С.Забіла, переяславський полковник В.Танський, вірогідний подільський полковник О.Гоголь та інші відомі й малознані постаті козацької України – для кожного з них знаходиться відповідне місце на мережевій мапі предків М.Гоголя.

На комунікаційній мапі українських інтелектуалів О.Оглоблин знаходить місце для Т.Грановського – історика, володаря думок лібералів, модного московського професора, публічні лекції якого в 1840-х рр. були справжньою громадською подією. Виявляється, Т.Грановський походив із відомих старшинсько-козацьких родів – чернігівських Грановських та полтавських Чарнишів і Лукашевичів. Він мав спадковий маєток в Україні, «цікавився і добре знав її історію».

Літературні (редакційні) гуртки. Різновидом союзу, добровільного об'єднання на умовах звичайної домовленості, порозуміння є *гуртки* – локальні групи, що мають статусну ідентичність, котра визначається наявністю лідера або ідеї, культурного капіталу учасників групи, а також проявом емоційної солідарності (почуття єдності). Форми репрезентації гуртків зумовлюються цілями, культурно-стильовими вподобаннями, поведінковими моделями. Звідси калейдоскопічність форм: коло співучнів, спілкування друзів, партнерів з обговорення, клуби за інтересами, культурно-просвітницькі, літературно-наукові, літературно-мистецькі гуртки, аристократичні салони з домашніми театрами, журфікси,

літературно-музичні вечори з побутовим музикуванням, читанням, жартами та світськими новинами, салони, що мали вплив на громадську думку та суспільну поведінку.

Так, гості маєтку харківського дідича О.Паліцина створили інтелектуальне об'єднання, відоме під назвою «Попівська академія», а представники бюрократичної верхівки та навколишнього впливового панства, які гуртувалися у центрі новоутвореного Новгород-Сіверського намісництва – патріотичний аристократичний гурток, що живився мріями про повернення колишньої автономії Україні-Малоросії. В оточенні малоросійського генерал-губернатора Н.Репніна-Волконського також скристалізувалося гроно інтелектуалів, серед яких були І.Котляревський, Д.Бантиш-Каменський та ін. У 1830-х рр. у Львові виникає гурток романтично налаштованих свідомих українців під назвою «Руська трійця» у складі М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького. Студенти і викладачі Харківського університету А.Метлинський, М.Костомаров, І.Срезневський та інші створили неформальне об'єднання, відоме згодом як школа (гурток) харківських романтиків.

Занепад гуртково-салонного життя припадає на середину XIX ст. й був зумовлений розвитком книговидавання. Завдяки видавництвам, редакціям часописів, книжковим крамницям виникали літературні об'єднання, не пов'язані з місцем і часом спілкуванні, зустрічей (як це було в літературних салонах і гуртках). Нові форми комунікації й організації праці та книжкової індустрії створювали можливість донести нові ідеї й твори до читачів, які не мали змоги відвідувати салони. «Зустрічі» читача з автором та літераторів між собою почали відбуватися не у салонах, вітальнях, вечорах, а в редакціях журналів, видавництвах. Місце гуртка та салону заступає журнал. Наступна причина розпаду гуртків і салонів – поява «літературного професіоналізму», ознаками якого слугували оплата літературної діяльності та розподіл праці й обов'язків у журналі. Так, редакційний гурток, що виник у Петербурзі навколо першого українознавчого видання «Основа» на початку 1860-х рр., об'єднав найкращі сили активного українства, а редакційний гурток навколо «Киевской старины» діяв як інтегральний чинник культурного українства від 1880-х рр. і протягом кількох десятиліть.

Суспільно-політичні об'єднання та угруповання. На відміну від об'єднань за типом «союз», заснованих на засадах добровільності, порозуміння, спільних цінностей та інтересів, суспільно-політичні об'єднання й угруповання використовували важелі впливу (морального, соціального, психологічного) та організаційного примусу на корпорантів, як-от масонські ложі («Понт Евксинський» і «Три царства» в Одесі, «Об'єднаних слов'ян» у Києві та «Любов до істини» в Полтаві), декабристські організації («Союз порятунку, «Союз благоденства», Північне й Південне товариства, «Товариство об'єднаних слов'ян»), таємне Малоросійське товариство В.Лукашевича. На початку 1840-х рр. у Києві П.Куліш та М.Костомаров акумулювали навколо себе ядро однодумців, які згодом створили напівтаємну політичну організацію – Кирило-Мефодіївське товариство, що мала свій статут і програму. Усі ці об'єднання виникають у добу романтизму, коли модель поведінки інтелектуала передбачала загадковість, утаємниченість як спосіб набути ваги у власних та в очах свого оточення. Для перших таких організацій в Україні (масонських лож, декабристських груп, Малоросійського товариства) властиві були обрядовість клятви, присяги, таємні збори, специфічна семантика, зовнішня атрибутика (каблучки з буквами «М» і «К», символічними написами, хрести, трикутники), емоційна напруженість, екзальтація, навіть фанатизм. Для такого типу інтелектуальних співтовариств характерна театралізація дійства, закритість щодо зовнішнього світу та потяг до внутрішньогрупового спілкування, активний пошук друзів, однодумців. У своїх політичних цілях члени таємних організацій прагнули використовувати аристократичні салони й літературні гуртки. Трансформація форм політичних організацій пов'язана з виникненням демократичних студентських гуртків в університетах, семінаріях, гімназіях, структуруванням громадських рухів (хлопоманів, громадівців), виникненням політичних партій національної орієнтації. Це означало зміну масок та моделей поведінки українських інтелектуалів.

Культурно-громадські рухи. У ситуації інституціональної нелегітимності культурно-освітніх та наукових установ на українських теренах саме інтелектуальні співтовариства структурували громадсько-політичні й інтелектуальні рухи. Український культурно-громадський рух був

структурований розгалуженою мережею громад, народницьких груп, об'єднаннями українських інтелектуалів в еміграції (женевський гурток М. Драгоманова). У культурних практиках хлопоманів та громадівців виникають нові ролі/маски інтелектуальних героїв в образі студента, учителя недільної школи, університетського професора, літератора-видавця, вільного митця або свідомого нелегала. Відтак сценою й акторами стають уже не панські маєтки, резиденції сановників, аристократичні салони, а буржуазні вітальні, демократичні редакції журналів, університетські кафедри, наукові інституції й товариства, публічні читання, літературно-мистецькі вечори української інтелігенції.

Інтелектуальні співтовариства на українському ґрунті утворювали й поширювали розмаїті культурно-освітні практики (установи, українознавчі часописи, інституції, укладання словників, літературно-мистецька діяльність), відтворювали й зберігали культурні традиції та цінності. Із гуртків, салонів, неформальних груп, родинних «культурних гнізд», котрі генерували покоління українських інтелектуалів, виникали наукові інституції, освітні заклади, закладалися нові академічні традиції, громади, а згодом «Просвіти».

Структурування суспільних рухів в Україні відбувалося через мережу гуртків інтелектуалів, саме в такий спосіб витворювалася вертикальна лінія українських політичних альянсів: Новгород-Сіверський гурток патріотів-автономістів – таємне Малоросійське товариство В. Лукашевича – Кирило-Мефодіївське товариство – редакційний гурток часопису «Основа» – Київський гурток 1870-х рр. як ідейно-організаційне ядро українського громадівського руху – Братство тарасівців – студентські гуртки кінця 1890-х рр. – перші політичні партії в Україні початку 1900-х рр.

Українські культурні рухи конституювалися також через мережу літературно-мистецьких гуртків, театральних труп, аморфних об'єднань митців, що в особі інтелектуальних героїв і поодиноких мислителів пройшли шлях від українського бароко до української сецесії і модерна братів В. та Ф. Кричевських, авангарду К. Малевича й О. Архипенка.

Науково-корпоративні об'єднання. У сфері науки традиційні форми інтелектуальних співтовариств: університет, корпоративні,

професійні клани, соціогуманітарні корпорації, наукові школи й династії. В українському культурному просторі науково-корпоративні об'єднання існували у вигляді університетських кафедр, наукових інституцій (Київська археографічна комісія, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, мережа архівних комісій), наукових товариств та установ (Одеське товариство історії та старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця, НТШ, УНТ, ВУАН), редакційних гуртків (навколо часописів «Основа» та «Киевская старина»), академічних шкіл (В.Антоновича, львівська та нова київська М.Грушевського, школи Д.Багалія, істориків-марксистів 1920-х рр.), наукових династій (Антоновичів-Мельник, Грушевських-Шамраїв, Лазаревських).

Показово, що організаційне ядро української історичної науки було утворене на ґрунті різноманітних гуртків (харківських романтиків, редакцій «Основи» та «Киевской старины»), товариських груп або партнерів по інтересах (київське оточення П.Куліша й М.Костомарова, перша Громада на чолі з В.Антоновичем і Т.Рильським, Стара київська громада або гурток київських інтелектуалів 1870-х рр.), офіційних імперських наукових інституцій та закладів (Товариство історії та старожитностей російських при Московському університеті з його періодичним органом «ЧОИДР», Одеське товариство історії та старожитностей, Київська археографічна комісія, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, археологічні з'їзди), а також політичних об'єднань (Кирило-Мефодіївське товариство). Як результат, вибудувалась українська «академічна лінія»: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства – НТШ – УНТ – ВУАН.

Уважається, що становлення академічного співтовариства істориків відбувалося протягом другої половини ХІХ–ХХ ст., а основним маркером його є професіоналізм, свідомий вибір фаху. Базові ознаки професії історика визначають розуміння предмету, дисциплінарних меж, упорядкування системи й послідовності пізнавальних процедур, дотримання наукової теорії та методу, формування професійної мови, усвідомлення соціальних функцій. Вони зазнали легітимації через академічні установи і засоби наукової комунікації. Правила виробництва історичного знання, його «унормування» всередині професії, збереження й передача наступним

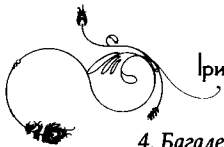

поколінням, академічна ієрархія, фаховий контроль, університетські ритуали – усе це формувалось в інституціях, що й утворюють каркас академічного співтовариства істориків (Г.Зверева). Уживаючи поняття «історіографічна культура» та «академічна культура» як синоніми для характеристики сучасного академічного співтовариства, Г.Зверева вважає його специфічною ознакою підвищеної рефлексії історика, що «змушує його в конкретній дослідницькій роботі робити свідомий вибір тієї чи іншої пізнавальної й текстуальної стратегії, приділяти підвищену увагу семантиці концептів, котрі становлять каркас авторської інтерпретації теми, а також стилістиці наукового письма».

У цілому, доцільно уявляти культурний світ українства доби модерну як динамічну структуру гуртків, інтелектуальних альянсів, корпоративних груп, культурних осередків, ланцюгів родинних, товариських та службово-корпоративних зв'язків інтелектуалів, пронизаних прихованим чи відкритим суперництвом сучасників-опонентів. Такий підхід дає можливість відчутти культурний ритм тогочасного життя: бесіди, читання, музику у салонах і вітальнях, розмови та дискусії в редакціях журналів, на таємних сходках, громадських і корпоративних зборах. Ідеться про «літературний», «історіографічний» побут і просто буденне життя українського інтелектуала, складність та нюанси численних ланцюгів його родинних, службових, товариських, професійних зв'язків, мотивацію культурно-інтелектуальної праці, наукової кар'єри. На практиці мережевий підхід є певною альтернативою таким узвичаєним атрибутам традиційного мислення, як процесуальність та лінійність (у формі розвитку, еволюції, прогресу), що легітимізує саму ідею нелінійних підходів у сфері культурно-інтелектуальної історії.

Література:

1. Айзеншток І.Я. О.Паліцин: З культурного минулого Слобожанщини // Записки іст.-філол. відділу Української академії наук. – 1927. – Кн.13/14.
2. Андреев В. Историк «другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2009. – Вип.4.
3. Аронсон М., Рейсер С. . Литературные кружки и салоны / Ред. и предисловие Б.М.Эйхенбаума. – Ленинград, 1929.

4. Багалей Д.И. Материалы для биографий южнорусских научно-литературных деятелей XIX века. 1. Письма к Г.П.Данилевскому. – К., 1903. 5. Барабаш Н.О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX ст. – К., 2007. 6. Бодашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934). – Х., 1994. 7. Вебер М. Избранные произведения. – Москва, 1990.
8. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його стільнота (1856–1886). – К., 2006.
9. Дорошенко Д. Князь М.Рєпнін і Д.Бантиш-Каменський // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова в Празі: Наук. зб. – Прага, 1923. – Т.1.
10. Дремлюга С.П. З історії суспільно-політичної думки України першої половини XIX ст. Гурток князя М.Г.Рєпніна-Волконського // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип.1: На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. 11. Дремлюга С.П. М.Г.Рєпнін та його вплив на життя України першої половини XIX ст. // Під знаком Клію (На пошану О.Апанович). – Дніпропетровськ, 1995. 12. Зверева Г.И. Орацаясь к себе: самопознание профессиональной историографии в конце XX в. // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории / Под ред. Л.П.Рєпиной и В.И.Уколовой. – Москва, 1999. – Вып.1. 13. Кагель М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – Москва, 2000. 14. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації століття // Український історичний журнал. – 2008. – №1. 15. Коллинз Р. Социология философов: Глобальная теория интеллектуального изменения. – Новосибирск, 2002.
16. Корзун В.П. Отец и сын в мире науки: А.С. и И.А. Лаппо-Данилевские // Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе / Отв.ред. Л.П.Рєпина, Л.А.Фадеева. – Москва, 2007. 17. Лиотар Ж.-Ф. Интеллектуальная мода / Пер. с фр. О.Туркиной [Електронний ресурс]: <http://kassandrion.narod.ru/commentary/11/2lyotard.htm>
18. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. 19. Литературные салоны и кружки: Первая половина XIX в. / Ред., вступ. ст. Н.Л.Бродского. – Москва; Ленинград, 1930. 20. Мартен-Фюжье А. Светская жизнь и салоны (из книги «Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж». 1815–1848») // Новое литературное обозрение. – 1995. – №13. 21. Мартен-Фюжье А. Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж». 1815–1848 / Пер. О.Э.Гринберг и В.А.Мильчиной. – Москва, 1998. 22. Міяковський В. Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні) // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. – К., 1928. – Кн.2. 23. Мяков Г.П. Научная школа на перекрестке «структуры» и «воли» // Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе / Отв. ред. Л.П.Рєпина, Л.А.Фадеева. – Москва, 2007. 24. Оглоблин О. Люди старої України

- та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000. 25. Оглоблин О. Предки Миколи Гоголя // Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 26. Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Шевченка // Там само. 27. Онопрієнко В.І. Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки. – К., 1998. 28. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство: 1907–1921 рр. – К., 1998. 29. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2005. 30. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. 31. Посохов С. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ–ХХ ст. в публіцистиці та історіографії. – Х., 2006. 32. Репина Л.П. Интеллектуальные сообщества как объект и предмет сравнительно-исторического исследования: проблемы методологии// Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе/ Отв. ред. Л.П.Репина, Л.А.Фадеева. – Москва, 2007. 33. Сабурова Т.А. Пространство «мысли и чувства» русской интеллигенции первой половины ХІХ в. // Там же. 34. Семенко И.С. Интеллектуальные сообщества: диалектика консолидации // Там же. 35. Сумцов Н.Ф. Культурный уголок Харьковской губернии: Поповская академия // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю на 1888 г. – Х., 1888. – Вып.2. 36. Узлман Б. Место родственников в системе личных связей // Социс. – 2000. – №6. 37. Харківська школа романтиків. – Х., 1930. 38. Шруба М. Литературные объединения Москвы и Петербурга 1890–1917 гг.: Словарь. – Москва, 2004. 39. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930). – К., 1999. 40. Castells M. *Informationalism, Networks and the Network Society: a Theoretical Blueprinting*// *The network society: a Cross-Cultural Perspective*. – Northampton, 2004. 41. Castells M. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. – New York, 1997. 42. Castells M. *The Rise of the Network Society*. – New York, 1996. 43. Castells M. *Toward a Sociology of the Network Society* // *Contemporary Sociology*. – 2000. – №29. 44. Collins R. *Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*. – Harvard Belknap Press, 1998.

Кар'єра історика

Кар'єра та біографічні профілі історика. Кар'єра становить соціально-професійний стрижень біографії людини. У сучасному дослідницькому просторі поняття «біографія» та «кар'єра» зазвичай функціонують наче подібні, радше синоніми. З огляду на це спробуємо виокремити кілька моделей кар'єрного зростання, самовиявлення історика, як-от фактична, теоретична, типова, ідеальна, а також модель жіночої кар'єри в науці.

Фактична біографія історика, як будь-якої людини, завжди унікальна, неповторна, самобутня, має чимало проявів і різних форм репрезентацій. Реальна біографія історика містить соціальну, психологічну, економічну, професійну, творчу, комунікативну складові, історію родини, найближчого та віддаленого оточення, стосунки у професійно-корпоративному середовищі, рівень освіти, ідейні впливи, спектр культурних інтересів, національних та політичних уподобань. Чим складніше суспільство, тим більше ідентичностей має людина. Соціальні ідентичності «я»-особистості постійно конфліктують між собою. Відсутність ієрархії ідентичностей ускладнює момент вибору, який стає можливим лише завдяки сигналам із боку культури чи суспільства. Отже, драма особистої біографії – це драма ідентичностей, котра зумовлена постійним зіткненням «я» та низки соціальних ідентичностей у межах структурованої соціальної системи. У такій ситуації найважливішою з лояльностей є кар'єра як засіб самореалізації та самопрезентації особистості.

Кар'єра історика має макро- та мікрорівні. Перший орієнтований на інтелектуальну екологію, у межах якої й відбувається становлення історика як особистості, фахівця. Ідеться про сукупність зовнішніх чинників: суспільно-політичний устрій, духовно-інтелектуальний ландшафт епохи, культурні традиції, національна ідентичність, система освіти, стан наук, фундаментальних і прикладних. Мікрорівень кар'єри історика пов'язаний

із особистістю, характеристикою психотипу, розумовим потенціалом, інтелектуальними здібностями, соціальним походженням, професійним статусом, природою творчості.

Психотип українського історика певною мірою визначає особливості його кар'єрного зростання, творчої біографії та фахової діяльності. Ознаками психофізичного типу українського інтелектуала є синтетичність світосприйняття, що сформувалось внаслідок геопсихічних та історичних умов життя (безкраї степи), консерватизм, статичність, відданість традиціям, сімейним цінностям, практичність, родинність, емоційність (любов до природи, чутливість, глибина людського порозуміння, співчуття), поетичність, естетизм. Демократизм, прагнення до створення малих груп, свободи, волі, незалежності корелюються з індивідуальною компонентою, інтровертністю українського психотипу (невипадково рідна хата сприймається українцями як символ Вітчизни, Батьківщини).

Відтак рисами українського історика, що визначають його кар'єрний сценарій, є традиціоналізм мислення, прагматизм, консерватизм, емпіризм та фактографізм, образна мова з побутовими лексичними конструкціями, емоційно-художній стиль викладів. У структурах його свідомості енергія документальності бере гору над імпульсами теоретизування. Естетизація пошуку та опису джерел, укладання бібліографій, словників, біобібліографічних покажчиків, усіляких хронологій визначає питому вагу в українському професійному середовищі таких типів істориків, як історик-джерелознавець, археограф, бібліограф, історик-архівіст. Адже теоретичні спроби українських істориків, за зауваженням О.Субтельного, не йшли далі обговорення проблем термінології та періодизації української історії. Зразком поєднання емпірика та теоретика, наратора й аналітика, інтроверта і екстраверта в історичній науці є М.Грушевський. Його творчий доробок водночас зберігає значення енциклопедії фактів та джерела теоретичних формул, спостережень, узагальнень, сенс і багатство яких не досягнені аж по сьогодні. Саме творча біографія М.Грушевського є прикладом ідеальної моделі кар'єри українського історика. Успішна в усіх вимірах вона слугує інструментом вивчення наукової культури та потенціалу української історичної науки.

Уявна модель кар'єри історика. Американський соціолог Р.Коллінз окреслює таку послідовність у кар'єрі інтелектуала: 1. перша наукова

публікація, що вводить автора в наукове співтовариство; 2. перебування у «проміжній групі» інтелектуалів; 3. п'ять років публікацій і входження до високопродуктивної групи або інтелектуального ядра конкретного наукового співтовариства; 4. лідерство у середовищі ядерної групи інтелектуалів; 5. закономірність криз і спадів у науковій кар'єрі через зміни статусу, дослідницьких технологій, конкуренцію, відсутність організаційних параметрів. Кризи перебудовують канали кар'єрного просування, реорганізують простір уваги.

Модель кар'єри історика сприймається як накопичення культурного (знання), символічного (престиж, добре ім'я, авторитет) та інституціонального (науковий ступінь, звання, посада, платня) капіталів. Модель кар'єрного зростання інтелектуала обов'язково містить подолання внутрішніх (ідейних) і зовнішніх (зміна групового, особистого чи професійного статусу) криз, конфліктних ситуацій, побутового, особистісного чи ідеологічного характеру, у корпоративному середовищі. Складовою моделі кар'єри інтелектуала є творення вертикальних (школа, дидактична вісь учитель/учні) та горизонтальних (міжпоколінні зв'язки, контакти «віч-на-віч») ліній зв'язків, переплетення яких й утворює ключові вузли мережі наукових комунікацій, мотором котрої постає особистість історика.

Індекси професійно-кар'єрного зростання історика визначають його місце в науково-адміністративній ієрархії: кафедра, відділ, центр, науковий ступінь, учене звання, посада, кількість праць, індекс цитування. Високий адміністративний статус лише формалізує позиції та місце історика у професійному середовищі, проте не перетворює його автоматично на лідера школи або групи, формальної чи неформальної, усередині корпорації. Часто генераторами ідей можуть виступати неформальні лідери (В.Липинський, І.Лисяк-Рудницький). Кореляція адміністративного статусу, інтелектуального потенціалу, особистих рис історика, його лідерських здібностей помітна на прикладі успішних академічних шкіл (М.Грушевського, Д.Багалія).

Соціальним статусом визначається ставлення до інновацій у науці. Зазвичай спостерігається зворотна залежність: чим вищий адміністративно-корпоративний статус історика, тим менше відкритості в нього до змін,

до нового у професійній сфері. І навпаки, порівняно низький статус у професійній корпорації (початківець, аспірант, інтелектуальний маргінал, учений-«міждисциплінарій») зумовлює відкритість до незвичайного, навіть провокативного в науці, радикальних змін ролей, масок, навіть організаційних структур. Кількісний показник праць ученого при визначенні статусності поступається якісному рівню праць історика.

Індекс цитування визначає позиції історика у корпоративному середовищі. Мережі цитування, як уважається, структурують інтелектуальне співтовариство та наукові дисципліни. Посилання у статті, за твердженням Р.Коллінза, є показником культурного капіталу її автора. Мотиви цитацій, характер яких визначає опозиція своє/чуже, бувають найрізноманітнішими: «1. авторське цитування; 2. конструктивне цитування; 3. інформаційне цитування; 4. критичне цитування; 5. негативне цитування» (І.Беленький). Розгалужені мережі цитувань засвідчують, з одного боку, формування статусної ідентичності історика, з іншого – усвідомлення науковим товариством корпоративної єдності.

Показником/індексом групової ідентичності історика є чинники зовнішнього життя: соціальне походження, родина, спосіб життя, матеріальний статок, зовнішній вигляд, модель поведінки, політична культура, громадянська позиція, етикет, коло читання, мовні стратегії, відпочинок, хобі, колекціонування.

Індексами інтелектуального життя історика слугують кар'єрний успіх, розмаїття його культурно-наукових світів та стиль мислення. Інтелектуальний успіх історика забезпечується рівнем освіти, належністю до певної історіографічної школи чи традиції, знанням мов, контактами та входженням до європейського інтелектуального середовища, формальним/неформальним лідерством, авторитетом серед колег, наявністю наукової репутації, зв'язками зі ЗМІ, існуванням власних проектів (груп, гуртків, видань, часописів, друкованих чи електронних), частотою закордонних відряджень, участю у спільних міжнародних заходах тощо.

Науковий світ історика розмаїтий і містить водночас декілька світів: історію як фах, інтерес до філософії, історичної публіцистики, літературні смаки та вподобання. Історик також часто «примірює» на себе роль політика, державного службовця, експерта, культурно-громадського

діяча. Чим більше світів історика, тим ширше обрій його інтересів та досліджень, тим гармонійнішою стає його особистість.

Стиль мислення історика зумовлює його мовну поведінку, теоретичні преференції, вибір практик історичного письма. Стиль мислення напряму корелюється з типами істориків. Існують різні їх класифікації: історик-дослідник, генератор ідей, організатор науки, критик, джерелознавець, бібліограф, археограф, художник, «рудокоп», який усе життя видобуває «руду» нових фактів. До цього ряду можна додати: історик-хронікер, політик, публіцист, іронік, а також історик-бізнесмен.

Складовою кар'єри історика є суперництво/конфлікт. Структурне суперництво існує в різних формах: партнерство, співпраця, співавторство, конфлікт (особистого, соціально-психологічного, інтелектуального, навіть побутового характеру). Партнерство передбачає ідейне порозуміння, постійний обмін між партнерами культурним капіталом та емоційною енергією. Різновидом формального й неформального партнерства є спільна праця (розподіл ролей і функцій у групі), або співавторство як спосіб роботи (епізодичне чи регулярне). Конфлікт у корпоративному середовищі істориків має форми прихованої конфронтації, відкритого протистояння, скандалу. Конфлікт може бути формальним і неформальним: суперечка, дискусія, полеміка, плагіат-скандал тощо.

Конфлікт в університетському середовищі визначають як «конфлікт учених-інтровертів» (А.Свешников). Виникнення конфліктів пов'язують із психічними особливостями інтровертів, зокрема академічний конфлікт кваліфікують як боротьбу людей, а не ідей. Конфлікт у науці має свою структуру: предмет – середовище – суб'єкт. Конфлікт виконує певні функції та має внутрішню динаміку. Існують різні типи конфліктів у науковому середовищі: міжпоколінний (традиційне протистояння батьків/синів), ідеологічний або світоглядний конфлікт, що виникає між прибічниками різних парадигм, шкіл, теорій (наприклад, між істориками-традиціоналістами та модерністами у сучасній історичній науці). Мотиви конфлікту, який може перетворитися на академічний скандал, на думку дослідників, – це боротьба за перерозподіл інституціонального, символічного та економічного капіталів.

Суб'єкт конфлікту – постать «скандаліста», який своєю поведінкою провокує конфронтацію (як П.Мілюков для школи В.Ключевського, С.Томашівський – для школи М.Грушевського). Інший тип суб'єкта конфлікту – це т.зв. «латентний скандаліст», той, хто приховує свої антипатії та злобу, не бажає конфліктувати «за правилами» та лише при нагоді, виникненні зручної ситуації чи відповідної політичної кон'юнктури вступає в боротьбу/конфронтацію (гоніння на «стару» професуру за радянських часів наприклад, М.Рубач проти М.Грушевського). Утім, постать «скандаліста», тобто суб'єкта конфлікту – це не сукупність рис особистості, а «результат сприйняття» його в корпоративній свідомості, «це ставлення до людини, її поведінки», скандал/конфлікт у професійному середовищі – «яскравий вияв порушень норм поведінки» (А.Антощенко, А.Свешников).

Конфлікт у науковому середовищі часто реалізується у стратегіях «замовчуваності». Вони є контроверсійними власним PR-стратегіям самодостатнього інтелектуала (ефект М.Грушевського), або стратегіям репрезентації наукового продукту, завдяки підтримці певних корпоративних груп та утворенню корпоративних брендів. У корпоративному середовищі українських істориків блискучим PR-ман'ом залишається М.Грушевський, який через низку гучних PR-акцій, дослідницьких, інституціональних та видавничих проєктів зумів створити новий академічний образ української історичної науки з національною специфікою, що відповідав європейським стандартам, уміло репрезентувати свої інституції та академічну школу в Україні й поза її межами. Усе це М.Грушевському вдалося переплавити в потужний символічний капітал, який і до сьогодні дає великі дивіденди.

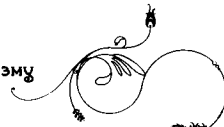
Теоретична модель кар'єри історика містить такі аналітичні структури, як «професорська культура», «історіографічна культура», «корпоративна культура», «історіографічний побут». Поняття історіографічного побуту, запропоноване у середині 1990-х рр. Ю.Троїцьким, доволі швидко ввійшло до наукового обігу істориків науки (Г.Мягков, В.Корзун, Н.Алеврас, К.Умбрашко). Отже «історіографічний побут» (або «академічне повсякдення») репрезентує соціокультурне тло кар'єри історика, себто архетипи взаємодії та інтелектуальні ритуали,

що є символами групового членства, входження історика до певного наукового середовища. Університетські ритуали – це лекції, семінари, іспити, захисти кандидатських і докторських дисертацій, засідання вчених рад університету, організація наукових конференцій, студентських гуртків, товариств, груп за інтересами (А.Сальникова, Є.Вішленкова). Академічний сценарій радянської і пострадянської доби передбачає планову особисту та колективну наукову роботу, захисти дисертацій, учені ради, конференції, зустрічі-дискусії науковців, спільні дослідницькі проекти, міжнародні комісії істориків, періодичні й серійні видання, із нових форм – тимчасові мобільні дослідницькі групи для розв’язання конкретних проблем, закордонні відрядження, стажування, «грантова лихоманка».

Сенс інтелектуальних ритуалів зрештою зводиться, якщо пригадати Р.Коллінза, до обміну культурним капіталом та емоційною енергією. Ідеї, насичені емоційною енергією історика (творчим ентузіазмом, інтелектуальним піднесенням), перетворюються на ідеї-символи, які створюють інтелектуальну напругу у співтоваристві й передаються його учасникам. Символи та емоції, уважає Р.Коллінз, генерують енергію індивідуального мислення. Університетське життя, академічне повсякдення ієрархічно структуровані: у центрі знаходиться інтелектуал як мікроядро, потім близькі та віддалені орбіти спілкування, котрі й утворюють інституціональні засади наукового життя (кафедри, колеги, учителі, покровителі, видавці, наукова бюрократія тощо).

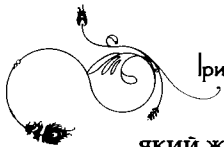
Уявна модель кар’єри історика містить етичний вимір, тобто поведінка вченого формується як за правовими нормами, так і за неписаними правилами й традиціями певної корпорації, характер корпоративних відносин задається учасниками комунікаційної мережі. Етична площина кар’єрного зростання включає й такі явища, як плітки, чутки, інтриги, котрі доволі поширені у професорському середовищі, заочне обговорювання книжкових новинок, дисертацій, хабарництво. Ідеться також про практики протегування, установлення взаємин патрон/клієнт, родинність, на жаль, не у сенсі «продовженої геніальності», а радше як засіб отримання посад, грантів, адміністративних преференцій, «дарового докторства», коли автор посередньої роботи навіть не у змозі

перетворити її на дослідження кваліфікаційного статусу. Усі ці явища не нові, ще французькі інтелектуали XII ст. переймалися проблемою синів і племінників, охочих до «дарових» докторських ступенів (Ж. Ле Гофф). У дореволюційних російських університетах нерідкими були випадки присудження «дарового докторства» через протегування, родинність, а також практики написання дисертацій «майстрами пера». Такса за магістерську дисертацію в Росії наприкінці 1860-х рр. становила від 50 до 100 руб. (А.Майков). В українському академічному середовищі об'єктом звинувачень у хабарництві став М.Грушевський – із боку учнів, представників його наукової школи у Львові.

Модель кар'єри жінки в науці. Кар'єра жінки в науці, бізнесі, мистецтві має специфічні риси й зумовлена особливостями психофізичної природи та гендерними відмінностями. Чоловік і жінка відрізняються фізіологічно, з огляду на будову мозку інформація чоловіком та жінкою обробляється по-різному. У жінок відбувається кращий обмін інформацією між правою та лівою півкулями, що забезпечує надзвичайну інтуїцію, яка сприймається як підсвідомий розум. Для жінок характерні розумові операції індукції: перевага особливого, одиничного над загальним, зосередженість на деталях та окремих ознаках за рахунок цілісності. Для чоловіків типові операції дедукції: від загального до одиничного. Мислення чоловіків більш абстрактне, символічне, у жінок – емоційне, чутливе, образне. У жінок краще розвинутий вербальний, у чоловіків – візуально-просторовий інтелект та технічні здібності. У жінок більше розвинута тонка моторика, прищвидшене сприйняття знакової інформації і зображень. Проте, говорять, що «деяким жінкам дістався чоловічий розум, а деяким чоловікам – жіноча зовнішність». Дійсно, розум окремих жінок подібний до чоловічого. Дослідження жінок-учених доводять, що вони інтелектуальні, мають незалежне мислення, автономні, емоційно стійкі. Примітно, що жінки й чоловіки по-різному сприймають кар'єру. Перші розуміють її як форму самореалізації, особисте зростання, другі ж пов'язують кар'єрний успіх із престижними та перспективними посадами.

Жіноча кар'єра в науці має певні фази. Початкова – входження жінки в науку. Щоправда, уважається, наука – це справа чоловіків. Світ, в якому перебуває жінка і прагне самореалізації – чоловічий, маскулінний,

який живе за чоловічими правилами. У руках чоловіків перебувають усі важелі регулювання інформації, кадровий ресурс, фінансові потоки, владні повноваження та преференції, керівні й престижні посади, саме чоловіки-керівники визначають розстановку сил і розподіл ролей у професійній сфері. На етапі входження у професійне середовище жінка зустрічає більше перешкод, ніж її колега-чоловік. Ставлення до фаховості жінок більш прискіпливе, жінці-науковцю необхідно доводити свої компетентність, здатність займатися наукою, посідати якесь місце у професійній ієрархії. Вона повинна демонструвати більшу фаховість, компетентність для подолання упереджень проти себе – чи то статі, чи то своєї науково-освітньої підготовки. До речі, самі жінки мають певну упередженість щодо власної спроможності, переоцінюючи при цьому здобутки та позитивні риси чоловіків-колег.

Мотивація кар'єрних змагань жінки в науці доволі різноманітна. Існують деякі стереотипи щодо жінок-учених, жінок у науковому середовищі. Один із найпоширеніших: у науку йдуть самотні жінки з метою професійного зростання, кар'єри, в яких не склалося сімейне життя або є проблеми з зовнішністю. Наступний стереотип: жінка-вчений втрачає жіночність, набуває маскулітних рис, стає мужоподібною, жорсткою, із безліччю комплексів та складним характером. Через те, що є жінки соціально захищені, щасливі у шлюбі, які успішно займаються обраною справою, розрізняють кар'єру-«хотіння» та кар'єру-«потребу» (внаслідок соціальних, економічних, психологічних проблем).

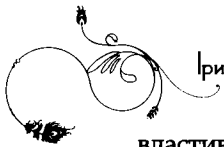
Наступна фаза – просування по кар'єрних щаблях. Професійне зростання не тільки жінок, а і чоловіків супроводжується посиленням конкурентної боротьби. На даному етапі кар'єри особливо вразливі жінки, позаяк за всіх рівних умов перевага завжди надається чоловікові. Відомо, чим вище людина просувається по кар'єрній драбині, тим більший рівень агресії довкола. Чим вище щабель ієрархії, тим швидше жінка-вчений наштовхується на «скляну стелю» (вислів жінки, нобелівської лауреатки), що означає, начебто все навколо прозоро, відкрито, проте подальший кар'єрний рух жінки у науковому середовищі неможливий. Справа в тому, що жінки більш залежні від зовнішніх впливів, вони чимало втрачають, коли їх витісняють у сферу приватного життя. Професійне

зростання жінки має складний, суперечливий характер. На відміну від чоловіка кар'єра залишається не єдиною для самореалізації жінки. Сімейні обов'язки та високопрофесійні функції, які виконує жінка-вчений, утворюють низку опозицій: між маскуліністю і фемінністю, раціоналізмом та емоційністю, автономністю й залежністю. Подолання цих суперечностей при збереженні наукової домінанти діяльності призводить до «синергичності» – настанови на поєднання несумісного. Саме наявність зовнішніх чинників і внутрішньої мотивації є джерелом творчості жінки-вченого, що вивільняє її духовно-психічний потенціал. Проте інколи жінки свідомо саботують свої досягнення, щоб не втратити рівноваги між особистісно-сімейним та професійним у своєму житті, запитуючи себе: «А навіщо це мені потрібно?», причому саме тоді, коли починають дійсно відчувати успіх і віддачу у своїй кар'єрі.

Вирішальна фаза кар'єрного зростання жінки-вченого – досягнення результату. У такому контексті ним вважається успіх. Якщо успіх чоловіка-вченого цілком передбачуваний і очікуваний, що зумовлено його здібностями та низкою стабільних чинників і передумов, то кар'єрний успіх жінки в науці пояснюється радше нестабільними причинами: випадковість, вдалий збіг обставин, допомога оточення, патерналізм родини (якщо це наукова династія). Саме з професорських родин прийшли в академічну науку перші українські жінки-історики К.Грушевська, К.Лазаревська, О.Багалій-Татарінова й ін. Щоправда, компетентність та успішність жінок не зустрічає особливої підтримки ані з боку жінок-колег, ані чоловіків.

Успіх у кар'єрній боротьбі реактуалізує моральні та етичні чинники. Жінки в науці не менш амбітні, ніж чоловіки. Водночас стиль лідерства в них різний. Узагалі лідерська роль вважається маскуліною, суто чоловічою прерогативою. Щоб досягти успіху жінка має демонструвати більш високу компетентність для подолання упереджень проти себе і своєї ролі у професійному середовищі. На відміну від чоловіків-колег стиль лідерства у жінок не репресивний, тобто вони можуть керувати без примусу. Жінки не пристосовуються до чоловічого стилю керівництва, а творчо використовують нетрадиційний спосіб управління (особиста привабливість, м'якість, прагнення симпатії, любові). Жінкам-лідерам

властиві відхід від управлінського раціоналізму в бік більшої відкритості та гнучкості по відношенню до колег, обставин. З огляду на сильну залежність жінок їх професійна етика та принципи великою мірою зумовлюються моральними рисами. Соціальна відповідальність жінок у сфері науки вища, ніж у чоловіків. Успіху в науці досягають ті жінки, які мають аналітичні здібності, адекватну самооцінку, помірну амбіційність, здатність виступати консолідуючим фактором у корпоративному середовищі. У цілому, порівняння етичних настанов жінок і чоловіків у науці засвідчує схильність перших до корпоративних стратегій поведінки та творчості, спрямованих на об'єднання й консолідацію зусиль у колективі чи групі. Жінки більш толерантні, менш конфронтаційні та можуть запропонувати ефективні рішення й підходи в розв'язанні етичних і наукових проблем. Емоційно жінка перевершує колег-чоловіків і запускає механізми міжособистісної доповнюваності, психологічної рівноваги та продуктивної співпраці.

Типова біографія історика: проблеми типології. За типами біографії та кар'єрного зростання істориків можна поділити на такі групи: 1. історики академічного кола; 2. викладачі вищої школи; 3. історики в експертному середовищі; 4. історики – політики, державні службовці, бізнесмени; 5. невеличка група істориків-«self-made». В академічному середовищі кар'єрні сценарії істориків розгортаються по-різному. Існує вищий ешелон – високостатусних посадовців, у руках яких сконцентровано адміністративний ресурс та фінансові потоки. Вони всі мають учені ступені, наукові звання, одержують престижні премії, стають лауреатами, мають науковий імідж. Середня ланка істориків в академічних структурах представлена тими, хто окрім наукової роботи займаються викладацькою практикою, мають розгалужену мережу наукових зв'язків, стосунки з зарубіжними колегами, виборюють гранти, наукові проекти, мають достойний рівень статків, певний науковий статус і репутацію. Ще одна група істориків, які працюють в структурах академії наук, – малоактивні, безініціативні, котрі використовують старий багаж знань, вони не відкриті до нових ідей і технологій у науці, як правило, незадоволені своїм матеріальним становищем, проте мають якісь додаткові нестабільні прибутки.

Друга група істориків – працівники вишів – більш різноманітна та детальніше структурована (І.Назарова). Виокремлюють «викладачів по життю», для яких викладання – основна професія, котрі мають учені ступені та наукові звання, по можливості займаються наукою, користуються повагою у студентів, мають середній рівень статків. Викладачі, «включені у чисельну зайнятість», це ті, які працюють водночас у кількох вишах, консультують, виступають із політичними й популярними статтями в місцевих ЗМІ, на телебаченні. Представники цього типу працюють багато, ні від чого не відмовляються, їх цінує керівництво, поважають студенти. Ще один розряд істориків-викладачів: «науковці-ентузіасти», які працюють в університетах і серйозно займаються наукою, весь час підвищують свій інтелектуальний рівень, прагнуть відповідати сучасним науковим стандартам, із задоволенням працюють зі студентами. У власній системі цінностей цієї нечисленної групи викладачів заняття наукою домінують над викладанням, матеріальний статус їх незадовільний через те, що багату часу приділяють науковій праці. Невелика група істориків – «менеджерів, адміністраторів», які мають учені ступені, наукові звання, обіймають керівні посади, виступають організаторами освітньо-наукової роботи у своїх підрозділах, займаються публічною діяльністю, виступають у ЗМІ, співпрацюють із владними структурами. Через брак часу читають незначні курси. Чимало з них мають наукові амбіції, смак до наукової роботи, задовільні статки, достойний спосіб життя. «Стара гвардія» – історики передпенсійного чи пенсійного віку, зазвичай консервативних поглядів, які не сприймають новацій, викладають традиційні курси, мають ступені та звання, користуються повагою серед колег. Додатковими заробітками не займаються, надають перевагу заняттям з аспірантами, докторантами, їх матеріальний статус задовільний. «Професійно-сімейний тандем» – подружжя викладачів, які вже мають певний науковий статус, при цьому перевага в отриманні наукових регалій надається чоловікові, на другому місці – кар'єрне зростання дружини. Такий «дует» характеризується взаємною підтримкою, допомогою, вони доповнюють і замінюють один одного в навчальному процесі, разом відвідують наукові конференції та інші заходи, часто подружжя виступає у співавторстві, у спільних проєктах. Матеріальне становище родинного

тандему викладачів-істориків нестабільне, вони передають естафету заробітків один одному, досягаючи середнього рівня статків.

Наступна група – історики, які зробили кар'єру в експертному середовищі. Більшість із них має базову історичну освіту, які згодом знайшли нішу в політичному консалтингу, стали PR-менеджерами, політтехнологами, керівниками соціологічних агенцій та центрів, що надають експертні послуги. Дана категорія істориків має високий рівень освіти, досвід практичної роботи, 2-3 додаткові освіти (юридична, соціологічна, психологічна, політологічна). Широко використовують ЗМІ, Web-ресурси, адмініструють аналітичні сайти, активні у соціальних мережах.

Ще одна категорія істориків за фахом, які зробили кар'єру в бізнесі, політиці, адміністративній, суспільно-політичній сферах, стали успішними підприємцями, державними службовцями, політичними діячами, депутатами всіх рівнів. Вони зберігають повагу та інтерес до історії. Надають фінансову підтримку численним науковим, видавничим проектам, часописам. Виступають у ролі меценатів, благодійників, підтримують наукові інституції та організаційні заходи (конференції, виставки, музеї, флешмоби, фестивалі, благодійницькі акції).

Є нечисленна група істориків, які зробили нетипову кар'єру, досягли виняткових успіхів у кар'єрному зростанні. Це історики-«self-made», які зробили собі ім'я вдома і на Заході, інтегровані у західні наукові структури, мають високі статки, достойний спосіб життя. Вони автономні, незалежні й водночас запитані в науковому середовищі, мають високий індекс цитування, схвальні наукові репутації. Чимало часу проводять у закордонних відрядженнях, на стажуванні, працюють у грантових програмах, беруть участь у престижних спільних проектах. Дехто займається викладацькою роботою. Їх наукова діяльність продуктивна, різноманітна, часто виконується на замовлення. Мають проблеми з колегами та адміністративним істеблшментом. До цієї категорії можна віднести «незалежних дослідників», тих вітчизняних істориків, хто обіймає посади у західних інституціях та навчальних закладах.

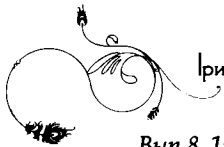
У цілому, завжди існує зазор між різними моделями кар'єрного зростання істориків: реальною, типовою та ідеальною. Реальна (або

фактична) завжди унікальна, типова потребує конструювання за допомогою абстрагування та аналітичних процедур. Ідеальна модель кар'єри історика також змінна і відповідає викликам часу, культурним, етичним цінностям. «Кар'єра» як аналітична структура слугує інструментом вивчення інтелектуальної біографії історика, етосу та етики науки.

Література:

1. Алеврас Н.Н. Что такое «историографический быт»: из опыта разработки и внедрения историографической дефиниции // Историческая наука сегодня: Теория, методы, перспективы / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2011.
2. Антощенко А.В., Свешников А.В. Конфликт без скандала в университетской среде: Internet chat on line или диалог в одном времени: переписка из двух очень далёких углов // Мир Клио: Сб. ст. в честь Лорины Петровны Репиной: В 2 т. – Москва, 2007. – Т.2.
3. Бельный И.Л. Учёный историк в системе научных коммуникаций: Научно-аналитический обзор. – Москва, 1983.
4. Вишленкова Е. Университетские ритуалы (на материалах Императорского Казанского университета) // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2004. – Вип.7.
5. Вишленкова Е. Корпоративність і етнічна ідентичність Казанського імператорського університету // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник: Університети та нації в Російській імперії. – Х.; К., 2005. – Вип.7.
6. Коллинз Р. Социология философий: Глобальная теория интеллектуального изменения. – Новосибирск, 2002.
7. Корзун В.П. Научная школа в интерьере «историографического быта» (В.О.Ключевский, П.Н.Милюков, С.Ф.Платонов, А.С.Лаппо-Данилевский) // Российская культура: модернизационные опыты и судьбы научных сообществ: Материалы Второй всероссийской научной конференции. – Омск, 1995. – Т.2.
8. Костина Т.В. Карьера в университете, или Сколько лет должно быть профессору? // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2007. – Вып.20.
9. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века / Пер. с фр. А.Руткевича. – [Б.м.], 1997.
10. [Майков А.А.]. Даровое докторство (Письмо из Москвы) // Отечественные записки. – 1872. – №2.
11. Мифология женской карьеры [Электронный ресурс]: <http://job.ukr.net/news/2006/08/492/>
12. Назарова И.Б. Типология преподавателей высшей школы // Социс. – 2006. – №11.
13. Осипян О. Наукова кар'єра американського історика: сучасні тенденції та перспективи // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2009. – Вип.4.
14. Сальникова А.А. Частная жизнь человека в Казани, 1920–1990-е гг. // Адам и Ева: Альманах гендерной истории / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2004. –

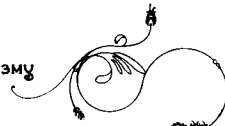
Ірина Колесник

Вып.8. 15. Троицкий Ю.Л. *Историографический быт эпохи как проблема // Российская культура: модернизационные опыты и судьбы научных сообществ: Материалы Второй всероссийской научной конференции. – Омск, 1995. – Т.2. 16. Умбрашко К.Б. М.П.Погодин и «историографический быт» в России в середине XIX в. // Там же.*

Міждисциплінарність

Міждисциплінарність – це техніка мислення. Коло споріднених понять: «міждисциплінарні дослідження», «міждисциплінарний підхід», «міждисциплінарний принцип», «міждисциплінарний діалог», «феномен міждисциплінарності», «міждисциплінарна парадигма» та понять-визначень: «мультидисциплінарний», «плюрадисциплінарний», «кросдисциплінарний», «інтердисциплінарна історія», «полідисциплінарний» потребують подальшого узгодження й уточнення.

Міждисциплінарність як концепт. Його визначення відбувалося в межах емпіричних практик учених з урахуванням їх власного дисциплінарного досвіду. Одні дослідники розуміли міждисциплінарність як взаємодію між дисциплінами, зокрема «один зі способів взаємодії різних спеціалізованих наукових зв'язків» (Л.Репіна). Інші сприймали дисциплінарність як форму організації досліджень: *міждисциплінарні дослідження* – це «об'єднання знань, методів, дослідницьких засобів і професійних навичок спеціалістів різних дисциплін при вивченні певного спільного об'єкта» (Е.Мирський), або «форма організації науково-дослідної діяльності, котра спрямована на комплексне вивчення єдиного об'єкта представниками різних дисциплін, наукових спеціальностей і галузей науки» (І.Студенніков). Існує погляд на міждисциплінарність як об'єднання знань, методів із різних галузей знання, тобто «міждисциплінарний підхід» означає «синтез результатів наукової діяльності представників різних дисциплін у процесі комплексного вивчення конкретного об'єкта і пов'язаного з ним кола проблем» (І.Студенніков). Поширеним є погляд на міждисциплінарність як методологічний принцип сучасного

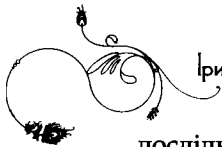

наукового дослідження, котрий передбачає «широке використання наукової інформації незалежно від її дисциплінарної належності, тобто «методологічне оформлення реального синтезу наукових досліджень різних дисциплін у значних наукових проєктах і дослідженнях» (А. Уйбо). Отже, кожен із зазначених підходів має рацію, фіксує один із численних смислів концепту «міждисциплінарність», а сам концепт має стільки смислів, скільки існує контекстів.

На нашу думку, міждисциплінарність – це когнітивна технологія, специфічна техніка мислєдїяльності, що має універсальний характер (подібно законам діалектики). Міждисциплінарність не є атрибутом природничого чи то гуманітарного знання, адже вона долає/руйнує спекулятивні умовності й штучні рамки між цими двома сферами знання. Міждисциплінарність – іманентна риса процесу пізнання, як техніка мислення або процедура мислєдїяльності органічно присутня в актах пізнання в умовах синкретизму, диференціації, подальшої інтеграції та спеціалізації знань. Утім, думка про те, що міждисциплінарність як явище та спеціальна категорія виникає лише у другій половині ХХ ст., фіксує лише певну епістемологічну ситуацію у функціонуванні цієї техніки мислення.

Процес пізнання, іманентною ознакою якого є міждисциплінарність, має, як відомо, три рівні (аспекти): 1. суб'єктно-особистісний; 2. когнітивно-рефлексивний (внутрішній); 3. організаційно-інституціональний (зовнішній). Розвиток наукового пізнання зумовлений не обсягами інформації та наявністю глобальних комп'ютерних мереж, а людським ресурсом, формами комунікації. Проте поступ науки залежить не від освіти, ерудиції, комунікабельності суб'єкта пізнання, а від здатності вченого продукувати нове знання.

На суб'єктно-особистісному рівні процесу пізнання міждисциплінарність виступає як ознака професійної культури, маркер профпридатності, і домінує як техніка мислення на етапі творчої зрілості. Найчастіше дослідник використовує міждисциплінарні техніки стихійно, без усвідомлення даної когнітивної процедури. Водночас свідоме використання у власному дискурсі міждисциплінарних принципів і підходів є проявом методологічної культури, високого рівня рефлексії

дослідника. Словом, міждисциплінарність як техніка мислення виступає продуктом методологічної рефлексії дослідника, притому в кожного своя «межа міждисциплінарності», зумовлена освітою, темпераментом, стилем мислення, мотивацією пізнавальної діяльності.

На когнітивно-концептуальному рівні науки міждисциплінарність сприймається в категоріях «принцип», «підхід», «парадигма», «метод», котрі характеризують свідоме ставлення дослідника до міждисциплінарних практик. Саме когнітивний рівень процесу пізнання конвертує міждисциплінарність як спонтанну техніку мислення в методологічну категорію, що репрезентує інтелектуальну поведінку та свідому мотивацію діяльності вченого, гуманітарія чи природознавця (scholar, scientist).

Організаційно-інституціональний вимір пізнавальної діяльності більш корелюється з «міждисциплінарними дослідженнями». Більшість учених, які сприймають міждисциплінарні дослідження як форму організації наукової діяльності, співпраці між дисциплінами або модель взаємодії між різними галузями знання, намагаються вибудувати свої типології та класифікації міждисциплінарних досліджень. Як правило, усі відштовхуються від т.зв. «ланцюжка Бергера». Генералізована схема (типологія) міждисциплінарних досліджень постає в такій послідовності: 1. *монодисциплінарність (дисципліна)*; 2. *кросдисциплінарні дослідження*; 3. *мультидисциплінарні*; 4. *плюрадисциплінарні*; 5. *міждисциплінарні*; 6. *інтердисциплінарні*; 7. *трансдисциплінарні*.

Критерієм подібних класифікацій слугують різні форми взаємодії між дисциплінами при організації досліджень, ідейній інтеграції суб'єктів міждисциплінарних проектів при розв'язанні спільних проблем. Наприклад, *кросдисциплінарні* студії передбачають вивіщення в міждисциплінарній взаємодії ролі однієї з двох дисциплін; *плюрадисциплінарні (мультидисциплінарні)* дослідження є такими, коли спеціалісти працюють над спільною проблемою, залишаючись на власному дисциплінарному полі (яскравий приклад – проблема створення ядерної зброї); *міждисциплінарні (інтердисциплінарні)* означають, що фахівці з різних галузей знання цілеспрямовано об'єднують знання, методи, засоби зі своїх дисциплін для вирішення поставленої дослідницької проблеми, тобто створюють єдиний методологічний інструментарій. *Трансдисциплінарність*

одні тлумачать як прагнення/пошук «наддисципліни» (як синергетика), інші сприймають трансдисциплінарні дослідження такими, що виходять за межі власне науки, у сферу громадськості, та означають участь суспільства у вирішенні глобальних проблем екології, клімату, космосу, охорони здоров'я (наприклад, вакцина проти ВІЛ/СНІД, пташиний грип, глобальне потепління).

Структури міждисциплінарності. Висхідною точкою слугує бінарна опозиція *монодисциплінарність/міддисциплінарність*. Монодисциплінарність – це наукова дисципліна, тобто система знань, методів, стандартів професійності. Наголошуємо саме на слові «система», котра відрізняється від «сукупності», «суміші» позитивною енергією зв'язку.

Можемо припустити, що міддисциплінарність, подібно монодисциплінарності, структурована процедурами мислення та природним розвитком форм мислєдїяльності. Генетично першою фазою й одночасно складовою міддисциплінарності є «*міддисциплінарна дифузія*». Як піаніст без слухачів, артист без глядачів, письменник без читачів, учений а рїогі не існує поза науковим середовищем. У структурах науки когнітивне не існує без комунікативного, тобто процесу пізнання немає без спілкування. Комунікація в науці – не просто обмін інформацією, а надолуження знань. Учений свідомо чи інтуїтивно поглинає інформацію з різних джерел та галузей знання і культури з наміром адаптувати їх стосовно свого предмету вивчення. Надолуження знань у такий спосіб відбувається на емпіричному рівні збагачення багажу даних. Міддисциплінарна дифузія являє собою механічне запозичення ідей, фактів, джерел дослідження, котре ґрунтується на методологічних засадах конкретно взятої дисципліни. Сенс і значення міддисциплінарної дифузії пояснюються «казусом двох яблук». Якщо у двох людей по яблуку, говорив Б.Шоу, і вони обмінюються ними, то в кожного знов-таки залишиться по одному яблуку, але якщо в кожного з нас по одній ідеї, і ми обмінємося ними, то кожен із нас відразу збагатіє та матиме вже дві ідеї.

Цілком очевидно, складний процес становлення історичної науки як системи історичних дисциплін і субдисциплін відбувався шляхом міддисциплінарної дифузії. На сучасному етапі соціогуманітарного знання її інструментом/чинником є культура. Обмін та накопичення інформації

ції – це нормальний стан процесу пізнання, актів миследіяльності у цілому. Механізм міждисциплінарної дифузії спрацьовує на прикладі модної останнім часом проблеми «ідеальних бібліотек» – тобто, реконструкції того, що читав, міг читати або знав той чи інший інтелектуал.

Наступною фазою й водночас важливою складовою практик міждисциплінарності (після міждисциплінарної дифузії) є створення нового методологічного апарату на ґрунті кількох дисциплін. Ідеться про фазу когнітивної співпраці, коли з різних галузей знання (близьких, споріднених чи предметно далеких одна від одної) запозичуються ідеї, методи, принципи, поняття-терміни, на підставі яких й утворюється новий методологічний інструментарій для розв'язання поставленої проблеми.

Така когнітивна співпраця має певну логіку та послідовність. Спочатку використовуються терміни, поняття з інших сфер знання, зміст яких переосмислюється й адаптується стосовно конкретної проблеми дослідження. Слідом за новими категоріями, словами/поняттями, спеціальними термінами на предмет вивчення екстраполюються ідеї, методи, техніки дослідження, запозичені з різних галузей знання та наукових дисциплін. Саме за такою процедурою, гадаємо, витворювався новий методологічний інструментарій дослідника. Сприйняття принципів, методів, технік із різних предметних галузей відбувалося не механічно, вони творчо перероблялися на конкретному дослідницькому матеріалі, змінюючи попередні смисли. Отже, у нових інтерпретаціях і контекстах. Відбувалася ресемантизація понять із міждисциплінарного простору.

Наступним компонентом уявної структури міждисциплінарності як техніки мислення вважаємо контекстність. Чужі слова/терміни, принципи, ідеї набувають сенсу, зрозуміло, у певному контексті. У процесі пізнання спрацьовує т.зв. «синергетичний ефект». Це означає, що текст містить лише 10% інформації, а решта 90% визначається контекстом, який автор вносить у момент сприйняття даної інформації. Міждисциплінарне мислення збагачує контекст, в якому працює дослідник. Інформація, що виникає внаслідок інтелектуального спілкування, не є особистісною, продуктом індивідуального інтелекту, вона (інформація) народжується на перехресті ліній думки, численних джерел, інтелектуальних імпульсів

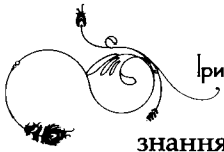

різних особистостей, культурно-духовних впливів. Акт когнітивної взаємодії означає перетворювання старого і звичного на нові смисли/сутності, себто виникнення продуктивних ідей, прийомів, технік дослідження.

Функції міждисциплінарності. Питання структури, цілком очевидно, плавно перетікає у проблему функцій та значення міждисциплінарності. Безперечно, міждисциплінарність слугує засобом розбудови науки, її динамічного поступу. Основна функція процедури міждисциплінарності – когнітивна, пов'язана з продукуванням нового знання, як-от накопичення багажу фактів, запозичення термінів, понять, переосмислення та вдосконалення їх на іншому матеріалі, утворення нових дослідницьких технік, методик і стратегій. Деякі історики вбачають у міждисциплінарності (як формі взаємодії між дисциплінами) засіб розв'язання проблеми історичного синтезу, утіленням якого вважався ідеал «тотальної історії», задекларований «новою історичною наукою», зокрема представниками школи «Анналів».

У нинішній епістемологічній ситуації міждисциплінарність виконує ще одну функцію – інституціональну, скеровану на вдосконалення процесів організації науки. Прямим наслідком міждисциплінарної співпраці є формування нових галузей знання, мережі субдисциплін. Наприклад, у сфері історичної науки виникли такі нові субдисципліни й наддисциплінарні галузі, як історія ментальностей, культурна та структурна антропологія, нова сімейна історія, кліометрика, психоісторія, наративна психологія тощо. До нових форм міждисциплінарної співпраці можна віднести спільні комісії, програми, які обслуговують масштабні дослідницькі проекти (космічні, оборонні, боротьба з епідеміями). Консалтинг та експертиза також різновиди міждисциплінарної взаємодії в організаційному аспекті, при цьому фахівці можуть залишатися або в межах своїх дисциплін, або створювати полідисциплінарний методологічний простір.

Поряд із когнітивною та організаційно-інституціональною міждисциплінарність як особлива техніка мислення виконує також інформаційно-комунікативну функцію. Ідеться про виникнення величезних масивів інформації, її носіїв у вигляді глобальних комп'ютерних мереж, масштабних процесів математизації, психологізації, антропологізації

знання. Інформаційні технології спрощують процеси комунікації в науковому співтоваристві, сприяють виникненню культури діалогу, міждисциплінарних взаємовпливів. Усі ці явища мають величезний вплив на свідомість та мотивацію дій ученого незалежно від його дисциплінарної належності та методологічної орієнтації.

Практики міждисциплінарності. Розуміння природи міждисциплінарності неможливе без її джерел. Невичерпним джерелом міждисциплінарних зв'язків та впливів є соціокультурна реальність, що народжує в науковій свідомості (індивідуальній і колективній) безліч зв'язків, запозичень, асоціацій між природою та суспільством, суспільством і культурою, культурою й наукою, природничим і гуманітарним знанням, духовним світом та людиною. Рецепція міждисциплінарності відбувалася через усвідомлення розмаїття й складності мереж цих зв'язків, прямих та опосередкованих механізмів їх взаємодії, характеру взаємовпливів.

Важливим джерелом міждисциплінарності залишається сама наука як система дисциплін. Кожна наука має власну ієрархію базових дисциплін, субдисциплін і напрямів. Зокрема, історична наука зберігає доволі жорстку ієрархію, на вершині якої перебувають базові (рефлексивні) дисципліни: методологія історії, історіографія, джерелознавство; конкретно-історичні: усесвітня, національні історії; спеціальні дисципліни: археологія, археографія, палеографія, дипломатика; сімейство допоміжних дисциплін: геральдика, сфрагістика, нумізматики, хронологія, фалеристика та багато інших; напрями, як-от античність, медієвістика, новітня історія. Останнім часом у структурах історичної науки сформувалися наддисциплінарні поля – історія ментальностей, історія повсякдення, локальна історія, історична антропологія, гендерні студії, культурно-інтелектуальна історія. Міждисциплінарний характер має наукознавство, що містить історію природничих та соціогуманітарних наук, і перебуває в режимі постійного діалогу з такими новими сферами знання, як філософія і соціологія науки, культурологія.

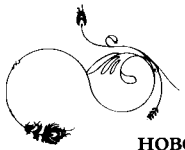
Найважливішим джерелом міждисциплінарності є людина, особистість, духовно-інтелектуальний потенціал та емоційно-психічний стан ученого. Походження, родина, виховання, освіта закладають підвалини обдарованості, слугують основою таланту, а загальна культура,

навички з різних галузей знання, здобутих упродовж усіх стадій наукової кар'єри, стають невичерпним джерелом знань, що перетворюються на консолідуєчий фактор – міждисциплінарну модель інтелектуальної поведінки дослідника. Наступний крок – підвищення рівня методологічної рефлексії як результат творчої зрілості та кар'єрного зростання вченого, що перетворює звичайні (емпіричні) практики міждисциплінарної взаємодії на принцип наукової діяльності. Досвідчений у своїй сфері фахівець мислить, як правило, міждисциплінарно, незалежно від того, чи рефлексує він із цього приводу, чи то здійснює це напівсвідомо. Проте, гадаю, принцип міждисциплінарності – не факт ерудиції, а здатність дослідника створювати власний ідейно-методологічний простір, у межах котрого можливе розв'язання будь-якої дослідницької проблеми, наукового завдання.

Практики міждисциплінарності постають за певних обставин та умов. Перший такий казус – це виникнення проблемної ситуації, коли дослідницька проблема, сформульована в межах конкретної наукової дисципліни, не може бути розв'язаною винятково засобами та методами самої ж дисципліни. Необхідною передумовою вирішення цієї проблеми стає вихід у міждисциплінарний простір, створення нового методологічного інструментарію. Проблемна ситуація – це прямий результат активної й самостійної позиції суб'єкта пізнання, дослідника або групи дослідників, які самі формулюють проблему дослідження та свідомо шукають шляхи її вирішення. Парадокс полягає в тому, що формулювання незвичайних, «проривних» тем, або надпроблемних полів, відбувається зазвичай на стику різних дисциплін. Це означає, що сучасне знання зламає, розриває, деформує дисциплінарні межі індустріальної, «великої» науки.

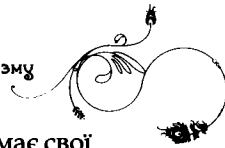
Наступний чинник, що активізує міждисциплінарну свідомість та когнітивну співпрацю – це ситуації «ідеологічної кризи», «наукової революції», «інтелектуального повороту», «історіографічного перевороту» тощо. Історія науки, як відомо, постає у вигляді періодичних флуктуацій (коливань) фаз мирного, спокійного розвитку/стану та бурхливих періодів криз і революцій у науці. Із погляду динамічної рівноваги кожна наука зазнає й переживає «нормальну логіку криз». Криза в науці – це її природний стан, позначений співіснуванням старого й

нового, інтенціями оновлення методологічного апарату, мови науки, ідеалів науковості, кадрів, стратегій, технік дослідження. Тому в моменти криз, зламів, «поворотів» міждисциплінарність як техніка мислення реактулізується й поширюється не лише серед генераторів і критиків ідей, а також розробників та виконавців цих ідей. Отже, у періоди «спокійного» стану науки переважає проста форма взаємодії між дисциплінами – міждисциплінарна дифузія, а періоди наукових змін і революцій провокують активність дослідника щодо пошуків нового в науці (ідей, теорій, схем, методів і технік дослідження). У періоди криз та наукових революцій, як відомо, тіснішими й частішими стають контакти між ученими, руйнуються й змінюються ієрархічні зв'язки, усталені репутації, науковий етикет, посилюється інтерес до минулого власної науки та суміжних дисциплін. Міждисциплінарність за таких умов слугує одним із дієвих засобів виходу з глухого кута недієздатності великих і дрібних теорій, відсутності продуктивних дослідницьких технологій.

На міждисциплінарність як іманентну рису процесу пізнання впливають соціокультурні чинники: зміни культурно-історичних епох, картини світу, наукового світогляду, інтелектуального ландшафту та духовних цінностей певної доби. Унаслідок культурних трансформацій і духовно-інтелектуальних змін міждисциплінарність із дещо «прихованої» невідрефлексованої техніки мислення перетворюється на норму мислєдіяльності, інтелектуальної поведінки – міждисциплінарний принцип. Коли та як відбуваються такі метаморфози міждисциплінарності?

Монодисциплінарність/міждисциплінарність. Характер міждисциплінарності та міждисциплінарних практик (взаємодія між дисциплінами, форми організації співпраці, інтеграція знань і методів із різних галузей) пов'язаний зі змінами образів науки. Із другої половини ХХ ст. в науковій свідомості розпочався й триває процес заміни дисциплінарного образу науки на проблемний. Дисциплінарний образ науки – витвір доби модерну, адже саме в індустріальну епоху виникає «велика наука» у вигляді ієрархії дисциплін із відповідною ідеологією, інституціями, кадрами, стандартами професійності, етикою та нормами поведінки в рамках наукової корпорації. Дисциплінарний (монодисциплінарний)

образ науки передбачає погляд на неї як сукупність дисциплін і має свої константні характеристики.

Визначальну рису даного образу становить монодисциплінарність, що означає орієнтованість конкретної дисципліни як складової «великої науки» на вузьку спеціалізацію. Отже, кожна наукова дисципліна прагне «вирити» власний, якомога глибший, відгороджений від інших «колодязь знань». У межах сучасної науки нараховується близько 8200 дисциплін.

Наука індустріального суспільства має державно-адміністративний, замкнено-корпоративний характер. «Індустріальна наука» обслуговує потреби держави (економічні, політичні, екологічні, ідеологічні) й залишається потужним інструментом впливу на суспільство, громадську свідомість. Водночас «велика наука» корпоративна, вона пропонує жорсткі освітні стандарти та кваліфікаційні цензи, систему атестування (наукові ступені, учені звання), певну етику та норми інтелектуальної поведінки.

Організаційна структура «індустріальної науки» – складна і розгалужена. Виокремлюють її різні сектори та сегменти, конфігурації і форми взаємодії дисциплін: академічна – вищої школи – галузева – незалежна наука; наука у центрі – на периферії. Останнім часом набуває ваги т.зв. незалежна наука, яка є найбільш комерціалізованою з огляду на виконання нею функцій експертизи, консультування, маркетингу. У тоталітарних режимах наука, як відомо, зазнає потужного адміністративного та ідеологічного тиску. Негативними рисами «великої науки» вважаються замкненість, серійність, ієрархічність, політична заангажованість, консерватизм, надмірна бюрократизація наукової діяльності (звіти, держзамовлення, наукові ступені, звання, малоефективний менеджмент).

Цінності модерну цілком відповідають таким нормам «великої» (або монодисциплінарної) науки, як вузька спеціалізація, конкретність, закритість, монологічність, а звідси непопулярність, навіть неприйняття стихійних, часто відрефлексованих міждисциплінарних практик дослідження. Ідеалом науковості індустріально-орієнтованої науки є класична математична модель дослідження з її пріоритетами логіки, аналізу, системності, цілісності, завершеності.

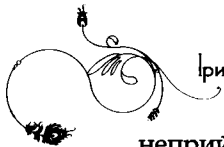
Основою дисциплінарного (або дисциплінарно-організованого) образу науки, який остаточно сформувався в добу індустріального суспільства, залишається лінійне мислення (класична раціональність). Лінійність мислення (закон лінійності) означає поступальний хронологізм, поступово-логічне розгортання подій, явищ, станів, визнання процесуальності, причинно-наслідкових зв'язків. Лінійне мислення визнає універсальний характер динамічних законів, закономірність процесів у природі та суспільстві. Лінійне мислення притаманне традиційним науковим співтовариствам, що мають корпоративно-ієрархічну структуру, «цехову» етику поведінки та мотивацію творчого процесу.

На сучасному етапі поряд із традиційним (моно)дисциплінарним образом науки формується новий, котрий має різні означення: «проблемно-орієнтована наука», «постнекласична наука», «проблемний образ науки» та специфічні ознаки-маркери. По-перше, проблемному образу науки властиві відкритість, свідомо відмова від «глухоти спеціалізацій» на користь дисциплінарного розмаїття. По-друге, наука-проблема, на відміну від науки-дисципліни, діалогічна, адже умовами її існування є взаємодія потоків інформації й комунікацій у вигляді культурних пар: автор/дослідник тексту, автор/читач, користувач/Internet. За доби існування глобальних комп'ютерних мереж спостерігається нівелювання науково-корпоративних зв'язків та ієрархій. По-третє, «проблемно-орієнтована наука» має «ринковий» характер. Це означає, що знання, уміння, навички, досвід дослідника в умовах попиту і конкуренції перетворюються на інтелектуальну власність, продукт, товар. Дійсно, на протигагу індустріальному суспільству, де першочергово поціновується промислово-технологічний потенціал, в умовах інформаційного суспільства вивисується роль і значення знання, наука перетворюється на культурний капітал, інтелект має символічну владу. Наука інформаційного суспільства втрачає замкнений, корпоративний характер, наче «зсередини» руйнуються численні ієрархії «великої науки», її секторів/сегментів (академічної, університетської, галузевої та незалежної). Безпрецедентна демократизація науки відбувається через мережу Інтернет, виникнення величезних інформаційних потоків, котрі надають знанням «версiального» характеру. Адже відпадає необхідність доводити

й обґрунтовувати свою думку, і як наслідок відбувається нехтування корпоративними цінностями й етикою. Інтернет «урівнює» академіка і студента, фахівця й аматора, маячню та справжнє знання. Насправді глобальні інформаційні мережі сприяють активізації наукових контактів, скорочують терміни оприлюднення результатів дослідження, наукових відкриттів, їх входження до відома споживачів, експертів та наукового співтовариства у цілому.

По-четверте, проблемно-орієнтована наука має свої морально-аксіологічні структури. Інформаційне суспільство, «економіка знань», «культура експертиз» корегують аксіологічні орієнтири вченого, цінності науки та культуру наукового дослідження взагалі. Засадничою характеристикою нового образу науки є вивищення ролі суб'єкта пізнання, універсальність суб'єктивності. Маркерами проблемного образу науки виступають полікультурність, широка оптика мислення, відсутність структурних ієрархій, нелінійне мислення, ознаками якого вважаються нестабільність, несталість, відсутність симетрії, незворотність процесів самоорганізації систем (котрі на концептуально-когнітивному рівні репрезентує така світоглядна дисципліна, як синергетика), а також принцип релятивістської інваріантності. Змінюється ідеал науковості: раціональне співіснує з ірраціональним, у гуманітарних науках місце аналізу заступає розуміння, природничі науки повертаються до людини, ідеал математичного дослідження поступається різноманітним дискурсивним практикам. Наука-проблема позбавлена дисциплінарних умовностей і кордонів, та означає свідомий відбір і використання понять, ідей, методів із суміжних галузей знання, свободу вибору дослідника (в рамках «індустріальної», монодисциплінарної науки він не мав такого права), відповідальність за свою наукову діяльність та прогностичну роль науки. У нинішній епістемологічній ситуації науковці мають можливості сповідувати власні наукові ідеали, дотримуватися різних стандартів професійності, що долає дисциплінарну герметичність, демонструє готовність до когнітивної співпраці, інтелектуального діалогу. Нині цінністю наукового співтовариства вважається не лише норма вибору (наукового, ідеологічного, морального), а повага до вибору іншого члена співтовариства. Словом, проблемний образ науки порушує бар'єри

неприйняття та нерозуміння в корпоративному середовищі, змінює його внутрішньо-дисциплінарні ієрархії, морально-ідеологічні пререференції.

У підсумку зазначимо, що провідна тенденція сучасного пізнання пов'язана з конвертацією природничого знання в гуманітарне. Нинішня наука успішно долає відчуженість людини від природи, усупереч багатовіковим традиціям природничі науки сьогодні зорієнтовані на людину та суспільство. З іншого боку, у сучасній духовно-інтелектуальній ситуації інтереси соціогуманітарних наук дедалі більше зосереджуються на «кордонах» – наук, мов, культур, країн, регіонів. З огляду на те, що в науковій свідомості не існує «прірви» між природничим і соціогуманітарним знанням, вивисується значення універсальних технік та процедур мислення, зокрема міждисциплінарних.

Література:

1. Колесник І. «Міждисциплінарність» як концепт // Харківський історіографічний збірник. – X, 2008. – Вип.9.
2. Мирский Э.М. Междисциплинарные исследования и дисциплинарная организация науки. – Москва, 1980.
3. Репина Л.П. Опыт междисциплинарного взаимодействия и задачи интеллектуальной истории // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2005. – Вип.15.
4. Студенников И.В. О междисциплинарных исследованиях: к вопросу о содержании понятия // Записки исторического факультета Одесского государственного университета. – Одесса 1995. – Вып.1.
5. Уйбо А. Реконструкция исторического прошлого как междисциплинарная задача // Учёные записки Тартуского университета: Смысловые концепты историко-философского знания: Труды по философии. – 1990. – XXXV [Електронний ресурс]: <http://abuss.narod.ru/Biblio/uiibo.htm>
6. Berger J. Opinions and Facts // Interdisciplinarities: Problems of Teaching and Research in Universities. – Paris, 1972.

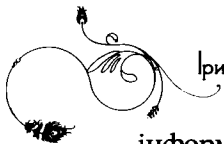

Ментальне картографування

Ментальні (когнітивні) мапи – міждисциплінарне поняття, котре функціонує у сфері географії, історії, психології, культурології, соціології. Ментальні мапи – це спосіб мислення й одночасно структура соціального знання/ Ментальна мапа – активна структура, орієнтована на пошук, збереження й отримання інформації про просторове оточення. Проте ментальна мапа не лише сприймає інформацію, але спрямовує дію. Ментальні мапи – це не територія, а ментальні конвенції (Б.Шенк). Нині картографується не лише простір, але й ідеї, концепції, особистість (Д.Замятін).

Когнітивні мапи. Термін «ментальні»/«когнітивні» мапи (cognitive maps) введений Е.Толменом у 1948 р., із 1970-х рр. він поширюється в когнітивній психології. Тоді ж братами Т. і Б. Б'юзенами було запропоновано техніку когнітивних мап. У сфері когнітивної психології, що вивчає пізнавальні процеси мислення людини (пам'ять, увага, логічне мислення, уява) когнітивні мапи виступають засобом графічного, візуального відображення процесів мислення.

У Web-гіпертекстах існує чимало визначень поняття «когнітивні мапи» та лінійки синонімів: «мапа свідомості», «мапа (з) пам'яті», «мапа мислей», «інтелектуальна мапа», «мапа знань», «мапа запам'ятовування», «асоціативні мапи», «концептуальні мапи», «схема розуму», «кластери». Когнітивні (уявні) мапи слугують основою технік візуального представлення пізнавального процесу та когнітивних дій (mindmapping, concept mapping, cognitive mapping). Техніка когнітивних мап (mindmapping) означає візуалізацію процесів мислення, процедур пошуку, обробки та репрезентації інформації. Водночас когнітивні мапи постають і як метод альтернативного (нелінійного, нетекстового) запису. Вони мають вигляд графічної схеми, діаграми зв'язків або інфосхеми. Поширеним різновидом нетекстового запису є деревоподібна схема представлення

інформації, центр котрої утворює ключове слово-поняття, від якого гілками розходяться похідні слова, поняття, означення дій та розумових опцій.

Когнітивні мапи як інструмент візуального представлення інформації доцільні і в роботі історика. За допомогою розумових мап відбувається організація мислення, продукуються нові ідеї, змінюються стереотипи, здійснюється постановка завдань, пошук прийнятних рішень. Картографування процесів мислення сприятиме структуруванню інформації у візуальному вигляді. Схема-план спрямовує порядок процедур і дій для отримання нової інформації. Отже, когнітивні мапи – це ефективний засіб структурування інформації у графічній формі.

Водночас історикам доречно було б домовитися стосовно визначення термінів «когнітивні», «ментальні» мапи. Хтось використовує їх як синоніми. Інші розрізняють «когнітивні» (дослідницький інструмент) і «ментальні» (ментальна репрезентація географічних просторів) мапи (В.Ващенко). Ми також убачаємо відмінності між цими двома поняттями. Когнітивні мапи – це засіб (техніки) візуалізації когнітивних процесів, схематизації думки, процедур мислення. Отже, це графічні схеми понять, думок, концептів, котрі постають як розумові вправи дослідника на пам'яті, уяву, логічне мислення, така собі «гімнастика ума». Ментальне картографування – це спосіб концептуалізації простору, завдяки якому можливе картографування будь-якого об'єкту у просторі: території, людини, пам'яті, маєтку, колекції.

Мапа особистості. Картографування особистості можна уявити у вигляді схеми з чотирма гілками: місця, артефакти, події, люди. Мапа особистості, що фіксується як ментальна мапа, передбачає вивчення місць, пов'язаних із життям і діяльністю особи. Зміна місць проживання, роботи, переїзди змінюють контексти сприйняття людиною інформації. Так, при переїздах втрачається значна частина «напрацьованої» інформації, і на новому місці людині потрібно все починати спочатку. Гілка «Місця» на мапі-схемі особистості містить пункти, де людина тривалий час мешкала, працювала, навчалася. Далі на мапі фіксуються т.зв. «місця сили», де легко думається, приходить осяяння, натхнення. Ще далі – омріяні місця,

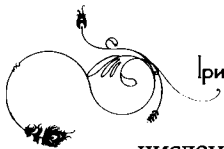

себто реальні чи віртуальні місця-мрії, які є в кожній людині, куди вона прагне душею, думками, уявою.

Друга гілка на мапі особистості – «Артефакти», що являють собою ментальні (уявні) чи то фізичні конструкції, котрі допомагають увійти у «продуктивний стан» натхнення, емоційного піднесення, творчої праці. Артефакти на ментальній мапі особистості обіймають: 1. витвори мистецтва, що впливають на формування особистості (живопис, література, музика, кіно); 2. предмети власного витвору, творчості самої особистості, усе, що зроблено своїми руками й зберігає інформацію про творця; 3. техніки продуктивності, які мають користь; 4. одяг, що носила людина в певні періоди життя; 5. інші пам'ятні предмети, пов'язані з миттю, конкретною подією, зустрічами у житті людини.

Окрема гілка ментальної мапи особистості – це події в її житті, фізичному чи внутрішньому, духовному. У житті історика такими є його думки та книги (В.Ключевський).

Гілка «Люди» на ментальній мапі особистості представлена її оточенням, складом окремих груп, соціальних угруповань: родина, сусіди, однокашники, колеги, партнери, клієнти, друзі, клуби за інтересами, культурні й релігійні громади. У фокусі уваги перебувають ті люди, які колись справили велике враження чи мали визначний вплив на перебіг життя особистості. Гілка «Люди» структурується в такій послідовності: 1. люди «мрії», на яких орієнтується конкретна особистість, котрі її надихають, спрямовують дії та поведінку (реальні, знайомі, історичні та літературні персонажі); 2. сім'я, родичі, близькі; 3. друзі (дитинства, у зрілому віці, на все життя, випадкові приятелі); 4. учителі, визнані авторитети, старші друзі, наставники, однокашники; 5. колеги, однодумці, партнери, послідовники ідей, шанувальники таланту (В.Колесник). Таким чином, мапа особистості постає як ментальна (уявна) мапа, що слугує засобом реконструкції біографії конкретної людини. Історик може використовувати ментальну мапу особистості (фізичної, історичної, уявної) як інструмент конструювання психобіографії, ідеального, інтелектуального, типового, фактичного життєпису людини. Біографія будь-якої людини становить вектор численних чинників та мікроситуацій. Кожен індивідуум має психічну, емоційну, економічну, професійну, сімейну біографію, а також

численні біографії свого кола. Близьке й віддалене оточення індивідуума постає у вигляді розгалуженої мережі родинно-сусідських, приятельських, адміністративних, корпоративних, партнерських стосунків. Уявну мапу особистості на прикладі українських зв'язків Т.Шевченка уклав свого часу О.Оглоблин. Вона включала перелік місць, імен, подій, пам'яток маєткової культури лівобережного дворянства. Комунікаційну мережу культурно-інтелектуальних зв'язків поета дослідник пропонував розглядати як мапу «культурних гнізд» українського освіченого панства. Критерієм виокремлення таких культурних осередків для О.Оглоблина слугувала їх відповідність «певним місцевостям, маєткам, родинам»: 1. *Яготин* (Репніни, нащадки Розумовських, Гудовичі); 2. *Сокиренці* (Галагани); 3. *Седнів* (Лизогуби); 4. *Обухівка* (Капністи); 5. *Мар'їнське* (Лук'яновичі, Шимкови); 6. *Турівка* (Маркевичі); 7. *Качанівка й Потоки* (Тарновські); 8. *Веселий Поділ* (Родзянки). Усі ці родинні осередки, за твердженням О.Оглоблина, були пов'язані з декабристським рухом в Україні. Далі він називає такі «культурні гнізда», осередки лівобережної культурної еліти: 9. *Березова Рудка – Мосівка – Линовиця – Беззахівка* (Закревські, Волховські, де-Бальмени, Корбе; це коло культурних зв'язків та оточення Т.Шевченка, на думку дослідника, не здобуло «належної оцінки в історичній науці»); 10. *Мотронівка – Гирявка* (Білозерські, Забіли, Лазаревські; це те саме «українське коло», яке пов'язує Т.Шевченка 1840–1850-х рр. та окреслює «майбутнього Шевченка»); 11. *Рубанка* (Бодиско, Кромиди, Чарниші, Дарагани, Стороженки, Грабовські). Останнє Шевченкове коло, уважав О.Оглоблин, ще потребує спеціального дослідження. Словом, історик спробував описати культурний світ українського інтелектуала за місцево-топонімічними та статусно-родинними ознаками, створивши уявну мапу особистості.

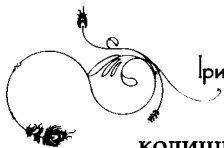
Ментальні мапи. Теза А.Коржибського: «Мапа не є територією» (1931 р.) означає, що опис реальності не є самою реальністю, а відтак мапа – це не територія, а лише її репрезентація. Отже, людина сприймає не територію, а сукупність уявлень про неї. Мапа – це структура знання, котра має графічне зображення у вигляді схеми, малюнку, креслення. Саме на підставі ідей А.Коржибського розроблено технології і принципи нейролінгвістичного програмування та поняття ментальна/когнітивна мапа.

Ментальна мапа – це спосіб репрезентації просторових (географічних) знань людини, модель простору, ментальний продукт певних локальних цивілізацій. «Авторитетною теорією репрезентації просторових знань у свідомості людини, – стверджував Б.Шенк, – є концепція ментальної мапи». Саме поняття «ментальна мапа» (*mental map, cognitive land-karte*), як уже зазначалося вище, уперше введене Е.Толменом у 1948 р. Проте головні розробки з цієї тематики відносяться до 1970-х рр. і належать авторському тандему географа Р.М.Доунза та психолога Д.Стеа, які визначали ментальну картографію як «абстрактне поняття, котре охоплює ті ментальні й духовні здібності, що дають нам можливість збирати, упорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті інформацію про навколишній простір», а відтак, ментальна мапа – це «створене людиною зображення частини навколишнього простору. [...] Вона відображає світ таким, як його уявляє людина, і може бути неправдивою. Викривлення дійсно дуже ймовірні. [...] Психологія пізнання розуміє ментальну мапу як суб'єктивне внутрішнє уявлення людини про частину навколишнього простору» (Б.Шенк). Проте не варто ототожнювати ментальну мапу з географічним образом (місця, території, простору). Важливо наголосити, що ментальна мапа – не просто репрезентація окремих географічних об'єктів, а особливий спосіб репрезентації, який містить інформацію про просторові відносини між об'єктами та їх розташування в навколишньому середовищі, у просторі (У.Найссер).

Вітчизняний географ Л.Зеленська використовує поняття ментальних мап («карти з пам'яті», або «карти К.Лінча») як метод аналізу просторових уявлень у дидактичних цілях для навчання й перевірки географічних знань школярів, студентів, різних груп населення. Для фахової підготовки географів доцільне дослідження просторового інтелекту (*Spatial Intelligence*), що означає добру орієнтацію у просторі та картографічних моделях. Цей тип інтелекту відіграє вагомую роль у зображувальному мистецтві та грі у шахи, необхідний у сфері навігації, кадастрів, комп'ютерної графіки й географічних інформаційних систем.

Механізм утворення ментальних мап має онтологічний та політико-ідеологічний виміри, вони постають унаслідок взаємодії суб'єкта з нав-

колишнім просторовим середовищем. Це індивідуальна мапа, котра має просторові характеристики: верх/низ, праворуч/ліворуч, близько/далеко. Територіальні уявлення суб'єктивні, вони не є вродженими або простою копією просторового довкілля. Просторові уявлення напрацьовуються внаслідок їх активного конструювання людиною через контакти із зовнішнім світом. Конструювання індивідом картини просторового оточення залежить від віку, статі, рівня освіти, соціального статусу, місця проживання, фаху та динаміки життєвого досвіду. Ментальна мапа – це активна структура, яка спрямована на пошук, збереження й отримання інформації про просторове оточення. Водночас ментальна мапа не лише сприймає інформацію, але спрямовує дію. Так, У.Нейссер говорить про ментальну мапу свого робочого кабінету, необхідну для того, щоби сприймати інформацію про нього й скеровувати рух у ньому його господаря.

Важливим чинником створення та зміни ментальних мап виступають політичні події – війни, революції, соціальні кризи, геополітичні стратегії. Величезний вплив на ментальні мапи справляють ідеології, що конструюють, нав'язують, змінюють просторові уявлення та образи просторовості. Саме ментальні мапи слугують засобом маніпулювання, політичного тиску в руках географів, істориків, політиків.

Картографування означає впорядкування та креслення мап. Ментальне ж картографування – це відображення географічних знань і просторових уявлень конкретних груп людей, які мають спільне місце проживання (І.Коваленко). Присутність суб'єктивного чинника в ментальній картографії, на думку Б.Шенка, «призводить до того, що й ментальні мапи, і ментальна картографія [...] можуть варіюватися залежно від того, під яким кутом людина дивиться на світ».

Ментальні мапи бувають індивідуальні й колективні. Перші відображають просторові уявлення індивідуума, другі репрезентують територіальні бачення та географічні знання великих груп людей. Наприклад, поняття «Європа», «Азія», «Балкани» – просторові концепти, утворені окремими цивілізаціями та культурами. Ментальні мапи територій конструюються «зсередини» і «ззовні». Так, ментальна мапа України/Малоросії етнічних українців, які мешкають у Лівобережній Україні,

суттєво відрізняється від просторових уявлень російських географів, істориків і державних діячів, носіїв імперської свідомості.

Ментальні мапи розрізняють і за характером просторового мислення: мапа-«огляд», що відображає просторове розташування географічних об'єктів, і мапа-«шлях», котра фіксує послідовність між об'єктами за певним маршрутом. Існують і гендерні відмінності у сприйнятті образів просторовості. Уважається, що просторове мислення чоловіків має вигляд «мапи-схеми», основними параметрами якої були відстань та напрямок (чоловіки-мисливці пересувалися на великі дистанції від дому, тож мали знати, як далеко і в який бік треба йти). Просторова свідомість жінки орієнтована на «схему-шлях» із метою фіксації інформації про порядок розташування предметів, адже жінки не відходили далеко від домівки й повинні були добре орієнтуватися на знайомій місцевості.

В історії просторових знань та уявлень виокремлюють певні етапи. За часів античності та середньовіччя панувала тілесна просторовість. Образ простору сприймався як образ тіла людини. У східнослов'янській свідомості давньокиївської доби також домінувала тілесна просторовість. Географічні об'єкти сприймалися через метафору тіла. Зі слів літописця відомо, що князь Олег, сівши в Києві, сказав: Київ буде «мати градом руським». На ментальній мапі давніх слов'ян Київ постає як «матір міст руських», себто столиця, центр нового суспільно-політичного утворення – Київської держави. Просторовий образ міста сприймається метафорично, наче образ жінки, Матері, який символізує природність, витoki, народження життя, моральну силу та авторитет, а відтак має особливу цінність і значення центру руських земель – Матері-метрополії. Тілесне сприйняття простору було лінійним, одномірним, як лінія-шлях між пунктами проживання. Люди природно мислять у термінах шляхів/доріг, які зв'язують об'єкти, місцевості. Звісно, у свідомості людини панувала лінія-шлях, яка об'єднувала селища, міста і містечка в територіальну цілість. Географічні уявлення зв'язувалися в усталені маршрути пересування та асоціативні просторові ланцюжки (С.Мілгрем).

У східних слов'ян річки, річкові системи слугували природними кордонами територій, вони ж визначали основні маршрути цивілізаційного руху та процесів культурної колонізації, освоєння простору. Наші

предки пересувалися річками й шляхами, паралельними водним артеріям. По берегах річок виникали селища й міста, формувалися межі проживання племен, племінних союзів, державних утворень. Територія Київської Русі вкрита мережею гідросистем Чорноморського та Балтійського басейнів. Більша частина України притоками Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Дону та Кубані здебільшого пов'язана з Чорним морем. Натомість Балтійський басейн утворюють «притоки Вісли праворуч: Дунаєць, Віслок, Сян, Вепр і Буг» (С.Рудницький). Річкові мережі слугували шляхами сполучення, основна водна артерія Русі й культурний маршрут – «із варяг у греки». Досвід хлібороба-орача створював «естетику паралельних ліній», тобто ліній, котрі йшли в унісон із природою, одна за одною, подібно до давньоруських співів (Д.Лихачов). На Русі, твердить С.Мілгрем, саме через розгалужену гідромережу не розвивалася картографія (упорядкування й креслення мап, схем і планів території).

У добу Ренесансу виникає дистанційована просторовість, що означала прагнення побачити тіло на дистанції, здалеку. Географічні відкриття радикально змінюють уявлення про просторовість, відстань, масштаби території. У цей час виникають і поширюються різні картографічні жанри: регіональна картографія, топографія, плани, мапи світу. Як найпоширеніший вид картографування вони мали вигляд символічних схем або детальних мап із береговою лінією, умовними означеннями гір, річок, великих міст, дивовижних тварин і людей. Отже, у Західній Європі розпочинається нова доба в картографуванні. У XIII ст. з'являються італійські компасні мапи з градусною сіткою. У народів Східної Європи перші картографічні зображення відомі з XVI ст., зокрема перша східнослов'янська мапа світу з географічними назвами в Богитшевському збірнику (С.Мілгрем).

Третій етап у дискурсі просторовості Д.Зам'ятін пов'язує з добою зрілого (пізнього) модерну, із другої половини XIX ст. Тіло фіксується у часопросторі, будь-яке тіло перетворюється на картографічний «макет». Це період активного продукування географічних, себто просторових образів, «відрефлексованих у культурі» (Д.Зам'ятін). У добу зрілого модерну або т.зв. першої глобалізації кінця XIX – початку XX ст. виникають численні уявні світи часопростору. Багате на війни, революції, соціальні

катастрофи двадцяте століття постійно перекроювало геополітичний простір світу й особливо активно – європейські кордони.

Сучасний етап просторового дискурсу характеризується, за висловом Д.Зам'ятіна, тотальною географізацією земного обширу. Це означає, що будь-яке тіло у просторі може картографуватися. Нині картографується все – думки, концепції, особистість. Д.Зам'ятін вводить нове поняття – «геоспаціалізм», як сучасний просторовий дискурс, сенс якого полягає у цілеспрямованому усвідомленні ментального конструювання географічного образу. Якщо пізній модерн конструював, політизував і маніпулював географічними образами, то геоспаціалізм, як ми розуміємо позицію Д.Зам'ятіна, представляє собою добу рефлексії щодо процесу свідомого конструювання цивілізаційних, регіональних та локальних географічних образів, а ментальні мапи становлять предмет такої рефлексії.

Термін «глобалізація» для ХХІ ст. Д.Зам'ятін вважає застарілим і пропонує поняття «співпросторовість» («сопространственность»), яке витісняє поняття «сучасність» і стає інструментом конструювання міжцивілізаційних просторів. Зіставлення західної та ісламської цивілізацій, на його думку, засвідчує їх «несучасність, асучасність, антисучасність». Отже, західна та ісламська цивілізації несумісні в категоріях часу, їх можна зіставляти лише в категоріях просторовості/співпросторовості.

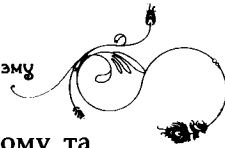
Д.Зам'ятін визначає причини появи геоспаціалізму як ідеології обґрунтування сучасних процесів глобалізації (точніше – глокалізації). Для сприйняття проблеми просторовості, узвичаєних нині цивілізаційних і політичних кордонів вирішальний вплив мали наступні чинники: розвиток туризму, мандрівки, мобільність сучасної людини, невизначеність, «плинність» простору та територіальних ідентичностей (цивілізаційних, регіональних, локальних).

У ситуації реактуалізації просторової свідомості та дискурсу просторовості сучасного історика не залишають байдужими проблеми ментальної географії та ментального картографування.

Ментальна географія в колі понять. Термін «ментальна географія» утворює одну семантичну лінійку з поняттями «гуманітарна географія», «культурна географія», «когнітивна географія», «антропогеографія»,

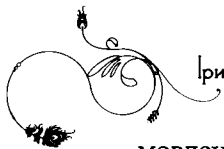

«метгеографія». Примітно, що в Україні ще у 1980-х рр. поняття «гуманістична/гуманітарна» географія, «метгеографія», «метгеографічна культура», «метгеографічна методологія» використовував географ Д.Ніколаєнко, читаючи у Сімферопольському держуніверситеті та Мелітопольському педінституті спецкурси «Проблеми метгеографії» (1985 р.) та «Вступ до метгеографії» (1987 р.). «Гуманітарна географія» (або «географія людини») як напрям виникла у США і від початку спиралася на математику, філософію та психологію, протиставляючись радянській «заекономізованій» політичній географії. Уважається, що гуманітарна географія вивчає засоби представлення та інтерпретації земних просторів у людській діяльності. У дискурсі В.Шукіна «гуманітарна географія» використовується в ряду подібних понять – «геокультурологія», «антропогеографія», «людська географія», і, як уся лінійка, вивчає «просторову культуру різних часів і народів». Предметом геокультурології (гуманітарної географії) В.Шукін вважає взаємовідносини людини з географічним довкіллям (топографічною структурою місцевості, ландшафтом, кліматом, природними багатствами тощо). Геокультурологія (гуманітарна географія), на його переконання, має амбівалентний характер. З одного боку, ідеться про вплив цивілізації на природне середовище, його опанування/освоєння людиною, з іншого – про вплив природних особливостей території «на ментальність, матеріальну і духовну творчість людей, які там мешкають, на їхні культурні, і в першу чергу просторові уявлення». Має сенс спостереження В.Шукіна про те, що «традиційне російське сприйняття світу здебільшого просторове». Російська лексема «пространство», як помітив В.Топоров, несе у собі ідею «прогресивно зростаючого розгортання, розповсюдження вперед і вишир». В українській мовній традиції слово «простір» означає територію та вільний стан. Значення лексеми «простір», «просторінь» – це і «необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею», і «вільний великий обшир, просторінь», і «площа чого-небудь на земній поверхні; територія», і «відсутність яких-небудь обмежень, перешкод у чомусь; воля» (за «Великим тлумачним словником сучасної української мови»). Для людини найважливіший не сам простір, як зазначає В.Шукін, а простори, тобто освоєні й осмислені місця (локуси).

Поряд із поняттям «гуманітарна географія» у західному та пострадянському дискурсах присутнє поняття «метагеографія». Д.Ніколаєнко визначав метагеографію як «наукознавство географічної науки». Д.Замятін характеризує метагеографію як «міждисциплінарну галузь знання, що перебуває на межі науки, філософії та мистецтва (у широкому розумінні), вивчає різні можливості, умови, засоби і дискурси географічного мислення та уяви». Дослідник наводить цілу низку синонімів поняття «метагеографія»: «філософія ландшафту (пейзажу), геофілософія, філософія простору (місця), екзистенційна географія, геософія, в окремих випадках – географія уяви, імажинальна (образна) географія, геопоетика, поетика простору». Генезу терміна «метагеографія» Д.Замятін пояснює аналогією з Аристотелевою парою фізика/метафізика. З огляду на це, предмет метагеографії, як сфери знання, становить «вивчення загальних (генералізованих) географічних законів» (Д.Замятін). Для метагеографії характерне «змішання різних текстових традицій: художніх, філософських, наукових», а релевантним жанром для неї є есе, що дозволяє не тільки ставити, але інтерпретувати метагеографічні проблеми. Метагеографія передбачає існування ментальних схем, мап та образів «паралельних» просторів, котрі супроводжують домінуючі в конкретні епохи образи реальності. Водночас Д.Замятін не ототожнює метагеографію з гуманітарною чи культурною географією, а говорить про взаємодію метагеографії з геопоетикою, географією мистецтва, геофілософією, сакральною географією, архітектурою, міфогеографією, геокulturологією.

Ментальна (когнітивна) географія як сфера гуманітарного знання вивчає просторові уявлення, ідеї, концепції, географічні образи й механізми їх утворення в людській свідомості, а також вплив цих уявлень на когнітивну поведінку та дії людей. Ментальна географія – відносно нова галузь міждисциплінарного дослідження, що акумулює здобутки, технології, практики картографії, соціальної географії, культурології, геоінформатики, психолінгвістики, політології. Ментальна географія поліструктурна і містить масові просторові уявлення, стереотипи, образи і поняття, а також процедури та механізми сприйняття й обробки інформації, функціонування спеціалістських уявлень у культурі, мові та

мовленнєвих конструкціях. До речі, В.Шукін і Д.Замятін цілком слушно вважають, що поняття гуманітарної/культурної географії ширше за концепт «ментальна географія». Якщо культурна/гуманітарна, або антропогеографія віддзеркалюють процеси взаємодії природи і суспільства, людини з навколишнім середовищем, то ментальна географія фіксує ці процеси у просторовій свідомості, територіальних образах, уявлених картах. Адже ментальна географія має рефлексивну природу і виступає складовою частиною гуманітарної географії (геокультурології) та змістовно кореспондується з поняттям «метагеографія».

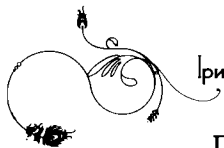
Інтерація людини з довкіллям має онтологічний і гносеологічний виміри. Онтологічний аспект взаємодії людини та простору відображає культурна географія, або «географія людини», а ментальна географія (метагеографія) акцентує, як саме процеси взаємодії відбиваються в людській свідомості, уявленні індивідуума.

З огляду на великий масив гуманітарно-спеціалістських спостережень маємо констатувати, що людина, група, нація мають свою фізичну й уявну (ментальну) географію. Людський розум конструює простір, людина отримує уявлення про реальний простір завдяки органам чуття та мисленню. Уявлений образ простору – це конструкція, замішана на фактах і фантазіях, наочний результат ментальних конвенцій. Спрадавна в уявленні людини існували ментальні мапи світу, материка, своєї та чужих країн. Ментальні образи простору були міфічні (Ельдорадо, Атлантида) та абстрактні (Туманний Альбїон, Мальовнича Україна, Країна Вранішнього Сонця). Згодом географи, історики, політики почали створення уявних (мислених) мап геополітичного простору: Південь/Північ, Схід/Захід, Орієнталізм, Балкани.

Легітимація ментальної географії в дискурсивних практиках істориків, культурологів, політологів потребує формування операційної бази – понять, концепцій, методів та згоди щодо їх змісту. Ментальна географія оперує набором просторових концептів: «просторовий образ», «географічний образ», «просторова ідентичність», «територіальна ідентичність», «локальні міфи», «культурний ландшафт», «локус». Проблема полягає в деконструкції просторових понять та досягненні домовленостей стосовно їх смислів. Просторовий образ – це архетипи

територіальних спільнот (Д.Замятін). Географічний образ – «ментальне утворення», «феномен культури», «відрефлексований у культурі просторовий образ» (Д.Замятін). Класичне модерністське визначення географічного образу (регіону) на соціологічному рівні – це узагальнене уявлення про території конкретної соціальної групи (певної статі, віку, професії), а цілеспрямовано утворюваний вид соціологічного образу називається «іміджем». На культурному рівні образ регіону постає як сукупність символів та архетипів, пов'язаних із певною територією, накопичених у певній культурі та репрезентованих через твори літератури, музики, живопису, кінофільми, документальні джерела, а також міські ландшафти, архітектуру, пам'ятники тощо. Образ регіону на культурному рівні – саме є географічний образ (Н.Замятіна, Д.Замятін). «Географічний простір» – ментальний продукт певної цивілізації (Д.Замятін); «ментальний простір» – простір, який існує в уяві (Б.Шенк). «Співпросторовість» означає «множинність образів простору», стимулює інтерес до «перехідних, динамічних, прикордонних просторів», виникає в добу пізнього модерну внаслідок існування різних територіальних ідентичностей у груп чи індивідуумів (Д.Замятін). «Локальний (регіональний) просторовий міф» – усталений тип просторових уявлень, «система усталених наративів на даній території» (Д.Замятін). «Територіальна ідентичність» – «бриколаж» географічних образів, локальних міфів і культурних ландшафтів (К.Леві-Стросс). «Цивілізаційна ідентичність» – завжди містить у собі приховані і прикриті форми географічних образів (Д.Замятін). «Культурний ландшафт» – «інваріант географічного образу» (Д.Замятін), а також «території чи простір, які сприймаються крізь призму культури, соціокультурних цінностей, знаків і смислів». Культурний ландшафт – простір, що сприятиме активному народженню й формуванню географічних образів, а відтак емоційному, раціональному і концептуальному співпереживанню простору (В.Шукін). Поняття «географічний образ» та «культурний ландшафт» – інструменти дослідження сучасного історика. «Локус» – містить бінарну опозицію визначеність/невизначеність (відсутність кордонів, «малоосвоєний») (Д.Замятін). Локус – «гуманітарно важливе місце», «це опанований людиною простір» (В.Шукін).

Поза всякими сумнівами, ментальна географія становить інтерес для історика з погляду ментального моделювання простору, конструювання мислених мап територій та цивілізаційно-географічних образів. З огляду на те, яке місце посідає Європа у сучасних геополітичних реаліях, у фокусі уваги істориків здебільшого перебувають проблеми ментального конструювання, перепланування та геополітичних репрезентацій європейського простору.

Ментальні мапи Європи. З античних часів у свідомості європейців структура світу існувала у вигляді поділу Південь/Північ. В європейській просторовій свідомості Південь (особливо Середземномор'я) сприймався як оплот культури і цивілізації, Північ асоціювалася з варварством. Критерієм поділу слугував культурно-цивілізаційний рівень територій, регіонів, цивілізацій. Поділ світу навпіл відновився в добу Ренесансу й проіснував аж до початку XIX ст. – періоду романтизму. Цивілізований Південь протиставлявся варварській Півночі у художньому, логіко-раціональному та емоційно-психологічному вимірах просторової свідомості європейців. Традиційна опозиція Південь/Північ була порушена в добу модерну. Одновекторність поділу світу зруйнувалася за часів пізнього Просвітництва, коли у просторовій свідомості європейців з'явилося поняття «Східна Європа». Одні дослідники вважають, що поділ континенту на Схід/Захід став підготовкою експансії Заходу на Схід (розподіли Речі Посполитої, похід Наполеона в Росію). Утім, Східна Європа сприймалася як перехідна територія між культурним Заходом і диким Сходом, як шлях Східної Європи до цивілізації, потрактований із позицій зверхності Заходу (Л.Вольф). На думку інших авторів, поняття «Східна Європа» у свідомості європейців було синонімом Росії (Г.Лемберг). Переміщення Росії у просторовій свідомості з Півночі на Схід сталося внаслідок низки політичних подій (Віденський конгрес, Кримська війна). Відбулося перепланування ментальної мапи Європи. Поняття «Північ» або «Північна Європа» звузилося до «германського мовного ареалу». Якщо «Східна Європа» асоціювалася з Росією, то «Північна Європа» стала синонімом Скандинавії. Певну роль у новому визначенні Східної Європи відіграла така наукова дисципліна, як славістика. На початку XIX ст. з огляду на турецький чинник у свідомості європейців сформувався уявлення про

Схід як «дикий», «напівцивілізований», а отже – «небезпечний». Якщо раніше дикість і варварство пов'язувалися з Північчю, то в добу романтизму вони асоціюються зі Сходом/Східним. Причому поняття Схід (Osten) та Близький Схід (Orient) розумілися як тотожні (у Й.Гете).

З іншого боку, Росія сприймала Європу як Захід, Схід (Восток) асоціювалася з Близьким та Середнім Сходом (Orient). У свідомості російських західників Європа ототожнювалася з індустріально розвинутими країнами. Просторове сприйняття російського світу «зсередини» охоплювало православно-візантійський ареал. У свідомості зрілого модерну Росія на ментальній мапі євразійців не була ані Європою, ані Азією, ані Сходом, а з урахуванням етнографії, історії та економіки являла собою окрему геополітичну одиницю (Б.Шенк). До речі, ще В.Татищев запропонував провести межу між Європою й Азією по Уралі (гірському хребту та однойменній річці). Просторовий концепт «Східна Європа» залишався доволі рухомим, постійно змінюючи свою локалізацію на ментальній мапі. Суттєві зміни почалися після Першої світової війни, котра їх і спровокувала. Ментальна мапа Європи почала кардинально змінюватися, корегуватися, перепроєктовуватися внаслідок війн, революцій, розпаду імперій, утворення нових геополітичних одиниць. Після Другої світової війни кордони Східної Європи пролягли по лінії «залізної завіси». У цілому просторовий концепт «Східна Європа» варто сприймати, за словами Б.Шенка, як реакцію на зміцнення образу Заходу. Загалом на початку ХХ ст. спостерігалася тенденція щодо орієнталізації та азіатизації Східної Європи.

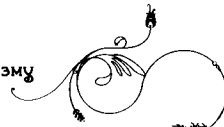
Поняття «Північна Європа» має свою генеалогію й «успішну кар'єру». До 1810 р. сюди відносили країни на північ від Чорного моря та Дунаю і на схід від Ельби й Вісли, це були т.зв. «північні краї». Показово, що франко-російська війна 1812 р. сприймалася у категоріях традиційної просторової свідомості сучасників як конфлікт Півночі й Півдня. Саме в добу романтизму відбувається переоцінка та перепланування просторового концепту «Північ». На зміну нордизму (Nordismus) – ідейній течії ХVІІ ст., що проголошувала домінування в регіоні та Європі загалом Швеції, у ХІХ ст. приходить скандинавізм – як політико-літературні течії в Німеччині. Німецький романтизм перетворив давньоскандинавські саги на

давньогерманський епос, а відтак Північ – на культурну прабатьківщину германців. Стереотипи моральної зверхності Півночі від часів, коли Швеція була наддержавою, зберігаються як «підмурак регіональної співпраці та ментальної відрубності скандинавських країн від Європи (Європейського Союзу)» (Б.Шенк).

У ХХ ст. на ментальній мапі Європи з'являються такі просторові уявлені конструкції, як «Центральна (Середня) Європа» та «Центрально-Східна Європа», а також «орієнталізм». Концепт «Центральна/Середня Європа» має різні політичні, історичні, географічні смисли та численні конотації. Поняття «Центральна Європа» виникає в текстах ХVIII–ХІХ ст., проте його концептуалізація відбувається у ХХ ст. У просторовій свідомості ХХ ст. концепт «Центральна Європа» постає не як реальність, а радше ментальний продукт, результат зміни геополітичної ситуації та гри політичних амбіцій.

У німецькомовному дискурсі зміст поняття «Центральна Європа» варіювався, доповнювався, змінювався від розуміння її як «проміжної Європи» (за часів Першої світової війни) до ідеї союзу центральноєвропейських держав з економічних та військових міркувань. У такому цивілізаційно-географічному контексті просторовий концепт «Центральна Європа» охоплював Німеччину, Австрію, Угорщину, Богемію, Моравію, Болгарію, Сербію, Грецію, Швейцарію, Данію, Голландію, Бельгію (та, вірогідно, Італію). Мовою ділового спілкування мала стати німецька (Б.Шенк). Актуальність концепту «Центральна Європа» Б.Шенк пов'язує з радикальними політичними змінами західної спільноти (послаблення компартій, крах марксизму), антиамериканізмом, європейською інтеграцією, дискусіями навколо громадянських прав та громадянського суспільства.

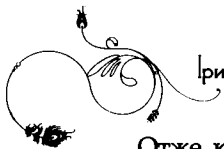
У слов'янському гуманітарно-спеціалістському дискурсі концепт «Центральна Європа» мав зовсім інші конотації. У 1980-х рр. у Польщі, Чехословаччині та Угорщині відбулися дискусії щодо нього, і як наслідок, із ментальної мапи Центральної Європи зникає Німеччина. Цей регіон інтегрував не державні території, а проміжні зони, що їх споріднювала ідея боротьби за національну незалежність. Картографування себе на мапі Центральної Європи надавало цим слов'янським країнам, як уважає

А.Міллер, право претендувати на вступ до ЄС та НАТО. У пострадянському дискурсі концепт «Центральна Європа» трансформувався в поняття «Центрально-Східна Європа». Як констатує російський дослідник, даний концепт використовувався, зокрема, Україною і Білорусією для побудови своїх національних історій.

У дискурсі українських істориків пострадянського періоду концепт «Центрально-Східна Європа» функціонує як ментальний продукт, витвір нових ідеологій, спрямованих на обґрунтування власного історичного минулого та новітніх геополітичних стратегій України. За редакцією Л.Зашкільняка видано підручник для студентів-гуманітаріїв «Історія Центрально-Східної Європи» (Львів, 2001 р.). Сконструйована в такий спосіб українськими дослідниками ментальна мапа Центрально-Східної Європи окреслює ареал між Балтійським, Чорним та Середземним морями. Автори визнають, що в різні історичні епохи Центрально-Східна Європа мала *«дещо відмінні кордони, але назагал вони окреслювалися ріками Лабою й Одрою на заході, Дніпром і Доном на сході, Балтійським морем на півночі й Середземним на півдні»*. Контури ментальної мапи Центрально-Східної Європи включають колишні радянські республіки, країни демократичного поясу, а також Грецію і Туреччину. Україна, таким чином, опиняється в образно-географічному центрі всієї конструкції. Мапа Центрально-Східної Європи включає Естонію, Латвію, Литву, Білорусію, Україну, Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, Молдавію, Болгарію, Югославію (Сербію і Чорногорію), Словенію, Хорватію, Македонію, Боснію і Герцеговину, Албанію, Грецію, Туреччину. В Інституті історії України НАНУ 2000 р. започатковано також щорічник «Україна в Центрально-Східній Європі» (вип.1–11).

Як бачимо, просторово-цивілізаційний конструкт «Центрально-Східна Європа» інтегрує, акумулює й нівелює смисли таких усталених понять, як «Східна Європа», «Північна Європа» та «Балкани». Водночас Росія опинилася поза межами уявної території й залишилася далеко на сході Європи. Критерієм же конструювання ментальної мапи Центрально-Східної Європи українськими істориками є *«поширення провідних цивілізаційних ідей, які формували суспільну свідомість населення, а також головні міжнародні події, що відбувалися на долі держав і націй»*.

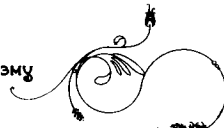

Отже, конструювання просторових концептів, просторово-цивілізаційних образів цілком вписується в нинішню рефлексивну стадію гуманітарно-спеціалістських знань, для якої характерні не лише цілеспрямоване, свідоме продукування просторових концепцій, уявлених мап, а також рефлексія з приводу їх походження, розвитку та процедур ментального картографування.

Ментальним продуктом ХХ ст. вважаються концепції балканізму та орієнталізму. Поняття «Балкани» виникає в 1920-х рр. Балканізм – це ідейна течія, яка інтегрує західні та місцеві регіонально-територіальні ідеї. Дискурс балканізму вибудовувався з перспективи опозиції цивілізація/варварство і вмотивовувався, з одного боку, перевагою західної цивілізації, з іншого, – відсталістю балканських народів, внутрішнім розбратом, традиціями й консервацією норм родової культури (М.Тодорова, Б.Шенк). Витвором ХХ ст. поряд із балканізмом вважається орієнталізм – ідейна течія, що деконструювала Схід із позицій європоцентризму. Орієнталізм Е.Саїда реактуалізував інтерес до ментальної мапи Європи.

Загалом просторові концепти «Східна Європа», «Центральна Європа», «Центрально-Східна Європа», «Балкани» – це не реальні території, а ментальні конвенції. Дані концепти сприймаються саме з позицій орієнталізму, або напіворієнталізму (А.Міллер), тобто з погляду зверхності Європи як дикі, відсталі, напівварварські географічні моделі. Просторово-географічні образи та ментальні мапи утворюються на глобальному, регіональному та локальному рівнях і відображають культурні, ментальні, мовні, економічні особливості регіонів та територій, які картографуються. Ментальну мапу України можна деконструювати у глобально-цивілізаційному та регіонально-локальному вимірах.

Ментальна географія України доби пізнього модерну. Ментальна мапа України як цілісної територіальної структури й самодостатньої політичної одиниці витворювалася вітчизняними інтелектуалами в добу пізнього модерну (на зламі ХІХ–ХХ ст.). Виникнення такої ментальної конвенції, як мапа України, було не випадковим, а готувалося низкою геополітичних, культурних та історичних чинників. У цей період прийшло усвідомлення, що поділ України на східну і західну частини, які входили до складу різних імперій, є історичним, тимчасовим казусом.

У контексті національного відродження, формування свідомості активного українства з кінця XVIII і протягом XIX ст. крок за кроком приходило розуміння етнографічної, культурної, мовної та врешті територіальної цілісності двох розколотих державним кордоном частин країни. Саме в добу модерну, як відомо, в європейській просторовій свідомості дихотомію цивілізований Південь/дика Північ заступила опозиція культурний Захід/відсталіший Схід. У дискурсі М.Грушевського, як уважає В.Ващенко, Україна «плаває» між Сходом і Заходом. У цивілізаційному контексті східні частини українських територій належали до киево-візантійської цивілізації, західні ж перебували у сфері впливу латинсько-католицької та польсько-німецької культур.

Ментальні мани України створювалися й широко використовувалися українськими географами, істориками, статистиками, політиками в період піднесення національної свідомості та активізації українських рухів. Ментальними мапами та просторово-цивілізаційними категоріями як інструментом обґрунтування й розвою самобутньої концепції вітчизняної історії, емансипованої від російського, польського, австрійського історичних процесів, активно послуговувався М.Грушевський у дискусіях з офіційною російською історіографією. Ментальні мапи визначного історика були пов'язані з національно-державницькими проектами й апелювали до мовно-культурної та етнографічно-територіальної ідентичностей українців, себто стояли «на крові та ґрунті».

У процесі створення концепції української минувшини М.Грушевський оперував просторовими концептами, які вже вкоренилися у структурах наукової свідомості зрілого модерну у вигляді цивілізаційної дихотомії Захід/Схід. Ключовими просторовими категоріями слугувало поняття «Східна Європа» та його культурні похідні. Поняття «Європа» історик уживав у сенсі «Західна Європа», останньої немає в його просторовому лексиконі. На ментальній мапі М.Грушевського лінія розподілу проходила по східнослов'янських територіях, він виокремлював землі українсько-руські, білоруські та російські. За такою схемою Велике князівство Литовське й Польща опинялися в Європі, тобто в ареалі західноєвропейської культури. Західним краєм Східної

Європи виступала «Галицька Русь», котра перебувала під впливами західноєвропейської культури.

Звісно, ментальні мапи в руках історика слугували інструментом конструювання нової історичної ідеології, оригінальної схеми українського минулого. Для ментального картографування М.Грушевський використовував просторові концепти різного ступеня генералізації (абстрагування). Класична в європейському контексті дихотомія Схід/Захід у Грушевського поставала як секвенції культурних пар *Східна/Західна Україна, Велика Україна/Мала Україна, Україна російська/Україна галицька, велика Україна російська/мала Україна галицька*. Велика російська Україна, у розумінні М.Грушевського, включала території по обох берегах Дніпра, а «галицька Україна» означала не лише Галичину, але й інші західноукраїнські землі – Буковину та Закарпаття. У лексиконі історика було й поняття «соборна Україна», що мало не лише політичні, але також просторово-територіальні імплікації. Решта використаних М.Грушевським просторових концептів уточнювали, конкретизували просторові одиниці, колонізаційні рухи та кордони земель-місцевостей: «Південний Захід», «Полудневий Схід», «східно-полудневі землі» (що потребували захисту від татарської загрози), «галицька колонізація», яка розповсюджувалася на «південні простори» та «на Подніпров'ї, у Київщині і на Задніпров'ї – у Полтавщині», «колонізація Брацлавської й Київської України у другій половині XVI в». Отже, у просторовому дискурсі М.Грушевського класична дихотомія Схід/Захід заміщувалася складнішою конфігурацією Схід-Південь/Захід.

Схід/Захід українських територій М.Грушевський репрезентував за допомогою культурно-психологічних означень, змінивши традиційну опозицію дикість/культура на модерну дихотомію активний Схід/пасивний Захід. Саме на Сході виникають осередки рухливого, гарячого життя, на противагу пасивності та інерції Галичини: «Історична доля Галичини віками впливала на пониження в тутешній українській людності елементів ініціативи, смілості, активності і заступала їх прикметами пасивної витривалості, пасивного завзяття, упертості. Впродовж довгих віків Галичина була резервуаром, збірником, де шукали захисту українська людноість полудневих і полуднево-східних просторів під натиском степової

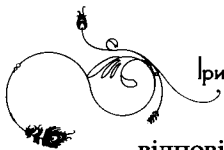
людності». [...] Натомість “дозвільне життя” полудневих погранич було більш ризикованим, тривожним, все енергичніше, сміливіше, багатше ініціативою тягнуло з Галичини на полудне і на схід, між те дозвільніше, рухливіше, гарячіше життя. На місці лишалося пасивніше, важче, органічно не здатне до ризику, до боротьби. І коли життя на пограниччях ставало тяжчим, – знов-таки першими сунули відти у галицький запічок елементи найменш витривалі. Так, екстенсивність не тільки ослабляла Галичину – вона робила серед галицької людності певного роду добір на її користь, бо громадили тут поклади пасивності й інерції».

Протилежність Галичини – Східна Україна, «де небезпечність життя виховувала в людях сміливість, ризик, нахил до ширших перспектив, здібність цінити досягнення поставленої мети вище над всякі матеріальні рахунки, готовність все поставити на карту за здійснення того, що ставилося вище за спокій, вигоду і саме життя».

Цілком очевидно, дихотомію українській Схід/Захід М.Грушевський переводив у морально-психологічну площину: активність, рухливість, життєдайність, відданість меті, ідеї, що притаманні Сходу, протистоять інерції, консерватизму, «матеріальності» (дрібноміщанським інтересам) українського Заходу. Щоправда, Галичина, за словами М.Грушевського, виробила «сей славний тип “упертого русина” з еластичністю гуми (резини), яку можна всякими способами мняти, давити, гризти – але не перекусити. Галичина може хвалитися тим, що з півтисячолітнього поневолення [...] донесла до наших часів свою етнографічну фізіономію, свою національну свідомість, свої культурні традиції».

Показово, що при ментальному картографуванні М.Грушевського історика цікавлять межові території між Сходом і Заходом, де велися «пограничні війни», скупчувалося найбільш активне, енергійне населення, відважне й сміливе, із кращих сил народу. Історик був цілком свідомий щодо тієї популярності, якої набували у цей час національно-територіальні дослідження, вивчення окремих земель і територій (за його термінологією – «національно-територіальна проблема»).

Якщо ментальна мапа М.Грушевського тяжіла до глобального, цивілізаційного масштабу Схід/Захід, активне життя/пасивне існування, то уявлена мапа України його учня – географа С.Рудницького – більше

відповідала культурно-ментальному, регіональному рівню. У дискурсі С.Рудницького поняття Східна, Західна, Середня Європа вживалися у суто географічному сенсі, щоправда він легко оперував поняттями, котрі мали геополітичні смисли й конотації, зокрема «австрійська частина України», «Україна російська». Причому всі політичні поділи українських територій дослідник уважав штучними, такими, що не відповідають «ані природним умовам країни, ані антропогеографічним відносинам». Його наукове кредо – «дотримуватися виключно природно-географічного поділу». Ментальна мапа України, подана С.Рудницьким у призначеному для російськомовного читача енциклопедичному виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Петроград, 1914 р.), була розумовим продуктом доби пізнього модерну, коли у свідомості українських інтелектуалів остаточно визріла ідея цілісності розділеної між Австро-Угорщиною та Росією України, єдність ментальної мапи котрої мали забезпечити природні, географічні та культурно-історичні аргументи. На уявленій мапі українських інтелектуалів доби модерну Україна простяглася від Карпатських до Кавказьких гір, від етнічних кордонів білорусів, поляків, росіян до Чорного моря. Важливими в ментальних картографічних моделях С.Рудницького були також національні й політичні доводи.

На ментальній мапі українських інтелектуалів початку ХХ ст. Україна розташовувалася в Європі, на межі з Азією, точніше «у південній смузі Східної Європи, на рубежі Азії». Проміжне становище між Європою й Азією означало як вади, так і переваги. Через особливості рельєфу Східної Європи Україна взагалі не мала природних кордонів, котрі могли б захищати її від вторгнень сусідів. Проте саме ця обставина уможливлювала, за словами С.Рудницького, «рух української колонізації на сусідні території».

Водночас фізичне становище України означало великі переваги: вихід до Чорного моря забезпечував зв'язок із віддаленими країнами (особливо в давній період відносин Русі з Царгородом); Україна розташовувалася на найкоротшому шляху з Європи до Індії, а також на зручному річковому маршруті з Балтики до Чорномор'я. За всіма природно-географічними показниками (рельєф, річки, рослинний і тваринний світи, антропологічні типи) Україна, на думку дослідника, – це європейська

країна. Ментальна мапа постає як мислений продукт, конструкт українських інтелектуалів пізнього модерну, котрі стояли на засадах національно-державницької ідеології.

Упадає у вічі, що критерієм ментального картографування України слугували такі чинники, як «українська колонізація» та «рідна мова». Отже, територію України визначали «кордони української колонізації» – це засадничий постулат картографічної моделі С.Рудницького: «Межа переважної української колонізації бере початок із дельти Дунаю, поряд із російсько-румунським кордоном, проходить уздовж чорноморського узбережжя дугою на Тирасполь, затим уздовж Дністра [...] перетинає кордон Росії й Австрії та неподалік від Чернівців (Czernowitz) доходить до Пруту. Потім повертає на південь до Кимполонга (Kimpolung), звідси йде на північний захід, з австрійської Буковини переходить на територію Угорщини, приблизно через Сигіт (Sziget), Мункач (Мукачів, Munkacs), Унгвар (Ужгород, Ungvar), Уйгель (Уйгель, Бугель, Tiszanjhely), Пряшев (Пряшів, Eperjes) – за коліно р. Попрада, де переходить з Угорщини в Галичину. Звідси межа українського розселення йде на схід і північний схід поблизу Грибова (Грибів), Ясла, Санока (Сянік), Динова (Динів), Перемишля та Ярослава. Від цього останнього пункту межева лінія, круто вигнувшись на північ, входить знову в межі Росії та, граничаючи з поляками, проходить біля Білограю, Замостя (Замостє), Любліна, Седльця, Більська. Звідси кордон української колонізації межує вже з білорусами та йде на схід і південний схід поблизу Пружан через Бигонівське озеро й далі річками Цною та Прип'яттю до Дніпра, затим біля Новозибкова й Мглина доходить до найбільш північної точки України. Починаючи звідси сусідами українців стають великороси. Межа пролягає нерівною лінією на південний схід і схід біля Севська, Путивля, Білгорода, Корочі, Старого Осколу, Острогозька й Новохоперська. Звідси лінія української колонізації прямує вздовж Хопра, [...] затим напівкруглим вигином, оминаючи Ставрополь, захоплює поріччя Середньої Куми, а звідси повертає на захід у сусідстві П'ятигорська та, прямуючи на Лабинськ і Майкоп, доходить знову до узбережжя Чорного моря».

Ментальна мапа С.Рудницького окреслювала кордони українських територій, які розділені між двома імперіями й межують із низкою

країн і народів, що входили до складу цих імперій. Поділ величезних українських теренів на розмаїті політичні області С.Рудницький уважав «штучним, не відповідним ні природним умовам країни, ні антропогеографічним відносинам». Він пропонує внутрішній регіональний поділ українських територій суто за природно-географічним принципом. Такий природно-географічний поділ українських земель практично збігався з кордонами культурно-ментальних регіонів країни: «*Карпати і Підкарпаття, Розточіє* (височина від Львова до Любліна), *Підляшшя, Полісся, Волинь, Поділля* (Галицьке Поділля, Руське Поділля), *Правобережна височина*» (де знаходилася «мать городов руських»), столиця України Київ, Радомишль, Сквиря, Тараща, Звенигородка, Біла Церква, Умань, Канів, Черкаси, Чигирин – «колишня столиця Хмельницького», на південних рубежах та околицях – Олександрівськ, Верхньодніпровськ, Бобринець, Єлисаветград, Катеринослав). С.Рудницький виокремлював такі природно-географічні регіони, як *Лівобережна низина* (Чернігів – столиця Сіверщини, Ніжин, Прилуки, Переяслав, Пирятин, Лубни, Миргород, Кобеляки, Новомосковськ, Павлоград, Полтава, Кременчук), *Лівобережна височина* (Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Кролевець, Борзна, Конотоп, Ромни, Путивль, Суджа, Миропілля, Суми, Охтирка, Лебедин) і Богодухів, Харків, Вовчанськ, Старобільськ, Білгород, Короча, Старий Оскол, Острогозьк.

Відповідно до природно-географічного критерію ментального картографування С.Рудницький виокремлював «*область Донецького кряжа*» (Ізюм, Слов'янськ, Бахмут, Юзівка, Луганськ, Кам'янка), «*українську частину Бессарабії*» (Хотин, Сороки, Оргіїв, Бельці, Кишинів – «столиця Бессарабії нагадує величезне село») та «*довгу смугу Чорноморської низовини*» (Ізмаїл, Кілія, Тирасполь, Бендери, Акерман, Одеса – «найбільша пристань і найважливіше торговельне та промислове місто Чорноморського узбережжя», Кривий Ріг, Олександрівськ, Олешки, Херсон, Очаків, Мелітополь, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог та на березі Дону Новочеркаськ, Ростов, Нахичевань – «важлива пристань», історичний Азов).

Північний Крим (південна частина півострова, за С.Рудницьким, не входила «до складу української території») обіймає Сімферополь –

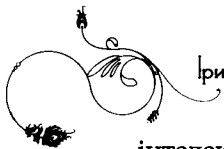

«нинішня», а Бахчисарай – «стара татарська столиця Криму», Євпаторія – «торговельна пристань», Севастополь – «головна воєнна пристань на Чорному морі», поза межами українського розселення знаходяться курорти Балаклава, Ялта, Алушта, Феодосія («колишня Кафа»), Керч.

Підкавказзя як природно-географічний регіон з українським населенням С.Рудницький також розмістив на ментальній мапі України (Катеринодар – «столиця українських кубанських козаків», Новоросійськ та Майкоп, Єйськ, Темрюк тощо).

Примітно, що найважливішим принципом ментального картографування в дискурсі українських інтелектуалів пізнього модерну поряд з «українською колонізацією» вважався чинник «рідної мови». Так, О.Русов окреслював ментальну мапу України по межах тих територій, населення яких назвало українську мову рідною (за даними перепису 1897 р.): «Україна посідає територію Європейської Росії, якщо сприймати цей географічний термін як частину території, заселену українським народом. [...] Саму північну межу розселення українського населення зустрічаємо між містами Білостоком і Бельськом у Гродненській губернії. На схід кордон території, що відділяє українців від білорусів і великоросіян, просувається дещо на південь, поміж міст Пінська, Могильова, Речиці, Новгорода-Сіверського, Курська, Коротояка і Новохаперська. Далі на схід українське населення сильно рідшає і зустрічається лише в окремих розпоросених поселеннях, виниклих унаслідок пізнішої колонізації українців. З огляду на їх пізнішу колонізацію далі на схід у межах Азії, то можна помітити, що вона повсюди витримує ті кордони просування цього народу в північній півкулі між 45 і 55° північної широти, котрі і тисячу літ по тому були зайняті українським народом у Карпатах і Придніпров'ї. На північ і південь від цих кордонів українська колонізація зустрічається лише спорадично, не у вигляді поселень, а окремих родин, які опинилися випадково поміж населення іншого етнографічного типу».

Отже, маємо всі підстави констатувати, що саме в добу зрілого модерну відбувається становлення ментальної географії як складової національно-державницької ідеології українських інтелектуалів. На зміну імперській просторовій свідомості, що відбилася на відповідній лексиці, приходять нові уявлення, терміни і поняття. Якщо серед вітчизняних

інтелектуалів другої половині XIX ст. були поширені означення українських територій з імперськими імплікаціями («Малоросія», «Південна Росія», «Південно-Західний край», «малоросійський народ», «південноросійський народ»), то на рубежі століть до широкого вжитку входять концепти-означення «Україна», «український», «українські території». Так, термін «український», за О.Русовим, був більш узагальнюючим порівняно з «малоросійським»: «Термін “малоросійський народ”, або “малоруський”, ми замінюємо словом “український” через його більшу узагальненість з огляду на те, що під “Малоросією” розумілися офіційно Чернігівська та Полтавська губернії [...] з невеликою частиною Харківської».

Якщо географ С.Рудницький і статистик О.Русов використовували здебільшого суто географічні поняття, то просторові концепти у М.Грушевського набувають культурно-ментального сенсу: Слобожанщина, Лівобережна (Лівобічна) Україна, Правобережна (Правобічна) Україна, Правобережжя, Південна (Полуднева) Україна, Волинь, Поділля, Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна); західноукраїнські території ідентифікувались як Галичина, Буковина, Угорська Русь.

Відомо, що просторовий образ території може утворюватися «ззовні» і «зсередини». Так, у вже згаданому виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» подавався створений «зсередини» просторовий образ Галичини: «Українська етнографічна територія на Галичині, на півночі й сході, сходиться з українською етнографічною територією в Росії, а саме з Холмщиною, Волинню та Поділлям, на півдні – з українською етнографічною територією на Буковині та в Північній Угорщині, а на заході межує з польською етнографічною територією. Чисто українські поселення займають на Галичині увесь чорноморський басейн, тобто системи річок Прута, Дністра і Дніпра (через Стир і Горинь), а з балтійського басейну – усю систему Бугу і правий берег Сяна, однак у верхній та середній течії Сяна чисто-українські поселення перекидаються на лівий берег річки і безперервним вузьким клином тягнуться вздовж карпатського хребта далеко на захід через верхів'я Сяна, Віслока і Віслоки аж до витоків Дунайця».

Українська етнографічна територія, наголошував автор нарису «Галичина» В.Охримович, обіймає майже всю східну, південну й південно-східну частини Східної Галичини. Лінія етнографічного розмежування між українцями і поляками у Західній Галичині проходить паралельно головному карпатському хребту від Шляхтової до Риманова. У Західній Галичині «прикордонна етнографічна лінія чітка й різка», через те, що відокремлювала однорідний комплекс чисто українських громад від суцільного комплексу чисто польських спільнот. Проте на межі Східної і Західної Галичини «такої чіткої етнографічної прикордонної лінії між поляками та українцями немає», а є вузька прикордонна смуга з мішаним населенням. Примітно, що терміни «Галичина», «Галицька країна» вживаються В.Охримовичем як синоніми. Отже, просторовий образ Галичини (Галицької України) відтворювався галицькими інтелектуалами доби зрілого модерну як природна складова України за етнографічно-мовним принципом (на «крові та ґрунті»).

Зовсім іншу мотивацію конструювання образу Галичини «ззовні» зустрічаємо в німецьких та австрійських географів, істориків, політичних діячів. Для австрійських інтелектуалів Галичина являла проблему збереження цілісності Габсбурзької монархії. Сучасний австрійський дослідник Б.Веллер аналізує низку дискурсивних стратегій щодо вирішення «галицького питання». Ідеться про створення географічної концепції Галичини та механізми вписування її до просторових концепцій Східної й Центральної (Середньої) Європи. Якщо українські інтелектуали дотримувалися ідеї територизації (термін використовує Б.Веллер) окремих націй, то австрійські автори керувалися геополітичними цілями і принципом географічної єдності монархії. Спочатку анексія Галичини та Буковини не вписувалася у цю програму. У такій ситуації як доцільна використовувалася стратегія поділу монархії на «дунайські» і «задунайські» країни (Галичина, Буковина, Далмація). Австрійські географи порізному оцінювали значення Галичини. Одні вбачали розмаїття в єдності та природному розширенні, інші вважали, що Галичина не вписується у природні кордони (Карпати) і перебуває по інший їх бік, а відтак і сам факт її приєднання неорганічний.

Проблема єдності Габсбурзької монархії мала й ширший, загальноєвропейський контекст, пов'язаний із ментальним поділом Європи на східну та західну частини. Із другої половини ХІХ ст. у просторовому дискурсі австрійських інтелектуалів Галичина сприймалася як складова Східної Європи. Так, локалізація Галичини відводила Габсбурзькій монархії роль посередниці між східною і західною частинами континенту. Водночас на ментальній мапі німецькомовних інтелектуалів Галичина неначе «плавала» між Східною і Центральною (Середньою) Європою. Справа в тому, що концепція Середньої Європи, уважає Б.Веллер, давала можливість австрійській державі подолати розкол власної території і прив'язати прикордонні землі (Галичину) до центру. Поняття «Середня Європа» вперше введене К.Ріттером у «германоцентричному розумінні». До середини ХІХ ст. Середня Європа не пов'язувалася з Австрійською імперією й обмежувалася північними німецькими краями. У добу пізнього модерну концепції Середньої Європи включали всю Дунайську імперію разом із Балканами, Сербією, Болгарією, Румунією. Згідно з цими концепціями, Галичина також опинялася у Середній/Центральній Європі (Й.Парч). У такий спосіб центральними державами на мапі Середньої Європи стають Німеччина й Австрія. Динамічного розвитку концепції Середньої Європи набули в роки Першої світової війни. У проект «Середньої Європи» включали не лише Галичину, але й Прибалтику, білоруські та українські землі. У даному контексті Б.Веллер наводить концепцію «Проміжної Європи» А.Пенка, східна лінія кордону якої пролягла від Фінляндії до Босфору, а відтак Галичина й усі українці Російської імперії ставали частиною «середньоєвропейської, візантійсько-римської цивілізації».

Звісно, Б.Веллер має рацію, стверджуючи, що образ Галичини у Відні та Львові сприймався по-різному. У Відні коронний край бачили складовою Середньої Європи та єдиного державного організму Габсбурзької імперії. У Львові й Києві Галичина поставала невід'ємним елементом України.

Цілком очевидно, що на зламі ХІХ–ХХ ст., у добу пізнього модерну, відбувалося становлення ментальної географія як геополітичного дискурсу й інструменту територіальних і культурно-географічних пере-

планувань, державно-політичних змін та перетворень. У просторовій свідомості модерну витворювалася певна ієрархія культурно-географічних образів України цивілізаційного, регіонального та локального рівнів: Європа («Східна», «Західна», «Середня/Центральна»), Україна («Україна галицька», «велика Україна російська»), Галичина, Слобожанщина, Волинь, Південна (Полуднева/Степова) Україна тощо.

Нині ментальна географія переживає фазу теоретичної рефлексії (те, що Д.Замятін ідентифікує як геоспаціалізм), самоусвідомлення механізмів, мотивації та наслідків ментального картографування як засобу вирішення культурно-географічних проблем у ситуації «другої глобалізації» та нових цивілізаційних викликів.

Література:

1. Ващенко В. «Ментальна географія зламу XIX–XX ст.: конструювання Михайлом Грушевським “ідеального простору” Європи, України та Росії: Виступ на Міжнародній науковій конференції «Росія і Західна Європа в польській та українській історіографії XIX–XX ст.», 22–23 вересня 2011 р., Гданськ.
2. Веллер Б. Галичина як проблема географічної інтеграції: Місце коронного краю на ментальних картах у німецькій та австрійській географії XIX – початку XX ст. // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2011/2012. – Вип.6.
3. Вольф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. – Москва, 2003.
4. Грушевський М. «Малі діла» // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.2: Суспільно-політичні твори (1907–1914). – Л., 2002.
5. Грушевський М. Примітки до історії козаччини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с.159, 12° // Там само. – Т.6: Історичні студії та розвідки (1895–1900). – Л., 2002.
6. Грушевський М. Сіяння вітру // Там само. – Т.2.
7. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Там само.
8. Замятин Д. Геоспаціалізм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2011/2012. – Вип.6.
9. Замятин Д. Геоспаціалізм: Онтологіческая динаміка просторових образів [Електронний ресурс]: http://sociologica.hse.ru/data/2012/01/25/1264320960/10_02.pdf
10. Замятин Н.Ю., Белаи Е.Ю. Особенности географических репрезентаций социокультурных регионов России в характеристиках субъектов РФ // Социс. – 2006. – №11.
11. Зеленская Л.И. Оценка пространственных представлений студентов-географов

как профессионально значимых особенностей личности // *Вісник Дніпропетровського університету: Серія: Педагогіка і психологія.* – Дніпропетровськ, 1998. – Вип.3. 12. *Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л.Зашкільняка.* – Л., 2001. 13. Колесник В. Карта личности [Електронний ресурс]: <http://kolesnik.ru/2008/personalitymap/> 14. Лихачёв Д.С. Земля родная. – Москва, 1983. 15. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. – Санкт-Петербург, 2000. 16. Миллер А.И. Ментальные карты историка и связанные с ними опасности // *Исторические записки.* – Москва, 2002. – Вып.№5. 17. Николаенко Д.В. Гуманистическая география Запада: Критический анализ: Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. – Ленинград, 1983. 18. Николаенко Д.В. Метагеографические проблемы исследования географического познания на Западе // *Социальная и экономическая география: Сб. тр.* – Казань, 1985. 19. Николаенко Д.В. Новые концепции западной гуманитарной географии // *Теоретические проблемы географии: Сб. тр.* – Ленинград, 1983. 20. Николаенко Д.В. Принципы и проблемы исследования философско-методологических оснований эволюции западной географической науки. – Санкт-Петербург, 2000 [Електронний ресурс]: http://krotov.info/lib_sec/14_n/nik/olaenko.htm 21. Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Шевченка // *Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар.* – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 22. Охримович В. Галиция // *Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т.* – Петроград, 1914. – Т.2. 23. Рудницкий С. Очерк географии Украины // *Там же.* 24. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России // *Там же.* 25. Шенк Ф.Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе // *НЛО.* – 2001. – №52. 26. Щукин В. Миф дворянского гнезда: Геокulturологическое исследование по русской классической литературе. – Краков, 1997. 27. Downs R.M., Stea D. *Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping.* – New York, 1977. 28. Portugali J. *The Construction of Cognitive Maps.* – Dordrecht, 1996. 29. Todorova M. *The Balkans: Discovery to Invention // Slavic Review.* – 1994. – №53. 30. Tolman E.C. *Cognitive Maps in Rats and Men // Psychological Review.* – 1948. – №55. 31. Wolff L. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* – Stanford, 1994.

Мережева модель науки

Принцип «мереж» передбачає/означає об'єднання різноманітних елементів, що раніше існували окремо чи ізольовано, в єдину структуру взаємопов'язаних складових, між якими постійно відбувається обмін інформацією. Мережа постає як принципово новий простір – саме інформаційний простір. Утворення мереж слугує й новою моделлю вивчення історії історичної науки, а точками центрації моделі-мережі є: 1 продукування ідей, теорій, методів (культурний капітал); 2. організаційні структури науки – університети, кафедри, академічні інституції, наукові товариства, часописи, учені звання, наукові ступені, посади (інституціональний капітал); 3. простір міжособистісних комунікацій істориків, позаяк місце кожного вченого в корпоративному середовищі визначається його мережевою позицією, тобто інтенсивністю контактів та швидкістю обертання культурного капіталу.

Образ постнекласичної науки. У межах класичної науки існувало кілька узвичаєних образів історичної науки. Найпопулярніший із них – дисциплінарний, згідно з яким наука сприймалася як сукупність чи ієрархія історичних дисциплін. Не втратив своїх позицій і традиційний персоналісно-біографічний образ історичної науки (як суми творчих біографій істориків). На початку ХХ ст. образи класичної науки поступаються некласичній науці, яка ґрунтувалася на засадах відносності та випадковості. Некласична раціональність вивисувала процес пізнання і роль суб'єкта пізнання. Новаційним уважався погляд на історичну науку у двох ракурсах: як історію ідей та соціальну історію науки. Згодом погляд на науку як історію ідей трансформувася в образ культурно-інтелектуальної історії. Існують й периферійні образи науки, зокрема схоларний (наука як історія наукових шкіл) або наука як історія понять, наука як історія наукових співтовариств тощо. В умовах інформаційного суспільства формулюється постнекласичний образ науки (кібернетичний, системний,

синергетичний, проблемний). Основу постнекласичної раціональності становлять цілісність, цілеспрямованість, нелінійна темпоральність, ієрархічність, ціннісні структури діяльності.

Нинішню епістемологічну ситуацію визначає «інформаційний вибух», пов'язаний із лавиноподібним зростанням інформації. Кожні 5–7 років відбуваються певні цикли у змінах її обсягів і, як наслідок, – динамічне старіння наявного знання та нагальна потреба в його поновленні/відновленні. Звісно, що кожний дослідник імпліцитно відчуває дискомфорт щодо наслідків інформаційного вибуху, «коливань» масивів знання. Для постнекласичної науки та утвореного нею міждисциплінарно-мережевого простору властиві нові технології, види комунікації, засоби отримання інформації/знання. Новітні технології і форми інтелектуальної комунікації у просторі науки зіперті на досвід політичних практик, бізнес-організації, академічний менеджмент, тобто апарат і механізм управління знанням. До нових методологій міждисциплінарної комунікації в науковому просторі варто віднести утворення віртуальних або on-line-університетів, сучасних технологій проведення мережево-міждисциплінарних семінарів, конструювання команд інтелектуалів, мобільних проектних груп, неформальних об'єднань, запуск мережевих інтернет-видань, (наприклад, проект українського історіографічного порталу). Із бізнес-менеджменту сьогодні професійним середовищем істориків запозичуються методики управління, організації видавничої справи, організаційні стратегії. Таким чином, у категоріях мережевого аналізу історіографія набуває постнекласичного характеру.

Сучасне інформаційне суспільство народжує нові інформаційні технології, теорії, ідеї, практики. Одна з них – теорія мережевого суспільства М.Кастельса. Новизна її в тому, що суспільство уявляється не як система, а рухлива, гнучка структура потоків інформації і комунікацій. Мережеве суспільство постає наче безшовна мережа взаємин, компонентів, між якими постійно відбувається обмін інформацією. До сучасних практик і лексики в різних сферах знання та життя вже ввійшли такі слова-поняття, як «мережева цивілізація», «мережева економіка», «мережевий менеджмент».

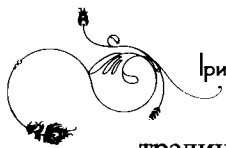
Р. Коллінз застосував мережеву теорію як засіб вивчення інтелектуальної історії у вигляді мереж особистісних зв'язків друзів, колег, гуртків та інтелектуальних співтовариств. Мережа-модель структурована ним у такий спосіб: 1. вертикальні лінії «міжпоколінних мереж» (учитель – учні); 2. горизонтальні лінії інтелектуальних альянсів, груп, гуртків сучасників; 3. структурне суперництво (конфлікт, співпраця).

Мережева модель науки. У сучасній епістемологічній ситуації теорія мережевого суспільства перетворюється на метод дослідження. Мережева модель науки означає інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, співтовариств, династій, академічних шкіл, професійної ідентичності, колективної психології, творчої лабораторії вченого, інновацій, інтерактивних ритуалів) у безшовну мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація. Утворення мережі і є новою моделлю вивчення історичної науки.

Модель-мережа історичної науки структурована вузловими точками, як-от: 1. *сфера історичної ідеології* (виробництво теорій, схем, методів, ідей-емблем, стереотипів, або культурний капітал); 2. *організаційна сфера* (університет, академія наук, кафедра, інститут, центр, учені звання, наукові ступені, посади, платня, або інституціональний капітал); 3. *сфера міжособистісних контактів* учених-істориків. Місце інтелектуала в науковому середовищі визначається його мережевою позицією, тобто інтенсивністю інтелектуальних контактів та швидкістю обороту культурного капіталу (Р. Коллінз).

Мережева модель науки має макро-мезо-мікро рівні. Мережевий підхід проектується на процес історичного пізнання у цілому (макро-рівень); на локальному чи національному рівні з урахуванням місцевих традицій, культурних цінностей та стереотипів (мезорівень); відносно конкретної особистості, вченого, інтелектуальної спільноти, корпоративного об'єднання, гуртків, клубів інтелектуалів, академічної династії, напряму, школи в науці (мікрорівень).

Вертикальні лінії інтелектуальних зв'язків у науковому просторі репрезентують наступність поколінь, наукові школи, династії. Кожен історик хоча б імпліцитно ідентифікує себе з конкретною інтелектуальною

традицією чи науковою школою. Саме схолярна ідентичність слугує ознакою професіоналізму та рівня саморефлексії історика, який усвідомлює свою належність до певної професійної субкультури. Відомий джерелознавець М.Ковальський напівсерйозно, напівіронічно ретроспективно вибудовував свою інтелектуальну генеалогію: себе вважав учнем І.Крип'якевича, коли студіював у Львівському університеті, І.Крип'якевич був учнем М.Грушевського, який вийшов зі школи В.Антоновича. Словом, Микола Павлович відчував свій зв'язок із класичною традицією джерелознавства і київською школою документалістів, ланцюжок якої тягнувся від В.Антоновича, М.Грушевського, І.Крип'якевича до дніпропетровської школи джерелознавців.

Значення мережевої моделі історичної науки полягає у синтезі соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що формує новий міждисциплінарно-мережевий простір науки. Водночас мережевий аналіз актуалізує антропологічну складову історіографії, у центрі уваги якої постає не «безлюдна», деперсоніфікована історія ідей чи наукових інституцій, а суб'єкт/актор процесу пізнання.

Мережева модель науки має нелінійний характер. Наука, як уважає Т.Кун, переживає мирні й революційні фази. На певних історичних відрізках науковий процес розгорається за відповідним сценарієм, підлягає закономірностям, законам розвитку знання. Натомість нелінійність у науці означає розриви, мутації у вигляді наукової революції (копернікянська революція), поворотів (антропологічний, лінгвістичний, історичний тощо), стагнацію та регрес. Мережевий принцип нівелює міжпоколінне протистояння в науці, сприяє синхронізації подій, через те наукове життя постає не як лінійний процес, а чергування поколінь, зміна і повернення ідей, конкуренція особистостей, методів.

Мережевий підхід збагачує можливості історико-наукового аналізу, розширює горизонт дослідження, дозволяє проникнути у творчу лабораторію історика, розкрити механізми творчості, мотивацію наукової поведінки, лінії професійної та особистісної комунікацій. Мережева модель науки – це відкрита структура, котра перебуває в on-line-режимі постійного доповнення та оновлення, завдяки обміну інформацією між користувачами даної мережі. Образ постнекласичної науки як зведеної

інформаційної мережі передбачає зміну ролей, коли історик науки з користувача даної інформації перетворюється на її постачальника. Мережева модель науки не обмежена жодними хронологічними, ідеологічними, політичними рамками і поглинає будь-яку інформацію («ефект губки»), яка циркулює у структурах історичної науки. Отже, мережевий аналіз реактуалізує можливості деполітизації та деідеологізації історичного знання, якщо це не свідомий вибір історика.

Модель-мережа історичної науки передбачає оновлення термінологічного інструментарію. До мікроряду конвенційних понять належать: «інтелектуальне співтовариство», «статусна ідентичність історика», «дисциплінарна специфіка кар'єри історика», «культура конфлікту», «історіографічний побут», «академічна повсякденність» (габітус), «антропологія академічного життя», «університетська», «професорська» культура тощо. Традиційні історико-наукові категорії в контексті мережевого підходу набувають нових смислів і відповідних конотацій, як-от: «університет», «наукова школа», «наукова династія», «публікація», «дискусія», «наукова дисципліна», «наукова лабораторія історика», «інтелектуальна біографія».

Категорії мережевого аналізу історичної науки. Інтелектуальне співтовариство, наукове співтовариство – це ключовий концепт мережевої моделі історичної науки. «Інтелектуальне співтовариство – це мережева структура комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів. Відтак і корпорація істориків постає як мережа міжособистісних контактів, міждисциплінарних зв'язків. «Територію історика» становить єдиний інформаційний простір, у межах якого відбувається його професійна діяльність, кар'єрне зростання, повсякденне життя. Моделі мереж інтелектуальних комунікацій історика (й інших груп інтелектуалів) мають різні конфігурації: «павутина», коли формується мережа перехресних зв'язків, тобто всі учасники пов'язані між собою й з усіма (великі професійні корпорації – соціологів, філософів, етнологів, політологів); «коло» означає, що зв'язок у такій мережі реалізується через пари (АВ, БВ, ВГ, ГД, ДА і т.д.); «колесо» утворюється з лідером у центрі та пов'язаними з ним людьми (типовий приклад – наукова школа).

Інтелектуальне співтовариство істориків структурується формальними і неформальними об'єднаннями, групами; мережею міжособистісних зв'язків; структурним суперництвом. Творче та повсякденне життя історика передбачає наявність професійних угруповань/структур, як-от університет, кафедра, відділ, редакційні гуртки, семінари, конференції, а також неформальних об'єднань: академічні професійні клани, земляцтва, гурт однокласників, незримі коледжі, наукові династії, клуби інтелектуалів як майданчик для проведення дискусій.

Існують столичні й периферійні корпорації істориків, які можуть суттєво різнитися, або навпаки – на окремих стадіях зближуватися. Від столичних корпорацій локальні об'єднання істориків відрізняє брак «гучних імен», відсутність наукових шкіл, династій, звужені можливості комунікацій, слабка розвиненість неформальних мереж спілкування, обмежене поле професійних інтересів і досліджень (зазвичай офіційного чи краєзнавчого характеру). Сценарій існування співтовариства істориків на периферії містить такі складові, як відсутність корпоративної солідарності, невеликий обсяг культурного капіталу та вповільнені темпи його обороту, відсутність джерел фінансування з недержавних фондів, неконкурентоспроможність у змаганні за гранти та стажування за кордоном, професійний і територіальний імобілізм. Історик з периферії набагато рідше за свого столичного колегу виїздить за межі країни та навіть свого регіону. Щоправда, у періоди структурних змін відмінності у статусі столичних і периферійних істориків дещо нівелюються, стимулом слугують власні риси та фаховий рівень члена корпорації.

Для корпорантів спільними є групова солідарність, професійна культура, статусна ідентичність. Інтелектуальне співтовариство істориків та інших соціально-професійних груп (філософів, соціологів, філологів) структуроване не лише групами, а також ієрархіями зв'язків, особистісними комунікаціями. Вертикальна ієрархія передбачає наявність зв'язків між поколіннями, лініями учитель – учні, родинно-династійними традиціями. Кожен історик ідентифікує себе з певною історіографічною традицією (казус М.Ковальського). Якщо не так, це означає, що історик несе на собі відбиток «безшколія» (С.Платонов), а відтак для нього немає

шляху на вершини корпоративної ієрархії, де він завжди почуватиметься маргіналом.

Горизонтальні ієрархії передбачають розподіл ролей і масок між групами істориків одного покоління згідно з професійними рисами й місцями в адміністративно-корпоративній ієрархії. Найвищу сходинку посідає «культурна аристократія», котра генерує нові ідеї, образи, смисли. До цієї касты «високочолых» належать ідейні та організаційні лідери, фундатори наукових шкіл, династій, теоретики, генератори ідей (в українській інтелектуальній традиції – В. Антонович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський, В. Липинський, Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький). Наступна сходинка взаємин – лідер/учні, одностудці, колеги, партнери з обговорення, які приминають до певної наукової школи.

Важливу роль в ієрархічних структурах учених відіграють т.зв. «історики другого плану», тобто ті, хто не продукує, а артикулює, поширює в масовій і професійній свідомості ідеї, схеми, формули, утворені «високочолыми». Без істориків другого плану фактично немає науки, вони – її «плоть і кров», завдяки їм формується культурно-інтелектуальний ландшафт науки конкретної епохи, утворюються стереотипи, підтримуються традиції. Без них немає й лідерів, адже нема кому сприймати і транслювати нові ідеї, методи, концепції.

В ієрархічних структурах істориків-професіоналів існує нечисленна група маргіналів, які випереджають час, чий ідеї не сприймаються чи відкидаються сучасниками як контрпродуктивні. Фундамент будь-яких соціально-корпоративних ієрархій становить пересічний історик, коло аматорів та ентузіастів (перебіжчики з інших «дисциплінарних таборів», як-от фізика, математика, філологія, соціологія, економіка тощо), які добре знаються на історії.

Наукове співтовариство, група партнерів, формальні й неформальні об'єднання, віртуальні коледжі, клуби за інтересами, студентські наукові гуртки своєю чергою структуруються мережами різноманітних зв'язків: професійних, культурних, наукових, товариських, повсякденних, родинних тощо. У Р. Коллінза є поняття «мережеві мапи» – схеми особистих знайомств, контактів інтелектуалів. Саме такі мережеві мапи вкупі з іншими компонентами професійної діяльності історика, як культурний

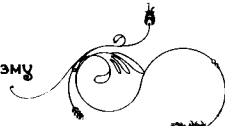
капітал та емоційна енергія визначають його місце у професійному середовищі, малій групі чи вузькому оточенні.

Важливим інструментом конструювання корпоративно-професійного співтовариства істориків є структурне суперництво. Змагання між професіоналами набуває різних форм: партнерство, співпраця, співавторство, конфлікт. Партнерство передбачає єдиний інформаційний простір, близькість ідейних позицій, єдиний інструментарій, дружні міжособистісні стосунки, співавторство постає як спосіб роботи, «трансфер лояльності інтелектуалів» (А.Мушич-Громико).

Суперництво може мати і форму конфлікту, конфронтації, дискусії, полеміки, плагіат-скандалу. Саме конфлікт Р.Коллінз уважає енергетичним джерелом творчості. Суперництво-конфлікт у середовищі істориків буває міжпоколінний (одвічне протистояння «батьків і дітей») та ідеологічний (парадигмальний). Звісно, корпорація істориків будь-якого рівня характеризується особистісними відносинами всередині неї, без яких професія історика взагалі не існує.

Статусна ідентичність визначає належність суб'єкта та його місце у професійному середовищі. Індексами соціально-корпоративного статусу історика є позиція в науково-адміністративній ієрархії: кафедра, відділ, центр, науковий ступінь, учене звання, посада, кількість праць, індекс цитування. При визначенні статусності кількісний показник праць історика поступається їх якісному рівню. У С.Соловйова, як відомо, власна бібліографія нараховувала 150 позицій, один рядок в якій посідала його 29-томна «История России с древнейших времён».

Індекс цитування визначає місце історика в мережі інтелектуальних комунікацій. Посилання у статті є показником культурного капіталу її автора, як уважає Р.Коллінз. У природознавчих науках навіть підраховували, що 12 статей-«батьків» (тих, що використовує автор у своїй розвідці) можуть народити статтю-«нащадка» (Д.Прайс). Мережі цитувань констатують формування цитатної свідомості, поширення інтертекстуальних та інтерактивних практик між істориками завдяки інформаційним технологіям, використанню інтернет-ресурсів, що суттєво скорочує відстань між створенням інтелектуального продукту та його входженням у середовище споживачів цього продукту. Розгалужені мережі цитувань

засвідчують усвідомлення корпоративної єдності, формування статусної ідентичності історика.

Культура конфлікту. Традиційно конфлікт вважається складовою процесу інституціалізації історичної науки. Академічний конфлікт – це боротьба людей, а не ідей. Пов'язують виникнення конфліктів із психічними особливостями учених-інтровертів. Через те мотиви конфлікту – здебільшого матеріальні, соціально-психологічні, побутові (А. Антощенко, А. Свешников). Існують конфлікти міжпоколінні і світоглядні (наприклад, між істориками-традиціоналістами та модерністами у сучасній історичній науці). У традиційний спосіб В. Горинь виділяє три конфлікти М. Грушевського з корпоративним середовищем Галичини: 1) 1896–1898 рр., період т.зв «статутного непорозуміння» характеризується виникненням опозиції проти М. Грушевського в НТШ, а в 1901–1904 рр. проти київського професора вже розгорнулася «активна кампанія»; 2) другий конфлікт, 1907–1908 рр., коли протистояння набувало політичного забарвлення; 3) третій конфлікт, 1911–1913 рр. Мотиви конфлікту М. Грушевського в НТШ, тобто галицькому інтелектуальному співтоваристві – найрізноманітніші, від «своєрідності галичан, ментальності самого М. Грушевського, у рисах характеру, нервовій вдачі (самозадоволення, необмежені амбіції, недостатня самокритичність, непоступливість, егоцентризм, впевненість у своїй непомилковості, висування особистих інтересів, неповага до інших осіб, автократична натура)», до причин політичного, організаційного, фінансового характеру, стилю керівництва, моделі поведінки тощо (В. Горинь).

Водночас конфлікт в академічному середовищі можна розглядати як «мережеві війни», а відтак спробувати розкрити його механізм. «Казус мережевої війни» можна інтерпретувати на матеріалі будь-якої конфліктної ситуації, зокрема скандалу, конфлікту, конфронтації в університетському чи академічному середовищі. Мережу комунікантів (учасників конфлікту) характеризує відсутність вертикальної ієрархії, а лише вузлові точки зв'язків між собою, немає і центру управління мережею. Відносини між її членами мають неформальний характер. Мережеві війни, а відтак конфлікти у науковому середовищі, розгортаються завдяки тактикам «роїння» – за аналогією із бджолиним роєм, в якому одна бджола сама по

собі не становить серйозної загрози, однак об'єднані в рій вони можуть бути смертельно небезпечними. Роїння стає домінуючою технологією війни/конфлікту. Це – візуально аморфний, але добре структурований спосіб завдання удару з усіх напрямків у визначену точку (якою є суб'єкт чи об'єкт конфлікту), а потім знову розсіятися, зберігаючи при цьому готовність у черговий раз знову об'єднатися для удару. Перебіг і результат будь-якого конфлікту дедалі більше залежить від інформації та комунікацій. З огляду на це психологічне знищення стає такою ж реальністю, як і фізичне. Отже, вивчення проблеми конфлікту, «культури конфлікту», як у традиційний спосіб, так і під кутом зору мережевого аналізу, є своєчасним і доречним, якщо згадати формулу: «Конфлікт є фактором історіографічного побуту».

Історіографічний побут. Термін «історіографічний побут», нагадаємо, запропонував Ю.Троїцький в середині 1990-х рр. Н.Алеврас визначає «історіографічний побут» як «методику комунікаційного аналізу». На наш погляд, «історіографічний побут» структурується мережею міжособи-стісних зв'язків: інтелектуальних, адміністративно-корпоративних, про-фесійних, приятельських, партнерських, групових, родинних, побутових тощо, що відбиває саме внутрішнє життя історичної науки, співтовариства істориків. Категорія «історіографічний побут», виражаючи внутрішню сторону наукового життя, близька за змістом поняттям «професорська культура», «історіографічна культура», «корпоративна культура», які потребують роз'яснень й уточнень з боку дослідників науки.

Інтелектуальні ритуали – це символами групового членства, корпоративної солідарності: лекції, семінари, іспити, дисертаційний диспут, учені ради як колегіальний орган, студентські гуртки, товариства, конференції. У кожному університетському середовищі за власним усталеним сценарієм проводяться святкові заходи, ювілеї, навіть жалобні церемонії.

Групи, фракції, мережі міжособистісних зв'язків історика в кінцевому підсумку структурують його власний інтелектуальний простір та академічне повсякдення. На матеріалах історії історичної науки верифікується й поняття «габітус», під яким розуміють поведінку вченого, що формується як за правовими нормами, так і за неписаними правилами

й традиціями певної корпорації, гуртом учасників комунікаційної мережі.

Таким чином, поняття-те, в рамках мережевого аналізу – конвенційні, потребують доопрацювання й узгодження, також поглиблення категоріальної свідомості істориків узагалі.

Старі/нові категорії історіографічного аналізу: мережевий контекст. *Університет.* Чимало дослідників вважають, що університети є лідерами у структуруванні інтелектуальних співтовариств. У світлі мережевої теорії науки університет можна сприймати як уявну структуру груп, фракцій, шкіл, інституцій, дисциплін, мережу міжособистісних комунікацій, між якими постійно відбувається обмін інформацією. Університет можна уявити і як інтелектуальне співтовариство, утворене на підставі загальних цінностей, під впливом національних традицій та відповідної академічної культури з певним запасом і динамікою обороту символічного, культурного, інституціонального та економічного капіталів. Статусну ідентичність університетського співтовариства, що складається із двох субкультур: професорської та студентської, визначає «університетський дух».

Наукова школа – традиційне поняття класичної науки. Більшість дослідників схильні сприймати її як «об'єктивну даність», «дослідницьку спільноту», чинниками формування котрої слугують організаційні заклади (інституції, часописи, кафедри), єдина наукова програма, спільні методи дослідження, єдине проблемне поле, коло інтересів і т.ін. Структуралісти вбачають у школі не даність, а конструкт, ідеальний тип, тобто наукова школа конструюється самими її учасниками або виростає з «мереж взаємодії індивідів» (Б.Лепті).

Нині схолярна проблематика знаходиться на межі антропологічної історіографії та мережевого аналізу. Уважається, що «шкільність» (належність до певної школи) та «індивідуалізм» у творчості вченого – це базові траєкторії його руху як фахівця і людини певної епохи. Антропологічна реконструкція «життєдіяльності наукового співтовариства та його окремих членів створює додаткові можливості щодо осмислення внутрішніх комунікацій». В умовах інформаційного суспільства гору візьмуть «структури» через те, що мережі становлять нову морфологію

нашого суспільства, уважає Г.Мягков, посилаючись на М.Кастельса. Чисто мережевий підхід до наукової школи знаходимо в італійського соціолога Н.Кауппі. Символічна влада лідера школи не обмежується власною харизмою, а означає спроможність мобілізувати індивідуумів і перетворити їх на «мережу агентів». Вирішальними для наукової школи є міжособистісні взаємини.

З огляду на теорію мереж визначимо наукову школу як рухливу структуру мереж комунікацій. Наукова школа пронизана лініями вертикальних і горизонтальних інтелектуальних, культурних, корпоративних, партнерських зв'язків. Отже, важливе визначення вузлових точок школи-мережі, як-от учитель – учні, проблематика, спільні стратегії дослідження, наукові програми, організаційні засади, міжпоколінні взаємини, традиції, інновації. Рівнозначність елементів, що у сукупності утворюють мережу комунікацій і потоків інформації (наукову школу) нівелює, наприклад, поняття конфлікту поколінь, зради, розколу школи, невдячності тощо.

Наукова дисципліна – традиційний для класичної науки концепт (один із ключових через панування дисциплінарного образу науки в добу модерну) – також можна реактуалізувати з погляду мережевого аналізу. Дисципліна, на думку деяких авторів, має мережеву структуру, чітко означену. Якщо розглядати наукові дисципліни з перспективи теорії організації соціальних систем, то можна дійти висновку, констатує І.Москальов, що «дисциплінарна наука всередині кожної дисципліни має мережеву структуру, котра характеризується такими ознаками, як децентралізоване управління, неформальні відносини, горизонтальні зв'язки, самоорганізація». Мережева структура науки сприяє виникненню «міждисциплінарно-мережевого простору», якому притаманні всі риси мережевої організації. У цьому просторі наука, наукова дисципліна – це комунікативні зв'язки та відносини. Відтак наукова публікація сприймається як комунікативний акт.

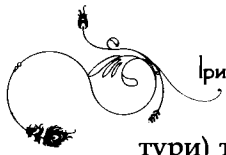
Публікація. Сучасні дослідники вважають, якщо наукова дисципліна утворюється з мережі комунікацій, то публікація виконує функцію елементарних комунікативних актів у науці (І.Москальов). Комунікативний акт – це процес передачі та сприйняття інформації в

умовах міжособистісного й масового спілкування. Н.Луман фіксує три складових комунікації: інформація; сповіщення; розуміння. Публікація у світлі мережевого аналізу – комунікативний акт, який здійснюється через цитати (публікація завжди пов'язана з іншими публікаціями і постає своєю чергою таким собі «збудником» нових публікацій). Через мережу публікацій і цитат можна досліджувати дисциплінарну науку, уважає І.Москальов. Канали комунікації, тобто шляхи і засоби поширення інформації серед комунікантів, – найрізноманітніші: написання тексту, процедури мислення, формальне/неформальне спілкування, читання/зворотний зв'язок із читачем, публікація, що відчужує текст від автора, робить його публічним. В інформаційну добу формується й певна інформаційна культура, рисами якої стає інтертекстуальність, цитатна свідомість, усталені норми та етикет мовної поведінки, табу на плагіат.

Дискусія. У координатах класичної науки дискусія сприймається як одна з форм обговорення, поряд із такими, як суперечка та полеміка. Суперечка означає, що кожен з учасників обговорення знаходиться на протилежних позиціях і не шукає компромісу. Натомість полеміка передбачає серйозну аргументацію сторін, котрі так і залишаються на протилежних позиціях. Дискусія як тип обговорення припускає, що в його процесі за допомогою аргументів та шляхом обґрунтування можна дійти порозуміння, компромісу, навіть спільної думки. Дискусія в рамках постнекласичної науки постає як різновид інтелектуальних ритуалів (Р.Коллінз) або комунікативний акт, тобто акт спілкування через передачу символів і смислів, мета яких – взаємопорозуміння. Дискусії посідають важливе місце в мережевій моделі науки, вони сприяють накопиченню емоційної енергії, обміну культурним капіталом в інтелектуальному співтоваристві, творенню нової мови науки, удосконаленню процедур аргументації, підвищенню рівня абстракції та рефлексії учасників дискусії.

Інтелектуальна біографія або «новий біографізм». У структурах класичної науки біографія сприймається як «особлива, самодостатня культурно-історична форма усвідомлення і трансляції індивідуального досвіду». І.Беленький наголошує на амбівалентності біографії як жанру, тобто «двоєдинстві біографії» як «явища мистецтва» (художньої літера-

тури) та «історичного дослідження». Він окреслює й дисциплінарні рамки біографії – «біографіка» (термін виникає в 1920-х рр., утім, тоді він «не прижився») та «біографічна свідомість». В українській культурно-інтелектуальній традиції усталеним вважається термін «біографістика». Проте недосконалість біографічного методу вбачають в ототожнювання твору з його автором. Ідеться вже про «кризу біографії», навіть «її принципову неможливість».

Інтелектуальна біографія як жанр потребує рефлексій та конвенціональних домовленостей дослідників науки. Інтелектуальна біографія – це історія ідей чи людей? На думку А.Неймана, насправді вона містить декілька біографій: *особистості* (історія ідей неможлива без ментальної історії їх автора); *професійну біографію* (входження в наукове співтовариство, соціалізація, професійні заняття, політична або діяльність державного діяча, публіциста, організатора науки, фундатора наукової школи); *соціокультурну біографію* («ситуаційну», тобто біографію навколишнього культурно-інтелектуального середовища, де формується, живе й працює інтелектуал, що включає економічну, соціально-політичну, культурну характеристики його епохи); *наукову біографію* (за А.Нейманом, «бібліографічну біографію», що аналізує праці автора, відтворює історію їх написання, методологію дослідження, джерельну базу, понятійний апарат, міждисциплінарні зв'язки, еволюцію ідей, методів, принципів). До даної моделі біографії інтелектуала варто додати ще одну складову – *історіографічну біографію*, котра містить історію рецепції праць ученого сучасниками, колегами, опонентами та наступними поколіннями дослідників, які й продукують певні стереотипи, міфи, репутації.

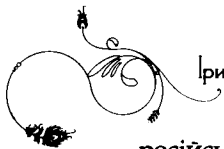
На мою думку, інтелектуальну біографію можна уявити як сукупність розпорошених, розрізнених елементів, котрі утворюють динамічну мережу, структуровану потоками інформації та комунікаціями. Інтелектуальна біографія виконує різноманітні функції в історико-науковому дискурсі. По-перше, розкриває механізми виникнення ідей, формул, розробки теорій, концепцій, методів. По-друге, відтворює логіку кар'єри інтелектуала, аналізує мотивацію наукової діяльності. По-третє, інтелектуальна біографія фіксує, як поширювались ідеї історика в науковому середовищі, як саме відбувалася рецепція його

ідей сучасниками та наступниками. Біографія інтелектуала подає багатий матеріал для розуміння процесів формування ним власної наукової школи, розкриває зв'язок з інтелектуальними традиціями, його наукову генеалогію (наявність чи відсутність певної школи), його вплив на подальший перебіг науки. Біографія виступає як інструмент вивчення творчої лабораторії історика. Якщо історію науки сприймати як «лабораторію думки», то кожен дослідник «завжди носить цю лабораторію з собою», як дотепно зауважив М.Блауг.

Культурна лабораторія історика. Метафора наукової лабораторії-равлика, який усе своє (тобто запас знань) завжди носить із собою, видається промовистою й доречною. Наукова майстерня, робітня історика розкриває механізм творчості через лінії його інтелектуальних зв'язків та альянсів. Вертикальна лінія означає наслідування інтелектуальної традиції, історіографічної культури у школах, групах спілкування, гуртках; горизонтальні – обмін інформацією, рецепцію нових дослідницьких стратегій та технологій у результаті комунікацій (безпосереднього спілкування, написання тексту, цитування, читання, мислення). На думку Р.Коллінза, інновації виникають саме у випадку неформального спілкування вчених, коли результати досліджень ще не опубліковані, а відбувається лише їх обговорення, т.зв «рефлексивні змагання» навколо предмету. Наукова лабораторія містить різні сегменти дискурсивного простору історика, як-от філософія, епістемологія, літературознавство, політика, публіцистика, стереотипи.

Наукова династія з перспективи теорії мереж репрезентує вертикальну лінію інтелектуальних зв'язків в історіографічному часопросторі та родинно-генеалогічному контексті. Родина інтелектуала сприймається як «вузол» – осередок специфічної мережі спілкування. Риси наукової династії представлені в літературі: належність її членів до однієї інтелектуальної культури, спільність інтересів, подібність поведінкових та мовних моделей, способу життя, стилю мислення, сповідання єдиних культурно-національних, моральних цінностей, самобуття політична культура. В.Корзун розуміє династію як феномен «продовженої геніальності» (випадок родини Лаппо-Данилевських). П. ван де Кемп вибудовує «піраміду спадкової геніальності» на прикладі чотирьох поколінь німецько-

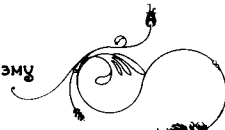

російської династії астрономів Струве. Отже, мережевий підхід переставляє акценти з трансляції ідей на спадковість традицій, професійних цінностей, архетипів спілкування, інтерактивних ритуалів.

У науковій династії, на протигагу науковій школі, долається, а практично не існує, конфлікт поколінь завдяки подібності культурно-інтелектуальних та життєвих світів інтелектуалів різних генерацій однієї родини чи сімейного клану. Словом, сама родина виступає каналом комунікації (засобом трансляції й поширення інформації) і створює механізм формування моральних, життєвих, корпоративних, інтелектуальних стереотипів різного рівня від підсвідомих, глибинних до предметних, специфічних. В інтерпретаціях В.Корзун родина А. та І. Лаппо-Данилевських постає як «унікально концентрована частина професорської культури з притаманним їй ритуалами та життєвим стилем».

У цілому старий/новий термінологічний апарат мережевого аналізу науки організовує інструментарій, необхідний для верифікації теорії мереж на матеріалах історії української історичної науки.

Мережева модель української історіографії. Модель-мережу української історіографії можна уявити як «безшовну» структуру різноманітних елементів науки, між якими постійно циркулює інформація, і котрі існували й раніше, але вивчались ізольовано. Мережа містить такі компоненти, як історичні ідеї, ідеології, концепції, методи, індивідуальні та групові ідентичності істориків, спектр численних культурних, національних, корпоративних лояльностей, наукові заклади, інституції, різноманітні типи інтелектуальних співтовариств, груп, гуртків у науці, наукові школи, професорські династії, різні канали комунікацій у середовищі істориків, університетський побут, інтерактивні ритуали, вертикальні та горизонтальні ланцюжки зв'язків, внутрішніх корпоративних альянсів, культура конфлікту, підґрунтям якого слугує структурне суперництво в науці, структури кар'єри історика, професійна культура. Цей набір елементів історичної науки нескінченно можна продовжувати, змінювати, корегувати завдяки обміну інформацією, міждисциплінарним впливам, новим фактам, дослідникам-комунікантам, оновленню дослідницького інструментарію тощо.

Структуруючим компонентом мережевої моделі української історичної науки є інтелектуальне співтовариство. В умовах бездержавності, розривів в історії еліт, відсутності проукраїнські орієнтованих культурно-освітніх, громадсько-наукових закладів, найрізноманітніші за формою інтелектуальні співтовариства (літературно-просвітницькі гуртки, аристократичні салони, культурні сімейні клани дворянства, таємні політичні організації, редакційні гуртки, мережа громадських культурницьких аполітичних осередків тощо) виступали засобом легітимації національної культури та науки.

Принципового значення при структуруванні потоків інформації набуває визначення «вузлових точок» мережі-моделі науки. Отже, «вузлами» слугують *ідеологія* (або культурний капітал); *організаційна структура науки* (університети, кафедри, наукові співтовариства, академії наук, видання, часописи, наукові школи, неформальні об'єднання, мобільні команди дослідників, тобто інституціональний капітал); нарешті *конкретна особистість чи група вчених* (школа, династія, «незримий коледж», гурток, партнери з обговорення).

Першу лінію інтелектуальних зв'язків у мережеві структурі науки становила історія ідей (міфи, теорії, схеми, методи, ідеї-емблеми, ідеї-проекти). Отже, історична ідеологія – один із ключових вузлів мережі інтелектуальних зв'язків – розгортається в лінію накопичення і трансляції культурного капіталу, наступності українського історієписання. Із середини XVIII ст. літописно-антикварна традиція поступається нормам лінійно-раціоналістичного наративу як канону історичного письма доби Просвітництва. У 1770-х рр. у Петербурзі навколо О.Безбородька складається вузький гурток інтелектуалів, які вже усвідомлювали необхідність створення повної наукової історії Малоросії. Цю ідею було частково реалізовано у «Записках о Малороссии» Я.Марковича-мол. (1798 р.), котра являла унікальний зразок просвітницької історіографії, утілення вольтеріанського принципу «численних шухлядок» – задля опису «духу народів» – чинників/складових їхнього внутрішнього життя: природний ландшафт, історія клімату, одягу, їжі, оселі, етнічних типів, звичаїв, культурних традицій, релігійних вірувань, страв, знарядь праці, війська, економіки, фінансів, політичних подій тощо.

Справу утворення українського наративу через посередництво Д.Трощинського, В.Капніста, діячів Новгород-Сіверського гуртка інтелектуалів-патріотів продовжило культурне оточення малоросійського генерал-губернатора Н.Рєпніна-Волконського, де з'явилися дві повні наукові історії Малоросії. Це збіг обставин, випадковість, чи прагнення українських старшинсько-дворянських еліт визначити історичні права України та її місце в культурно-історичному просторі імперії? Якщо «История Малой России» Д.Бантиса-Каменського, написана на замовлення й за підтримки Н.Рєпніна, являла типово просвітницький проект, що поєднував імперську ідею з «малоросійською», то патріотичний нарратив М.Маркевича «История Малороссии» мав уже романтичні імплікації та був радше національно-українським, аніж імперським проектом.

Естафету українського історієписання через лінії культурних, товариських, професійних зв'язків перебрали групи національно-романтичних гуртків молоді: харківські (І.Срезневський, М.Костомаров, А.Метлинський), львівські (М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький) романтики, Київський гурток 1840-х рр. (М.Костомаров, П.Куліш, О.Маркович, М.Гулак, В.Білозерський). Незримими, проте реальними нитями київський гурток інтелектуалів був пов'язаний з оточенням В.Антоновича, навколо якого кристалізувалася наукова школа документалістів, перша в історіографічних практиках українських інтелектуалів. Лінія інтелектуальної тяглості пов'язує В.Антоновича з його попередниками – М.Максимовичем, М.Костомаровим, П.Кулішем, О.Бодянським. З «українською трійцею» (П.Куліш, М.Костомаров, М.Максимович) В.Антонович був пов'язаний навіть інституціонально, адже посів кафедру історії в Київському університеті, яку «колись мав Костомаров, а фактичним засновником її був Максимович» (О.Оглоблин).

Ланцюжок інтелектуальних зв'язків у формуванні українського історичного наративу був продовжений М.Грушевським, який став фундатором і розробником нової ідеології вітчизняної історичної науки. «Звичайна схема» М.Грушевського базувалася на двох засадничих ідеях великого наративу модерну – державності та історичної тяглості/ послідовності, а відтак, телеологічності державного проекту України. Таким чином, ланцюг ідей (які співіснували, змінювали одна одну, знову

поверталися) виступає як структуруючий елемент історичної ідеології. «Парадигмальними точками» в мережі ідей були просвітницький раціоналізм, національно-орієнтований романтизм, позитивізм (у вигляді народництва, обласництва), неоромантизм та методологічний плюралізм (національно-державницький проект М.Грушевського, державництво, теорія еліт В.Липинського).

Наступний «вузол» мережі зв'язків – організаційно-інституціональна база науки, розбудова якої пов'язана з її соціалізацією та професіоналізацією. Отже, інституціональну сферу науки структурували вертикальні й горизонтальні ієрархії. Український інтелектуальний простір кінця XVIII – початку XIX ст., якому був властивий салонно-гуртковий спосіб культурного життя, репрезентований мережею різноманітних інтелектуальних співтовариств: культурно-просвітницьких гуртків («Попівська академія»), аристократичних салонів (князя Репніна-Волконського), патріотичними групами (Новгород-Сіверський гурток), таємними декабристськими організаціями, масонськими ложами, резиденціями багатих дідачів-меценатів (Д.Трощинський, Тарновські, Г.Галаган), гуртків інтелектуалів-різночинців зі студентського, професорського та літературного середовища Харкова, Києва, що мали тісні зв'язки з гмінами, земляцтвами українців у російських столицях та столичними салонами високопосадовців українського походження (салон Трощинського/Хілкової, С.Пономарьової-Позняк, Оленіних, Полторацьких, Н.Загрязької-Кочубеїв, М.Сперанського).

У середині XIX ст., коли салонно-гурткове життя повільно завмирає, виникають інші різновиди інтелектуальних співтовариств, що утворюють нові мережі культурно-інтелектуальних, корпоративних зв'язків, зокрема редакційні гуртки (навколо «Основи», «Киевской старины»), попередниками котрих слід уважати такі видання, як «Российский магазин» Ф.Туманського, «ЧОИДР» О.Бодяньського, діяльність яких зумовила становлення української археографії та історіографії. Інституціоналізація історичної науки в українських губерніях Росії та, як наслідок, професіоналізація наукової праці призвела до виникнення й поширення мереж наукових співтовариств (Одеське товариство історії та старожитностей, 1839 р.; Київська тимчасова комісія для розбору давніх

актів, 1843 р.; Історичне товариство Нестора-летописця, 1872 р.; губернські архівні комісії). Мережа українських громад, особливо діяльність Старої громади сприяли поширенню та стандартизації історичної праці в таких формах і заходах, як діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, одноденний перепис населення Києва, етнографічно-статистична експедиція П. Чубинського, III Археологічний з'їзд у Києві тощо. Важливий елемент інституціонального простору української історичної науки у другій половині XIX ст. – це університети з мережею кафедр, лабораторій, наукових шкіл, формальних і неформальних груп, професорських династій, наукових співтовариств.

Протягом другої половини XIX ст. завдяки спільним зусиллям українських інтелектуалів вибудовується «академічна лінія» історичної науки: Південно-Західний відділ – НТШ – УНТ – ВУАН. Проте варто згадати, що в українському культурному просторі існували й нездійснені проекти, котрі підготували ґрунт для майбутніх інституцій, зокрема «академічні проекти» Ф. Туманського, утворення академічного співтовариства та книжкової крамниці в Новгороді-Сіверському на початку XIX ст. тощо.

На університетській фазі української історичної науки виникають перші наукові школи. Із погляду теорії мереж академічна школа є рухливою, динамічною структурою потоків інформації і комунікацій, що містить: 1. вертикальні зв'язки (дидактична зв'язка вчитель/учні); 2. горизонтальні комунікації між партнерами за інтересами, представниками однієї наукової генерації з притаманними їй цінностями, інтерактивними ритуалами, спільною мовою; 3. структурне суперництво у формах співпраці, конфлікту, корпоративної конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість між генераціями, у рамках генерації чи в межах школи, груп, об'єднань. Вузловими точками мережевої моделі школи є: 1. ідеологічна сфера (мова/комунікаційні коди, методи, засоби концептуалізації, проблематизації); 2. інституціональна площина (кафедра, часопис, семінари, ідеї-проекти); 3. міжособистісна сфера чи то інтелектуальні, корпоративні, товариські, родинні, адміністративні зв'язки. Зазвичай школа описується як модель-«колесо» з лідером школи у центрі. Школа В. Антоновича ідеологічно згуртувалася навколо територіально-обласної наукової програми досліджень українських земель-територій

(О.Оглоблин). Школу М.Грушевського як складну структуру Л.Винар поділяє на два «субперіоди» – «львівсько-київська» (1908–1914 рр.) та «нова київська» (1924–1931 рр.) школи. Різними були наукові програми галицької та київської гілок: перша зосереджувалася здебільшого на історично-хронологічних дискурсах (давньокиївська, середньовічна, козацька епохи, Хмельниччина, Руїна, Гетьманщина) та регіональному сегменті української історії (Галицько-Волинське князівство, Галичина від давнини до XIX ст.), друга акцентувала просторово-територіальні чинники. Примітно, що на відміну від програми «обласного дослідження свого учителя В.Антоновича», територіально-регіональна програма «нової київської» школи М.Грушевського охоплювала практично всі території та періоди вітчизняної історії, у т.ч. Південну Україну, Закарпаття і Галичину (Л.Винар).

Цілком очевидно, що школа М.Грушевського мала мережеву структуру на зразок «колесо» – із лідером у центрі, харизма якого перетворювала аморфну сукупність учнів і співробітників на інтелектуальне співтовариство з притаманним йому особливим способом життя, внутрішніми ієрархіями, авторитарним стилем керівництва, інтерактивними ритуалами, статусною ідентичністю, психологічною солідарністю. У вигляді мережі інституціональних форм (науково-дослідна кафедра історії української культури, 1921–1934 рр.) та інтелектуальних зв'язків постає харківська школа Д.Багалія, кафедра М.Василенка при Київському інституті народної освіти і гурток О.Оглоблина з економічної історії, котрий пізніше перетворився у школу та, на думку І.Верби, наслідував «кращі організаційні здобутки історично-економічної школи М.Довнар-Запольського, зокрема його історично-етнографічного гуртка».

Університетська фаза української історичної науки характеризується також появою наукових династій, цілих історіографічних кланів: Антоновичів (Володимир Антонович, Катерина Антонович-Мельник, Дмитро, Марко Антоновичі); Лазаревських (Олександр і Катерина Лазаревські); Грушевських (Михайло, Олександр, Катерина Грушевські, Сергій, Ганна Шамраї).

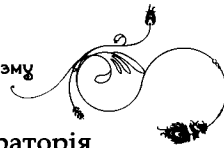
Мережева модель української історичної науки містить також і гендерний чинник, пов'язаний із проблемами соціалізації, професіоналі-

зації та наукової кар'єри жінки-історика у чоловічому науковому світі. Цей процес входження жінки-історика в українську академічну науку розпочався в 1920–1930-х рр. і мав неоднозначні наслідки та результати. До першої генерації жінок в історичній науці належать О.Єфименко, К.Мельник-Антонович, К.Грушевська, Н.Полонська-Василенко, Н.Мірза-Авак'янц, О.Багалій-Татарінова, К.Лазаревська, Г.Шамрай, М.Жуковська та ін.

Важливими елементами мережевої моделі української історичної науки є архетипи взаємодії, формальні та неформальні відносини всередині корпорації й малих груп, побут у науковому середовищі, корпоративні конфлікти, структурне суперництво, інтелектуальні ритуали. Проте в літературі надто обережно заторкується проблема мотивації академічних конфліктів, постатей суб'єктів та об'єктів скандалу, реакції наукового середовища щодо конфліктних ситуацій у науці.

Найважливішим чинником моделі-мережі виступає постать історика, його життя, творчість. Нині накопичено величезний масив фактографічного матеріалу: монографій, статей, розвідок, присвячених широкому колу українських істориків, знаних і маловідомих, фахівців із різних сфер історичного знання. На застарілість та непродуктивність традиційних прийомів біографічного письма звертав увагу А.Санцевич: «Більшість історіографів наводить біографію історика на початку книги, тобто канва життя передує розгляду процесу творчості». З огляду на це самий час, на наш погляд, запровадити таку аналітичну структуру, як «інтелектуальна біографія», що дозволяє реконструювати не одну, і сукупність біографій історика: персональну, ментальну, наукову, професійну, психологічну, економічну, історіографічну, а також біографії його оточення (вертикальні й горизонтальні лінії міжособистісних зв'язків) та епохи. «Інтелектуальну біографію» можна уявити наче мережу мереж, що цілком корелюється з постнекласичним образом історичної науки з його ідеалами цілісності та ієрархічності.

У цілому, мережева модель науки відкриває нові горизонти досліджень, переосмислення усталених сюжетів і норм сприйняття минулого, актуалізує рефреймінг ідей, методів, стратегій. На історика науки чекає подальша розробка в концептуальній та емпіричній площинах таких

сюжетів, як антропологія наукового життя, культурна лабораторія історика, типи комунікації (коло читання, дискусія, інтерактивні ритуали), інтелектуальна біографія, наукові школи, династії, побут, статусність, корпоративна ідентичність, а також колекціонування, меценатство, благодійництво, бізнес у середовищі істориків, історик і мода, історик і стратегії самопрезентації, PR-акції, науковий менеджмент тощо.

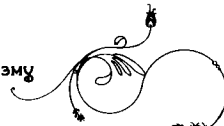
Суттєві переваги мережевого аналізу науки пов'язані з відмовою від жорстких ідеологічних схем, інституціональних форм продукування, функціонування та трансляції знань, незмінних стандартів праці інтелектуала чи певної корпорації. Мережеві технології реактуалізують соціологічний, антропологічний, мікроісторичний підходи щодо вивчення науки, створюючи новий інструментарій (категоріальний апарат, методи, теорії). Модель-мережа постає як відкрита система елементів інтелектуальної, персональної, соціальної, культурної, інституціональної, побутової історії науки, котра регулярно оновлюється, доповнюється завдяки постійному циркулюванню потоків інформації та комунікації. У такий спосіб відбувається зміна акцентів, поява нюансів, утворення нових образів і текстів-рецепцій.

Література:

1. Алеврас Н.Н. ...*Мир вещей в пространстве диссертационной культуры* // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – К., 2011/2012. – Вип.6. 2. Алеврас Н.Н. *Что такое «историографический быт»: из опыта разработки и внедрения историографической дефиниции* // *Историческая наука сегодня: Теория, методы, перспективы* / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2011. 3. Андреев В. *Историк «другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства* // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – К., 2009. – Вип.4. 4. Антощенко А.В., Свешиников А.В. *Конфликт без скандала. Internet chat on line или диалог в одном времени: переписка из двух очень далёких углов* // *Мир Клио: Сб. ст. в честь Лорины Петровны Репиной: В 2 т.* – Москва, 2007. – Т.2. 5. Беленький И.Л. *Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции* // *История через личность: историческая биография сегодня* / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2005. 6. Богдашина О.М. *Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934)*. – Х.,

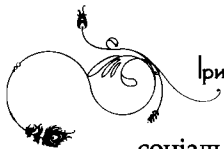
1994. 7. Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2009. – Вип.4. 8. Верба І.В. Наукова школа українських істориків Олександра Оглоблина у Києві // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 листопада 1995). – Х., 1995. 9. Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 1996. – №5. 10. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // Силуети епох. – Дрогобич, 1992. 11. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому товаристві ім. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. наук. праць. – Л., 1995. – Вип.2. 12. Грицак Я. Конфлікт 1913 р. в НТШ: причини і причинки // Український історик. – 1991. – Ч.3/4 (110/111); 1992. – Ч.1/4 (112/115). 13. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 1994; Харків, 1996; Львів, 1996. – Л., 1999. 14. Дугин А. Сетецентричне війни [Електронний ресурс]: <http://www.eurasia.org/modules.php?name=News&sid=2893> 15. Журба О.І Київська археографічна комісія. 1893–1921: Нарис з історії і діяльності. – К., 1993. 16. Карасик В.И. Язык социального статуса. – Москва, 1992 [Електронний ресурс]: <http://philologos.narod.ru/texts/karasik/status00.htm> 17. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. – Москва, 2000. 18. Кауппи Н. Социолог как моралист: «практика теории у Пьера Бурдьё и французская интеллектуальная традиция // Новое литературное обозрение. – 2000. – №45. 19. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2009. – Вип.4. 20. Коллинз Р. Социология философий: Глобальная теория интеллектуального изменения. – Новосибирск, 2002. 21. Корзун В.П. Жизненный мир и наука: отец и сын Лапто-Данилевские // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2009. – Вип.4. 22. Костина Т.В. Карьера в университете, или сколько лет должно быть профессору? // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2007. – Вип.20. 23. Михальченко С.И. О критериях понятия «школа» в историографии // Исторична наук на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. 24. Михальченко С. Школи в науці // Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С.І.Посохова. – Х., 2004. 25. Москалёв И.Е. Сетевые структуры дисциплинарного знания [Електронний ресурс]: <http://iph.ras.ru/~im Mosk/Seminar/moskalev/Moskalel.htm>

26. Мягков Г.П. *Научная школа на перекрестке «структуры» и воли // Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе: Материалы научной конференции.* – Москва, 2007. 27. Мягков Г.П. *Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы».* – Казань, 2000. 28. Нейман А.М. *Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж.М.Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л.П.Репиной.* – Москва, 2005. 29. Оглоблин О. *Володимир Антонович та його історична школа // Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали.* – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 30. Оглоблин О. *Люди старої України та інші праці.* – Острог; Нью-Йорк, 2000. 31. Попова Т. *Историография в человеческом измерении // Історіографічні дослідження в Україні.* – К., 2012. – Вип.22: *Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень: 75 років інституціонального буття» (20–21 жовтня 2011, м. Київ).* 32. Санцевич А.В. *Місце біографії історика в історіографічному дослідженні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник.* – Вип.1: *На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.* – Дніпропетровськ, 1997. 33. Ульяновський В.І. *Науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П.Василенка: нові матеріали // Україніса: архівні студії.* – К., 1997. – Вип.1. 34. Шаракианс С. *Сетевые войны // Эволюция.* – 2008. – №4. 35. Юркова О. *Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930).* – К., 1999. 36. Castells M. *Materials for an exploratory theory of the network society // British Journal of Sociology.* – 2000. – Vol.51. – №1.36. 37. Kamp P. van de. *The Struve Succession // The Journal of the Royal Astronomical Society of Canada.* – 1965. – Vol.59. – №3.

Історична пам'ять

Предметом уваги є ключовий концепт «пам'ять» та похідні концепти-означення: «колективна», «історична», «соціальна», «національна», «культурна», «індивідуальна», «неофіційна», «опозиційна» пам'ять, «контр-пам'ять», «політика пам'яті» тощо. «Пам'ять» – це аналітичний концепт, інструмент дослідження, дехто вбачає в ньому «методологічну альтернативу історії ідей» (П.Гаттон). «Пам'ять» – не даність, а концепт

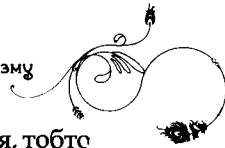

соціального походження, себто є продуктом групи, еліт, соціуму. «Пам'ять» слугує засобом репрезентації минулого, культурних споминів суспільства та на противагу історії-науки пам'ять (соціальна, колективна, культурна, історична) конструює лише ті образи минулого, котрі актуальні для сьогодення.

Поняття та лексичне поля концепту «пам'ять». Поняття «пам'ять» набуває популярності умовах меморіального буму останніх десятиліть («memory studies», «memory research», «політика пам'яті»), що створює динамічний і гнучкий міждисциплінарний простір. Проблема пам'яті стає предметом уваги соціології, історії, культурології, психології, антропології. Щоби з'ясувати сенс поняття слід звернутися до його історії.

У 1920-х рр. французький соціолог М.Гальбвакс (М.Альбвакс) запроваджує поняття «*колективна пам'ять*», що постає не як індивідуальний, а соціальний феномен, себто утворюється групою (зазвичай аристократичними родинами), сімейними переказами, споминами та хроніками. Колективна пам'ять у дослідника – соціальний конструкт. У 1920–1940-х рр. німецький історик мистецтв А.Варбург уводиться поняття «*соціальна пам'ять*», що маніфестується у зображеннях та символах європейського мистецтва. Її носіями є символи, які, за А.Варбургом, у змозі трансповати античні образи не лише в пам'ятках Ренесансу, але в картинах імпресіоністів та навіть у сучасних рекламних плакатах.

У 1990-х рр. німецький єгиптолог Я.Ассман запроваджує поняття «*культурна пам'ять*». На його думку, існують «комунікативна», «жива», «повсякденна» пам'ять, котра функціонує протягом трьох поколінь: діти – батьки – діди (тривалість живої пам'яті близько 80 років) та культурна пам'ять – довга й формалізована, що спеціально утворюється. Культурна пам'ять знаходить відображення у знаках, символах, образах, текстах, інститутах, котрі виявляються в ритуалах, діях, тілесних практиках. На відміну від комунікативної, вона потребує професійних носіїв пам'яті, як-от жерці, учені, поети тощо й має підтримувати існуючий порядок. Я.Ассман започатковує нову галузь історичного дослідження «культур пам'яті». Отже, культурна пам'ять «гарячих суспільств» налаштована на динаміку змін, а пам'ять «холодних» – орієнтована на статичність,

зосереджена на тому, що регулюється, повторюється, не змінюється, тобто спрямована на збереження соціальних структур та інститутів.

Із 1980-х рр. унаслідок кризи великого нарративу інтерес до пам'яті постійно зростає й набуває різноманітних форм. М.Фуко оперує поняттям «контр-пам'ять» як форма спротиву комплексу «влада-знання». П.Рікер сприймає пам'ять як діяльність у межах «філософії дії» («пам'ять, котра працює», «працююча пам'ять», «пам'ять працює»). Для П.Гаттона пам'ять – «методологічна альтернатива історії ідей, що була започаткована А.Лавджоєм», політика пам'яті перебуває у центрі історіографії, зосередженої «на створенні образів у комеморативних практиках».

Концепт «історична пам'ять» постає як похідний від попередніх концептів-означень: «колективна», «соціальна», «культурна» пам'ять. На думку Л.Репіної, в одному випадку історична пам'ять виступає як колективна пам'ять у групі, в іншому – як соціальна пам'ять у суспільстві. У цілому, історична пам'ять – «це сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і позанаукових знань і масових уявлень соціуму про спільне минуле». Словом, історична пам'ять – «один із вимірів індивідуальної та колективної/соціальної пам'яті, це пам'ять про історичне минуле, або радше, його символічна репрезентація». Л.Репіна розрізняє такі типи історичної пам'яті, як приватна, публічна, елітарна, популярна, професійна, аматорська, локальна, національна.

Американський історик А.Мегіл шукає визначення пам'яті в діапазоні від «досвіду» до «образу»: пам'ять як така – це персональний досвід індивідуумів чи груп індивідуумів, які здобули спільний досвід, а «історична пам'ять» – це образ минулого, суб'єктивно сконструйований у сучасному. На його думку, пам'ять може бути суб'єктивною, ірраціональною, оманливою, самодостатньою. А.Мегіл згадує чотири способи використання історичної пам'яті. По-перше, вона виступає як джерело для історика при реконструкції подій. По-друге, це свідчення того, як люди переживали чи сприймали подію в минулому, тобто пам'ять акцентує увагу на тому, що відбувалось «у головах і думках». По-третє, історична пам'ять сама стає об'єктом дослідження, зокрема для історика – «об'єктом історіографічного інтересу». Це означає, що він вивчає не події, і навіть не досвід їх учасників, а те, в який спосіб люди згадували свій життєвий досвід.

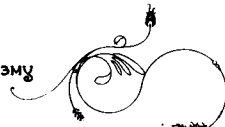

Об'єктом дослідження є «спосіб запам'ятовування людьми минулого». По-четверте, ідеться про ситуації, коли історична пам'ять опиняється поза компетенцією історика. Трапляється так, що зафіксовані спомины згодом перетворюються на об'єкт вшановування. Коли ж виникає почуття глибокої пошани, поклоніння, то пам'ять трансформується в дещо інше: «Пам'ять стає коменорацією». Пам'ять і коменорація – різні поняття. Коменорація, уважає А.Мегіл, виникає у сьогоденні через потяг суспільства підтвердити свою єдність, зміцнити зв'язки у соціумі завдяки спільному ставленню до подій минувшини та їх сучасних репрезентацій. Коменорація – це засіб зміцнювання співтовариства коменораторів. Практики коменорації мають чимало спільного з релігією, яка також скріплює суспільство. Функції історичної пам'яті дослідник убачає в тому, що вона має відтворювати і зміцнювати «культурну пам'ять» окремих груп.

Гадаємо, що найбільш конструктивним є розуміння пам'яті з позицій теорії інформації, тобто історична пам'ять – не копія подій, а трансформована та перероблена інформація, котра може змінюватися після того, як ввійшла до «бази даних» (архіву) пам'яті. Водночас не можна ототожнювати історичну пам'ять з історичним знанням, історичною наукою через те, що історія та пам'ять – це різні форми відтворення минулого, адже в історії й пам'яті знання про минуле утворюються за різними правилами, уважає польський соціолог Б.Шацька.

Таким чином, поняттєве поле концепту «пам'ять» може варіюватися від значень «досвід» (індивідуальний чи груповий), «образ минулого», сконструйований у нинішньому часі, «сукупність знань та масових уявлень» про минуле до поняття «трансформована інформація». Цілком очевидно, що концепт «пам'ять» потребує подальших конвенційних уточнень і пояснювальних контекстів.

Пам'ять як аналітична структура. Пам'ять – аналітичний концепт, що розкриває механізми творення, функціонування, структурні пласти пам'яті, специфіку культурно-національної пам'яті (у нашому випадку – українців), способи її репрезентації за допомогою конструкта «місця пам'яті» та ментальних мап культурного простору. Механізм конструювання культурної пам'яті, себто творення образів минулого

відбувається відповідно до потреб сучасності, а саме конкретних соціальних груп, котрі прагнуть зберегти або змінити усталений порядок.

Свою модель утворення та дії пам'яті пропонує Е.Зерубавель, котру можна інтерпретувати на будь-якому конкретному матеріалі. Вона містить такі кроки: 1. відбір відповідних імен, постатей у близькому та віддаленому минулому, важливих для ідентифікації певних соціальних груп чи суспільства у цілому; 2. вибір подій, «періодів-фаворитів» (для української історії, наприклад, рух під проводом Б.Хмельницького у вигляді чи то «визвольної війни», чи то «революції», у французькій історії – буржуазна революція XVIII ст., у радянській – «Жовтнева революція» або «Велика Вітчизняна війна») й т.зв. «мнемонічних піків» і «мнемонічних рівнин» вітчизняної історії; 3. далі механізм пам'яті вирізняє поворотні точки, т.зв. осьові періоди та етапи. Особливо багатими на події виявляються найвіддаленіші відрізки історії або два останніх століття, наголошує Е.Зерубавель.

Важливою психологічною складовою механізму пам'яті є структурування мнемонічного простору між двома протилежними точками триумф/травма, чи то триумф/катастрофа. Це означає, що історична пам'ять дозволяє суспільству, спільноті, групі розглядати себе як жертву, мученика або навпаки – як героя, месію. До речі, травма чи катастрофа імпліцитно несуть у собі ідею обираності, виключності, ексклюзивної історичної ролі етносу або певної соціальної групи. Урешті такі точки мнемонічного простору, як триумф і травма, подають сигнал невдоволення конкретної групи своїм нинішнім становищем, статусом, існуючим порядком. В обох випадках фіксується невдоволення власним минулим, без різниці, героїчним чи трагічним, головне тим, чого немає зараз.

Складовою аналітичної моделі, як зазначалося, є «місця пам'яті», що слугують інструментом репрезентації культурної пам'яті етносу, народу, нації. Концепція «місць пам'яті»/«пам'ятних місць» французького історика П.Нора зіперта на історію ментальностей та передбачає вивчення топографічних, монументальних, символічних і функціональних (зображення на банкнотах, марках) місць, з якими суспільство пов'язує свої спомини, а також створення історій цих меморіалів. Словом, історія колективної пам'яті Франції подається через її репрезентації. Концепція

П.Нора здобула реалізацію у семитомному виданні «Місця пам'яті» (*Les Lieux de Mémoire / Ed. P.Nora. 1-7. Paris, 1984-1992*). Це видання стало «найбільш амбіційним проектом нової історії в галузі політики пам'яті» (П.Гаттон). Колективна пам'ять Франції репрезентована такими «місцями пам'яті», як «триколор», «14 липня», «Пантеон», «Ейфелева вежа», «Жанна д'Арк», «солдат Шовен» тощо. Типовий приклад – історія символічних значень «Жанни д'Арк», яку роялісти зробили своїм кумиром, республіканці вважали символом свободи, її вшановували солдати вермахту, які воювали проти англійців, та учасники французького Опору. Отже, «місця пам'яті» у П.Нора не даність, вони конструюються і постійно реконструюються, разом із поступом суспільства виникають нові реакції та рецепції символічних, монументальних, топографічних та інших «місць пам'яті». Одним із важливих «місць пам'яті», на думку П.Нора, виступає історія Франції, представлена у працях істориків XIX–XX ст.

Продуктивним, як не мене, є включення до моделі пам'яті аналітичної категорії «ментальні мапи». Як відомо, це не територія, а лише її репрезентація, сукупність уявлень про територію-реальність. Ментальна мапа – це модель простору, ментальний продукт локальних цивілізацій. На думку Б.Шенка, концепція ментальної мапи є «авторитетною теорією репрезентації просторових знань у свідомості людини», а ментальна картографія являє собою «абстрактне поняття, котре охоплює ті ментальні й духовні здібності, що дають нам можливість збирати, упорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті інформацію про навколишній простір». Словом, ментальна мапа – це «створене людиною зображення частини навколишнього простору». З огляду на це просторові концепти «Східна Європа», «Центральна Європа», «Центрально-Східна Європа» – не реальні території, а лише ментальні конвенції.

Цілком очевидно, що категорія «ментальні мапи» корелюється з поняттям «місця пам'яті» й слугує засобом вивчення прикордонних і транскордонних територій та інструментом конструювання кордонів політичними елітами. Ці сюжети завжди перебували у фокусі уваги студій пам'яті.

Історія-наука та пам'ять: архетипи взаємодії. Співвідношення історичної науки та пам'яті – майданчик для дискусій істориків, соціо-

логів, культурологів, політиків. Із позицій класичної (позитивістської) раціональності історики-традиціоналісти та модерністи протиставляють історію-науку й пам'ять. Так, М.Гальбвакс уважав історію об'єктивною, безперервною, а пам'ять – суб'єктивною, вибірковою, пов'язаною з інтересами груп. Історія, на його думку, – вища форма усвідомлення минулого, і починається там, де закінчується пам'ять. Я.Ассман також розрізняє події і спомини про них, відокремлює історію фактів від історії пам'яті. Професійні історики так само протиставляють історію та пам'ять. Ж. Ле Гофф стверджує, що не можна ототожнювати історію й пам'ять. К.Гінзбург говорить про розрив між історією та пам'яттю. А.Мегіл нагадує про різницю між «знанням про минуле і знанням із минулого». Історична пам'ять як джерело і засіб конструювання історичного дослідження потребує підтвердження: «Без незалежного підтвердження пам'ять не може слугувати надійним маркером історичного минулого».

Протилежна думка передбачає ототожнення історичної пам'яті з історичним знанням, історичною наукою. На думку П.Гаттона, історичне знання від самого початку утворюється пам'яттю, яка, своєю чергою, ховається за абстракціями істориків. Дослідження історії пам'яті потребує встановлення «історіографічного зв'язку між пам'яттю та історією через те, що пам'ять невід'ємна від історичного знання взагалі». Задачу істориків П.Гаттон убаचाє в тому, щоб з'ясувати, як цей зв'язок змінювався. Дослідник пов'язує «кожну стадію в історії комунікації з різними історичними уявленнями про пам'ять: усну культуру – з відтворенням живої пам'яті, рукописну – з відновленням втраченої мудрості, культуру друкарства – з реконструкцією далекого минулого, медіакратичну культуру – з деконструкцією форм, з яких образи минулого утворені». У такий спосіб дану схему історії пам'яті П.Гаттон приводить у відповідність з історією історичного знання.

П.Нора також прагнув примирити історію і пам'ять. Він вирішив повернути пам'ять під контроль істориків, тобто перетворити вивчення колективної пам'яті, за висловом Ф.Артога, у такий собі аналог історії ментальностей для дослідження новочасної доби. Нині поняття «пам'ять» настільки укорінене у структурах свідомості історика, що, за нашими спостереженнями, більшість їх (переважно «другого ряду» та під впливом

«інтелектуальної моди») без особливих рефлексій і міркувань ототожнюють історичну пам'ять з історичною наукою.

Існує ще один погляд відносно кореляції понять пам'яті та історії-науки, що належить польському соціологу Б.Шацькій. Це посередницька позиція, згідно з якою історія та пам'ять репрезентують різні форми відтворення минулого, тобто в історії і пам'яті знання про минуле утворюються за різними канонами.

Уважаю, що проблема відмінності та подібності пам'яті й історії заслуговує на спеціальне обговорення. Звісно, більшість істориків усвідомлюють складність механізмів взаємодії історії та пам'яті. У добу модерну (XVIII – перша половина XX ст.) історія й пам'ять існували на відстані, знаходилися радше в диспозиції протистояння, інтелектуальній опозиції. Історія-наука як проект Просвітництва існувала у вигляді «великого наративу», сприймалась як безперервний процес серійних подій. Ознаками-характеристиками такої історії, тобто академічної історіографії, слугували ідея розвитку, причинність, процесуальність, спрямованість, хронологічна послідовність, заданість, фінальність, гегемонія національно-державницьких схем. Ідея розвитку існувала у вигляді еволюції, стадіального розвою, прогресу, революції тощо; причинно-наслідковий зв'язок подій означав, що всі нинішні події зумовлені минулим і своєю чергою визначають майбутнє; історичні події сприймалися як процес, котрий має свої закономірності, певну спрямованість, послідовність; телеологічність історичного поступу вбачали у творенні нації, держави, зміні формацій, неминучості революції тощо; історія мала завершений характер у вигляді національно-державницьких схем та відрізнялася надто серйозним стилем викладу. Замовником великого наративу в добу модерну була держава, а історик виступав у ролі пророка, який проектував майбутнє, наприклад, ідеал незалежної держави або нової соціально-економічної формації.

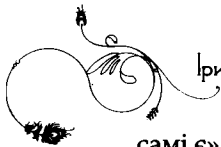
Із другої половини XX ст. розпочинається поступовий дрейф пам'яті й історії назустріч один одному. Зближення зумовила низка обставин. Когнітивні причини пояснювалися кризою великого наративу, проголошеною Ж.-Ф.Ліотаром наприкінці 1970-х рр. Замість «великого тексту» з'явилася сила-силенна дрібних і дрібнесеньких істо-

рій. Соціокультурні передумови зближення пам'яті та історії-науки пов'язані з процесами глобалізації, що означало активні пошуки різними групами, етносами, регіональними та національними спільнотами власної ідентичності. За таких умов академічна (професійна) історіографія починає перебирати на себе функції пам'яті – формувати відповідні ідентичності (національні, етнічні, групові, культурні, релігійні, професійні тощо) та виконувати функцію легітимації існуючого порядку, системи цінностей, *status quo* даної групи, спільноти, соціуму.

Реакцією на кризу великого нарративу слугує поява нелінійної історії, ознаками котрої є відмова від серійного викладу подій та фактів, від ідеї континуальності (прямої лінії розвитку), а відтак визнання розривів, катастроф, нелінійних історичних динамік, нефінальність, мультикультурність, багатовекторність історії, гіпертекстуалізація історієписання, відмова від застарілих моделей національних історій як творення держави/нації. У кінцевому рахунку нелінійна історія набуває вигляду вігистої історії, без чітко визначених початку, спрямованості, обов'язкового кінця, себто читати таку історію можна з будь-якого місця. Нелінійна історія означає кінець гегемонії національно-державницької схеми, що домінувала в європоцентричній історіографії від доби Просвітництва, і з якою більшість традиційно мислячих істориків навіть сьогодні не готові розпрощатися. У професійній історіографії принцип нелінійності зреалізовано в таких напрямках, як історія ментальностей, постколоніальні студії в європейському варіанті (Е.Сайд), або мультикультуралізм – в американському чи *subaltern studies* – у південноазіатському (Г.Ч.Співак) варіантах. У дискурсі *subaltern studies* використовується категорія «колективна пам'ять», зокрема колективна пам'ять пригнічених класів/станів виступає як «інший». Пам'ять – це «інший історії», історія – «інший пам'яті».

У нинішній культурно-інтелектуальній ситуації замовником історії виступає вже не держава, як у добу великих нарративів, а певні соціальні групи та політичні еліти. За спостереженням А.Меґіла, через відсутність великого нарративу «люди звертаються до нарративізації власних обставин, тобто створюють історії свого життя як засіб надання сенсу тому, чим вони

самі є». Сучасний наратив, на думку А.Мегіла, існує у формі численних малих наративів (*petits récit*).

У добу кризи великого наративу змінюється й функція історика. Він уже не пророк, який прогнозує майбутнє свого народу, а менеджер чи експерт, котрий обслуговує сучасні групи, еліти, вибираючи в минулому те, що актуально для інтересів нинішнього дня.

Цілком очевидно, що історія-наука у сучасних умовах набуває ознак нелінійності, притаманних саме історичній пам'яті. Зміни обставин зумовлюють зближення історії та пам'яті. Водночас історія та пам'ять були й залишаються різними за своєю природою та засобами відображення минулого. Історія – це інструмент пізнання минулого, а пам'ять – засіб усвідомлення власного сучасного (П.Нора). Пам'ять виступає як історія «другого рівня», тобто вивчає не самі події, а відображення їх у пам'яті групи, нації, суспільства. Пам'ять сприймається як історія вибіркова, несистематична, неповна, що вивчає лише те минуле, яке потрібно сьогоdnішньому дню.

Ситуація з історичною пам'яттю українців. Модель пам'яті презентує ієрархічну структуру культурної пам'яті українців, носієм якої виступає традиційна верства суспільства – селянство. Його культурна пам'ять містить декілька рівнів: *універсальний, подієвий та побутовий*. Глибинний, *універсальний*, пласт пам'яті представлено ментальними архетипами, культурними смислами, паттернами, традиціями, звичаями, цінностями, нормами та формами поведінки, що властиві українському народові, як-от фемінність культури, родинність, емоційність, кордоцентризм, піснетворчість, любов до рідної природи, до землі, індивідуалізм. *Подієвий* рівень пам'яті українського селянства містить події недалекого минулого: війни, революції, наслідки модернізації (розкуркулення, колективізація, голод). *Подієвий* пласт пам'яті зберігає травмуючий досвід кількох поколінь селянства, деформації психіки, що слугують підґрунтям формування комплексів та віктимізації свідомості українців. Зокрема, у пам'яті українського селянства зберігаються такі події-маркери, як аграрна революція, колективізація, війна. Третій шар пам'яті – *побутовий* – включає живу / комунікативну пам'ять трьох поколінь,

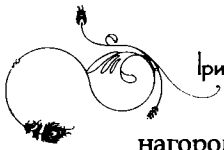
що акумулюється у сімейних переказах, легендах, генеалогіях, родинних традиціях, звичаях, документах.

Аналітична модель розкриває специфіку національної пам'яті українців, що полягає в її амбівалентності. З одного боку, вона функціонує у мнемонічному просторі травми – жертви завоювань, гноблень, численних окупацій, інкорпорацій, репресій, геноциду, з іншого – відбувається меморалізація козацької доби, козацтва як колективного «я», актора української історії у мнемонічному діапазоні тріумфу у вигляді відродження ритуалів, свят, у символічних образах та комеморативних практиках. У структурах національної пам'яті українців мнемонічна опозиція тріумф/катастрофа є прямим свідченням невдоволення різних соціальних груп та впливових еліт своїм нинішнім становищем чи існуючим порядком узагалі.

Культурна пам'ять українців, як й інших народів, представлена у двох вимірах: ритуально-тілесному та текстовому. Ритуальний зріз пам'яті реалізується в діях, ритуалах, звичаях, тобто практиках комеморації (збереженні пам'яті про померлих) та мнемоніки (мистецтва пам'яті). Текстовий вимір історичної пам'яті представлений особистісними «я-споминами», легендами, сімейно-родинними хроніками, фамільними генеалогіями, а також офіційно-масовим дискурсом. Сутність механізму пам'яті становить процес перетворення індивідуальних споминів на колективну/історичну пам'ять завдяки штучній, цілеспрямованій діяльності творців пам'яті (політиків, митців, письменників, істориків тощо).

Від початку 1990-х рр. на полі історичної пам'яті українців ведуться «меморіальні війни». Нині в масовій свідомості та професійному історієписанні відбувається актуалізація таких проблем «близького минулого», як Голодомор; Велика Вітчизняна/Друга світова війна, ОУН, УПА. Це ті події, що відіграють важливу роль у переформатуванні українського минулого, навколо яких і ведуться «війни пам'яті».

Меморіальні війни в Україні спалахують, тихо тліють або зовсім завмирають навколо пам'ятників (Катерині II в Одесі, В.Леніну, комуністичним діячам), у зв'язку з перейменуванням вулиць (Січневого повстання/І.Мазепи в Києві та ін.), практик увічнення пам'яті та державних

нагород (С.Бандері, Р.Шухевичу), пам'ятних дат (День перемоги 9 травня), створення пантеону видатних постатей української історії (невдалий проект «Великий українець»). Набирають обертів «інтелектуальні війни» довкола шкільних підручників та навчальних програм із вітчизняної історії, практики введення чи, навпаки, скасування нових/старих свят (7 листопада, 14 жовтня, 23 лютого).

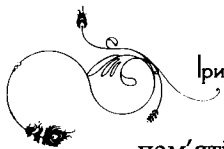
Із Росією «війни пам'яті» ведуться за «київську спадщину», історію голоду на теренах СРСР, із Польщею – навколо конфліктів на «кресах всходніх» (на колишніх східних теренах II Речіпосполитої під час Другої світової війни). «Меморіальні війни» розкривають природу та механізми пам'яті. Складовою механізму пам'яті є процедура забування. Пам'ять та забування тісно переплетені. Забуття/забування – це засіб руйнування, трансформування чи спотворення пам'яті. Елементом механізму пам'яті виступають також «соціальні рамки». Одна й та сама подія, історичний факт можуть сприйматися в національній пам'яті по-різному. Ідеться про антипольські акції УПА на Волині та Східній Галичині, антиукраїнську операцію «Вісла», що відбулися не лише в історичних дискусіях, а також у споминах звичайних людей. Із польської перспективи операції ОУН і УПА на Волині (1943 р.) та Східній Галичині (1944 р.) розцінюються як масштабні «етнічні чистки», а операція «Вісла» – як польська «акція відплати», виселення українців сприймається як необґрунтована демонстрація сили та водночас єдиний спосіб знищити українське підпілля. З української точки зору в 1943–1944 рр. на Волині й Східній Галичині відбулася жорстока польсько-українська війна, унаслідок якої постраждало мирне населення двох національностей, а 1945 р. українців Польщі було протиправно переселено на інші території (Г.Мотика).

У нинішній культурно-інтелектуальній ситуації в Україні відбувається зближення (проте не ототожнення, як дехто вважає) пам'яті та історії. Відомо, що історична пам'ять загострюється в тих народів, які тривалий час були позбавлені незалежності чи будь-яких форм державного буття. Сутність механізму пам'яті становить процес перетворення індивідуальних споминів на колективну/історичну пам'ять завдяки штучній, цілеспрямованій діяльності її творців (політиків, митців, письменників, істориків тощо).

Українська історіографія та пам'ять. Складовою моделі національної пам'яті є суб'єктивний чинник. Довга, формалізована культурна пам'ять спеціально утворюється мислителями, служителями культу, письменниками, істориками. Історики як творці пам'яті несуть велику відповідальність за свою діяльність. Мнемонічні практики істориків доволі розмаїті. Вони пишуть сценарії нових свят-комеморацій, трансформуючи тим самим святковий простір, про що свідчать численні громадські акції, музичні, літературні-художні заходи, фольклорні, мистецькі фестивалі; беруть участь у публічних дебатах, наукових дискусіях. Історики викладають, створюють підручники, навчальні програми, видають науково-популярну літературу, укладають каталоги, календарі, хронологічні таблиці, організують виставки, музейну та архівну роботу. Проте ролі/маски творців пам'яті можуть бути різними, історик зазвичай виступає в амплуа або хвалителя, або руйнівника історичної пам'яті.

Першочергове завдання вітчизняних істориків полягає у створенні позитивного мнемонічного простору українців. Практичним утіленням даного завдання може стати щось на кшталт проекту «Місця пам'яті» – топографічні, монументальні, символічні, – з якими сучасне суспільство пов'язує свої спомини. Примітно, що в радянській Україні був подібний прецедент, ідеться про проект «місць пам'яті», створений на основі «сталінської політики пам'яті». «Місця пам'яті» тієї доби асоціювалися здебільшого з «історичними монументами і меморіалами». Адже в УРСР існувала «цікава символічна ієрархія пам'ятників»: «першим ішов Ленін, одразу за ним Шевченко у Східній Україні і Франко у Західній; Сталін і Невідомий солдат програвали українським батькам нації», далі «могили національних письменників-класиків», пам'ятники Визвольної війни, обеліски, меморіальні дошки на місцях перемог у зв'язку із початком потужної «меморіальної кампанії – трьохсотріччя воз'єднання». У 1953 р. ЦК КП(б)У запропонував Москві два грандіозних проекти – «пам'ятника Хмельницькому в Переяславі-Хмельницькому і Триумфальної арки в Києві». Згодом українські ідеологи замінили «пам'ятник гетьману на монумент воз'єднанню, щоб у Москві часом не подумали, ніби в республіці святкують незалежність України як таку, а не незалежність разом зі входженням України до складу імперії». Той факт, що «місця

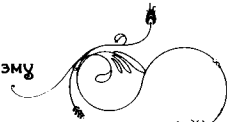

пам'яті» несуть у собі радше культурно-метальне навантаження, ніж суто ідеологічне чи політичне, засвідчує один із наведених епізодів «сталінської політики пам'яті». Показово, що ЦК Компартії України пропонував «такий порядок екскурсії Києвом: починати біля пам'ятника Леніну, угору до пам'ятника Шевченку, далі такі пам'ятні місця, як Золоті ворота, Софійський собор, Десятинна церква, пам'ятники Володимиру Святому і Хмельницькому, Аскольдова могила, Печерський монастир, Видубицький монастир, музей Шевченка і, нарешті пам'ятники та будівлі радянських часів» (С.Єкельчик).

Сучасний проект «місця пам'яті» України має включати славетні статі, споруди, пам'ятники, події, літературні шедеври, дати, національну символіку, наприклад: «тризуб», «Володимир Святий», «Софійський собор», «Києво-Печерська лавра», «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», «Києво-Могилянська академія», «Енеїда», «Т.Шевченко», «Український П'ємонт», «М.Грушевський», «УНР», «Бабин Яр», «Чорнобиль», «24 серпня 1991 р.». Такий тезаурус подій, імен та пам'ятників утворює позитивний мнемонічний простір, що репрезентує Україну у світі, і в межах якого кожен українець почувається психологічно комфортно, та водночас реконструює ментальну історію країни.

Формування позитивного мнемонічного простору українців напряму пов'язане з історіографією, котра, за визначенням П.Нора, є одним із важливих «місць пам'яті». Відтак нагальним завданням істориків є сучасний національний наратив. Нинішні українські еліти зацікавлені в існуванні респектабельного національного наративу, який цілком відповідав би канону європейського історичного письма. Одним з інструментів його творення виступають символічні, топографічні, монументальні та функціональні «місця пам'яті» України.

Отже, професійне історієписання, на думку Г.Звереві, містить «опорні історіографічні модулі», які близькі до «місць пам'яті», і водночас є «нормативними одиницями знання». Історіографічні модулі – це концептуальні конструкції, що визначають основні віхи національно-державницької історії. На українському ґрунті: Київська Русь, християнство, Галицько-Волинське князівство, козаччина, Б.Хмельницький, Руїна, Гетьманщина, модернізація/вестернізація, політична нація, національно-

демократична революція, Голодомор, незалежна держава. Для кожного періоду вітчизняної історії існують свої знаки-маркери колективної пам'яті, базові конструкції. Для давньої доби характерні такі концептуальні конструкції, як Київська держава, християнство, татарська навала, для наступної базові слова-поняття: Галицько-Волинська держава, Люблінська та Брестська унії, козаччина, війни Б.Хмельницького, Переяслав, Руїна. Період XVIII–XIX ст. представлений такими системоутворюючими концептами, як українська автономія, Гетьманщина, Російська імперія, народність, відродження, нація, модернізація. Радянська/пострадянська доба репрезентована конструкціями: революція, сталінізм, націонал-комунізм, Голодомор, Друга світова війна, перебудова, гласність, розвал СРСР, катастрофа, криза, незалежність, держава Україна. Ці знаки-маркери присутні в різних ідеологічних парадигмах, національно-академічному, радянському та сучасному дискурсах. Водночас ключовими концептами, що скріплюють усі періоди української історії, є християнство, культура, народ, наступність/тяглість, держава. У такий спосіб українське академічне історієписання створює когнітивну карту місць колективної пам'яті українців, тобто в концепції національної історії присутні такі знакі-місця історичної пам'яті, як Київ, Софія, Лавра, Данило Галицький, Львів, Запорозька Січ, Б.Хмельницький, Переяслав, Т.Шевченко, Український П'ємонт, М.Грушевський, УНР, Голодомор, Бабин Яр, Чорнобиль, Конституція України.

Академічна історіографія формує й семантичний простір історичної пам'яті українців. Провідні поняття, навколо яких витворюється семантичне поле колективної пам'яті українців – це «незалежна держава», «конституція», «революція», «війна». Суттєвий вплив щодо збагачення семантичного багажу історичної пам'яті мали практики ресемантизації ключових понять-маркерів національної історії, зокрема: «визвольна війна під проводом Б.Хмельницького» – «козацька революція XVII ст.»; «визвольний рух XIX ст.» – «українське національне відродження»; «Велика Жовтнева соціалістична революція та громадянська війна» – «національно-демократична революція», «колективізація» – «Голодомор»; «Велика Вітчизняна війна» – «Друга світова війна».

Із «місцями пам'яті» корелюються «ментальні мапи» як спосіб репрезентації земель-територій та засіб формування територіальних ідентичностей. Ментальна мапа України як цілісної територіальної структури й самодостатньої політичної одиниці витворюється в добу пізнього модерну (на зламі ХІХ–ХХ ст.). Поступово у свідомості українських інтелектуалів крок за кроком виникало розуміння спочатку етнографічної, згодом культурної, мовної та врешті територіальної цілісності двох розколотих частин України. Так, просторово-цивілізаційні категорії та ментальні мапи, що використовувалися М.Грушевським у дискусіях з російською історіографією, слугували обґрунтуванням його національно-державницьких проєктів на засадах мовно-культурної та етнографічно-територіальної єдності українців

У добу модерну в європейській просторовій свідомості дихотомію цивілізований Південь / дика Північ заступає опозиція культурний Захід / відсталий Схід. Для ментального картографування Грушевський оперує культурними парами: «Південний Захід / «Полудневий Схід»; «Східна/Західна Україна»; «Велика Україна» / «Мала Україна», «Україна російська»/«Україна галицька». Відтак у спеціалістських практиках М.Грушевського місце класичної дихотомії «Схід/Захід» заступає складніша конфігурація «Схід-Південь/Захід». Традиційну опозицію дикість/культура він змінює на модерну дихотомію активний Схід/пасивний Захід; активність, рухливість, відданість меті, ідеї, що притаманні Сходу, протистоять пасивності та інерції Галичини.

Отже, якщо ментальна мапа М.Грушевського тяжіла до глобального, цивілізаційного виміру (Схід/Захід, активне життя/пасивне існування), то уявлена мапа України географа С.Рудницького відповідала, культурно-ментальному, регіональному рівню. С.Рудницький використовував поняття східна, західна, середня Європа здебільшого у географічному сенсі, а поділ українських територій на політичні області вважав «штучним, не відповідним ні природним умовам країни, ні антропогеографічним відносинам» й пропонував внутрішній регіональний поділ виключно за природно-географічним принципом, який практично співпадав з кордонами культурно-ментальних регіонів України: *Карпати і Підкарпаття, Розточіє* (височина від Львова до Любліна), *Підляшшя, Полісся, Волинь*,

Поділля, Правобережна, Лівобережна низина, Лівобережна височина. Ментальна мапа України С.Рудницького є розумовим продуктом пізнього модерну, коли в свідомості українських інтелектуалів остаточно визріває ідея цілісності України, котра простерлась від Карпатських до Кавказьких гір, від етнічних кордонів білорусів, поляків, росіян, до природних кордонів Чорного моря. Зasadничий постулат картографічної моделі С.Рудницького гласив: через відсутність природних кордонів, котрі могли б захищати від вторгнення сусідів, територію України визначали «кордони української колонізації».

Поряд з «українською колонізацією» важливим принципом ментальної картографування вважалася мовний чинник. З огляду на це ментальну мапу України О.Русов окреслював по лінії тих територій, населення яких рідною мовою визнало українську мову (за переписом 1897 р.). Отже, в добу зрілого модерну на зміну імперській просторовій свідомості приходять нові уявлення й поняття, замість означень «Малоросія», «Південна Росія», «Південно-Західний край», «малоруський народ», «південноруський народ», до широкого вжитку входять концепти-означення: «Україна», «український», «українські території».

Пам'ять, як відомо, є засобом формування всього розмаїття ідентичностей. Звісно, в умовах глобалізації особливу увагу привертає специфічне, локальне, регіональне, національне, тому історики як творці пам'яті мають усвідомлювати, що національна пам'ять пов'язана насамперед з культурною ідентичністю (як сталося у Франції). Сучасний українець повинен знати про те, що його предки хрестилися за часів Володимира, збудували Софію, Печерський та Видубицький монастирі, а столиця наша, Київ – «матір міст руських», потужний культурно-політичний та освітній центр Східної Європи. До українського пантеону належать Володимир Святий, Данило Галицький, П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, митрополит Петро Могила, Феофан Прокопович, Г.Сковорода, М.Гоголь, Т.Шевченко, Леся Українка, М.Грушевський.

Нині поняття пам'яті укорінено у структурах свідомості історика, проте це не означає ототожненні її з професійним історієписанням. Безумовно, у поточній історіографічній ситуації історія, подібно пам'яті, набуває рис нелінійності (визнання розривів, катастроф, відмова від

прямої лінії розвитку, серійного викладу фактів і подій). Однак пам'ять та історія були й залишаються контрroversійними за своєю природою та засобами відображення минулого. Історія – це інструмент пізнання минувшини, а пам'ять – засіб розуміння власного сьогодення.

Література:

1. Артог Ф. Типы исторического мышления и формы восприятия времени. Мильчина В. Реферат. Отечественные записки. 2004. №5.
2. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – Москва, 2004.
3. Васильев А.Г. Теория социальной памяти Аби Варбурга в интеллектуальном контексте эпохи // *Время – История – Память: историческое сознание в пространстве культуры*. – Москва, 2007.
4. Грушевський М. «Малі діла» // *Грушевський Михайло. Твори: в 50 томах*. Т.2.
5. Грушевський М. Примітки до історії козаччини з поводу книжки: *Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898*, с.159. 12°// *Грушевський Михайло. Твори: в 50 томах*. Т.6.
6. Ескельчик Сергій. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К., 2008.
7. Зверева Г. Конструирование культурной памяти: наше прошлое в учебниках российской истории // *Новое литературное обозрение*. 2005. № 74.
8. Колесник І. Історична пам'ять: аналітична модель // *Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Зб.наук. праць*. К., 2012. Вип.4.
9. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії // *Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття / ред.. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженю. Л. 2011*.
10. Колесник І.І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // *Український історичний журнал*. 2012. №5.
11. Мегилл А. Историческая эпистемология. М., 2007.
12. Мотика Г. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях // *Україна Модерна*. 2009. № 4.
13. Репина Л.П. Память и историописание / *История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени*. М., 2006.
14. Рикер П. Память, история, забвение. М., 2004.
15. Рудницький С. Очерк географии Украины // *Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т.* Т.2.
16. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России // *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т.2.
17. *Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж*. М., СПб, 1999.
18. Хальбвакс М. *Социальные рамки памяти*. М., 2007.
19. Хаттон Патрик Х. *История как искусство*

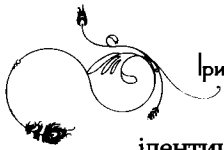
памяти. СПб., 2003. 20. Шенк Ф.Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе// Новое литературное обозрение. 2001. №52. 21. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. – München, 1992. 22. Warburg A. Eine intellektuelle Biographie. – Hamburg, 1992. 23. Szacka B. Czas przeszły: Pamięć: Mit. – Warszawa, 2006. 24. Tulving E. Are There 256 Different Kinds of Memory? // The Foundations of Remembering / Ed. by J.S.Nairne. – New York, 2007. 25. Zerubavel E. Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past. – Chicago, 2003.

Поворот до матеріального

У наш час історична наука переживає т.зв. онтологічний або матеріальний поворот. Сенс його полягає в нових формах концептуалізації речей. Це означає, що зникає межа між духовним і матеріальним, предметом і людиною, усі разом стають елементами єдиної мережі комунікацій у сучасному суспільстві. Згідно з акторно-мережевою теорією Б.Латура, річ/предмет постає як актант мережі соціальної взаємодії. Неживі об'єкти він сприймав як соціальні сили.

Люди й речі. Суспільство, в якому ми живемо, відзначено тотальним пануванням речей. Усе життя людини, звички, поведінка, діяльність визначається речами, великою безліччю предметів навколо нас. Їх наявність відрізняє суспільство людей від стада мавп. Будь-який предмет, на думку У.Еко, має декілька рівнів: фізичний (матеріал, метал, деревина, тканина тощо), механічний (функціональне призначення речі), економічний (ціна), нарешті соціальний (статусність самої речі та людини, яка нею володіє).

Ж.Бодріяр виокремлює побутові, культурні та соціальні функції речей. Побутові речі створюють звички, адже поведінкові стереотипи людей формуються навколо звичних речей і предметів. Культурна функція речей пов'язана з соціальним статусом людини у суспільстві. Речі визначають

ідентичності людей. Представники різних класів, соціальних груп різняться між собою не лише марками авто, одягом, будинками, але й статусною поведінкою. Так, представники вищих прошарків, інтелектуали віддають перевагу модерну, авангарду, до класики тяжіють люди консервативних поглядів і звичок, які мислять традиційно. Індексами елітарних розваг для представників вищих кіл є балет, театр, концерти, а для малозабезпечених груп – стадіони та кінозали. Еліта читає інтелектуальну прозу, поезію, критику, «товсті журнали», інші – детективи, дамські романи, книги для масового читача з простеньким сюжетом. Еліта смакує сухі марочні вина, малозабезпечені прошарки – пиво, тонізуючі напої. Кожна річ навколо нас виступає соціальним маркером. Наприклад, телебачення. Нижчі соціальні прошарки дивляться все поспіль, вищі – новини або вибірково програми за інтересом.

Соціальна функція речей зумовлена процесами соціалізації людей, входженням їх у соціум та визначенням свого місця в ньому. Цікаво, навіть колір одягу має статусну семантику. У свідомості європейців пурпур асоціювався з імператорською владою, однак нині його не носить той, хто хоче досягнути успіху. У Китаї колір одягу символізував місце у статусній ієрархії: шати імператора були жовтого кольору, члени імператорської родини вдягали світло-жовте, чиновники найвищих рангів носили червоне вбрання, нижчих – блакитне, найнижчі чини – одяг у чорних тонах (В.Карасик). Матеріальні предмети, речі виконують також важливу психологічну функцію, встановлюючи психологічну рівновагу, знімаючи напругу і стреси. Невипадково кажуть: «Книги – ліки для душі». Першим їх колекціонером вважається Дон-Кіхот, який був здатен віддати цілі маєтки за книжки.

Природний світ унікальних предметів має бути структурованим, поділеним на групи, класи, кластери. Будь-яка класифікація в культурних системах відображає структуру та культурні ресурси даного суспільства. Критеріями класифікації є природні риси речей, їх культурні ознаки та призначення, особистісні вподобання тих, кому вони належать. На вершині ієрархії різних класів предметів знаходиться т.зв. «символічний інвентар суспільства»: земля, музеї, нагороди, пам'ятники культури, регалії державної влади, ритуальні предмети (об'єкти, товаризація яких

заборонена державою) (І.Копитовф). Нижче – клас предметів унікальних (речі, яким не дали стати товаром і котрі набули значення символічного капіталу) – пам'ятки трипільської культури, пектораль із Товстої Могили тощо. Клас символічних предметів – наприклад, хліб у східнослов'янських народів являє собою символічно надзаряджений продукт. Є предмети сфери престижу (у давніх народів – раби, худоба, особливий одяг, зараз – джип, футбольний клуб, депутатський значок). Клас речей/предметів, які унікалізуються та з часом перетворюються на колекцію, зокрема одяг, меблі, стають антикваріатом через два покоління. Існує й розряд малоцінних предметів – сірники, пляшки, бляшанки з-під пива, які перестають бути товаром після їх використання. Кожен індивідуум конструює свої ієрархії та класифікації предметів у світі речей. Саме суспільство впорядковує світ речей на зразок структури світу людей (Е.Дюркгайм).

Нині речі починають жити своїм життям, вони лікують невдачі, неврози, задовольняють, породжують пристрасть, спонукають до важливих учинків, подвигів чи злочинів. Природу речей та взаємодію з ними тонко відчують митці. Дехто з них сприймає одяг, манеру одягатися як «театр одного актора» (К.Серебренников), український художник А.Задорін вважає, що саме речі передають нюанси настрою, які не можна виразити словами, не випадково тема його багатьох картин – «життя речей поряд та разом із людиною». Люди/humans і нелюди/nonhumans, речі, предмети вступають в активну взаємодію та створюють нові стосунки, соціальні зв'язки, мережі комунікацій – соціальний простір.

Речі в реценції істориків. Науковий інтерес до речей, предметів старовини зароджується в добу Ренесансу. Згодом ренесансний «антикваріанізм» перетікає в антикварний рух, який наприкінці XVIII ст. передає естафету романтизму з його цікавістю до етнографії, археології, фольклору, народних звичаїв і побуту. Позитивізм поставив науковий інтерес до речей, розбуджений романтиками, на міцне підґрунтя спеціальних наук, як-то етнологія, соціологія, історія культури та ціла низка допоміжних дисциплін (нумізматика, сфрагістика, боністика, фалеристика, іконографія, геральдика, зброєзнавство), предметом вивчення яких стають матеріальні об'єкти. Поступово з речознавчого дискурсу виокремлюються такі предметні галузі, як історія побуту, історія приватно-

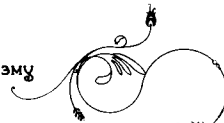

го життя. Із другої половини ХХ ст. внаслідок «антропологічного повороту» виникає нова предметна сфера вивчення речей – історія повсякдення, складова «нової історичної науки».

Предмет історії повсякдення (Everyday Life History, Alltagsgeschichte) становить вивчення «малих життєвих світів» пересічних громадян, «маленьких людей», ширше – «безмовної більшості». Н.Пушкарьова визначає повсякденне життя як світ, в якому людина живе і взаємодіє з іншими: умови життя, праці, відпочинку, навчання, побут, раціональне харчування, умови проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні вподобання, сприйняття подій історії крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума. У фокусі уваги істориків повсякдення перебувають соціальні групи, окремі особи або маргінальні утворення на зразок «світу волоцюг», «людей вулиці» – злидарі, каліки, повії, жебраки, а також інваліди, секс-меншини.

В історії повсякдення дослідники розрізняють дві течії. Одна з них спрямована на вивчення рутинних подій у суспільстві, серійних процесів, інша зосереджена на фіксації екстремальних ситуацій, унікальних явищ, свят, одиничних випадків і цікавих учинків, чогось особливого й надзвичайного. Історія щоденності оперує певним інструментарієм: методики і техніки прикладної соціології, кількісні методи (орієнтовані на масові, серійні явища), усна історія (анкетування, опитування), методи етнології (аналіз символів, обрядів, звичаїв, слів), культурної антропології, історичної демографії, семіотики (зокрема, у медієвістиці популярні семіотичні підходи, коли предмет, річ сприймаються як знак, символ, метафора).

Одночасно історія повсякдення має й певні вади: емпіризм, фактографізм, відсутність інструментарію для синтезу, неспроможність інтегрувати в єдине ціле сукупність розрізнених тематичних досліджень. Працям з історії повсякдення (селян, містян, робітників, різних груп населення за часів війни, революцій, соціальних змін) бракує аналітичних узагальнень, концептуальних конструкцій. Наслідком цього є надлишок дрібних деталей, подробиць, описовість, фрагментарність викладу. Невипадково, за влучним висловом К.Ліпп, у літературі існує стільки історій повсякдення, скільки істориків, котрі її вивчають. «Вузькі місця» історії щоденності зумовлюються її власною неспроможністю перетворити

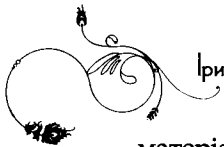

численні життєві історії «людини з натовпу» на цілісну картину історичного життя, уважає Н.Пушкарьова.

У межах української історичної науки бурхливий розвиток історії повсякдення розпочався з кінця 1990-х рр. і триває по сьогодні. Видаються численні монографії, статті, збірники, захищаються дисертації, проводяться конференції, нині серед істориків історією щоденності не займається хіба що ледачий. В українському історіографічному середовищі існують доволі суперечливі оцінки й підходи щодо історії повсякдення. Одні історики впевнені, що «у сучасній українській історіографії оформилась історія повсякденності як напрям досліджень», інші вважають, що «межі предмета дослідження залишаються розмитими», а реконструкція повсякденного життя неможлива засобами лише «традиційної історичної методології», тому необхідне запозичення «різноманітних теоретичних схем, моделей, категорій з інших гуманітарних дисциплін (соціології, демографії, антропології, культурології, психології тощо)».

Отже, історія щоденності є різновидом соціальної історії і виникає як реакція на домінування великих пояснювальних схем (історії «великих культур», «локальних цивілізацій», формацій, класів), матеріальне в ній виступає лише неначе тло, контекст «нової» соціальної історії низів. Народжена в надрах школи «Анналів» історія «знизу» («від підвалу до даху») слугувала реакцією на традиційну історію еліт. Урешті, історія повсякдення, подібно до мікроісторії, історії ментальностей являє інтерес під кутом зору нових методик дослідження малих соціальних груп, історії «маленьких людей» у контексті життя суспільства.

У постмодерну добу інтелектуальна ситуація радикально змінюється, із кінця 1990-х рр. спостерігається поживалення інтересу до історії речей. Увага до матеріального супроводжувалась відповідною риторикою: «повернення до речей», «річ як інший» (Е.Доманська), «назад до речей», «речі навколо нас», «буття речей», «соціальне життя речей» (Б.Латур). Формуються нові напрями в історії та соціології: приміром, у США – New Cultural History, нова матеріальна історія або нові матеріальні студії, студії з історії речей (Things Studies). Набирає обертів STS-напрямок – науково-технічні студії або дослідження науки, техніки, суспільства (Science, Technology, Society). Саме цей напрямок стимулював дискусії про роль

матеріальних об'єктів у конструюванні соціальної реальності. Існують прибічники і противники STS-проекту, уважає Б.Латур, проте STS засвідчує несумісність деяких нових об'єктів природничих наук із соціологічним методом. STS зазнали невдачі при інтерпретації природничих наук. Це означало, що деякі природничі факти не вписувалися у соціальні межі. «Комедією помилок» називає Б.Латур наслідування соціальних наук природознавчим дисциплінам, проте «невеличка предметна галузь соціології, відома як „дослідження науки і техніки“ (STS), до певної міри прояснила, що саме є природничі науки і піддала сумніву саме поняття суспільства». Більше того, STS зробила такий ривок, який, за словами Б.Латура, можна порівнювати з появою перших ссавців у добу динозаврів. Згодом саме STS почнуть відігравати вирішальну роль у «непростій екології суспільних наук». Поки що STS ледь помітні через те, що їх внесок у магістральне суспільствознавство не усвідомлено. Адже матеріали STS, котрі описують практики лабораторій та інших наукових установ, щойно стали предметом детального дослідження істориків, антропологів, соціологів. Значення епохи STS полягає в тому, що «великий поділ» (Great Divide) на природничі й гуманітарні науки, за словами Б.Латура, застарів.

Складовою частиною STS є «матеріальна герменевтика», яка відтворює «голоси» речей там, де була абсолютна тиша. Речі можуть показати, проявити себе завдяки інструментам-технологіям. За допомогою мікроскопів, спектрографії, радіовуглецевого датування, комп'ютерного моделювання та інших сучасних технологій можна реконструювати матеріальний об'єкт, що вивчається. Так, інструменти-технології застосовуються при вивченні викопних решток людей і нелюдей, мумій (зокрема, можна визначити, з якої місцевості походить людина, хімічний склад її кісток засвідчує, чим вона харчувалась і який спосіб життя вела, чим хворіла, від чого померла). Численні побутові речі з гробниці Тутанхамона (за даними ДНК-аналізу, пішов з життя від задавненої малярії), на котрі раніше навіть не звертали уваги, нині є джерелом вивчення звичок, способу життя, раціону харчування, організації дозвілля померлого (заняття спортом, полювання, розваги), репрезентаційних функцій одягу тощо. Звісно, матеріальна герменевтика залишається складовою текстуальної

герменевтики і відкриває нові горизонти вивчення світу речей, дійсності взагалі.

«Речовий поворот» охоплює й історичну науку. «Матеріальна» тенденція пов'язана з історією артефактів. Польський артефактолог К.М.Ковальський вважає артефакти універсальною категорією історичного пізнання. «Артефакт» відрізняється і від «джерела», і від «екофакту». На думку К.М.Ковальського, артефакти – це матеріальні свідчення свідомої та підсвідомої людської діяльності. За одним класифікаційним принципом, артефакти поділяються на дві групи: комунікаційні, які мають чи не мають адресатів; нонкомунікаційні – суто утилітарного характеру. За іншим критерієм (від ступеня цілісності) артефакти поділяють на неушкоджені/незіпсовані та артефакти з деформованою структурою. Класифікують також і за функціями: 1. іммобільні артефакти, які мігрують разом із культурними декораціями (пов'язані з історією поселень, перевезенням, архітектурою); 2. мобільні артефакти залишаються в первісному контексті (сакральні та світські/мирські об'єкти); 3. більш мобільні артефакти, що функціонують у вторинних контекстах (К.М.Ковальський). Отже, можна констатувати, що нині «поворот до матеріального» у сфері соціогуманітарних наук досягнув стадії рефлексії.

Поворот до матеріального: передумови та сутність. Причини повороту до матеріального, до світу речей сучасні соціологи пояснюють корінними змінами у суспільстві, яке вступає в нову добу («постіндустріальне», «інформаційне», «мережеве» суспільство). Ознаками слугують плюралістична структура, процеси індивідуалізації, соціальна мобільність, курс на знання, науку, освіту. Влада в нинішньому суспільстві також набуває мережевого характеру. Мережева влада з'являється на будь-якій території, де є гроші та адміністративний ресурс (С.Белковський).

Процеси індивідуалізації у сучасному світі пов'язані з відмовою від традицій (детрадиціоналізацією) або свідомим конструюванням нових традицій і творенням «культури нарцисизму». У фокусі уваги перебувають структури, котрі виникають довкола особистості, а не колективу чи групи. Проблеми сучасної людини – це емоційне перевантаження, опора на власні ресурси, труднощі спілкування, можливість вибору, яка в нинішній соціокультурній ситуації регулюється за допомогою знання.

Сучасне суспільство керується і регулюється знанням, унаслідок чого витворюється «культура знання», що містить системи експертиз, без яких неможливий жоден серйозний економічний, соціальний чи то політичний проект, розвиток науки та інноваційних технологій. Сучасна «культура знання» означає підвищення вимог до науково-технічних еліт та ролі рефлексії, рефлексивного мислення, потрібних для «навігації» в потоках інформації. Сучасна людина без рефлексії, за словами Б.Латура, «культурний ідіот».

Звісно, наукова експертиза, дослідження науки й техніки зосереджені довкола матеріальних об'єктів, цілих об'єктних світів, на які зорієнтовані вчені та експерти. Справа в тому, що у «суспільстві знання» об'єктні відносини (стосунки з речами, які ідентифікують «я-особистість») перетворюються на соціальні відносини, стають їх складовою (К.Кнорр-Цетіна). Людина в наш час неначе атакована речами, предметами, матеріальними об'єктами. Речі виступають як джерело власного «я». Існування сучасної людини не можна уявити без комп'ютера, соціальних мереж, різноманітних гаджетів. «Бізнес-магнату», «творчому генію», засновнику компанії «Apple» С.Джобсу суспільство завдячує створенням нового покоління гаджетів – смартфона iPhone, планшетного комп'ютера iPad, мультимедійного плеєра iPod, mp3-плеєра, навігатора GPS. Без цих «яблучних» предметів сучасна молода людина і діловий світ не уявляють свого існування. Ясна річ, «суспільство знання» немислиме й неможливе без таких матеріальних об'єктів, як електронні пристрої, інструменти-технології.

Входження у життя нашого суспільства високотехнологічних пристроїв, технологій та інструментів призводить до принципово іншого, розширеного потрактування соціальності. Сучасну соціальність К.Кнорр-Цетіна визначає як якісно нову «об'єкт-центричну соціальність». Її рушієм, мотором стають «експертні співтовариства» та «культури знання». Це означає, що соціальні відносини вибудовуються навколо об'єктів пізнання. Нові форми соціальності передбачають інтеракцію (взаємодію) між людь-ми та матеріальними об'єктами. Високотехнологічні електронні пристрої, до речі, забезпечують і повсякденне життя сучасної людини. Пристрої та матеріальні об'єкти здійснюють прив'язку людини до

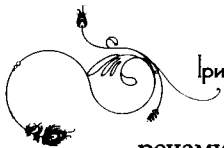

матеріального світу, через те стають інструментом соціальної взаємодії. За твердженням соціологів, «об'єкт-центрична соціальність» є продуктом «суспільства знання» та індивідуалізованого способу життя. Поняття «експерт», «технічна компетентність», «експертні системи» відображають об'єктні відносини між людиною і матеріальними об'єктами. Адже предмети, речі, матеріальні об'єкти відіграють інтегративну функцію, створюючи об'єктні та емоційні світи, а також демонструють певну культурну динаміку (регулярна зміна поколінь «яблучних гаджетів»).

«Речовий поворот» мав й ідеологічне підґрунтя. Звернення до речей сьогодні сприймається як реакція на антропоцентризм, із типовою для нього зневагою до речей, який домінував у соціогуманітарних науках із другої половини ХХ ст. «Поворот до речей» був спрямований проти атрибутів-технологій постмодернізму, як-от наративізм, текстуалізм, деконструктивізм. Поворот означав відмову від контрверзи соціального і матеріального. Ідеться про визнання амбівалентного характеру сучасних процесів у суспільстві, пов'язаних з антропологізацією речей, з одного боку, та уречевленням людей, з іншого. Сьогодні вони сприймають речі такими, що живуть своїм життям, на них неначе проектується людська поведінка, предмети наділяються людськими рисами. Б.Латур писав: «Я постійно розмовляю зі своїм комп'ютером, який сам поводитьсь зухвало». Речі лібералізуються, подібно до людей вони мають свої права. Відбувається віртуальна персоніфікація речей і об'єктів, їх переслідують, заарештовують, убивають, вони хворіють (Е.Доманська). Речі скеровують дії людей, інколи заміняють собою людину, показують, як людина має вдіяти (комп'ютерні програми, GPS, побутові електронні пристрої).

Зворотна сторона процесу – уречевлення людей: торгівля ними, пересадка органів, сурогатне материнство. Інститут рабства ліквідує концептуальну відмінність між людьми та речами (дитяче, сексуальне рабство, експлуатація інвалідів, безхатченків, дітей). Прозорість кордонів між світом речей і світом людей символізують людські атрибути (донорська кров, нирки, стовбурові клітини тощо) та обмін ними.

«Поворот до матеріального» передбачає нові форми концептуалізації речей: зникає межа між духовним і матеріальним, людиною й

речами, разом вони утворюють єдину мережу соціальної взаємодії. Ядро «повороту» становить акторно-мережева теорія (Actor Network Theory) Б.Латура. ANT-аналіз означає, по-перше, що суспільство – це гетерогенна мережа матеріальних і нематеріальних елементів, присутніх у соціальному житті. По-друге, Б.Латур концептуалізує річ/предмет/об'єкт як актора в мережі соціальної взаємодії. По-третє, матеріальні об'єкти є не просто екранами нашої соціальної діяльності, але самі виконують певну роботу. За Б.Латуром, саме мережа є константною характеристикою соціальної взаємодії. Перебуваючи у взаємодії, матеріальні об'єкти, тіла-елементи утворюють простір. Він не передує тілам, а виступає як порядок їх співіснування, уважають ANT-теоретики. За словами Дж.Ло, просторовість «осіла в речах». Вона існує в різних формах: регіони, мережі, потоки (плинна просторовість) – інформації, капіталів, людей.

Ідея мережі також указує на створення простору певного типу. Простір буває евклідовий, географічний та мережевий. Із погляду мережевої теорії, об'єкт залишається об'єктом, поки зберігає своє місце в усталеній мережі відносин з іншими речами. Наприклад, морське судно, вітрильник – матеріальний об'єкт, який рухається в евклідовому просторі. Утім, його можна сприймати наче «мережевий об'єкт», «мережеву форму», як-от деревина, металеві цвяхи, смола, штурвал, каюти, вітрила, трюм, щогла, навігаційні пристрої, гармати, команда – усі ці елементи разом утворюють певну цілісність, «мережевий світ», який має свою просторовість. Звісно, у просторі мереж судно залишається нерухомим. Його можна розглядати в більш потужній і розлогій мережі об'єктів, приміром, іспанська колоніальна імперія. Об'єкт залишається незмінним, поки незмінні відносини між речами в мережі, а змінені форми постають як «похибки в мережі» (Дж.Ло).

Теоретичним засновком «повороту до речей» є теорія фрейм-аналізу. У І.Гофмана фігурує поняття «фрейм діяльності» (frame of the activity). Фрейм – це просторово-часові межі діяльності людини, соціальної взаємодії. Він подібний до рамки картини, яка не має жодного відношення ані до змісту живописного полотна, ані до світу довкола нього. Фрейми не матеріальні (це інформація, символ, код), проте мають матеріальні кореляти. Сцена, лаштунки, три дзвінки – це фрейм театру; таймер і ша-

хівниця з фігурами – фрейм гри або шахового турніру; діловий костюм – фрейм відповідного спілкування; приміщення й текст програмки – фрейм наукової конференції. У І.Гофмана також є поняття «позафреймова неформальна поведінка», коли людина включається в діяльність, яка їй зовсім невласлива. Отже, відчуття напруги виникає внаслідок фрейму «вимушених дій». Організація фрейму зумовлена «ресурсами діяльності», які «виникають до початку епізоду і продовжують існування по його завершенню». Фрейм, за Б.Латуром, – це перегородка, ширма, «закуток, в якому розгортається взаємодія, не стикаючись ні з чим іншим». Фрейм, у його уявленні, така собі двостороння «нематеріальна мембрана», котра водночас перешкоджає поширенню людської взаємодії «зсередини» та втручанням «зовні». Людей вирізняє «фреймова взаємодія», яка відсутня в мавп.

Просторово-часова мапа взаємодії подібна до спіральної мережі з безліччю різних дат, місць та людей. Взаємодія людей – це й «система фреймів» (котра обмежує інтеракцію), і мережа, що зумовлює одночасність, близькість та «паралельність» взаємодій. Отже, предмет/річ виступають як якір матеріальної взаємодії. Форматування ж соціального життя неможливе без матеріальних об'єктів.

Складовою ідеології «матеріального повороту» виступає культурна біографія речей (The Cultural biography of things). Речі, як і люди, мають свої життєві історії. Спалення картини Ренуара чи трагічний випадок зі спотвореним кислотою полотном Рембрандта «Даная» сприймається як аналог біографії людини, яку вбили. Насправді, у кожної людини чимало біографій: психологічна, професійна, сімейна, політична, економічна, у кожній з них враховуються одні аспекти життя, а інші відкидаються (І.Копитовф). Щоб знати про біографію речей, їм, як і людям, треба ставити питання: який статус речі, епоха, культура, до якої вона належить, звідки вона з'явилася, хто її виготовив, якою була її кар'єра, періоди у «житті даної речі, і як вони культурно марковані», що з нею відбувається, коли вона вичерпує свою корисність? Будь-яка річ (предмет) має фізичну (фізичний стан речі, звідки походить, із чого, ким, коли була зроблена) та культурну біографію, що містить інформацію про її власника, епоху і культуру, до якої вона належить, її статус, призначення, періоди

існування, про те, як змінювалась її роль із плином часу. Наприклад, фізична біографія автомобіля передбачає вивчення матеріалів, деталей, обладнання та механізмів, культурна висвітлює економічну історію авто (ціна при купівлі, продажу, перепродажу, витрати на утримання), а соціальна – місце автівки в економіці родини, історію переходу її з рук у руки, роль у соціології родинних зв'язків. Словом, технічна, фізична, економічна, соціальна біографії автомобіля різняться між собою через те, що мають неоднакову культурну інформативність (І.Копитофф).

Подібно до людей речі мають власні ідентичності, виконують безліч ролей протягом свого життя. Їх ідентичності визначаються соціальною ситуацією, в якій речі побутують. Найтиповіший випадок, коли звичайна, побутова річ через століття перетворюється на раритет, антикварний предмет, набуває естетичної та наукової цінності. Чим складніше суспільство, тим більше ідентичностей мають люди та речі. Драма особистої біографії, уважає І.Копитофф, це драма ідентичностей, їх зіткнення і неможливості вибору між ними, якщо немає сигналу з боку культури чи суспільства, що й дозволяє зробити вибір. У речей, подібно до людей, драма полягає в невизначеності оцінок та ідентичності. Наприклад, дзвін має декілька ідентичностей: побутовий металевий виріб, квітка, форма спідниці, предмет християнського культу («глас Божій», «молитва у бронзі»). Ідентичності шампанського визначаються залежно від контексту: чи то ферментований виноградний сік, чи то разом з кроком – символ розкоші, чи то розкручений бренд. Цілком очевидно, у світлі «повороту до матеріального» речі, предмети виступають як потенційно соціальні об'єкти.

Соціокультурна історія речей. Метафоричний сенс «повороту», за вдалим висловом Б.Латура, означав перехід «від вивчення душі суспільства до вивчення його тіла». Отже, новий напрям у науці встановлює рівновагу матеріального й соціального, human/unhuman-елементів, гармонію «душі» й «тіла» суспільства. На наших очах відбувається легітимація цілого напрямку в історії та соціології, котрий ще не має усталеної назви. Найчастіше у західній літературі вживається Science and Technologies Studies/науково-технічні студії (або STS, епоха до-STs, STS-проект, епоха пост-STs) (Б.Латур). Як варіанти функціонують (здебільшого у се-

редовищі соціологів) «онтологічний поворот» (О.Столярова), «поворот до онтології», «поворот до матеріального», «соціологія речей» (В.Вахштайн), «матеріальний поворот» (О.Лічковська).

Сутність повороту сприймається як «звернення “до речей”, матерії, тілесності», або «як спроба переписати природу соціального» з огляду на те, «яке місце матеріальне посідає у соціальному, як матеріальні об’єкти конструюють суспільство». В.Вахштайн називає дві причини «повороту»: 1. унаслідок науково-технічного прогресу з’явилося чимало об’єктів, які потрібно вивчати; 2. соціологія речей виникає в добу переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, коли руйнується класичний постулат: «найцікавіше для людини – людина». Комунікації стають об’єктоцентричними, цікаві речі привертають до себе більше уваги, ніж нецікаві люди. Усе це означає, на думку В.Вахштайна, що «ми перебуваємо посеред нового повороту до онтології».

На наш погляд, новий напрям досліджень матеріального світу можна ідентифікувати, принаймні в рамках історичної науки, як «соціальну («соціокультурну») історію речей». Ознаками легітимації нового напрямку слугують: 1. формування певного аналітичного інструментарію; 2. нових методик і технік вивчення соціальності речей, взаємодії соціальної і матеріальної сфер; 3. констатація основних ліній інтересу до проблеми (наприклад: річ і суспільство; річ і часопростір; річ та індивідуум).

Звісно, «нова історія речей» оперує певним набором термінів і понять: «річ», «об’єкт», «мережа», «актор», «актант», «гаджет», «девайс», «технеми» тощо. Багатосенсовість, семантична пластичність цих слів-понять характеризує фазу відбору та апробації поняттєвого інструментарію «нової матеріальної історії». «Матеріальний об’єкт» – неживий індивідуум, який існує у просторі й часі та здатний до взаємодії з людиною (Р.Гарре). Матеріальний об’єкт і матеріальний предмет сприймаються як синоніми. «Річ» – це сутність, що має матеріальне існування; якір соціальної взаємодії; вербалізований предмет; річ постає у вигляді матеріального об’єкту, оповитого павутиною смислів; матеріальна річ – синонім об’єкту. «Фрейм» – це нематеріальна структура, що вкорінена в матеріальних об’єктах; це межі соціальної взаємодії (взаємодія – система фреймів); фрейм утілений у побутових речах; фрейм – це «блоки інформації,

які описують упорядковану у часі послідовність стереотипних подій» (С.Вавилов). «Мережа» – характеристика взаємодії (В.Латур). «Артефакт» – штучний об'єкт; залишки людської активності; «речовина», з якої ви-творюється соціальність (В.Латур). «Актант» – той, хто діє; предмет, що здійснює свої дії; предмет/істота, яка діє або піддається дії (В.Латур). «Девайс» – електронний пристрій, який належить до побутової техніки; це те, чим грають у КС (миша, клавіатура, навушники, килимок). «Техне-ми» – технічні предмети, з якими людина не вступає у суб'єктивні відно-сини (Ж.Водріяр). Цілком очевидно, що терміносистема «нової матеріаль-ної історії» перебуває на стадії оформлення.

Історія речей: методологічні підходи. При зверненні до світу речей у пригоді стає принцип ізоморфізму, себто запозичення теорій, принципів, методів із суміжних галузей знання. При вивченні соціальної і матеріальної сфер, humans/nonhumans-елементів методологічні функції виконують та-кі аналітичні структури, як «культурний ландшафт», «локус», «хронотоп». Ці категорії запозичені з геокультурології, яка «вивчає просторову куль-туру різних часів і народів» (В.Щукін). У витоків геокультурології (інші назви: антропогеографія, гуманітарна географія) стояли Д.Лихачов, Ю.Лотман, В.Топоров, Д.Замятін. Так, за визначенням останнього, «культурний ландшафт – це територія чи простір, які сприймаються людиною крізь призму культури, соціокультурних цінностей, знаків і символів».

Важливою аналітичною категорією є «локус» (лат.; гр. «топос», укр. «місце»), варіанти визначення котрої знаходимо у В.Щукіна: *місце* – «замкнений олюднений простір», *топос* – «річ як місце, місце як річ», це метапредмети, загальне місце; *локус* – окультурений, або опанований і осмислений людиною, простір. В.Щукін виокремлює велике розмаїття соціокультурних локусів – дворянський маєток, кімната, лікарня, лазня, вокзал, музей, ресторан, поліцейський відділок, в'язниця, казарма, цвин-тар, вітальня, кухня, будуар, кабінет, клуня, передпокій, зимовий сад тощо. «Хронотоп» (укр. «часопростір») – уявлення про цілісний часопросторовий континуум. Аналітичні категорії слугують інструментом осмислення мережевої структури суспільства крізь призму взаємодії матеріально-предметного світу з людиною.

За допомогою даних категорій конструюються й моделі вивчення соціокультурної історії речей. Вони зіперті на три засадничих елементи: природа – речі – людина. Верифікація таких моделей можлива на прикладі локусу «дім». Дім, оселя – це перший культурний простір людини, який відбиває картину її світу. Дім виступає як будівля, як оселя і як родина, люди, які живуть разом. У мовній свідомості концепт «дім» має чимало смислів: сприймається як усесвіт людини, його сім'я, пристановище, фортеця, вічний дім (домовина), храм, дім Божий. Дім має безліч різновидів: маєток, квартира, селянська хата, котедж, вілла, шале, комуналка, замський будинок, палац, дача, курінь. Дім виступає неначе двійником людини, подібно до живої істоти, зі своїми емоціями, психічним станом, настроєм. Це відчуття дому як живої істоти, котра живе життям свого хазяїна, передає А.Лосев, у дискурсі якого матеріальний об'єкт – дім – постає соціальним актором у мережі humans/nonhumans-елементів: «Візьміть вашу кімнату, де ви постійно працюєте. Тільки в дуже абстрактному мисленні її можна уявити собі як щось нейтральне вашому настрою та вашому самопочуттю. Вона здається то милою, веселою, то похмурою, нудною, покинутою. Вона – жива річ не фізичного, але соціального й історичного буття».

Дім – маркер соціальних взаємин, соціального статусу та соціальної ієрархії суспільства, що складається з верхів, низів, середнього класу, різних соціальних страт і маргінальних груп. На прикладі «культурної пари» дворянський маєток/селянський двір можна апробувати різні підходи чи стратегії – наративну, теоретичну. Так, просторово-часова модель панського маєтку, що відтворена в дослідженнях В.Щукіна, Ю.Лотмана, В.Топорова, репрезентує можливості наративних стратегій у речознавчому дискурсі. В їхньому уявленні маєток/садиба – це культурно-господарський ландшафтно-архітектурний комплекс. Маєток як соціокультурний локус і маєткова культура у цілому проживає певні стадії: 1. виникає у другій половині XVIII ст.; 2. перетворюється на потужний культурно-господарський комплекс протягом XVIII ст.; 3. втрачає господарські функції, стаючи осередком культурного життя з середини XIX ст.; 4. вступає в мемуарну фазу, перетворюючись на музей, зазнає руйнування або піддається реставрації.

Просторово-часова модель панського маєтку як тип наративної стратегії містить такі складові: 1. мережа соціокультурних локусів; 2. побутовий простір маєтку; 3. його сімейно-родинний світ. По-перше, різноманітні соціокультурні локуси утворюють ієрархічну структуру: панський будинок, сад з альтанками, алеями, ставок, господарські будівлі (стайня, клуня, псарня, майстерні, млин, кузня), оранжерея, у центрі – панський дім, що від нього концентричними колами розходяться решта локусів: клумби, сад, ставок, господарські приміщення тощо. Сам поміщицький дім має вертикальні і горизонтальні рівні. По вертикалі, знизу, – парадні приміщення, нагорі – житлові; по горизонталі – кімнати для господарів, їхніх родичів, гостей та прислуги. Основна будівля маєтку має і внутрішній устрій – симетрично розташовані кімнати для життя, розваг, відпочинку, освітніх і творчих занять, тераса, коридори, дах, вікна.

По-друге, важливою складовою уявної моделі маєтку є побутовий простір, який характеризує розпорядок дня його мешканців, побут, інтер'єр – меблі, картини, твори мистецтва, бібліотека, домашні колекції антикваріату, книг, старожитностей тощо. Особливість побутового простору маєтку становили заняття творчістю (музикування, живопис, літературні вправи), відпочинок, організація розваг, офіційні та релігійні (Різдво, Великдень) свята, родинні (шлюби, іменини, хрестини) урочистості. По-третє, людський простір маєтку, садибної культури у цілому репрезентований родиною, поколіннями мешканців маєтку. Другу групу утворюють друзі, гості, далекі родичі, ділові відвідувачі. До третьої входять обслуга зі своїми функціями, селяни, праця яких потрібна була для утримання всього маєткового комплексу в належному стані.

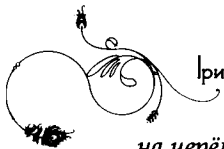
Кожен маєток мав життєвий цикл, зазвичай власниками його було три – чотири покоління однієї родини, а потім він переходив в інші руки (В.Шукін). Звісно, життя мешканців мало різні темпоральності: сільській, уповільнений, розмірений час; природно-господарський, циклічний час, залежний від природних і виробничих ритмів; сімейно-родовий час, що мав лінійну спрямованість від народження до смерті особи; православно-релігійний календар, яким також, на думку В.Шукіна, регламентувалося життя всього маєткового комплексу.

Наративні стратегії речознавчого дискурсу можуть бути верифіковані й на українському ґрунті. У Гоголевому «Миргороді» знаходимо блискучий опис такого соціокультурного локусу, як садиба провінційного малоросійського панства. У повістях «Старосвітські поміщики» та «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» відтворено соціокультурний простір українського дрібномаєткового панства з його «старосвітськими» звичаями та усталено-уповільненим способом життя, яке непомітно й невідворотно, начебто само по собі, зникало з історичної сцени. При реконструкції письменником даного соціокультурного локусу безцінним є збереження унікального етосу старосвітського життя, українського колориту лівобережного панства.

Садиба мала ієрархічну структуру. У центрі перебував невеличкий панський будинок – дерев'яний дім із галереєю з почорнілих стовпчиків, щоб під час грози і граду можна було зачинити ставні. За ним – духмяна черемха та невисокі фруктові дерева. Перед домом – просторий двір із низенькою свіжою травою, де були літня кухня та комора. Панський дім і господарські приміщення огорожено частоколом, обвішаним зв'язками сушених груш і яблук, а також килимами, що провітрювалися. Усе це разом утворювало перше, найближче, коло у структурі садиби. Отже, частокіл огороджував невеличкий дворик. За ним – плетінь яблунево-сливового саду утворював наступне коло. Далі – селянські хати, які неначе схилилися вбік, оточені вербами, бузиною, грушами, а за хатами – ставок. Ще одне концентричне коло – за садом великий, глухий, запущений ліс.

Українська старосвітська садиба являла собою невеличкий господарський комплекс. Усі роботи (косовиця, жнива) контролював прикажчик, який разом із війтом та іншою обслугою обкрадав і дунив своїх панів. Хатне господарство перебувало під опікою господині та полягало «в беспрестанном отпирании и запираании кладовой, в солении, сушении, варении бесчисленного множества фруктов и растений. Её дом был совершенно похож на химическую лабораторию. Под яблонею вечно был разложен огонь, и никогда почти не снимался с железного треножника котёл или медный таз с вареньем, желе, пастилою, деланными на меду, на сахаре и не помню ещё на чём. Под другим деревом кучер вечно перегонял в медном лембике водку на персиковые листья,

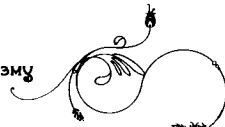
Ірина Колесник

на черёмуховый цвет, на золототысячник, на вишнёвые косточки, и к концу этого процесса совершенно не был в состоянии поворотить языком».

Із цього уривку видно, що речі й люди перебували в перманентній взаємодії, створюючи тим самим єдину комунікаційну мережу, котра відтворювала в усіх подробицях і нюансах реалії старосвітського життя.

Побутовий простір панської садиби відбивав традиціоналізм свідомості, систему цінностей та смакові преференції її мешканців, а також їх національні й культурні ідентичності. Отже, дім старосвітських поміщиків мав свій нехитрий лад та старовинний інтер'єр. Кімнати були маленькими, низенькими, дуже теплими, через те, що в кожній стояла велика груба, котра займала майже третину площі й палили в ній соломною, як заведено здавна. Усі приміщення мали функціональне призначення: спальня господарів, кімната господині, вітальня, кухня, кімната ключниці, для гостей, кімната для дворових/сінних дівчат, сіни, комірчина. Важливими деталями були дерев'яний балкон, з якого відкривався чудовий вид на сад, та двері. Описані М.Гоголем «співочі» («поющие») двері сприймаються як символ буття, людської взаємодії, спілкування. Їх скрип («співи») при відчиненні символізував життя, рух, дію. Зачинені вони втілювали спокій, перебування на самоті, закритість від світу й життя.

Інтер'єр у домі був старосвітським, відповідним культурним уподобанням і смакам господарів. У залі висіли два великих казенних портрети – церковного та державного діячів. Найчастіше в малоросійських панських маєтках можна було зустріти зображення предків із козацької старшини або гетьманів, з якими більшість старовинного панства перебувала у віддалених чи близьких родинно-своєцьких зв'язках. Навколо вікон і над дверима було чимало маленьких картин у вузьких рамах, навіть гламурного значення (зокрема, портрет Л.Лавальєр). Картини рідко хто роздивлявся, вони були недоглянутими, часто засиджені мухами. Долівка в домі глиняна, проте чиста. Спальня господині заставлена столиками, скринями, шухлядами, скриньками. По стінах розвішано безліч вузликів і мішечків із насінням квітів та городини. Стільці дерев'яні, із високими виточеними спинками, «у натуральному вигляді», без лаку та фарби. Трикутні столики стояли по кутках, чотирикутні – перед диваном та

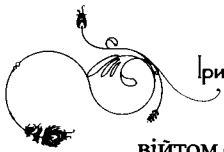
перед дзеркалом у тонкій позолоченій рамі. Довершував інтер'єр вітальні килим перед диваном із великими птахами.

Людський вимір української старосвітської садиби визначався складом мешканців та їхнім способом життя, звичками й поведінковими стереотипами. На верхівці соціальної конструкції перебували господарі, які вели узвичаєне життя. Рано вставали, пили каву, після огляду господарства і розмов із прикажчиком знову сідали за стіл, щоб злегка перекусити, за час до обіду традиційною для господаря була «старовинна срібна чарка горілки» з грибками й сушеною рибкою. Обід був рівно опівдні, дуже різноманітний і ситний: *«Кроме блюд и соусников на столе стояло множество горшочков с замазанными крышками, чтобы не могло выдохнуться какое-нибудь аппетитное изделие старинной вкусной кухни».*

У раціоні мешканців садиби переважали традиційні, народні страви: фрукти, овочі, кавуни, гриби, каші, «коржики з салом», пиріжки («з маком», «з сиром», «з капустою», «з гречаною кашею»), «мнішки» (сирники) зі сметаною, вареники з ягодами, кисіль, узвар із сухими фруктами, риба, усіякі різносоли, варення, пастила, желе, сушені фрукти, напої, настоянки, горілка: *«Грибки с чабрецом! Это – с гвоздиками и волошскими орехами [...] Вот это – грибки с смородинным листом и мушкатным орехом! А вот это большие травянки: я их ещё в первый раз отваривала в уксусе [...] В маленькой кадушке прежде всего нужно разослать дубовые листья и потом посыпать перцем и селитрою и положить ещё что бывает на нечуй-витере цвет, так этот цвет взять и хвостиками разослать вверх [...] водка, настоянная на деревий и шалфей [...] Вот эта на золототысячник [...] А вот эта – перегнанная на персиковые косточки».*

Після невеличкого відпочинку церемонія тривала: їли кавун, через деякий час подавали вареники з ягодами, перед вечерею випивали «киселику». О пів на десяту починалась вечеря, після якої відразу лягали спати. І так день за днем, рік за роком мешканці садиби жили за селянським, циклічним часом.

Важливою складовою соціальної мережі української старопанської садиби була численна двірня (челядь) та гості. Як соціальна група челядь структурувалася на дворових дівчат; «флегматичних кучерів», лакеїв, які супроводжували гостей-сусідів, окремо стояв прикажчик, котрий разом із

війтом обкрадав та обманював господарів. Найчисельніша група – дворові дівчата, молоді й немолоді, у смугастих «исподницах», які інколи шили за дорученням господині, чистили ягоди та здебільшого бігали на кухню і спали. Був і хатній хлопчисько, котрий ходив *«в сером полуфраке, с босьми ногами, и если не ел, то уж верно спал»*.

Спосіб життя мешканців садиби був уповільненим, узвичаєним, лінивим, що символізувало занепад старої Малоросії, історичний час якої збігав. Існує думка, що при відтворенні старосвітського побуту М.Гоголь спирався на реалії життя своїх рідних – діда та бабки, Опанаса Дем'яновича й Тетяни Семенівни Гоголів-Яновських, а також сусідів, знайомих під час чергового приїзду на Батьківщину в 1832 р. (С.Машинський).

Основними рисами старосвітського життя, яке минало, були доброта, м'якість, доброзичливість, гостинність, побутовий гедонізм, що гармонійно римувалися з красотою природи, щедрістю і плодючістю рідної землі: *«Но сколько ни обкрадывали приказчик и войт, как ни ужасно жрали все в дворе, начиная от ключницы до свиней, которые истребляли страшное множество слив и яблок и часто собственными мордами толкали дерево, чтобы стряхнуть с него целый дождь фруктов, сколько ни клевали их воробьи и вороны, сколько вся дворня ни носила гостинцев своим кумовьям в другие деревни и [...] сколько ни крали гости, флегматические кучера и лакеи, – благословенная земля производила всего в таком множестве, [...] что все эти страшные хищения казались вовсе незаметными в их хозяйстве»*.

З описів М.Гоголя очевидно, що старосвітські поміщики були носіями національної та соціальної ідентичностей, себто вони цілком усвідомлювали свою належність до «малоросійських старовинних, корінних фамілій», на відміну від тих «низьких», нешляхетних малоросіян, які «видиралися з дехтярів і торгашів», та, заповонивши Петербург і заробивши там капітал, додавали до своїх прізвищ, що закінчувалися на «-о», жадану «-в».

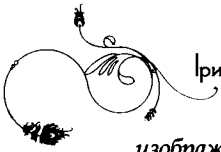
А проте «культурний ландшафт» України/Малоросії середини ХІХ ст. характеризувався існуванням не лише старосвітських садіб, а й великих «культурних гнізд» – маєтків багатих дідичів та магнатів, резиденцій колишніх високопосадовців. Їх узагальнюючий образ – панський маєток – може бути реконструйований за художніми творами Т.Шевченка

(«Музикант»). Уявний образ українського маєтку, малоросійської садибної культури він створює на підставі «культурного ландшафту» українського панства, мозаїки садиб своїх друзів, поціновувачів його таланту, таких, як Качанівка, Потоки Тарновських, Дехтярі, Сокиренці Галаганів, Веселий Поділ А.Родзянка, Яготин Репніних-Волконських, де Т.Шевченко бував, жив, працював. Усе це дає підстави реконструювати модель українського дворянського маєтку як ієрархічної структури матеріальних і соціальних елементів, певної мережі, центр якої утворював панський будинок із великою терасою, далі фруктовий сад, виноградні альтанки, ставок, за яким розташовувався господарський комплекс: гумно, млинок, стайня, пасарня, домашні майстерні, корчма.

Водночас у творах Т.Шевченка, зокрема «Прогулянка із задоволенням та не без моралі», знаходимо блискучий опис таких соціокультурних локусів, як українське село, селянська хата, оселя священика: *«Село хоть куда. Хаты большие, не пошатнувшиися в разные стороны, как пьяные бабы на базаре. Чистые, белые, нередко со светлицами и почти все окружённые тёмными фруктовыми садами, клунями и стогами разного хлеба. И скотины разной также немало выгоняют из дворов на выгон свежие здоровые девки в новеньких белых свитках, в красных и жёлтых сапогах на вершиковых подковах. Везде всё чисто и опрятно».*

Хата сільського священика – покращений варіант оселі заможного селянина: *«Дом отца Саввы наружностью своею ничем не отличался от большой мужицкой хаты, разве только двумя дымарями, одним белым, а другим закопченным, и небольшим навесом над дверями на точёных столбиках. И внутренность дома, т.е. светлицы, тоже немногим отличалась от внутренности хаты зажиточного мужика, разве только липовым чистым полом, посыпанным белым, как сахар, киевским песком. Такой роскоши мне не случалось видеть не только у богатого мужика, ниже у полупанка. Дубовый резной сволок с надписью, кем и в котором году дом сей построен, и такие же резные косяки у дверей и окон. В переднем углу образ Почаевской Божьей Матери, и вместо лампы теплились простого жёлтого воску свечи. Стол обыкновенной величины и фигуры, покрыт неважным килымом (ковром) и сверху как снег белой скатертью. Вместо стульев около стен широкие чистые липовые лавы (скамьи); между окнами боковой стены небольшой столик с фигурными ножками; на столике лежат раскрытые гусли с*

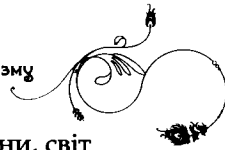

ізображенням на внутрішній стороні кришки пляшущих пастушек і граючого на флейте пастушка. Над гусями в почорневшій золотій рамі портрет Богдана Хмельницького з гетьманським гербом на фоні, оточеним якими-то буквами. Портрет, або, як матушка його називає, запорожець, – старинного, але нехитрого письма. Над портретом довга полиця, уставлена великими і маленькими книгами в темних шкіряних переплётках. Направо від дверей, в куті, товста, неуклюжа печка із розмальованих кафель, дуже схожа на свою господарку, матушку Евдокію, в штюфній узорчатій сподниці і такої ж юпки з золотими позументами. На кількох кафлях між квітами і птахами намальовані двуглаві орли [...] Найкраще ж прикраса світлиці батька Савви – це безукоризнена чистота і обаялива свіжість. Не зміг я, як кажуть, оглянутися в сей обителі світу і тишини, як стіл уже був уставлений різноманітними графинами з різнокольоровими рідинками і тарілками з різноманітними закусками, а в куті стояла свіжа, рожева поповна з підносом в руках, уставленим чашками з чаєм».

У даному фрагменті художньо відтворено простір життєвого світу родини сільського священика: дерев'яний стіл, лави, кахляна груба, липова підлога, такі важливі деталі, що прикрашали інтер'єр, як ікони, портрет гетьмана, полиця з книгами, предмети побутового вжитку (посуд, тарілки зі стравами, графини з напоями, чашки з чаєм). Ці матеріальні речі начебто перебували в органічній взаємодії з дійовими особами – паніматка у традиційному ошатному строї, юна поповна, батько, усе разом, humans/nonhumans, створювало цілісну мережу елементів, структуру локусу «українська хата».

Соціокультурний локус «хата» або, ширше, «селянське подвір'я» можна описувати, вивчати, реконструювати в інший спосіб – за допомогою теоретичного конструювання. Теоретична модель селянського подвір'я була створена соціологами, істориками, філософами з використанням методик усної історії, архівних досліджень, соціологічних опитувань та моделювання ситуацій також усної сімейної історії.

Селянське подвір'я – це соціокультурний локус, що постає як сукупність матеріальних і соціальних сфер, humans/nonhumans-елементів, котрі постійно взаємодіють, перетікають, доповнюють один одного. Його можна уявити як мережу-модель «павутина», де точками централізації

(смисловими вузлами) виступають економіка, соціальні відносини, світ речей, особистість, духовні цінності тощо. Теоретична модель «селянське подвір'я» складається з низки аналітичних структур, «блоків переданалізу» (В.Виноградський).

1. *Подвір'я-економіка* містить повсякденні практики виживання членів родини та відтворення цих практик, себто функціонування подвір'я, від одного природно-господарського сезону до іншого, із покоління в покоління.

2. *Подвір'я-оснащення* включає матеріальне й нематеріальне. Ідеться про історію виникнення та стан подвір'я як господарського «інструменту», який можна побачити, «помацати». Селянське подвір'я постає як матеріальне утворення, сукупність об'єктів і ресурсів, котрі характеризують господарське становище, соціальний статус господарів: бідні, заможні, багаті, сильні, слабкі. Нематеріальне оснащення селянського двору означає звички, способи праці та відпочинку, усталені поведінкові норми й етичні принципи, що характеризували моральне життя подвір'я, дозвілля, спілкування з ріднею, сусідами, буденні звичаї, звички, унормовані правила життя, а також дивацтва й особливості, що відрізняли один двір від іншого. Усі ці фактори відтворювали матеріально-предметну сферу, професійно-виробничу характеристику подвір'я як основного інструменту селянського буття. Отже, характеристика селянської економіки й моралі сприймається через матеріальне, тобто світ речей.

3. *Подвір'я-уміння* подає матеріали щодо культурної історії подвір'я як певної сукупності навичок і вмій. Ідеться про селянський фах, знання, уміння, спостережливість, готовність засвоювати нові знання, навички та користуватися ними у щоденних практиках. Наприклад, про виготовлення продукту для потреб життя двору та господарської праці селянина, зокрема кустарні вироби сільських майстрів, притаманні певним регіонам, котрі в інших місцях слугували як декоративне оснащення в побутовому житті (глиняні горщики, постолі тощо). Нематеріальні уміння характеризуються здатністю вистояти у скрутних умовах, складних життєвих обставинах, підтримуючи один одного, зорганізуватися гуртом, відмобілізувати весь ресурс і вижити.

4. *Подвір'я-взаємини* – це аналіз ситуації взаємної підтримки, допомоги всередині родини і між родинами, або навпаки, суперечки, несприйняття, протистояння селянських родинних кланів. З одного боку, ідеться про відносини підтримки, співчуття й допомоги, прагнення до кооперації, з іншого, – про зрадливість, злобу, заздрість, що характеризують цілий спектр взаємин між дворами, кланами та родинами на селі.

5. *Подвір'я-привілеї* має на меті визначення особливого становища подвір'я в конкретному соціумі, рівняння на нього як певний взірць, незалежно від того, чи йдеться про «зовнішні» привілеї, котрі повір'я отримує від влади або з боку односельців, чи то «внутрішні» привілеї, що витворюються «зсередини» подвір'я, і носіями яких виступають окремі члени родини, тобто привілеї хатнього вжитку. У такому контексті привілеї сприймаються як соціально-моральна цінність.

6. *Подвір'я-особистість* віддзеркалює зміну соціальних ролей і впливів окремих його членів. Ідеться не лише про зміну функціональних ролей у родині (господар, чоловік, невістка, зять), а також про зміну вікового, біологічного статусу членів родини (жінки, старі, діти, підлітки, чоловіки). У цілому селянській дворі не дає можливості виокремити особистість, і тим самим кинути виклик долі, традиції, індивідуальність цілком поглинається сімейним побутом, родинним гуртом. Норми, порядок сімейного життя залишаються статичними, незмінними. Дисципліна спільних трапез, молитов, відходу до сну, пробудження, порядок відпочинку – це обов'язкові правила для всіх членів родини, двору. Це така собі незрима мережа життєвих правил і норм поведінки, вихід за межі якої викликав негативні реакції всіх членів групи, двору як соціальної цілісності. Водночас були й особистості, що могли стати «символами двору» або «чужинцями», «вигнанцями», «ізгоями».

7. *Подвір'я-комунікації* презентує характер взаємодії конкретного селянського двору з іншими дворами, сімейно-клановими групами, а також норми життя різних одиниць соціальної організації села, як-то громада, артіль, колектив, колгосп, МТС тощо. Проте у фокусі уваги завжди перебуває конкретна одиниця – селянський сімейний двір. Певні зміни в його житті пов'язані з процесами стрімкого перетворення, трансформації норм існування села за радянських часів – добою колективізації.

8. *Подвір'я-зовнішній світ* – аналітична модель, що описує взаємодію селянського подвір'я з центрами волосного, районного, обласного формату. Ідеться про промисли селян-відхідників, життя й працю їх у місті, обставини зіткнення з зовнішнім світом, адаптування селян щодо інших життєвих умов. Поняття «зовнішній світ» щодо селянського життя означає зіткнення селянського двору, його представників з іншим способом життя, економічними інтересами, моральними, культурними нормами, релігійними звичаями, котрі прийняті «тут» і «там».

9. *Подвір'я-війна, мир* – розкриває внутрішні стосунки серед членів сімейно-родинних груп.

10. *Подвір'я-майбутнє* репрезентує план життєдіяльності родини. Аналізуються стихійні стратегії дій і вчинків членів селянської родини, двору. Майбутнє проектується через усвідомлення минулого, життя й життєвих стратегій батьків і дідів, уявляється на підставі досвіду того, як склалися життєві сценарії старших членів родини.

Поза сумнівами, теоретична модель селянського двору, запропонована російськими дослідниками, – це модель-навігатор в історії селянства, (економічній, соціальній, родинній), історії сільського повсякдення, соціокультурній історії речей. Її універсальність полягає в тому, що соціальне та матеріальне тут виступають як рівноцінні актори, котрі перебувають у постійній взаємодії, а це й створює розмаїття реальностей, точніше реальність у різних вимірах.

Розробка соціокультурної історії речей доцільна принаймні з таких перспектив, як річ і місце, річ і суспільство, річ та особистість. Зв'язка річ/місце перебуває в руслі геокультурології, реактуалізує проблеми географічного образу регіону, конкретної місцевості, певної території, річ/місце, місце/річ репрезентована низкою соціокультурних локусів дому: панський масток, селянська хата, селянське подвір'я тощо.

Мода на межі матеріального й соціального. Із перспективи зв'язки річ/суспільство варто вивчати такі явища, як реклама, ринок, музей, мода та багато чого іншого. Мода – це та сфера, де матеріальне й соціальне виступають рівноцінними актантами, водночас суб'єктом і об'єктом дії. Мода визначає одяг, тіло, речі – сферу «легких» знаків, адже сферу «важких» знаків, за словами Ж.Бодріяра, становить політика, мораль,

економіка, знання, культура, сексуальність. Мода існує лише в рамках сучасності, саме сучасність є джерелом та зразком нео і ретро, новацій і анахронізмів. «Сучасність – це код, і мода – це його емблема». Саме мода стремить до соціальності, висока ж мода – це перехід в «ігрову соціальність», – стверджував Ж.Бодріяр.

Мода являє собою цілісність матеріального і соціального. Її матеріальність полягає в речах, виробництві, торгівлі, вона пов'язана з тілом та одягом. Соціальність моди означає, по-перше, що вона стосується жіночого, а не жінок, мода атакує суспільство, яке фемінізується внаслідок емансипації жінок. По-друге, мода імморальна, тобто нічого не знає про добро та зло, красиве й потворне, раціональне чи ірраціональне, вона поза ними. Мода руйнує будь-який порядок, усталені звичаї, скасовує класову боротьбу, тому будь-яка влада її не сприймає. Мода чинить супротив будь-якому імперативові, будь-якій ідеології, проте без жодної мети (Ж.Бодріяр). Прикладом такого протистояння влада/ мода є феномен радянської моди.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. мода як соціальне явище переживає справжню революцію. Вона стає масовою, шириться серед різних соціальних страт, особливо серед середнього класу, а через селян, які працювали в місті, проникла у село. Мода демократична, предмети одягу перетворюються на товар, котрий виготовляється в майстернях, приватними кравцями, що робить його доступним широким верствам. Виникає розгалужена мережа магазинів модного одягу, в яких окремі товари «підганяються» під замовника. Популяризації моди сприяла індустрія модних журналів, дамські видання друкували викройки модних моделей вбрання. Мода стає вкрай мінливою, реагуючи на соціальні зміни, політичні події, суспільні настрої та смаки. Ритм соціального життя неймовірно прискорюється, формується індустріальний спосіб життя, з узвичаєним розпорядком дня, нормативним чергуванням праці й годин відпочинку тощо. Новому статусу моди та модності у суспільстві сприяли промисловий переворот, розвиток масового індустріального виробництва, нові технології, успіхи текстильної, швейної, хімічної промисловості, а також радикальні соціокультурні зміни – процеси урбанізації та фемінізації суспільства.

Соціальна емансипація жінки мала наслідком появу «нових жінок», нового жіночого типу «працюючої жінки». Появу швейної і друкарської машинок, якими в першу чергу скористалися жінки, можна порівняти, як дотепно зауважив сучасник, до емансипації негрів або звільнення селян. Відтепер жінка починає конкурувати з чоловіками, що призвело до здешевлення праці. У нових умовах мода була показником не лише статків і рангу чоловіка заміжньої жінки, але й маркером її власного статусу, характеру діяльності та місця у суспільстві. Символом жіночої емансипації можна вважати відмову від корсетів, які не тільки були шкідливими для здоров'я, але й стримували рухливість, м'язову та символічну свободу. У Великобританії й США у 1880-х рр. виник навіть відповідний рух.

Мода дедалі більш набуває наднаціональних ознак, стає універсальною, виступає складовою мистецтва і культурних відкриттів. Новий стиль модерн орієнтувався на культуру Криту та Японії, замість Геркуланума й Помпеїв джерелом дизайнерської думки стають Кносс і «Мадам Батерфляй».

У моді знаходять відображення політичні та естетичні тенденції свого часу. Якщо XIX ст. поєднувало два напрями: спорт і світські салони, тобто в моді співіснували функціональність і декорація, то у XX ст. залізниця, авто, велосипед, кіно, а також скульптори, архітектори, художники і журналісти мали вирішальний вплив на моду. В одязі знаходить символічне відображення ритмічний, обертовий рух. Його форми стають м'якими, пластичними, як і дверні ручки, перила, вуличні ліхтарі, фасади будівель. Промисловий шум, ритм працюючого верстату відчутний і в «Болеро» М.Равеля. Прискорений ритм життя присутній у картинах Е.Дега, російських сезонах С.Дягілева, графіці А. де Тулуз-Лотрека, у танці А.Дункан, яка, знявши корсет, виступала у просторому зручному вбранні.

Після потрясінь Першої світової війни в моді настає рішучий перелом, радикально змінюється силует жіночого вбрання через скорочення довжини спідниць та зачіски. Жіночий одяг під впливами кубізму стає виразно геометричним, підкреслюється невизначеність статі (напівхлопець чи напівдівчина). Мода-гарсон, жінка-хлопчик знаходить застосування в різних професіях, заняттях спортом, музикою й танцями. Ідеалом

вважалась висока, струнка, із довгими ногами та руками жінка, яка курить сигарети на видовженому мундштуку.

Чоловіча мода не така мінлива, утім вона також зазнала нововведень. Зникає пальто-сюртук, з'являється новий одяг: чорний піджак, жилет та штани у смужку, який змінювався лише в незначних деталях і зберігся донині. Циліндр і котелок поступаються місцем м'якому фетровому капелюху. Краватка, як єдиний яскравий елемент чоловічого вбрання, залишається дуже скромною. На зміну білій сорочці приходять кольорові. Для врочистих випадків обов'язковим залишається фрак, проте дедалі більш популярним стає спортивний тип, починає складатися і тип одягу людини праці.

За радянських часів мода мала кілька сегментів. Перший – партійні функціонери, «радянські дами», котрі жили в достатку, одягались у відомого модельєра Н.Ламанової, протегували митцям, заводили салони (В.Ходасевич). Другий сегмент становили представники творчої еліти, актори, режисери, письменники, учені, непмани, партійна номенклатура нижчих рангів, які могли купувати модний одяг, шити на замовлення, привозити з-за кордону, слідкувати за модними тенденціями. Третій сегмент утворювали художники і «конструктори одягу», котрі працювали на державних фабриках легпрому. Водночас у країні гостро давався взнаки дефіцит одягу та вкрай низький споживчий рівень основної маси населення.

Мода та історик – це сюжет, подібний до камінця, кинутого у воду, що утворює концентричні кола численних смислів. Наприклад, із приватного листування М.Грушевського відоме його ставлення до свого зовнішнього вигляду, модних впливів та власного стилю. Так, у листі до колеги, з яким протягом тривалого часу зберігав добрі й тісні не лише професійні, але товариські та сімейні стосунки – К.Студинського, відомий історик звертається з делікатним проханням привезти для нього деякі речі, предмети ділового костюму. Це був період, коли М.Грушевський повернувся в радянську Україну, працював в Академії наук, а Студинський, як закордонний співробітник академічних інституцій, мав нагоду бувати у справах у Харкові та Києві. Зокрема, у листі від 20 квітня 1927 р. М.Грушевський просив привезти для нього літній костюм, піджак, капелюх

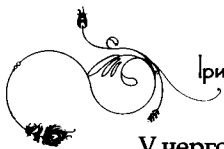

і паризькі парфуми: «Як не буде Вам трудно, то просив би привезти міні: легкий сірий костюм літній, маринарка і сірий капелюх (знаєте мою фігуру, а голова наоколо 58 сантиметрів) і два флакони перфуми паризької Coty: оден *Violette Pourpre*, а другий *Roze Jacqueminot*, можна досить великі, коли єсть, я Вам сі гроші сподіваюсь виплатити ще перед виїздом, а якби не поспіли, то тут. Вибачайте, що затруднюю, але, знаючи Вашу приязнь, насмілююсь турбувати».

У наступному листі до К.Студинського М.Грушевський уточнював своє прохання-замовлення, описуючи деталі вбрання, указуючи розмір предметів одягу, прийнятні кольори, якість матеріалів, аксесуари. Так, він просив купити повний літній комплект: піджак, жилет, брюки з тонкого сукна, а також окремо піджак чорного або темно-сірого кольору та ще фетровий капелюх у чорних чи темно-коричневих тонах. Із листа М.Грушевського зрозуміло, що в Києві він не мав свого кравця, французькі парфуми тут були такої ж ціни, як і у Львові: «Перфума дійсно задорога; по сій ціні мабуть і тут можна дістати. Кравця знайомого не маю, отже посилаю Вам на обороті міру, взяту з літнього костюму, який ношу. Маринарка без ковніра, може бути без підшивки, 73 ст довга. [...] Довжина сподень (не рахуючи паска) 103 ст, талія 111 ст, – писав він К.Студинському, додавши при тому малюнки піджака і брюк. – Літній костюм прошу повний: маринарка, камізелька, сподні, з якогось тонкого суконця, а, коли можна, окрім того маринарку з брукселіни чорної або темно-сірої. Капелюх фільцовий темно-брунатний, або чорний, ще краще, якщо єсть іще *Navig*».

Видно, що М.Грушевський дотримувався класичного стилю, надавав перевагу чорно-сірим, темно-коричневим тонам і був парфумерним денді. Як дійсний член ВУАН, очільник цілої низки академічних інституцій він одержував доволі високу зарплатню. У листі від 25 грудня 1925 р. М.Грушевський писав К.Студинському: «Збільшили нам платню, і ще обіцяють від 1.1. – разом мав би я діставати коло 400 карб.=200 доларів місячно, на се вже можна б жити (житє у нас все таки досить дороге!)».

Листи М.Грушевського дозволяють реконструювати гардероб історика, його смаки, ставлення до моди. До цього предметного ряду належать костюми на різні сезони року, плащі, піджаки («маринарки»), жилети («камізельки»), черевики, капелюхи, краватки, шарпетки.

Ірина Колесник

У черговому листі перед приїздом К.Студинського в Україну й зустрічю з ним у Києві (вересень 1927 р.) М.Грушевський просив привезти необхідне: кілька брюк у смужку на всі сезони, піджак без жилетки, кілька краваток, до них дюжину «припинок» і запонок для манжетів (він зробив навіть малюнки) та півдюжини шкарпеток, черевики на подвійній підшві коричневого кольору: *«Коли будете ласкаві, прошу мені привезти сподні в паски теплі, на зиму, другі лекші, на весну, і треті зовсім легкі, як найлекші, на літо. Ще одну таку брукселінову маринарку як ся – без камізелки. Брунатні черевики на подвійній золі, ч. 41. Краваток кілька до підвішування, як я просив; кілька стручків ванілії, бо тут зникла, спінок до краватки, досить високих тузін, і до манишетів тузін. Шкарпеток півтузина. Прошу солідні, але не якісь першорядні».*

Своє ставлення до моди та модного історик визначає як прагнення поміркованого, якісного, статусного, без надмірної розкоші, що кидається в вічі: *«Я не люблю купувати для себе дорогі річи, се якась у мене відраза до всяких prima – praktisch und solid».*

Показово, що через два роки в листі до К.Студинського (жовтень 1929 р.) М.Грушевський у своїх проханнях-замовленнях акцентує вже не на предметах одягу, а на дефіцитних товарах і ліках, тобто давалися взнаки наслідки «зламу непу», що супроводжувалося розгортанням пропаганди аскетизму в побуті. Проте відчувалися не лише проблеми з товарами та харчами, як наслідок індустріалізації, але й пригнічений настрій історика через внутрішньоакадемічні суперечки (*«до того ж прилучився загальний пригнічений настрій»*). М.Грушевський писав, що з плащем («обероком») *«можна почекаати, обійдуся сю зиму, натомість прошу по можності не забути иншого – капелюх, штракоцові черевики 41, ванілію, каву, аспіріну, верамону, Subtonin».* Відтак листування засвідчувало суттєвий дефіцит промислових виробів, добротного одягу, білизни, аксесуарів (для краваток, манжетів), зникнення деяких приправ (ванілі), кави, ліків.

Цілком очевидні фінансові можливості історика та його родини, які дозволяли замовляти з-за кордону через друзів дефіцитні товари і предмети одягу. У такий засіб побутові речі, одяг, харчі разом із людьми, котрі їх купують, привозять, користуються ними, утворюють концентричні мережі зв'язків від особи (взаємини особистісні, родинні, товариські, професійні,

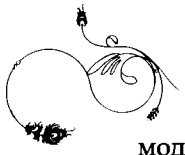

адміністративно-корпоративні) до комунікацій у межах соціальної групи (наприклад, академічного співтовариства), взаємодії різних суспільно-політичних укладів (галицького та радянського). У таких комунікаційних мережах предмети, речі виступають соціально-орієнтованими, себто акторами суспільного життя, відтворюють подробиці життя від психічного стану особистості до радикальних змін в економіці.

У другій половині 1930-х рр. унаслідок індустріальної модернізації, суттєвого збільшення міського населення спостерігається підвищення міської культури та уваги до моди. Населення мало відчутти полегшення життя як результат перших п'ятирічок. Складовою нового курсу держави, який пізніше назвуть «неонепом», стало відродження моди, журналів мод, відкриття у великих містах зразкових універмагів із модними ательє. У 1934 р. у Москві запрацював перший Дім моделей одягу на чолі з Н.Макаровою (племінницею й ученицею Н.Ламанової).

У свідомості радянського суспільства 1930-х рр. мода асоціювалася не стільки з розвитком смаку та культурою одягу (вмінням стежити за зміною модних стилів, урахувуючи індивідуальні особливості), скільки, як це не парадоксально звучить, із придбанням предметів розкоші. Такому спрощеному розумінню моди сприяла не лише бідність, злиденність «народних мас», низький побутовий і культурний рівень населення, але й політика держави. Розширення мережі ресторанів і кафе, початок масового виробництва парфумерії й косметики, ігристого вина («шампанського») та шоколаду асоціювалося з достатком, добробутом. У цей період складається система ательє мод для індивідуального шиття одягу на замовлення, що слугувало ознакою «соціалістичної культурності». Проте відбувався процес відтворення основних символів традиційної моди, зростання модних тенденцій та утворення державою системи модних інститутів. Ріст міської культури і чисельності населення, увесь накопичений досвід 1920–1930-х рр. було використано для розвитку модної індустрії в наступний період.

Війна, повоєнні голодні роки значною мірою травмували споживачькі настрої та психологію споживання, деформували природні процеси розвитку моди й моделювання одягу. Саме на матеріалах радянської історії моди, державного регулювання індустрії краси можна спостерігати, як

мода, її предмети створювали єдину мережу взаємодії з людьми, владою, державними інституціями, як штучно витворювався феномен «радянської моди». Масовість виробництва, небачена демократизація «високої моди», доступної кожному радянському громадянину, державна монополія на виготовлення модних речей – давали змогу контролювати те, як одягається населення, формувати через одяг його смаки та впливати на модні тенденції на відміну від традиційної «буржуазної» моди. Усе це загалом спричинилося до виникнення «радянської моди» – «прогнозованої, політично коректної, естетично досконалої, придатної для радянських громадян із медичних, кліматичних та інших раціональних міркувань». Відтак, «радянська мода» розглядалась як «синтез найкращого вітчизняного та світового моделювання». Ознаками та джерелом її вважалися народні мотиви, а також демократизм, «масовість», «загальна доступність», на відміну від Заходу, де модельєри задовольняли смаки «верхівки суспільства».

Водночас мода в мережі соціальних взаємин виступала знаряддям протесту проти існуючого порядку. Своїми циклами вона ніяк не підпорядковувалася законам адміністративної, планово-директивної економіки. Мода почала впливати на виробництво, а відтак і економіку: постійне коливання попиту через відмову населення купувати застарілі моделі і немодні речі призводило до величезних збитків. Споживчі пріоритети молоді, молодіжна мода та субкультура мали протестний характер – це і «боротьба зі стилями», і мода на міні-спідниці серед дівчат, бороди та довге волосся у хлопців, і жіночі брюки, яскрава косметика та біжутерія, і, нарешті, джинсовий одяг. «Джинсова мода» кинула виклик радянському класичному стилю, який менше піддавався впливам та змінам.

У 1970–1980-х рр. радянське суспільство переживало «модний бум», що було пов'язане зі зростанням добробуту й можливістю вибору, поширенням культури одягатися. Невипадково наприкінці 1980-х рр. розгорнулася дискусія навколо шкільної форми, котра мала універсальний, «дисциплінуючий» характер. Криза пізнього радянського суспільства, занепад моралі, етики, соціальне розшарування, слабкість пануючої ідеології, руйнування села і традиційних цінностей спровокували кризу

«радянської моди», яку поглинула хвиля вульгарності. У пострадянський період спостерігається величезний інтерес до моди, адже тепер вона слугує інструментом вивільнення особистості та суспільства від регламентованих норм громадського життя і поведінки (С.Журавльов, Ю.Гронов).

У сучасній культурі одягатися присутні всі найновіші атрибути моди і модності: бутіки, салони дизайнерів-модельєрів, тижні моди, дефіле, безліч відповідних журналів, дамських глянцевиx видань, fashion-журналістика, агресивна реклама модної продукції, мерехтіння трендів, престижність кар'єри моделі. Мода, модні речі стають засобом самоідентифікації та самопрезентації людини, саме у взаємодії моди й особи зникає межа між humans/nonhumans. Мода стає тотальною, вона охоплює всі сторони сучасного життя. Якщо мода базується на тиражуванні, серійному виробництві та утилітарності, то колекція старовинного одягу, речей, предметів мистецтва – завжди унікальна та індивідуальна.

Колекціонування: між предметом та особистістю. Із перспективи річ і особистість заслуговує на увагу феномен колекціонування, а також колекції та колекціонера. Саме колекціонування як діяльність розкриває сенс «повороту до речей», тобто соціальний характер інтеракції предмету й людини. У Ж.Бодрієра знаходимо пояснення передумов колекціонування. По-перше, ідеться про пошук своїх коренів, родоводу, старовинні речі – знак і свідчення минулого буття, потяг до них означає інтерес до власного коріння, витоків. По-друге, феномен колекціонування зумовлений до певної міри неродовитим, простим походженням. Інтерес до збирання антикварних речей неначе додає культурної та соціальної респектабельності людині скромного родоводу. Колекціонуванням, зазвичай, цікавляться представники вищого прошарку середнього класу.

Колекціонування має психофізичну природу, колекція слугує засобом самопрезентації особистості. Людина, уважає Ж.Бодрієр, завжди колекціонує сама себе. Колекція – це нарцисична самопроекція особистості на безліч речей навколо себе: авто, ручка, жінка постають як еквіваленти «я» чоловіка. Колекціонування часто визначають як пристрасть, хворобу, урешті, залежність. Природа збиральництва залежить від різних чинників:

віку, статі, соціального статусу. Колекціонування проходить кілька фаз і співвідноситься з сексуальним станом суб'єкта.

Перша фаза колекціонування – дитинство. Для дитини збирання предметів слугує невід'ємним засобом пізнання довкілля. Семирічний вік – найактивніша стадія у процесі колекціонування. Часто ініціаторами створення перших колекцій виступають батьки, саме дорослі заохочують інтерес до збирання різних речей і дрібниць. Найбільш типовими предметами дитячих колекцій стають марки, поштові конверти, фото артистів, монети, календарики, фігурки з кіндер-сюрпризів. Це стадія безособових, безликих колекцій із серійних, узвичаєних предметів, колекцій, в яких кількість бере гору над якістю. Звісно, індивідуальність не настільки сформована, щоб почати збирати щось унікальне. Типовими ознаками дитячих колекцій є неперебірливість, невміння та небажання вибирати. Поряд із тим це період альтруїзму й активного обміну колекціонованими предметами, до того ж відсутня і мораль в діях (не у змозі обміняти – укради).

В еволюції колекціонування підлітковий період характеризуються формуванням індивідуальності, виникненням усляких комплексів, появою дівочих і юнацьких колекцій. Дівчата збирають іграшки, обгортки, ляльок, наклейки, тексти пісень, фарфорові дрібнички; хлопчики – солдатиків, постери, трансформерів, вкладиші, диски, модельки автомобілів, корки від вина, пивні бляшанки. Колекції підлітків здебільшого утаємничені, збираються суто для себе, зорієнтовані вони на пошуки ексклюзивного, виняткового (відлуння, анкети, емоції).

Наступний етап збиральництва (у віці після 20 років) виходить в основному з міркувань престижу, особистісної мотивації. Збирач відмовляється від неперебірливості, спираючись на власний смак та вподобання, колекції стають оригінальними, якісними. Сублімація колекціонера зумовлюється його власними фантазіями. Сексуальна природа колекціонування виявляється саме у критичних фазах сексуальної еволюції, а самі колекції, на думку Ж.Бодріяра, спрацьовують як потужний компенсаторний фактор. Виникають колекції певної спрямованості, жанру (наприклад, диски з музикою конкретного періоду чи композитора). На зміну підлітковому періоду таємниць, «приховування» своїх колекцій

приходить період демонстрації власних можливостей (економічних, культурних, смакових), соціального статусу та статків (дивиться, що в мене є, що я можу!). Джерелом створення й поповнення таких колекцій стають інтернет-ринки, дилерські блоги тощо. Обмін предметами практично відсутній. Колекції виставляються у спеціально замовлених вітринах, на полицях, що слугує виявом індивідуальності, засобом самопрезентації. На цій стадії колекції покликані акцентувати, а не приховувати сексуальність її власника. Визначальним принципом колекціонування є самоствердження особистості, демонстрація індивідуальних можливостей. Предметами збиральництва стають статусні речі: живопис, прикраси, скульптура, військова атрибутика та символіка. Суттєво змінюються і пріоритети збирача цінностей – ідеться про обачливе, розумне, вибіркове, з рисами іронії та самоіронії колекціонування (М.Плисецька збирала дивні прізвища).

Колекціонування в добу зрілості (після 40 років) означає найактивніший, найстильніший період у житті колекціонера. Обрана річ сприймається як предмет любові. Колекціонування взаємно доповнює та компенсує сексуальну активність. Жінки «колекціонують» чоловіків, чоловіки – жінок. Колекції зрілого колекціонера різноманітні, респектабельні, позначені індивідуальністю. Він збирає те, що для нього становить інтерес, а не те, що поцінують інші, і зовнішня оцінка його зібрання не є важливою. Основна риса зрілого колекціонера – азарт пошуку, вистежування і заволодіння омріяною річчю. Адже для нього ніщо дешевіше сувеніри з мандрівок чи курортні трофеї. Визначальними рисами колекціонера-профі є справжнє полювання на річ, маніпулювання нею і навколо неї. Ціна предмету для нього не має сенсу, головна мета – заволодіти. Колекції зрілого колекціонера витворюються здебільшого довкола будь-якої ідеї й часто слугують компенсацією смутку, самотності, похмурого існування чи напруженої праці.

«Золотий вік» колекціонера – період після 60 років. Це час підсумків і зваженої самооцінки. Пристрасть до колекціонування супроводжується втратою почуття нинішнього часу. Володіння річчю для старого колекціонера позбавлене сексуальності, воно радше статусне. У «побутовій міфології» згасає страх часу і смерті (Ж.Бодріяр). Солідний колекціонер, на

відміну від молодих, не поспішає виставляти свої колекції, не демонструє їх прилюдно, а навпаки – ховає, зберігає від чужих очей, насолоджуючись ними на самоті. Старий колекціонер – це знавець, аналітик, він енциклопедично обізнаний зі свого предмету, дуже прискіпливий, позбавлений зайвих емоцій. Так, представники творчих професій (письменники, режисери, актори), політики, бізнесмени з віком, як правило, володіють солідними колекціями, є постійними учасниками престижних аукціонів (типова історія колекцій М.Ростроповича та Г.Вишневської). Предметами колекціонування стають коштовні речі: антикваріат, живопис, скульптура, ювелірні прикраси, марочні вина, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, меблі, рукописи, стародруки, часописи тощо. У цілому, як зазначає Ж.Бодріяр, колекція – це низка елементів плюс особистість колекціонера, себто будь-яка колекція має подвійну, психофізичну та історичну природу.

Приміром, унікальною була колекція старожитностей, артефактів, живопису М.Грушевського, що відображала не лише багатство внутрішнього світу історика, а й розмаїття його професійних інтересів та занять. Колекціонування було традиційним у родині Грушевських, як це було поширено серед культурних прошарків середнього класу й стало справжньою модою доби зрілого модерну. Колекція М.Грушевського та його родини мала універсальний характер і структурувалася за предметно-функціональним принципом: ужитково-прикладне мистецтво, живопис, стародруки, книги, печатки, листування української старшини, актові джерела. Звісно, кожна складова величезної колекції історика заслуговує на деталізацію та спеціальне вивчення, особливо з огляду на те, що її більша частина загинула, зникла, розпорошилася по приватних зібраннях. Колекція Грушевських вражає обсягом, багатоманітністю. Її вжитково-прикладну частину складала вироби зі скла богемських, венеціанських та українських майстрів; саксонська, російська, українська порцеляна, зокрема межигірські фаянси, тарілки, кубки, сервіз фабрики Миклашевського, колекція перських, татарських та українських килимів, антикварних меблів, витвори гуцульських майстрів різьби по дереву – тарелі, порохівниці, скриньки, хрести. У зібранні М.Грушевського зберігалося до тридцяти стародруків XVII–XVIII ст., акти київського

магістрату, міські печатки Києва (XVII ст.), Переяслава, Остра. Саме ці матеріали він використовував у своїй «Ілюстрованій історії України», а інші раритети, старожитності та предмети мистецтва планував залучити при написанні історії українського мистецтва, проте цей проект так і залишився нездійсненим. Особливий інтерес становить живописна колекція історика, котра містила іконографію українських гетьманів і полковників (І.Мазепа, П.Орлик, П.Дорошенко, С.Палій), роботи митців-сучасників І.Труша, М.Бойчука, В.Кричевського, М.Жука, пензлю яких належали також і портрети самого власника зібрання та членів його родини (І.Гирич).

Окрім мистецької збірки М.Грушевського І.Гирич подає довідку про колекцію художника та архітектора В.Кричевського: «80 килимів XVIII ст., 100 виробів українського скла, 500 фрагментів скла князівської доби, 500 одиниць опішнянської кераміки, півсотні срібних чарок, зразки церковного різьблення та шитва золотом, рушники, гравіювальні дошки видатного українського штихаря XVIII ст. Г.Левицького, старовинні портрети (зокрема П.Полуботка), а крім того, 50 великих і 100 малих робіт, виконаних самим Василем Григоровичем» (Кричевським, колекція якого, як і велика частина зібрання М.Грушевського, загинула під час захоплення Києва більшовицькими військами в 1918 р.). Структура і предметний склад колекцій історика й митця засвідчують, що подібно Л.Пастеру та мікробам вони й артефакти (історичні, художні, ужиткові) створювали єдину мережу матеріальних і духовних зв'язків, humans/nonhumans-елементів, взаємодії творчої особистості з предметно-професійним світом.

У цілому «поворот до речей», дискурс уречевлення сприймається як знак і виклик нинішнього часу. Звернення до матеріального світу, розуміння соціальності речі як рівнозначного елементу мережі соціальних відносин демонструє нові можливості історичного дослідження. «Речовий поворот» може спричинитися до встановлення рівноваги між емпіричним і теоретичним знанням, що означає створення теорій «середнього рівня» та їх верифікацію на матеріалах історичної науки.

Література:

1. Бодрийяр Ж. Система вещей. – Москва, 1999.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Пер. з фр. Л. Кононовича. – Л., 2004.
3. Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к материальному» в социальной теории // Социология вещей: Сб. ст. / Под ред. В. Вахштайна. – Москва, 2006.
4. Виноградский В. Г. Российский крестьянский двор: социологический преданализ // Социс. – 2006. – №7.
5. Вільшанська О. Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2007. – Вип. XIV.
6. Гирич І. Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // Пам'ятки України. – 1995. – №1.
7. Гоголь Н. В. Собрание сочинений: В 7 т. – Москва, 1966. – Т. 2.
8. Гофман И. Закрепление форм действительности // Социология вещей: Сб. ст. / Под ред. В. Вахштайна. – Москва, 2006.
9. Доманська Е. Річ як Інший // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2.
10. Журавлєв С., Гронов Ю. Власть моды и советская власть: история противостояния // Историк и художник. – 2006. – №1 (7), 3 (9), 4 (10).
11. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Переяслав-Хмельницький, 2010.
12. Замятин Д. Русская усадьба: ландшафт и образ // Вестник Евразии. – 2006. – №1.
13. Иллюстрированная энциклопедия моды / Пер. на рус. И. М. Ильиной, А. А. Лосевой, изд. 3-е. – Прага, 1988.
14. Карасик В. И. Язык социального статуса. – Москва, 1992 [Электронный ресурс]: <http://philologos.narod.ru/texts/karasik/status00.htm>
15. Кнопп-Цетина К. Социальность и объекты: Социальные отношения в постсоциальных обществах знания // Социология вещей: Сб. ст. / Под ред. В. Вахштайна. – Москва, 2006.
16. Коляструк О., Коляструк О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Переяслав-Хмельницький, 2010.
17. Копытофф И. Культурная биография вещей: товаризация как процесс // Социология вещей: Сб. ст. / Под ред. В. Вахштайна. – Москва, 2006.
18. Латур Б. Когда вещи дают отпор: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки // Там же.
19. Латур Б. Об интеробъективности // Там же.
20. Личковская О. Р. Вещи как объекты, акторы и медиумы в социологическом теоретизировании и социальных практиках // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія «Соціологія» – 2010. – №889.
21. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л., Нью-Йорк, 1998.
22. Ло Дж. Объекты и пространства // Социология вещей: Сб. ст. / Под ред. В. Вахштайна. – Москва, 2006.
23. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. –

- Минск, 2008. 24. *Онтологический поворот в социологии* [Электронный ресурс]: <http://www.hse.ru/org/hse/innovation/news/260511.html> 25. Орлова Л. Коллекциям все возрасты покорны // *Антиквар*. – 2007. – №7. 26. Пушкарёва Н. «История повседневности» как направление исторических исследований [Электронный ресурс]: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm 27. Столярова О. Социальный конструктивизм: онтологический поворот // *Вестник МГУ: Серия «Философия»*. – 2003. – №3. 28. Харре Р. Материальные объекты в социальных мирах // *Социология вещей: Сб. ст. / Под ред. В.Вахштайна*. – Москва, 2006. 29. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // *Шевченко Т. Твори: У 6 т.* – К., 2003. – Т.4. 30. Шукин В. Миф дворянского гнезда: Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. – Краков, 1997. 31. *Actor Network Theory and After* / Ed. J.Law, J.Hassard. – Oxford; Keele, 1999. 32. *Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX w.: Zbiór studiów / Pod red. Z.Opackiego, D.Płaza-Opackiej*. – Gdańsk, 2008. 33. Kowalski K.M. *Artefakty jako źródła poznania*. – Gdańsk, 1996. 34. Gronow J. *Caviar with Champagne: Common Luxury and the Ideas of the Good Life in Stalin's Russia*. – Oxford, 2003. 35. Gronow J. *The Sociology of Taste*. – Routledge; London; New York, 1997. 36. Latour B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. – Oxford, 2005. 37. Latour B. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. – Harvard, 1987.

Післяслово. Від поняття до історії думки

Ми цілком поділяємо погляд Ж.Гійому на історію понять як новітнє прочитання («перевизначення») інтелектуальної історії. Адже історія понять відображає історію політичної, економічної, історичної думки, цілих галузей знання, таких, як соціологія, культурологія, історіографія тощо. Актуалізація концептуальної історії відбулася внаслідок «лінгвістичного повороту», що перетворило її на лінгвістичну методологію соціогуманітарних наук.

Як методологія концептуальна історія дає уявлення про походження понять, наукових концептів. Поняття ніколи не виникають на порожньому місці, не починаються «з нуля», як завважував Г.-Г.Гадамер. Існує декілька процедур утворення понять: одна з найпростіших – запозичення слів із побутової мови, котрі неначе «коробляться» під тиском думки (Г.-Г.Гадамер); наступна – руйнування, ломка усталених, традиційних понять у процесі діалогу, наукової дискусії, аргументації й обґрунтування власної позиції автора; ще одна – практика запозичень із новітньої західної літератури термінів, понять та їх механічне застосування на місцевому матеріалі.

Концептуальна історія дає розуміння того, що таке концепт, його структура й когнітивні функції. Структура концепту містить ядро і периферію. Адже концепт – не одиниця мови, а одиниця знання. Концепт – не просто термін, слово, лексема, мовна конструкція, це аналітична структура, за допомогою якої збирається, обробляється інформація, і як результат утворюються нові смисли, концепти, знання. Важлива когнітивна (пізнавальна) функція концепту, поняття – обробка «сирого» фактичного матеріалу, створення моделей організації та вивчення цього

матеріалу. Сутність науки становить не сукупність фактів, а апарат понять-інструментів для обробки цих «сирих» фактів. Так, мовно-лексичний ресурс історичної науки й когнітивні функції понять, якими вона оперує, і зумовлюють результативність обробки джерельної сировини, фактографічного матеріалу, що його використовує історик. Отже, поняття є продовженням думки, а стан будь-якої науки, наукової дисципліни чи сфери знання визначається розмаїттям та розвиненістю її мовно-лексичного апарату та процедурами володіння й управління ним.

Сутність методології концептуальної історії становить контекстуалізм, що означає використання концепту в історичному та лінгвістичному контекстах. Аналіз будь-якого політичного, соціального, економічного, історіографічного поняття потребує знання не лише історичного, але й лінгвістичного контекстів (визначення сенсу слова-поняття, його походження, семантичних зв'язків та споріднених лексичних структур). Історія понять аналізує й репрезентує певне поняття в історичному та лексичному контекстах. Проте й нині для історика складною та маловідомою ділянкою залишаються лексичні контексти звичних понять, їх семантичні зв'язки, структури та взаємодія.

Концептуальна історія як сучасна лінгвістична методологія формує мовну поведінку історика. Кожен історик повинен усвідомлювати конвенційний характер понять і категорій, якими він оперує. У кожному конкретному випадку він має давати роз'яснення щодо змісту й значення понять, використовуваних у дослідницьких практиках, та їх-контекстів, принаймні історичного, а в ідеалі – лінгвістичного. Уживання нових полісемантичних понять передбачає їх обов'язкову експлікацію, а не просту констатацію «за умовчанням» і механічне застосування в історичних текстах. Історик, який культурно мислить, має розуміти, що нові знання народжують нові слова, терміни та поняття. І завдання історика, так само й історіографа, полягає у «проясненні» понять – шуканні та по/проясненні їх смислів, як наголошував Г.-Г.Гадамер. «Прояснення», у розумінні філософа, означало звернення до походження, генеалогії та семантичних зв'язків конкретного поняття. Нормою мовної поведінки сучасного історика варто вважати аналіз семантичних структур використаного поняття, його історичного й лексичного контекстів.

Типовий приклад – концепт «історіографія». Його лексичне поле містить чимало відповідників («історичні дослідження», «антикварний

напрям», «історична наука», «історієписання», «історична критика»). Зміст (поняттєве поле) концепту постійно варіюється: від літератури з конкретного предмету, власної рефлексії історика, історії науки до спеціальної дисципліни. Нині предметне поле історіографії розширюється й охоплює теорію та історію історичної науки. Припускаємо, що зміна предметного поля поняття «історіографія» зумовлюється історичним (соціокультурним) контекстом: поточна духовно-інтелектуальна ситуація в науці, культурний ландшафт епохи, мовно-лексичний ресурс науки.

Терміносистема (поняттєвий апарат) історіографії має свою специфіку. По-перше, історіографія як когнітивна дисципліна оперує здебільшого рефлексивними поняттями, тобто поняттями «другого ряду» («джерело», «метод», «методологія», «факт», «теорія»). По-друге, історіографія завдяки своїй рефлексивній природі більш мобільна й відкрита до змін, запозичень, трансформацій, ніж сама історична наука. Мовний інструментарій історіографії має здебільшого міждисциплінарний характер, що засвідчує його гнучкість, відкритість до численних «викликів» і «поворотів» (методологічного, антропологічного, культурного, лінгвістичного, історичного тощо). До лексику історіографії входять такі «готові», запозичені з суміжних галузей знання поняття, як «ментальність», «дискурс», «наратив», «стиль мислення», «парадигма», «наукова революція», котрі завдяки своїй рухливості (частому вживанню) та «прихованим смислам» починають нове життя. По-третє, поняттєвий апарат історіографії більш сприйнятливий щодо індивідуалізації, ніж нереліктивні галузі історичного знання. Історіограф свідомо відбирає слова-поняття, граматичні та мовні звороти, лексичні елементи з суміжних сфер знання, адаптуючи їх семантичний потенціал до вивчення теорії та історії історичної науки. По-четверте, мова історіографії – це відкрита комунікативна система, у межах якої значення та сенс термінів, понять, лексичних формул «прояснюються» в різноманітних дискурсивних практиках, тобто у процесі обговорення, критики, інтертекстуального та інтерактивного спілкування. По-п'яте, мова історіографії – конвенційна, потребує домовленостей та уточнень у ситуації одвічного протистояння ustalених норм-понять та новостворених, запозичених концептів, між традицією та тенденцією до постійного оновлення мовно-лексичного ресурсу науки.

Водночас концептуальна історія історіографії наголошує не на системі понять, а саме на процедурах їх інтерпретації. Історія понять (виникнення, накопичення, зміна семантики) відбиває структуру, розвиток та рецепцію у професійній свідомості історіографії як теорії та історії історичної науки. На ранніх етапах історіографія оперує звичними поняттями Просвітництва, романтизму, позитивізму, марксизму. Звісно, становлення мови історіографії відбувалося на базисі традиційно-герменевтичної системи понять. Це класичні категорії, які протягом XIX–XX ст. культивувалися в науковій свідомості історика: «історія», «розвиток», «держава», «культура», «революція», «нація», «дух народу», «народний характер», «джерело», «критика», «факт», «метод», «суспільство», «формація», «матеріалістичне розуміння історії», «класова боротьба», «школа», «напрямок», «наукова дисципліна». На 1960–1980-ті рр. припадають процеси оновлення поняттєвого апарату історичної науки та її складової – історіографії, котрі відбувалися за рахунок семантичного багажу європейського наукознавства, філософії та соціології науки. Історики запозичували такі норми-поняття, як «парадигма», «наукова революція», «наукова програма», «криза в науці», «етос науки», «ідеал науковості», «образ науки». Із психології та логіко-гносеологічного аналізу до історіографії приходять термін «рефлексія». Наприкінці 1980–1990-х рр. термінсистема історіографії відчула помітні впливи мовно-лексичного ресурсу культурології, структурної та культурної антропології, мікроісторії, історії повсякденності («ментальність», «ідентичність», «історична свідомість», «історіографічний побут», «інтелектуал» тощо). Словниковий запас історіографії цього періоду репрезентував численні методологічні повороти (лінгвістичний, соціальний, методологічний, культурний, антропологічний тощо) й поповнювався постмодерністською лексикою («дискурс», «наратив», «мастер-наратив», «інтертекстуальність», «цитатна свідомість», «нелінійне письмо», «мультикультуралізм» тощо). Нині на засадах постнекласичної науки відбувається ресемантизація старих і поява нових понять, таких, як «герменевтика», «герменевтичне коло», «мережева теорія», «синергетика», «біфуркація», «нелінійні історичні динаміки», «інтелектуальне співтовариство», «НЛП», «історична пам'ять», «інтелектуальна біографія», «поворот до матеріального».

Ситуація з поняттєвим апаратом сучасної української історіографії сигналізує про певні зміни історико-понятійної свідомості та підвищення

рівня історіографічної рефлексії історика. Сучасна історико-понятійна свідомість встановлює рівновагу, порушену свого часу постмодерністськими практиками, між аналізом історичного та лексичного контекстів слова-поняття. Отже, історик має брати до уваги взаємозв'язок слова, поняття, а також понять між собою та з історичною реальністю. Історія понять – це метод вивчення історіографії як теорії та історії історичної науки й засіб формування мовної поведінки сучасного історика

У книзі свідомо обрано словникову форму викладу, котра порівняно з іншими науковими жанрами (монографія, стаття, критика, рецензія) означає максимальну концентрацію знань, стислу форму подачі матеріалу, специфічну мовно-термінологічну репрезентацію певної галузі знання, наукової дисципліни, науки. Словникова структура доволі зручна, адже вона відкрита для поповнення, оновлення та переробки інформації. Словникова форма викладу означає цілісність, предметну повноту, стислість, лаконічність, демонструє міжпредметні комунікації окремих понять і груп понять. Вона зручна в користуванні, виконує операційні, інформаційно-довідкові та епістемологічні функції. Поняття подаються в лексичному та історичному контекстах.

Подана у стислій словниковій формі терміносистема української історіографії дає уявлення про місце й роль історіографії у системі історичної науки, її минуле та сучасний стан як теорії й історії історичної науки. Звісно, рухливий і гнучкий поняттєвий апарат української історіографії постійно доповнюється, збагачується новими термінами, поняттями, конструкціями. Проте концептуальну історію історіографії не можна зводити до словника. Словникова форма залишається лише формою, а концептуальна історія розкриває логіку думки через зв'язок між словом і поняттям, мовою та мисленням. Історія понять історіографії – це дійсно короткий конспект теорії та історії української історичної науки. Вона відтворює її структуру, еволюцію й сучасний стан, теоретичні засади, процес комунікації з іншими науками, сферами знання та рецепцію в масовій і професійній свідомості.

Іменний покажчик¹

Агєєва В. 210, 216
Айзеншток І. 380, 392
Аксаков С. 384, 386-387
Алеврас Н. 401, 409, 462, 475
Алексєєв Н. 119
Андрєєв В. 393, 475
Андросова-Байда Д. 322-324
Андрусяк М. 92, 127
Антипов Г. 221, 244
Антонович В. 42, 52, 56, 61, 67, 75, 90-91, 93-94, 126-127, 154-158, 160-162, 166-168, 170, 172, 272, 392, 456, 459, 470, 472-474, 476
Антощенко А. 401, 409, 475
Аронсон М. 378, 389, 393
Артог Ф. 494
Арутюнова Н.Д. 181
Ассман Я. 478, 483, 494

Б'юзен Б. 423
Б'юзен Т. 423
Багалій Д. 42, 44, 57, 61, 126-127, 158, 162, 167-168, 171, 381, 394, 398, 473, 475
Багалій-Татарінова О. 322, 474, 495
Бантиш-Каменский Д. 37, 56, 89, 92, 389, 394, 470
Барабаш Н. 394
Барг М. 67, 83, 97, 120, 130, 217-218, 222, 228-229, 232, 244
Барт Р. 297, 301, 394, 357
Бахтін М. 14, 138, 227, 229, 231, 248, 291, 293, 296-297, 302-303

¹ Російські імена передано згідно з оригінальним написанням

Бгабга Г. 338
Бедекер Г.Е. 12, 22
Безбородько О. 382, 386, 469
Бергер П. 194, 412
Берр А. 77, 81, 104, 109
Беленький І. 398, 465
Біск І.Я. 65
Блок М. 11, 80-81, 104, 247, 348
Богдашина О. 157, 171, 394, 475
Богословський М. 94
Бодріяр Ж. 495, 508, 519-520, 527-530, 532
Бодянський О. 470-471, 483, 486
Борисов В. 119
Бородкін Л. 280, 288
Бродель Ф. 81, 104, 106, 282
Бродський Н. 380
Бунге М. 151
Бурдые П. 4, 205, 216, 252, 356, 372, 476
Буссе Д. 7, 21
Бюффон Ж.-Л. 233

Багилевич І. 93, 389, 470
Байт Г. (Уайт Х.) 82, 143, 268, 302, 314, 329, 356-357, 360-361, 366
Варбург А. 478
Василенко М. 42, 44, 126-127, 171, 173, 473, 477
Васильев М. 286
Вахштайн В. 507, 532-533
Ващенко В. 157, 162-165, 171, 209, 216, 364-365, 424, 441, 451
Вебер М. 369, 371, 382, 394
Веллер Б. 449, 451
Веллман Б. 387
Вельш В. 344, 349, 366
Вендебург Д. 179, 192
Верба І. 157, 171-172, 261, 266, 473, 476

Вернадський В. 25, 122, 123, 146, 219-220, 222-223
Вжосек В. 132, 136, 366
Винар Л. 54, 59, 87, 157-159, 168-172, 342, 395, 452, 473, 476
Виноградський В. 517
Вирський Д. 304, 314
Візгін В. 95
Вітанович І. 92
Вітгенштайн Л. 13, 26, 79
Вішленкова Є. 402, 409
Вольф Л. 436, 451

Габермас Ю. 79
Гаген М. фон 283, 365
Гаєвський С. 127
Гайденко П. 77, 100
Гальбвакс (Альбвакс) М. 104, 478, 483
Гарасимчук (Герасимчук) В. 168, 170
Гарді С. 290, 324
Гарре Р. 507
Гасилин В. 119
Гассан І. 275
Гаттон П. 477, 479, 482-483
Гегель Г.В.Ф. 6, 9, 308, 310-311, 363
Гердер Й.Г. 74-75, 308
Гермайзе О. 127, 170
Гирич І. 91, 154-155, 172, 531-532
Гінзбург К. 81, 313, 483
Глушко С. 169
Глядківський П. 169
Гоголь М. 92, 211, 258, 377, 382, 385-388, 395, 493, 511-512, 514, 532
Гоголь-Яновська Т. 388, 514
Гоголь-Яновський О. 388, 514
Головацький Я. 20, 93, 237, 240, 244, 389, 470
Голубинський Є. 239

Голубовський П. 64-65, 167
Горинь В. 448, 461, 476
Горошко Є. 322, 324, 333-334
Горський В. 182, 192
Грабович Г. 5, 253, 256, 266
Гребінка Є. 382, 385-386
Грицак Я. 172, 178, 289, 382, 394, 376
Гройс Б. 204
Грушевська К. 170, 322, 405, 473-474
Грушевський М. 18-21, 34-39, 41-45, 51-52, 54-57, 64, 67, 78, 90-91, 96, 111, 127, 154-162, 166-173, 175-176, 182-187, 191-192, 205, 209, 216, 261-262, 264, 266, 272-274, 283, 285, 311, 339-340, 342, 365, 381, 392, 395, 397-398, 401, 403, 441-443, 448, 451, 456, 459, 461, 470-471, 473, 476-477, 490-494, 522, 524, 530-532
Грушевський О. 126, 167, 169-170, 473
Гуревич А. 83, 101-106, 113, 218-219, 244-248, 266

Гадамер Г.-Г. 4, 6-11, 17-18, 21, 131, 259, 371, 534-535
Гете Й. 333, 437
Гізо Ф. 75
Гійому Ж. 7, 14, 22-23, 534
Гофман І. 504-505
Гронов Ю. 527

Данилевський Н. 79
Дашкевич М. 167
Дашкевич Я. 92, 155-157, 172, 277, 289, 359-364, 366
Дерріда Ж. 299, 316
Джеймсон Ф. 315, 345-347, 349, 353, 365-366
Дженкінс К. 358
Джиджора І. 168
Дзюба І. 256, 266
Дільтей В. 76

Дінцельбахер П. 248, 250, 266
Добровольський Л. 167
Довнар-Запольський М. 161, 167, 172, 473
Доманська Е. 289, 342, 499, 503, 532
Донцов Д. 186, 203
Доронін Б. 316-317
Дорошенко Д. 39-43, 59, 61, 87, 127, 154-155, 191, 380, 388, 394, 531
Доунз Р.М. 427
Драгоманов М. 38, 41, 90, 175, 186, 203, 207, 213-214, 261, 381, 387, 391, 394
Дремлюга С. 381, 394
Дубіна В. 14
Дубровський Д. 108
Дугин А. 476
Дюбі Ж. 81, 104, 245, 247, 251-252
Дюркгайм Е. 77, 81, 104, 109, 229, 371, 497
Дядиченко В. 87, 93, 128

Ейхенбаум Б. 378, 380
Ельчанинов М. 289
Енгельс Ф. 78
Еріксон Е. 193-194

Євфимовський В. 169
Єкельчик С. 490-494
Єлагіна А. 384, 387
Єфремов С. 244

Женетт Ж. 300
Жигецький П. 213, 383
Жуковська М. 170, 474
Жуковський В. 384-385, 387
Жульєн Ф. 190
Журавльов С. 527, 532

Зам'ятін Д. 423, 430-431, 433-435, 451, 508
Зашкільняк Л. 71, 78-80, 82-83, 95, 97, 113, 221-222, 244, 439, 452, 494
Зборовська Н. 266
Зверева Г. 14, 112-113, 393, 490
Зеленська Л. 427
Зерубавель Е. 481
Зубрицька М. 301-302, 343, 366

Іванов В. 136, 248
Ігнатієнко В. 169
Іконников В. 61
Іллерицький В. 53, 61, 128
Ільїн І. 300-301
Ільницький М. 532
Ірвінг Д. 279
Ісаєвич Я. 256, 266

Кавелін К. 154, 172, 387
Калакура Я. 55-57, 59, 67
Кангілем Ж. 354-355
Кант І. 74, 233
Капніст В. 385, 387, 470
Капшелер А. 110, 197-200, 277, 289
Карамзін Н. 34, 119, 126, 130, 228, 385
Карасик В. 476, 496, 532
Карачківський М. 169
Кассен Б. 6, 23-24
Кастельс М. 163, 370, 394, 454, 464, 476
Каупші Н. 166, 205, 216, 464, 476
Кемп П. ван де 467
Кертман Л. 67
Кирсева Р. 126, 128, 153-154

Кияниця П. 170
Кленке К. 279
Ключевський В. 60, 157, 401, 425
Кнорр-Цетіна К. 502, 532
Коваленко І. 428
Коваленко Л. 53-54, 59, 61
Ковальський К. 501
Ковальський М. 394, 456, 458, 477
Ковальченко І. 62-63, 67-71, 83
Козеллек Р. 6-8, 11-12, 14-16, 21, 294
Колесник В. 425, 452
Колесса Ф. 170
Коллінгвуд Р.Дж. 63, 120-121, 225, 231, 313
Коллінз Р. 205, 328, 371-374, 397, 399, 402, 455, 459-460, 465, 467
Кониський О. 381
Конце В. 11, 15
Копитофф І. 397, 505-506
Копосов Н. 6, 14, 114 --
Кордуба М. 168, 170
Коренець Д. 168
Корзун В. 394, 401, 409, 467-468, 476
Костина Т. 409, 476
Кравцов Д. 169
Кребер А. 137, 151, 260
Кревецький І. 127, 155
Кримський А. 208-210, 212-216, 244
Крип'якевич І. 93, 155, 168, 170, 456
Кристева Ю. 299-300
Кроче Б. 310, 313
Крупницький Б. 87, 91, 171, 459
Кузнецова Н. 117, 119
Кукарцева М. 313-314
Кукольник Н. 378, 382, 384-387
Кулешова Г. 94
Куліш П. 38, 56, 89, 93, 127, 175, 272, 382, 390, 392, 459, 470
Кун Т. 79, 95, 114, 153, 456

Лавджой А. 7
Ладенко И. 119
Лазаревська К. 127, 170, 322, 405, 473-474
Лазаревський О. 41-42, 90, 127, 162, 167, 473
Лакан Ж. 299
Лакапра Д. 356
Лакатос І. 153
Лакофф Р. 320-321
Лаппо-Данилевський А. 34, 59, 394, 409, 468, 476
Латур Б. 495, 499-500, 502-506, 508, 532
Ле Гофф Ж. 409
Ле Руа Ладюрі Е. 81, 104, 247
Левада Ю. 217, 219, 221, 244
Леві-Стросс К. 112, 356, 435
Леонгард К. 209, 216, 255-256, 266
Лепгі Б. 166, 276, 282, 463
Леруа-Гуран А. 316
Леся Українка 493
Линниченко І. 61, 161, 167
Липинський В. 91, 154-155, 160-161, 172-173, 191, 253-255, 257, 264-266, 398, 459, 471
Лисяк-Рудницький І. 5, 176, 190, 192, 203-204, 206-207, 212, 253, 256-257, 260-261, 266, 273, 283, 289, 340-343, 394, 398, 459
Лихачов Д. 192, 227, 245, 230, 252, 508
Ліотар Ж.-Ф. 4, 205, 270, 275, 335, 344, 353, 484
Ліпп К. 498
Ліппман В. 131
Лічковська О. 507
Ло Дж. 532
Лобисевич О. 387
Лосев А. 136, 220, 225-226, 228, 509
Лотман Ю. 176, 248, 380, 508-509
Лубський А. 67, 142
Лукашевич В. 390
Лукман Т. 194, 204
Ляскоронський В. 167, 169

Магочій П. 92, 276, 289
Майков А. 403, 409
Максимович М. 38, 56, 75, 166, 237, 272, 383, 386 - 387, 470
Малахов В. 346, 359
Малинецький Г. 280
Мангайм К. 164, 310
Мандзюк І. 169
Маркевич М. 37, 56, 61, 75, 470
Маркович Я. 36, 89, 228, 469
Маркс К. 78, 233, 245, 295, 308, 310-311, 363
Мартен-Фюж'є А. 383, 394
Марченко М. 48-49, 53, 60-61, 87, 128-129
Маслова В. 27-28, 181, 192, 235-236, 243, 245, 532
Махлін В. 291
Мацумото Д. 135
Машинський С. 514
Мегіл А. 479-480, 483, 485-486
Медик Г. 83
Мерніков Г. 157, 159-161, 172
Мирський Е. 410
Митрофанова С. 119
Михальченко С. 157, 172, 476
Мікешина Л. 151
Мілгем С. 429-430
Міллер А. 439-440
Міллер Г.Ф. 34, 126
Мілюков П. 61, 401
Мірза-Авак'янц Н. 322, 474
Мірчук І. 181-182
Міхновський М. 186, 203
Мішле Ж. 75, 308, 310-311
Могила П. 183, 493
Москальов І. 464-465
Мотика Г. 488, 494
Муравйов В. 237
Мягков Г. 162-163, 172, 394, 401, 464, 477

Назарова І. 407, 409
Найссер У. 427
Нейман А. 466, 477
Нельсон Т. 315
Нечипоренко П. 170
Нечкіна М. 50, 60-61, 65, 126, 128-129
Ніколаєнко Д. 432 - 433
Ніцше Ф. 310, 333
Нічик В. 192
Нора П. 481-483, 486, 490, 494
Носенко Е. 234, 245, 253, 266

О'Брайн П. 316
Огієнко І. 239
Оглоблин О. 41-47, 60, 87, 91, 93-94, 127, 157-158, 161-162, 166-168, 171-172, 340, 380-381, 388, 394-395, 426, 452, 470, 473, 476-477
Огурцов А. 141, 151
Ожегов С. 235, 245
Онацький Є. 267
Онопрієнко В. 395
Орлова Л. 533
Ортега-і-Гассет Х. 164
Осіп'ян О. 409
Остін Д. 12-13
Охримович В. 449, 452
Павлик М. 213
Павлик О. 170
Павличко С. 208-210, 212-216
Павлишин М. 334, 337-339, 343
Павловський І. 381
Палієнко М. 395
Пахльовська О. 253, 255, 267
Пеленський Я. 156, 172-173, 266
Петровський М. 127

Підгаєцький В. 329, 344-345, 349, 364, 366
Пінчук Ю. 154, 173
Погодін М. 384, 387
Покок Дж. 13, 15
Полонська-Василенко Н. 87, 322, 474
Поні К. 81
Попова Т. 67, 395, 477
Поппер К. 79-80
Посохов С. 395, 476
Прайс Д. 460
Пригожин І. 279, 281
Пріцак О. 92, 286
Прокопович М. 386
Прокопович Ф. 185, 260, 493
Пушкарьова Н. 324, 498-499

Ранке Л. фон 75, 308, 310-311
Расін 34
Рассел Б. 79
Ревель Ж. 348
Реснт О. 114, 274, 289, 395
Рейсер С. 380, 393
Ренан Е. 75, 208, 214
Репіна Л. 95, 380, 410, 479
Репнін Н. 380-381, 387, 389, 394, 426, 470-471, 515
Рікер П. 193, 479
Розов М. 117, 119, 121, 216
Рорті Р. 111
Рубач М. 401
Рубінштейн Н. 128
Рудницький С. 168, 430, 443-448, 492-493
Рузавін Г. 280, 289
Русов О. 447-448, 452, 493-494
Рюзен Й. 314

Савченко Ф. 170
Сайд Е. 275, 289, 335, 343, 440, 485
Сальникова А. 317-320, 324, 402, 409
Санцевич А. 61, 474, 477
Сарбей В. 60-61, 129, 284, 287, 289
Сахаров А. 50, 58, 60-61, 65, 67-68, 128
Свешніков А. 400-401, 461
Святець Ю. 285, 289-290
Серль Дж. 12-13
Симон К.Р. 322
Сіксу Г. 320
Скіннер К. 13-15
Сковорода Г. 187, 493
Скуратівський В. 237, 239-240, 245
Слабченко М. 42, 57, 158, 161, 340
Славинецький Є. 185
Сміт Е. 195, 197, 204
Смолій В. 114, 274, 290
Соловійов В. 208
Соловійов С. 60, 154, 460
Співак Г.Ч. 335-336, 343, 485
Срезневський І. 38, 264, 389, 470
Старостін Б. 124-125, 131
Стеа Д. 427
Стельмах С. 15-16
Столярова О. 507, 533
Струве П. 167, 468
Студенніков І. 410, 422
Студинський К. 170, 522-524, 532
Субботін М. 324
Субтельний О. 109, 262, 397
Сумцов М. 380, 395
Суханцева В. 138

Талят А. 192
Танський В. 388
Тартаковський А. 218
Татицев В. 126, 437
Тейяр де Шарден П. 79
Тимофєєв І. 311-312
Ткаченко М. 127, 170
Тлостанова М. 290, 337, 343
Тодорова М. 440
Тойнбі А. 25-26, 79, 83, 97, 109, 272, 346-348
Толмен Е. 423, 427
Томашівський С. 155, 168, 170, 401
Топольський Є. 79, 97
Топоров В. 248, 432, 508
Тоффлер Е. 80, 272
Троїцький Ю. 401, 462
Троцинський Д. 382, 384-386, 470-471
Туманський Ф. 36, 471-472
Тупгало Д. 185, 260

Уйбо А. 411, 422
Ульяновський В. 157, 171, 173, 477
Умбрашко К. 401, 410
Успенський Б. 176, 248
Устюгова Є. 137, 140, 151

Февр Л. 11, 80-81, 193-194, 244, 247, 251, 287, 348
Филлипс Н. 302
Філатов В. 94
Флек Л. 95
Фоміна З. 119
Фрай Н. 310
Фройд З. 295-296

Фромм Е. 330-331, 334
Фуко М. 211, 216, 252, 275, 294-297, 300, 302, 305, 335, 354-356, 360, 366,
479
Фюре Ф. 104

Хапаева Д. 5
Хесле В. 204
Хілкова Н. 384-385, 471
Хмельницький Б. 27, 37, 60, 187, 191, 234, 263, 350, 446, 481, 489-491, 493
Хоружий С. 279, 290
Храмов Ю. 151-153, 173
Храмова В. 140, 151, 192, 267

Цамуталі А. 61, 128
Цергелев М. 75
Цимбалістий Б. 267

Чепа А. 19, 36
Черепнін Л. 50, 65, 128
Чичерін Б. 154, 172
Чубатий М. 87, 168

Шамрай Г. 170, 473-474
Шамрай С. 170, 473
Шаракшанэ С. 477
Шацька Б. 480, 484
Шашкевич М. 389, 470
Швирьов В. 95-98, 116, 118-119
Шевельов Ю. 4-6

Шевцов В. 61-128
Шевченко А. 366
Шевченко Т. 92, 211, 253, 260, 295, 380-381, 384, 386-387, 395, 426, 452, 489-491, 493, 514-515, 533
Шевченко Ф. 49-53, 60, 128
Шелінг Ф. 143
Шенк Ф. 423, 427-428, 435, 437-438, 440, 452, 482, 495
Шлемкевич М. 181, 258-259, 267
Шлецер А.Л. 126
Шлярмахер Ф. 10
Шмельов А. 180
Шоню П. 104
Шпенглер О. 79, 109, 137, 272, 310, 333, 346-347
Шпет Г. 14, 28
Шруба М. 379, 395
Щедровицький Г. 115, 119
Щербань Т. 395
Щербатов М. 34, 126, 228
Щербина В. 167, 169
Щукін В. 432, 434-435, 452, 508-510, 533

Юнг К. 14, 256, 264, 267
Юревич А. 100, 114
Юркевич В. 127, 170
Юркова О. 157, 172-173, 395, 477

Яворський М. 44, 57, 340
Яворський С. 185
Яковлева Е. 245
Якунін В. 253, 255, 267
Янів В. 253, 255, 267
Ярошевський М. 151, 173
Ясь О. 173

ЗМІСТ

Вступ. Історія понять: теорія та метод

Історіографія: традиційний поняттєво-термінологічний апарат

Історіографія

Слова і терміни 34

Українська історіографія в академічній традиції 34

Історіографія в розумінні діаспорних істориків 39

Українська радянська історіографія 47

Сучасна українська історіографія 54

Термінологічний апарат

Історіографічна концепція 61

Історіографічна ситуація 62

Історіографічне джерело 62

Історіографічний процес 62

Історіографічний факт 63

Історіографічний метод 64

Історіографічна модель 65

Методологія

Методологія – теорія методів 68

Методи історичного дослідження 70

Методологія історії 71

Антична ідея історії 72

Провіденціалізм в історії від середньовіччя до Ренесансу 73

Просвітницький раціоналізм і «філософська історія» 74

- Романтизм та ідея історизму 74
Позитивізм – ідеологія сцієнтизму 75
Методологізм ХХ ст.: між теорією та методом 77

Наукознавчі поняття

Образ (історичної) науки

- Поняття «образ науки» 86
Образи історичної науки 87
Образ (українського) історика 90
Принцип численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей 92
Образ радянського українського історика (за О.Оглоблиним) 93

Наукова революція

- Дихотомія «теоретичне/емпіричне». Діяльнісний підхід В.Швирьова 95
Позаджерельне знання 97
«Перша наукова революція» XVI–XVII ст. 97
Криза науки 100
Криза сучасної історичної науки: концепція А.Гуревича 101
Криза української історичної науки 105
«Науковий поворот» 111

Рефлексія

- Теорія рефлексії 114
Форми рефлексії 116
«Рефлексія»: експлікація поняття 116
Функції рефлексії 118

Рефлексивна модель історіографії

- Рефлексія та історична наука 120
Рефлексивна природа історіографії 121
Генезис історіографії як дисципліни 123

Стереотип

- Експлікація поняття 131
- Класифікація стереотипів 134
- Функції стереотипів 135
- Стереотипізація 135

Стиль наукового мислення

- «Стиль»: конструкт чи даність 136
- Стиль наукового мислення 139
- Функції стилю мислення 144
- Стиль історичного мислення 147

Школи в (українській) історіографії

- «Наукова школа» в історії науки та наукознавстві 151
- «Школа», «напрямок», «течія» в історичній науці 153
- Моделі школи та історична наука 157
- Сучасні моделі школи 162
- Школи в українській академічній історіографії 166

Культурологічні категорії

Двокультурність

- Просторові ідентичності українців 175
- Двокультурність як концепт 176
- Початкові форми двокультурності 177
- Другий південнослов'янський культурний вплив 178
- Перше культурно-національне відродження в Україні 182
- Середина XVII–XVIII ст. 184
- XIX ст.: доба рефлексії 185
- XX ст.: українські мовні, соціокультурні, політичні двояльності 188

Ідентичність

- Семантичне поле категорії «ідентичність» 192
- Концепт «криза ідентичності» 194

- Типи ідентичностей 195
Концепт «національна ідентичність» 197
Російська національна ідентичність: структурна модель А.Каппелера 198
Модель української національної ідентичності 201

Інтелектуал

- Культурно-національні типи інтелектуала 204
Модель біографії (українського) інтелектуала 208
Людина «нестримних емоцій і пристрастей» 208
Сексуальна ідентичність 210
«Самоукраїнізація» інтелектуала 211
Стиль мислення історика-орієнталіста 214

Історична свідомість

- Що таке історична свідомість? 217
Структура історичної свідомості 219
Історична свідомість та історичне пізнання 221
Поняття історичного часу 226
Час в історичній свідомості українців 233

Ментальність

- «Ментальність», «історія ментальностей»: теорія і практика 245
Ментальні риси української культури: родинність 252
Типи соціальної поведінки українців 255
Кордоцентризм. Лінгвоцентризм. Антеїзм 256
Сцієнтизм. Індивідуалізм. Антропоцентризм 258
Культурний код української історичної науки 261
Українська ментальність: Coda 284

Концепти постмодернізму

Гранд-наратив (український)

- Гранд-наратив як концепт та ідеологія 270
Український гранд-наратив 272
Криза гранд-наративу 274

Виклики сучасної української історіографії 276
Відродження *гранд-наративу* 279
Образ нелінійної історії 282
Модель нелінійної історії України 285

Дискурс

Поняття «дискурс» 290
Дискурс-аналіз 293
Дискурсивність 294
Текст 296
Інтертекстуальність 299

Наративна філософія історії

Філософія історії Г.Вайта 302
Доконцептуальні форми знання: *тропи* 305
Засоби концептуалізації історичного знання 306
Джерела «Метаісторії» 310
Критика мета історії 311

Нелінійне письмо

Гіпертекст 315
Неєвропейське письмо 316
Дитячі тексти 317
Жіноче письмо 320

НЛП

Нейролінгвістичне програмування 324
Агресивні мовні стратегії 326
Техніки НЛП 331

Орієнталізм (Subaltern Studies)

Слова-терміни 334
«Орієнталізм» 335
Постколоніальні студії 335
Культурний колоніалізм 337
Постколоніальна свідомість українських інтелектуалів Заходу 339

Постмодернізм

Терміни та поняття 343

Передумови: модерн vs постмодерн 344

Постмодернізм: константні характеристики 349

Образ історичної науки у просторі постмодернізму 355

Постмодернізм і сучасна українська історіографія 359

Категорії неораціоналізму

Інтелектуальне співтовариство

Інтелектуальне співтовариство: союз, інститут, мережа 369

Структура інтелектуального співтовариства 371

Механізми утворення співтовариств українських інтелектуалів 374

Інтелектуальні співтовариства в Україні: досвід типологізації 377

Земляцтва українців в імперських столицях, студентські гміни 382

Салони, вечори 383

Родинні осередки, «культурні гнізда» 386

Літературні (редакційні) гуртки 388

Суспільно-політичні об'єднання та угруповання 390

Культурно-громадські рухи 390

Науково-корпоративні об'єднання 391

Кар'єра історика

Кар'єра та біографічні профілі історика 396

Психотип українського історика 397

Уявна модель кар'єри історика 397

Модель кар'єри жінки в науці 403

Типова біографія історика: проблеми типології 406

Міждисциплінарність

Міждисциплінарність як концепт 410

Структури міждисциплінарності 413

Функції міждисциплінарності 415

Практики міждисциплінарності 416

Монодисциплінарність/міждисциплінарність 418

Ментальне картографування

Когнітивні мапи 423

Мапа особистості 424

Ментальні мапи 426

Ментальна географія в колі понять 431

Ментальні мапи Європи 436

Ментальна географія України доби пізнього модерну 440

Мережева модель науки

Образ постнекласичної науки 453

Мережева модель науки 455

Категорії мережевого аналізу історичної науки 457

Старі/нові категорії історіографічного аналізу: мережевий контекст 463

Мережева модель української історіографії 468

Історична пам'ять

Поняттєве та лексичне поля концепту «пам'ять» 478

Пам'ять як аналітична структура 480

Історія-наука та пам'ять: архетипи взаємодії 482

Ситуація з історичною пам'яттю українців 486

Українська історіографія та пам'ять 489

Поворот до матеріального

Люди й речі 495

Речі в рецепції істориків 497

Поворот до матеріального: передумови та сутність 501

Соціокультурна історія речей 506

Історія речей: методологічні підходи 508

Мода на межі матеріального й соціального 519

Колекціонування: між предметом та особистістю 527

Післяслово. Від поняття до історії думки 534

Іменний покажчик 539

Ukrainian Historiography as Conceptual History

The main purpose of our research is to reconstruct conceptual history of Ukrainian historiography. I agree with J.Guilhaumou's view of conceptual history as a new version (re-thinking) of traditional intellectual history. Influenced by linguistic turn, history of concepts was converted into linguistic methodology of the humanities and social sciences. If classical Begriffsgeschichte argues that social concepts reflect history of society and political concepts refer to history of political thought, therefore historiography concepts, in my view, can be taken to elucidate theory and history of historical science. Conceptual history deals with emergence, genealogy and semantic links of concepts. There are a number of ways of concept formation: first of all, borrowing words from everyday language, when they are warped under mind pressure (G.Gadamer). Another tendency is connected with destruction of traditional concepts in the course of dialogue or discussion. The third tendency is concerned with usage of words-notions, categories of contemporary scientific literature of the West.

Conceptual history defines what is regarded as a concept and explains its structure and cognitive functions. The structure of a concept includes nucleus and periphery. A concept is not a language unit, but the unit of knowledge. It is a lexical construct, an analytical framework which integrates and analyzes information, and, as a result, generates new meaning, knowledge, notions. The cognitive function of concept consists in treating raw facts, shaping their imaginary models and studying these models. Therefore historiography concepts, historical notions, abstract categories are considered as patterns for studying facts, events, occurrence. For example, the concepts "identity", "mentality", "cultural memory", "intellectual biography" are analytical structures, basic tool for research of materials.

The essence of conceptual history is determined by conceptualism. Thus conceptual history is assumed to analyze and represent a concrete notion in historical and linguistic contexts. An important function of the conceptual history as contemporary methodology is concerned with formation of Historian's language and his lexical behaviour. Moreover, Historian must know the language of both the epoch under study and the period he lives in.

Historian's research lexicon reflects the information he works with (mainly, the character of the studied period, its cultural landscape, peculiarities of texts, terms, concepts). The main goal of Historian is connected with practices of correlation between language system and professional knowledge. It is necessary for Historian to understand the conventional nature of the concepts used, and to be able to analyze socio-cultural and linguistic contexts of these concepts. S/he has to realize that new knowledge gives rise to new words, terms and concepts. Historian's task is to "clarify" concepts, which involves ascertainment of their meanings (G.Gadamer).

The key concept in our book is the notion of "Historiography". The word-concept "Historiography" has had a dramatic career. This concept has developed from historical writing, narrative, criticism, historical discipline to the special area, self-consciousness of history. This concept initially appeared in the intellectual space as a sensual image, but later it was turned into an imaginary construct.

Historiography, to my mind, is the core of the historical discipline. Nowadays the meaning of the concept "historiography" extends to its comprehension as theory and history of science (epistemology of history). However, it should be noted that the concept "historiography" requires addition, clarification, conventions and explanations. Terminology of historiography includes such segments as historical notions, historiographic concepts, theoretical categories. The term system of historiography was shaped in the era of Modern.

Conceptual toolbox of historiography was shaped and enriched by semantics of Enlightenment, Romanticism, Positivism, Marxism, Kantianism, Structuralism, etc. But design of historiography term system remains incomplete even nowadays. In current situation marked by the influence of linguistic turn historiography is focused on the problems of science language and linguistic behaviour of historians. The functions of contemporary historiography comprise conceptualizing of new notions, integration of sciences and disciplines by means of borrowing of various terminologies, concepts, ideas, which promotes formation of interdisciplinary space. Another significant function of historiography consists in formation of new conceptual resource of historical knowledge. Historiography restores old, forgotten notions or concepts rejected by contemporaries, as well as ideas and theories which in the new situation gain new sense and content (V.Vernadsky). Historiography accomplishes the

procedures of resemantization of concepts, when old traditional concepts under new conditions acquire different meanings and lexical forms.

This book represents the analysis of the conceptual history of Ukrainian Historiography on the basis of 35 fundamental concepts. Selection criterion of the concepts involves the following features: 1. general acceptance ("historiography", "stereotype", "methodology"); 2. frequent use ("identity", "mentality", scientific "revolution", "school"); 3. level of abstraction ("reflection", "historical consciousness", "interdisciplinarity"); 4. factor of innovations ("grand-narrative", "mental mapping", "turn to material"); 5. semantic status of a concept as a knowledge unit (historiographic, theoretical, historical and scientific). The conceptual material in our book is structured according to the interdisciplinary principle. There are 5 groups of concepts marked out: 1. intrinsically historiographic concepts ("historiographical facts", "historiographical situation", "historiographical source"); 2. concepts of science, philosophy and sociology of science ("reflection", "scientific revolution", "stereotype", "image of science"); 3. Cultural studies concepts ("identity", "mentality" "biculturalism"); 4. Postmodernism terms ("discourse", "narrative", "deconstruction", "intertextuality"); 5. Colligatory concepts in contemporary humanities ("interdisciplinarity", "network theory", "intellectual biography", "synergetic approach", "cultural memory", "turn", "cognitive mapping", "textual and material hermeneutics").

The term system of history was formed in the age of Enlightenment, and embraced such concepts as "development", "state", "culture", "civilization", "historical writing", "criticism". Eventually history lexicon was extended and enriched by semantic means of Romanticism ("Nation", "spirit of the people", "spirit of time", "nationality", "national character"), Positive Philosophy ("society", "method", "methodology", "scientific discipline", "historic fact") and Marxism ("materialistic conception of history", "class", "class struggle", "Asiatic mode of production").

The deep ideological crisis of Soviet historical science caused historiography to turn into a peculiar follower and the intermediary of ideas, concepts and theories of western science. In 1960-1980s the conceptual toolbox of history and historiography was renovated by semantic means of Western philosophy, sociology and history of science. Historians borrowed such normative concepts as "paradigm", "scientific revolution", "research program", "crisis of science", "science ethos", "image of science", "reflection". Since 1990s, both Ukrainian

Historiography and History went through the real "revolution of concepts". Language revolution was caused by downfall of the totalitarian regime, crisis of Marxist ideology and influence of the western science, which altogether promoted change of concepts and replacement of lexical constructions.

Thus Ukrainian Historiography appeared to exist in free space of interdisciplinary cultural interaction. The term system of Ukrainian Historiography has been extended and enriched by concepts and ideas from various fields: cultural studies, sociology, historical anthropology, structuralism, micro history, etc (for example, concepts of "identity", "mentality", "historical consciousness" and "memory"). Ukrainian Historians have also resorted to postmodernist lexicon (concepts of "discourse", "non-linear writing", "orientalism", "narrative philosophy", "post-colonial studies", "multiculturalism").

The sense of conceptual revolution in Ukrainian Historiography was connected with replacement of Marxist terminology by nationally-oriented language of Ukrainian Historians (concepts "class - nation", "The Great October socialist revolution - the national-democratic revolution of 1917-1920s", "collectivization - Holodomor/Famine", "The Great Patriotic War -World War II").

The current state of the Ukrainian Historiography is characterized by practice of updating and a resemantization of its concepts. Today, proceeding from the principles of post-critics science, new concepts arise while the old ones gain different meaning (for example, the concepts of "interdisciplinarity", "mind style", "mental cartography", "nonlinear historical dynamics", "bifurcation", "network theory", "intellectual community", "Realms of Memory").

Our book is fashioned in a form of a lexicon. The chosen form is more open for obtaining new information through rethinking it. The dictionary form of material representation provides for subject's integrity and brevity as well as possibilities of multi-subject communications between various concepts and the whole groups of concepts. The structure of the book is convenient to use, and it performs information and epistemology functions.

However, the conceptual history of historiography can by no means be perceived as a lexicon. The lexicon form remains only a form, while conceptual history represents logic of thought by virtue of connections between a word and a concept, language and thinking. History of concepts is actually a brief summary of theory and history of Ukrainian historical science.

Conceptual history of Historiography represents structure, evolution and the current state of Ukrainian History, its theoretical foundations, communication with other sciences and knowledge domains, in addition to reception of Ukrainian history in mass and professional consciousness.

Thus, Historian has to be aware of the links between a word and concepts, and to take into account both the interrelations of concepts and their connections with historical reality. Conceptual history is a method of representation of historiography as theory and history of science, and a way of formation of historian's language behaviour. Nevertheless, conceptual history of historiography emphasizes not the system of concepts, but procedures of their interpretation.

I hope that our book will be useful for all interested in theory and history of historiography.

Наукове видання

ІРИНА КОЛЕСНИК

Українська історіографія
Концептуальна історія

Дизайн-контент Ксенія Вдовиченко
Редактор В'ячеслав Григор'єв
Обкладинка Ольга Паладченко

Підписано до друку 21.08.2018. Формат 70х90/16
Ум. друк. арк. 41,89. Обл. вид. арк. 88,88.
Наклад 200 прим. Зам. 18-248.

Віддруковано в друкарні “Видавництво “Фенікс”
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
08880, Київ, вул. Шутова, 18б.
www.kniga.kiev.ua

